X. YÜZYILDA RUS-HAZAR İLİŞKİLERİ

Hakan ÖZKAYA

Doktora Tezi
Tarih Anabilim Dalı
Ortaçağ Bilim Dalı
Prof. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU
2021
Her Hakkı Saklıdır.

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
ORTAÇAĞ BİLİM DALI

Hakan ÖZKAYA
ORCID ID 0000-0001-5082-5498

X. YÜZYILDA RUS-HAZAR İLİŞKİLERİ

DOKTORA TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU

ERZURUM-2021

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
Graduate School of Turkish Research

TEZ BEYAN BİLDİRİMİ

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esasları'nın ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum ***"X. Yüzyılda Rus-Hazar İlişkileri."*** adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıyı kaynak gösterdiğimi taahhüt ederim.

x Tezimin Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin düzenlenmesini ve erişime açılmasını düzenleyen 5. maddesinin 1. fıkrasına göre [*Ulusal Tez Merkezi, enstitü ve fakülteler tarafından Tez Otomasyon Sistemine yüklenen tezlerin bibliyografik bilgilerini kontrol eder, kataloglama kurallarına göre düzenler, konu başlıklarını belirler ve tam metin olarak internet üzerinden erişime açar.*] **basılı ve elektronik kopyalarına erişim izni verdiğimi onaylarım.**

İSTİSNAİ DURUMLAR*

Patent alma sürecinin devam etmesi sebebiyle (2 Yıl)
Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesini düzenleyen 6. maddesinin 1. fıkrasına göre tezle ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi sebebiyle teze erişim, Enstitümüz Yönetim Kurulunun …./…/…. tarih ve ..... sayılı kararı ile 2 (iki) yıl süreyle engellenmiştir.

☐ **Yeni Teknik, Materyal ve Metotların Varlığı (6 ay)**
Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesini düzenleyen 6. maddesinin 2. fıkrasına göre tezde yeni teknik, materyal ve metotlar kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkânı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içerdiği için tez danışmanının önerisi ve ana bilim dalının uygun görüşü üzerine Enstitümüz Yönetim Kurulunun …./…/…. tarih ve ..... sayılı kararı ile teze erişim 6 (altı) ay süreyle engellenmiştir.

☐ **Ulusal Çıkar ve Güvenlik Durumu (Gizlilik Dereceli Çalışmalar)**
Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin gizlilik dereceli tezler bahsini düzenleyen 7. maddesinin 1. fıkrasına göre bu teze erişim, ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendirdiği için Enstitümüzün uygun görüşü üzerine Üniversitemiz Yönetim Kurulunun …./…/…. tarih ve ..... sayılı kararı ile Üniversitemiz Yönetim Kurulu aksi karar verinceye kadar engellenmiştir.

[07.07.2021- İmza]
[Hakan ÖZKAYA]
Aslı Islak İmzalıdır.

* *İstisnai durumlar danışmanın yazılı başvurusu ve Enstitü / Üniversite Yönetim Kurulunun onayı ile kabul edilir.*

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
Graduate School of Turkish Research

TEZ KABUL VE ONAY TUTANAĞI

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU danışmanlığında Hakan ÖZKAYA tarafından hazırlanan "X. Yüzyılda Rus Hazar İlişkileri" başlıklı bu çalışma aşağıdaki jüri tarafından Tarih Ana Bilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı Doktora tezi olarak kabul edilmiştir. 30.06.2021

		Kabul / Ret – İmza
Jüri Başkanı	Prof. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU	Aslı Islak İmzalıdır.
(Ad-Soyad-Unvan)	*Atatürk Üniversitesi*	
Jüri Üyesi	Prof. Dr. Sakıp Selçuk GÜNAY	Aslı Islak İmzalıdır.
(Ad-Soyad-Unvan)	*Atatürk Üniversitesi*	
Jüri Üyesi	Prof. Dr. Hüseyin YURTTAŞ	Aslı Islak İmzalıdır.
(Ad-Soyad-Unvan)	*Atatürk Üniversitesi*	
Jüri Üyesi	Dr. Öğr. Üyesi Özkan DAYI	Aslı Islak İmzalıdır.
(Ad-Soyad-Unvan)	*Bayburt Üniversitesi*	
Jüri Üyesi	Dr. Öğr. Üyesi Ahmet YILMAZ	Aslı Islak İmzalıdır.
(Ad-Soyad-Unvan)	*Amasya Üniversitesi*	

Bu tezin *Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği*'nin ilgili maddelerinde belirtilen şartları yerine getirdiğini onaylarım.

Prof. Dr. Osman MERT
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET ..... **III**
ABSTRACT ..... **IV**
KISALTMALAR DİZİNİ ..... **V**
ÖNSÖZ ..... **VII**
GİRİŞ **1**
I. KAYNAKLAR **9**
A. GENEL TARİH KİTAPLARI **9**
B. SEYAHATNÂMELER **20**
C. EDEBİ ESERLER **24**

BİRİNCİ BÖLÜM
KÖKTÜRKLER VE HAZARLAR ÇAĞI

1.1. KÖKTÜRKLER VE FAALİYETLERİ **27**
1.1.1. Doğu ve Batı Köktürkleri 27
1.1.2. Batı Köktürkleri'nin Sasani ve Bizans ile İlişkileri 31
1.1.3. Batı Köktürk Devleti'nin Kafkaslardaki Faaliyetleri 39
1.2. HAZARLAR ÇAĞI **46**
1.2.1. Hazarların Tarih Sahnesine Çıkmaları 46
1.2.2. Hazarların Kafkasya Harekâtı 61

İKİNCİ BÖLÜM
HAZAR KİMLİĞİ

2.1. HAZAR İSMİ **73**
2.2. HAZARLARIN KÖKENİ **76**
2.3. HAZAR DİLİ **86**
2.4. HAZAR COĞRAFYASI **89**

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
HAZARLARIN SAVAŞ ÇAĞI

3.1. ARAP-HAZAR MÜCADELELERİNİN BAŞLAMASI **99**
3.2. HAZARLARIN BULGARLARI HÂKİMİYET ALTINA ALMALARI **106**

3.3. HAZAR-EMEVİ MÜCADELELERİ 107

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HAZARLARIN YÜKSELİŞİ

4.1. HAZARLARIN YAHUDİLİĞİ KABUL ETMESİ 142

4.2. ABBASİLER DÖNEMİYLE BİRLİKTE HAZARLARIN KAFKASLARDA GÜCÜNÜN ARTMASI 159

4.3. HAZARLARIN YÜKSELİŞ DÖNEMİ VE BİZANS 188

BEŞİNCİ BÖLÜM

HAZARLAR VE RUSLAR

5.1. SLAVLAR: KÖKENLER VE COĞRAFYA 196

5.2. RUS/VAREGLERİN ORTAYA ÇIKIŞI VE RUS KAĞANLIĞI'NIN TEŞEKKÜLÜ 208

5.3. RUS/VAREGLERİN GÜÇ KAZANMASI VE HAZARLARLA MÜCADELELERİ 219

5.4. RUS/VAREGLERİN 860 YILINDA KOSTANTİNOPOLİS'E SALDIRISI VE SONUÇLARI 223

5.5. KİEV ŞEHRİNİN KURULMASI VE RUS/VAREGLERİN SİYASİ BİR GÜÇ HALİNE GELMELERİ 228

5.6. PEÇENEK İSTİLASI VE GELİŞEN HAZAR-RUS İLİŞKİLERİ 242

5.7. HAZAR-RUS İŞBİRLİĞİ: 914 YILI SEFERİ 246

5.8. RUSLARIN HAZARYA'DA SİYASİ GÜÇ OLMA ÇABALARI VE 944 YILI SEFERİ 256

5.9. HAZAR KAĞANLIĞI'NIN YIKILIŞI VE RUSLARIN ROLÜ 274

SONUÇ 288

KAYNAKÇA 292

EKLER 337

Ek-1. Haritalar 337

Ek-2. Fotoğraflar 339

ÖZGEÇMİŞ 345

ÖZET

DOKTORA TEZİ

X. YÜZYILDA RUS-HAZAR İLİŞKİLERİ

Hakan ÖZKAYA

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU

2021, Sayfa:334

Jüri: Prof. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU
Prof Dr. Sakıp Selçuk GÜNAY
Prof. Dr. Hüseyin YURTTAŞ
Dr. Öğr. Üyesi Özkan DAYI
Dr. Öğr. Ahmet YILMAZ

Bu tezin amacı, VI. yüzyıl ile X. yüzyıl arasında Kafkasların kuzeyinde Hazar Denizi kıyılarından Doğu Avrupa'ya kadar uzanan coğrafyada hüküm süren Hazar Kağanlığı'nın siyasi, sosyal, idari ve kültürel yönlerine değinerek X. yüzyılda Ruslarla geliştirdikleri ilişkilerini ele almaktır. Özelikle IX. yüzyılda Baltık kıyılarından Karadeniz'e inen Rusların bu dönemdeki faaliyetleri ve bu süreçte Hazarlarla kurdukları ilişkiler konusunda ayrıntılı bir şekilde malumat aktarmaya çalıştık.

Hazar Kağanlığı, "Pax Hazarika" olarak anılan barışçıl politikaları sayesinde kurduğu ticaret sistemi nedeniyle dönemin önde gelen ülkelerinden biri olmuştu. Ancak IX. yüzyılın başlarında Rusların güneye inmesi ve X. yüzyıla doğru yayılan Peçenek istilası, inşa ettikleri bu dengenin bozulmasına neden oldu. Bu iki gelişme aynı zamanda Hazarların zaman içerisinde zayıflamasını ve son olarak Ruslarla, Oğuz Türkleri'nin yıkıcı darbeleri neticesinde tarih sahnesinden çekilmelerini beraberinde getirdi. Bu çalışmamızın temel amacı dönemin ana kaynakları ile birlikte günümüzde arkeoloji, nümizmatik gibi çeşitli alanlarda yapılan araştırmalar neticesinde ortaya çıkan bulgular ışığında bu dönemi mümkün olduğunca aydınlatmaya çalışmaktır.

Anahtar Kelimeler: Hazarlar, X. yüzyıl, Peçenekler, Ruslar

ABSTRACT

Ph. D. DISSERTATION

RUSSİAN-KHAZAR RELATİONS İN THE 10th CENTURY

Hakan ÖZKAYA

Advisor: Prof. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU

2021, page: 334

Jury: Prof. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU
Prof Dr. Sakıp Selçuk GÜNAY
Prof. Dr. Hüseyin YURTTAŞ
Assist. Prof. Dr. Özkan DAYI
Assist. Prof. Dr. Ahmet YILMAZ

The aim of this thesis is It is to address the political, social, administrative and cultural aspects of the Khazar Khaganate, which ruled from the Caspian Sea coast in the north of the Caucasus to Eastern Europe between the 6th century and the 10th century, and the relations they developed with the Russians in the 10th century. In particular We tried to give detailed information about the activities of the Russians who descended from the Baltic coasts to the Black Sea in the 9th century and the relations they established with the Khazars in this process.

The Khazar Khaganate became one of the leading countries of the period due to the trade system it established thanks to its peaceful policies called "Pax Khazarıca". But at the beginning of the 9th century, the Russians descended to the south and the Pecheneg invasion that spread towards the 10th century caused this balance to be disrupted. These two developments also led to the weakening of the Khazars over time and finally the withdrawal of the Russians and the Oghuz Turks from the stage of history as a result of the devastating blows. The main purpose of this study is to try to enlighten this period as much as possible in the light of the findings that have emerged as a result of researches in various fields such as archeology and numismatics, together with the main sources of the period.

Key Words: Khazars, 10th century, Pechenegs, Russians

KISALTMALAR DİZİNİ

AÜDTCFD	: Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi
AÜDTCFTAD	: Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi
AÜTAED	: Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi
b.	: bin
bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
CRSS	: Current Research in Social Science Dergisi
Çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
Eİ	: Encyclopaedia of Islam
EKEV	: Erzurum Kültür ve Eğitim Vakfı
FSM	: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi
GÜGEFD	: Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Faküktesi Dergisi
h.	: Hicri
Haz.	: Hazırlayan
IJLET	: International Journal of Languages Education and Teaching
İA	: İslâm Ansiklopedisi
İSTEM	: İslâm, San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsıkîsi (Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İslâm Tarihi ve Sanatları Bölümü Dergisi)
İÜTED	: İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi
M.Ö.	:Milat'tan önce
M.S.	: Milat'tan sonra
MEB	:Milli Eğitim Bakanlığı
Nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm Tarihi
Red.	: Redaktör/Redaksiyon
s.	: Sayfa
SÜİFD	: Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
TAD	: Tarih Araştırmaları Dergisi

TDK : Türk Dil Kurumu

Th. : Tahkikat

Trc. : Tercüme

TTD : Toplumsal Tarih Dergisi

TTK : Türk Tarih Kurumu

Vd. : ve devamı

Vol. : Volume (Cilt)

Yay. : Yayın/Yayınları

ÖNSÖZ

Türk tarihi uzun soluklu olması ve yeni kurulan devletler ile kesintiye uğramadan başlangıcından günümüze kadar devam etmesinden dolayı dünya tarihi içinde özel bir öneme sahiptir. Hazar Kağanlığı ise Türk tarihi içinde sahip olduğu birçok özeliği bakımından ön plana çıkan en önemli siyasi teşekküllerinden biridir. Benimsediği inanç, bulunduğu coğrafya, ticari hayat zenginliği, idari yapılanma serüveni ve tabi ki askeri zaferleri Hazarları geçmiş dünyanın en ilginç ve ilgi çekici tarih araştırmalarından biri haline getiriyor.

Benî İsrâil (İsrâiloğulları) haricinde Musevi inancını kabul eden ve resmi inancı olarak benimseyen dünya ve Türk tarihi içinde ilk ve tek devlet olması, gördüğü ilginin birincil nedeni olarak kabul edilebilir. İkinci bir neden ise Hazarların siyasi ve ticari olarak kendi zamanının önde gelen birçok devleti ile temas kurmuş olmasıdır. Batı'da Bizans ve ötesindeki dünya, doğuda Peçenekler, Oğuzlar, Alanlar ve diğer kuzey kavimleri, güneyinde Sâsâniler ve onların yerini alan Müslüman Araplar, Ermeniler, güneydoğusunda Orta Asya kavimleri, kuzeyinde ve kuzeybatısında ise Vikingler ve Ruslar dâhil olmak üzere çeşitli Slav halkları ile geniş yelpazede bir ilişkiler ağı kurmuştu. Dolayısıyla tüm bu halkların ve devletlerin tarihini araştırırken Hazarlara da değinmek ve yarattığı etkilerin sonuçlarını irdelemek gerekir. Ayrıca Macar tarihi de ancak Hazarların dâhil edilmesiyle ele alınabilir. Zira Macarların kendi devlet yapılarını inşa etme süreçlerinin ilk aşaması Hazar Kağanlığı'nın siyasi hâkimiyetinin olduğu coğrafya ve dönemde başlar. Yine Bulgar tarihinin ilk oluşum evresini de Hazar Kağanlığı'nın askeri ve politik mevcudiyetini ele almaksızın incelemek pek mümkün görünmüyor.

Öte yandan Müslüman Arapların güneydeki fetihlerinden sonra yönelmiş oldukları Orta Asya'da yayılım faaliyetlerinin önündeki en ciddi direnişin Hazarlar tarafından ortaya konulduğuna tanık oluyoruz. Bu direnç, Arap fatihlerin kuzeye doğru genişleme politikasına son vermesine neden olmuş ve ilişkilerin bundan sonraki seyri ticari safhada devam etmiştir. Ancak modern araştırmacıların çoğunluğu Hazarların Müslümanlara karşı ortaya koyduğu bu askeri ve siyasi başarının aslında İslâm inancının kuzeyden Avrupa içlerine doğru girmesinin önünde bir set görevi üstlendiği yorumunda bulunur. Bu yorumun, tarihsel olgulardan yapılan çıkarımlar neticesinde bir varsayıma dayanması

ve Hazarların aslında sadece kendilerini koruma refleksiyle hareket ettiklerini göz önünde bulundursak dahi, öngörülebilir bir gerçeklik niteliğini taşıdığını da kabul etmemiz gerekir. Nitekim sadece bu olgu dahi Hazar tarihi incelemelerini ilgi çekici kılıyor.

Öte yandan belirtildiği gibi Hazar tarihinin araştırmacılara cazip gelen yönlerine rağmen mevcut bilgilerin kapsam ve nitelik olarak kısıtlı olması caydırıcı bir etki yapmış gibi görünüyor. Nitekim Hazar Kağanlığı'nın tarihine ilişkin nitelikli çalışmalar yapan bilim insanlarının sayısı oldukça azdır. Öte yandan yapılan çalışmalar aynı bilgilerin tekerrür edilmesinden ve var olan bilgiler üzerinden farklı yorumlar getirmekten öteye gidemiyor. Bu durumun istisnai tarafı ise yapılan çeşitli arkeolojik çalışmalar neticesinde yeni bulgular elde edilmesi ve bu bulgular ışığında yeni yorumlar getirilmesidir. Ancak bu konuda da yine önemli bir sorunla karşı karşıya kalıyoruz. Hazar denizinin su seviyesi VI.-XIV yüzyıllar arasında yaklaşık olarak 18 m. yükselmişti. Bu durum dağlarla kaplı güney sahillerini çok etkilemese de kuzeyde insanların yaşadığı yamaçlar sular altında kalmıştı. Bu yüzden Hazarların idare merkezi ve şehir hayatının bulunduğu Dağıstan'ın kuzey bölgeleri günümüzde sular altında kalmış durumda. Başta M.İ. Artamonov olmak üzere özelikle Rus araştırmacıların günümüze değin süre gelen titiz kazı çalışmaları bize bu konuda aydınlatıcı bazı bilgiler sunsa da ısrarlı çabalarının önündeki en büyük engel olarak kalmaya devam ediyor.

Bununla birlikte Rus araştırmacıların ısrarla Hazar tarihini daha fazla araştırma çalışmaları aslında bir diğer yönüyle Rus tarihinin erken safhalarını daha iyi anlama gereksiniminden kaynaklanıyor. Zira Rusların tarih sahnesine ilk çıkışları ve siyasi bir teşekkül halini almaları Hazar coğrafyasında gerçekleştirdikleri faaliyetler neticesinde olmuştu. Aynı zamanda idari ve borükratik yönden Hazarlardan oldukça etkilenmişlerdi. Özelikle X. yüzyılda yaşanan bazı gelişmeler iki taraf arasındaki ilişkilerin önce iktisadi daha sonra askeri olarak gelişmesine neden olmuş ve yoğunluk kazanmıştı. Ama daha da önemlisi Ruslar, Oğuz Türkleri ile birlikte Hazar Devleti'ne son verdikten sonra bölgede genişlemeye ve Hazar mirası üzerinden coğrafyanın hâkim unsuru haline gelmeye başlamışlardı.

Çalışmamızda X. yüzyılda yaşanan tüm bu gelişmeleri ele alarak Rus-Hazar ilişkilerini her yönüyle irdelemeye çalıştık. Bu zorlu süreçte bilgisi, tecrübesi ve notlarıyla şahsıma rehberlik eden danışman hocam sayın Prof. Dr. Erol Kürkçüoğlu'na

en kalbi duygularımla şükranlarımı arz ediyorum. Ayrıca eğitim hayatım boyunca bana gerek maddi gerekse manevi desteklerini esirgemeyen aileme çok teşekkür ederim.

Erzurum 2021 **Hakan ÖZKAYA**

GİRİŞ

Türklerin ilk yurdu Orta Asya'da Altay ve Sayan Dağları ile bu dağların güney-batı bölgeleri idi. Orhun ve Selenga nehirlerinin kaynak havzası olan Ötüken ise merkez konumunda bulunuyordu.[1] İlk siyasi yapılanmaların oluştuğu dönemden itibaren bozkır kemerinin başladığı kuzeydeki Avrasya orman bölgesi (Sibirya taiga'sı) doğuda Çin denizi, batıda Hazar denizi[2] ve güneyde Japon denizine kadar uzanan bir coğrafyaya dağılarak hâkimiyet kurmaya başladılar. Bu bölge bozkır kültürünün gelişimini sağlayacak bir iklim kuşağında yer alıyordu. İlk beş yüzyılda, çoğunlukla çoban olan Türk orijinli kabileler, batıda Hazar Denizi ile doğuda Çin Seddi arasında Avrasya bozkırlarının geniş açık alanlarına yerleşmişlerdi. Birçoğu yarı göçebe, bazıları da büyükbaş hayvan besleyen çiftçilerdi. Bu ekonomik farklılıklar, bozkırdaki kurak platolardan büyük nehirler ve göller boyunca vahalara kadar değişen coğrafi ortamdaki büyük değişikliklerden kaynaklanmaktaydı.

Özellikle Çince olmak üzere yazılmış kaynaklar, bozkırda yaşayan insanların tarihi hakkında en ayrıntılı bilgileri sağlar.[3] Büyük bir kara parçası otlak alanı olan bozkır kemeri, at yetiştiriciliği, oldukça hareketli Avrasya göçebeliği gibi eşsiz bir tarihsel olgunun ortaya çıkmasını mümkün kıldı. Kuşkusuz göçmenler dünyanın başka yerlerinde de varlıklarını sürdürdüler. Ancak habitatın ölçeği, atın rolü ve büyük tarımsal veya kentsel uygarlıkların göreceli ve paradoksal yakınlığı Türk göçebelerinin anavatanındaki gibi eşsiz ve çoğu zaman görkemli olan tarihi bir rol oynamasını mümkün kıldı.[4]

---

[1]Joseph Deguignes, *Büyük Türk Tarihi,* İstanbul, 1976, C. I, s. 75-80; Salim Koca "Büyük Hun Devleti", *Türkler,* Ankara, 2002, C. I, s. 687; Erol Kürkçüoğlu, *Türklerin Siyasi Tarihi*, İstanbul, 2019, s. 39.

[2] Hazar denizinin eski adı Latince de"Casprum-Kaspia" veya "Hyracnıum Mare" şeklinde geçer. Grekler burada kolonileri bulunan tüccarlar vasıtasıyla bu denizden haberdar oldular ve etrafında bulunan iki kavimden dolayı bu isimleri verdiler. Hazar Kağanlığının bu bölgede yaklaşık dört asır boyunca hâkimiyet kurmasından sonra ise denizin ismi Hazar denizi şeklinde değişmeye başladı. Ancak batıda hala "Caspian" şeklinde telaffuz edilmektedir. Günümüzde güneyde İran coğrafyasına geri kalan kısımları ise Rusya federasyonu, Türkmenistan, Azerbaycan ve Kazakistan sınırları dâhilindedir. Bkz. Nicolai Aladin and Igor Plotnikov, *The Caspian See,* Lake Basin Management Initiative Thematic Paper, 28 June 2004, s. 4; Xavıer de Planhol, "Hazar Denizi (Tarih)",*DİA,* İstanbul, 1998, C. 17, s. 109.

[3]L.R. Kyzlasov, "Northern nomads", *History Civizilation of Central Asia* (III), Edt: B.A. Litvinsky, co-Edts: Zhang Guang-da and R. Shabani Samgbabadi, Multiple History Series, Unesco Publishing, Paris, 1996, s. 315.

[4] IV. yüzylda kaleme aldığı eserinde Türk göçebelerden bahseden Ammianus Marcellinus, onlar hakkında şöyle demekteydi: *"Bunların hepsi, belli bir evi, bir ocağı, kanunları ve sağlam bir hayat tarzları olmadığı için, sanki ebedi kaçaklar gibi, hayatlarını içinde geçirdikleri üstü kapalı arabalarıyla oradan oraya göç ederlerdi. Kadınları, bu arabalarda onlara kaba saba elbiseler diker, kocalarıyla birlikte yatar, çocukları doğururve büluğ çağına kadar onların karınlarını doyururlardı."... " Bol otlu bir yere geldiklerinde*

Hareketlilik karakterin hem somut hem de psikolojik yönlerini barındırdı ve sosyal - siyasal yaşamın tüm katmanlarında ana eksen rolünü oynadı. Yurt yani çadır yapıları ana inşaat malzemeleri ve şekil bakımından kesinlikle diğer göçebe halklardan (Arap, Beberi, İran ya da Amerikalı Kızılderililer) farklıydı ve bu hareketli yaşam biçimine göre dizayn edilmişti. Kağnı olarak da adlandırılan bu yapılar genelde öküzler tarafından çekilmekteydi. Çeşitleri olmak üzere genelde iki ya da üç odalı, dört ya da altı tekerlekli, dört bir tarafı ve üzeri keçeyle kaplıydı. İçinde yaşayanları kışın soğuk ve rüzgârdan, yazın ise sıcaktan koruyan çok fonksiyonel bir işleve sahipti.

Kültürün ekonomik boyutu ise otlakçılığa dayanırdı. Atlar, koyunlar, develer, sığır ve öküzler temel zenginlik biçimleriydi; bu türler arasında çevre ve insanların geleneklerine göre değişen vurgular vardı. Atlar ve koyunlar merkezi role sahipti. At, yerleşik halklar arasında genel olarak bilinen dağ ve hayvan taslak kategorisinin ötesine geçen bir hizmet verdi. Çünkü o hem et hem de günlük üretimler için bir gıda kaynağıydı. Ancak, göçebe hareketliliğinin aracı olarak, temel tarihsel rolü oynadı. Öte yandan en verimli kullanım alanı savaşlarda hafif silahlara sahip Türk boylarına sağladığı dinamik, seri bir şekilde saldırı ve geri çekilme taktiğinde sağladığı avantajdı. Türk kabile boylarının ilk siyasi organizasyon teşebbüslerinden itibaren bu becerisi, savaş sanatı içinde vazgeçilmez bir unsur haline getirildi.

Göçebe toplumun bir diğer çarpıcı özeliği ise kabile yapısıydı. Kabile veya kabileler konfederasyonu, bölge veya devletten ziyade diğer göçebelere karşı sadakati ve kimlik duygusunu aşılıyordu. Hatta aidiyet duygusu, aile ya da klan söz konusu olduğunda zaruri gereksinimlerden ötürü bir emir niteliği taşıyordu. Coğrafya ve hayatta kalma becerileriyle birlikte gelişen bu durum aynı zamanda göçebe kimliğine passioner bir itki katarak siyasi organizasyonlar meydana getirme becerisi kazandırdı. Bu yüzden çok erken tarihlerden itibaren dağınık halde ve kurumsal bir bürokrasi ya da ordu

---

arabalarını daire şeklinde dizerler; canavarlar gibi beslenirlerdi. Bütün otları sürülerini otlatarak bitirdikten sonra, yük arabalarıüzerine yerleştirilmiş şehirlerini tekrar toplarlardı. Evcil hayvanlarını ve sürülerini önlerine katarak güderlerdi. En büyük tasaları at bakmaktı. Yaşlananlar veya artık savaşacak durumu kalmaynlar arabaların etrafında tutulur ve bunlar barış dönemi meşgaleleriyle uğraşırlardı; genç olanları ise, daha çocukyaştan itibaren ata binmeyi öğrenir ve yaya yürümeyi utanç vesilesi sayarlardı." Bkz. M.İ Artamonov, *Hazar Tarihi,* s. 65. Romalı tarihçinin 31 kitaptan oluşan Res Gastae adlı eserinde Türklerle ilgili verdiği bilgiler Ali Ahmetbeyoğlu tarafından derlenip bir çalışma haline getirilmiştir. Bkz. Ali Ahmetbeyoğlu, "Roma Tarihçisi Ammianus Marcellinus ve Türkler Hakkında Verdiği Bilgiler", *Tarih İncelemeleri Dergisi,* 2003; 18(1): 1-14.

teamülünden yoksun olan Türkler, birlikte hareket etme ve devlet inşa etme sürecine adım atmışlardı.[5]

Türklerin siyasi tarihi, kalabalık ve kurumsal bir yapıya sahip Çin'e karşı ilk kez Teoman öncülüğünde karşı bir hareket biçimde gelişti. En önemli Erken Çin tarihçilerinden Sima Qian (M.Ö. 145-90) bize Çin bakış açısıyla Hyung-nu[6] (Çince ve Batı literatüründe Xiongnu) olarak bilinen insanların yaşamlarına ve kültürlerine dair en erken bakışlardan birini sunar. Shiji'sinde (Tarihçi Kaydı) onları at, inek ve koyun sürüsü için otlak arazileri aramak amacıyla dolaşan pastoral bir göçebe insanlar topluluğu olarak tanıtır. Ayrıca şehir surlarının bulunmadığını, tarımla ilgilenmediklerini, erkeklerinin erken yaştan itibaren ok ve yayla at sırtında avlanmak için eğitilmiş zorlu savaşçılar olduklarından bahseder.[7]Öte yandan arkeolojik kazılarla desteklenen tarihsel kayıtlar, Hyung-nu'ların, yetenekli savaş arabalarına sahip olduklarını da ortaya koymaktadır.[8]

Kuzeydoğu'da Ordos bölgesinde yer alan Hyung-nu İmparatorluğu, Avrasya bozkırında türünün ilk örneğiydi ve Moğollar da dahil olmak üzere birçok imparatorluğun

---

[5] Svat Soucek, *A History of Inner Asıa,* Cambrıdge Unıversty Press, 2009, s. 1-43. Ayrıca Bozkır kültürünün coğrafi karakteri ve genel özelikleri hakkında bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü,* İstanbul, 2015; Salim Koca, "Eski Orta Asya'da Tabiat, İklim ve İnsan Unsuru", *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Ankara, C.1, Sayı, 1, s. 1-19; İlhami Durmuş, "Bozkır Kültür Çevresinde At, Göçer-ev ve Demir" *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*,2017, Ankara, C.1, Sayı, 1, s. 19-35; Abdulkadir İlgen, "Bozkır Göçebelerinde Sosyo-Ekonomik Yapı", *Journal of Social Policy Conferences.* 2010, s. 818-838.

[6] M.Ö. 318 yılından itibaren Çin kaynaklarında "Xiognu-(Hyung-nu)" olarak geçen bu kavim, bazı bilim insanlarınca "Hsiung-nu" olarak da okunmaktadır. Hyung-nu'lar Çin'e karşı sürdürdükleri mücadeleleri neticesinde dağılarak batıya doğru göç etmiş ve neredeyse iki asır boyunca haklarında hiçbir bilgiye rastlanmamıştır. M.S. IV. yüzyılda tekrar tarih sahnesine çıktıklarında ise artık "Hun" ismiyle yer almışlardır. L.N. Gumilev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları*, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, 2006, s. 41. Bu tarihten sonra Çin kaynaklarının yanı sıra dağılarak temas sağladıkları farklı kavimlerin kayıtlarında da yer almışlardır. "Hun" ve "Xiongnu" kavramları üzerine Guignes 1756-1758 yılları arasında kaleme aldığı "*Histoire Générale des huns, des turks, des Mongols et des autres Tartares Occidentaux*" adlı eserinde açıklama yapmaya çalışmıştı. Çok erken dönemlerden itibaren başlayan bu tartışma ve nihai sonuçları için bakınız: Étienne de La Vaıssière "Huns and Xıongnu" *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi,* Çev. Özgür Yılmaz, 2016, s. 183-197. Kavmin ismi Soğd dilinde yazılmış eserlerde "Xun", Hint kaynaklarında "Huna", Romalılarca "Hunni" veya "Chunni" ve Yunan kaynaklarında da "Houo" ya da "Xouw" olarak geçmektedir. Bkz. Tilla Deniz Baykuzu, *Asya Hun İmparatorluğu,* Konya, 2012, s. 11.

[7] Çin'in Herodot'u olarak kabul edilen Sima Qian'ın kaleme aldığı yapıtı eski Çin tarihinin yaklaşık üç bin yıllık bir dönemini ele alıyor. Tarih dışında başka birçok konuda da bilgiler veren ansiklopedik türdeki bu eser aynı zamanda Türk tarihi içinde ilk kaynak olma özelliğini barındırır. Eser üzerinde batı dillerinde bugüne kadar yaklaşık 130 tane çalışma kaleme alınmış durumda. Ayrıntılı bilgi için bkz. Burton Watson, *Records of the Grand Historian of China, translated from the Shi chi of Ssu-ma Ch'ien,* Volume I-II: The Age of Emperor Wu 140 to circa 100 B.C. New York: Columbia University Press, 1961-1962; Raymond Dawson, *Sima Qian: Historical Records,* Oxford and New York: Oxford University Press, 1994.

[8]Héléne Martın, "The Animal in the Xiongnu Funeral Universe: Companion of the Living, Escort of the Dead", *Xıongnu Archaeology Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*, Edited by Ursula Brosseder, Bryan K. Miller, Bonn, 2011, s. 229-243.

izleyeceği bir prototip olarak hizmet etti. Bulunduğu merkez bölgenin çeşitli pastoral halkları için önemli bir buluşma noktasıydı. Dolayısıyla Hyung-nu'ları tek bir birleşik kültürden ziyade bu çeşitli grupların bir konfederasyonu olarak tanımlamak daha doğru olur. Hyung-nu konfederasyonunun asıl ve etkin kurucusu Ordos göçebeleri arasında güçlü ve etkili bir shanyu (yüksek şef)'nun oğlu olan Mo-tun (Mete)[9] idi. Mo-tun askeri komutan rütbesine yükseldikten sonra babasına suikast düzenledi ve çeşitli göçebe gruplarını önderliğinde birleştirmeyi başardı.[10]

M.Ö. 209'dan 128'e kadar Hyung-nular'ın en güçlü dönemiydi. Konfederasyon Mo-tun yönetiminde Ordos'ta her yönden genişlemeye başladığı sağlam bir güç tabanı kurdu. Çin hanedanına karşı başlattığı seferler iletopraklar kazanarak güneye doğru ilerledi ve iç Moğolistan'ı kuzeye doğru dolaşan çeşitli küçük göçebe gruplarını, kuvvetlerine dâhil etti. Doğuda Proto-Moğol olan Tung-hu'ları Çin kaynaklarının deyimiyle "kan banyosu" şeklinde geçen ağır bir mağlubiyetle ezdi.[11] Batıda Yüeh-chih'leri (göçebe halkların rakip koalisyonu) yendi ve onları Kuzey Afganistan'a kadar Orta Asya'ya sürdü.[12] Bu batı seferi sırasında Hyung-nular, Tarım havzasında gelişen bir dizi vaha topluluğu üzerinde de kontrol sahibi oldular. Bu tarım topluluklarından tahıl, meyve ve hayvan yemi aldılar ve kendilerine bağladıkları Tung-hu göçebelerinden de sığır, koyun ve en önemlisi atları vergi olarak alıp sürülerini zenginleştirdiler.[13]

M.Ö. 201'de, Çin'de ki ilk Han imparatoru Kao-tzu bağımsızlığını ilan eden bir eyalet valisini cezalandırmak için askerlerini şahsen kuzey sınırına götürdü. Vali, Mo-tun ile ittifak kurdu ve bozkırların konfederasyonu ile bu ilk askeri karşılaşma, Han için aşağılanma ile sonuçlandı. Hyung-nu saldırı ve geri çekilme stratejisine aşina olmayan Kao-tzu, merkez kuvvetlerin ana ordusundan ayrılmasına izin verdi ve Hyung-nu

---

[9]Türkçe'de Mo-tun ismi yanlış bir telaffuz ile Mete olarak yazılmaktadır. Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi,* C. I**,** Ankara 1981, s.208. Bu isim Türkçe'de Bagatur sözünün Çince'deki telaffuz şeklidir, bkz. Hüseyin Namık Orkun, *Türk Tarihi Not Hülasaları*, İstanbul, 1940, s. 21.

[10] L.N. Gumilev, *Hunlar*, İstanbul, 2005, s. 79; Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi,* Ankara, 1995, s. 87; Jullia Lovell, *Çin Seddi Dünyaya Karşı 3000 yıl,* Çev. Yasin Kara, İstanbul, 2008, s. 68.

[11] Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı (13. Yüzyıl Sonlarına Kadar),* Ankara, 1982, s. 15; L.N. Gumilev, *Avrasya'dan Makaleler*, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, 2006, s. 27; Özkan İzgi, "İslamiyetten Önce Orta Asya Türk Kültürü", *MK,* 1-2, Ankara, 1977, s. 44-45.

[12]Egemen Çağrı Mızrak, *Bozkır Kavimleri M.Ö. VII. Yüzyıldan M.S. VI. Yüzyılın Ortalarına Kadar Batı Türkistan ve Kuzey Hindistan'daki Bozkırlılar,* İstanbul, 2017, s. 31; Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu Atilla/Cengiz Han/Timur,* Çev. M. Reşat Uzmen, İstanbul, 1980, s. 45.

[13]Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları,* İstanbul, 1988, s. 37.

süvarileri ile kuşatıldı.[14] Kao-tzu'nun müzakere etmekten başka seçeneği yoktu ve kendi özgürlüğünü kazanmak için bir çözüm önerdi.

Hyung-nular, Han İmparatorluğununküçümsediği göçebe yaşam tarzlarını korumaya devam etmelerine rağmen ("Hyung-nu" kabaca "kölelerin gayri meşru çocukları" anlamına gelen Çince bir kelimedir),[15] Çin'e dayattıkları gerçek askeri tehdidi görmezden gelemediler. Han sarayı, devam eden düşmanlıkları önlemek amacıyla shanyu[16] (Mo-tun) ile evlenmesiiçin bir Çin prensini göndermek[17] ve ipek, şarap, pirinç gibi diğer gıda maddelerinin yıllık haraçlarını sunmak zorunda kaldı.[18]

Han için bir diğer ağır madde Hyung-nular'ın sınırda Çin topluluklarıyla ticaret yapma hakkıydı, çünkü bu, Han'ın iki imparatorluk arasında sağlıklı bir tampon bölge tutma arzusunu baltalamış oluyordu. Hyung-nular denenmiş ve başarılı olmuş gerçek bir yöntemle yani baskınlarla, bu isteksizliğe karşı koydu; Han sarayının satmayı reddettiği malları yağmaladılar. Sonunda ticaret hakkı verildi, ancak askeri amaçlarla kullanılabilecek silah ve malların satışı yasaklandı. Bu politika, Hyung-nular'ın, Çin'den alamadıkları mallar için Orta Asya'ya yönelmesine sebep oldu. Bu şekilde, Hyung-nu ile Han ticaret politikaları, dolaylı olarak ipek yolları boyunca Doğu ve Orta Asya arasındaki ticaret üzerinde rekabet etmeye başladı.[19]

---

[14] Nicola Di Cosmo, "Hun İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yükselişi" *Türkler,* Ankara, 2002, C. I, s. 715-716; Salim Koca, "Hun İmparatorluğu'nun Doğuşu ve Mete" *GÜGEFD,* Ankara, 1990, VI/1, s.115. Mo-tun'un bu stratejik zaferi sinolog ve tarihçi B. Laufer tarafından şöyle betimlenir: "*Görülmemiş soğuk bir kış günü Mete kendine has taktiği ile Çin ordusuna taarruz etmişti. 320 kişilik bir ordu ile Çin ordusunu kuşatma harekatına girişmişti. En iyi birliklerini pusuda bekletirken önce imparatoru sahte ricat taktiğiyle tahrik etmiş ve kaçar gibi görünmüştü. Bu Mete'nin askerlik dehasının bir zaferiydi".Tarih Boyunca Türk Harp Sanatı Taktik ve Stratejisi,* Çev.Necati Ulunay Ucuzsatar, Ankara, 1986, C. I, s. 52-53.

[15]Ma Yong and Sun Yutan, "The Western Regions Under the Hsiung-nu and the Han," *from History of Civilizations of Central Asia,* UNESCO Publishing, Paris, C. II, s. 228.

[16]Türkçede "Şan-yü" olarak da betimlenen bu kavram Bozkır Türk devletlerinde; Kagan, Han, Kral, Yabgu, İdi-kut, İl-teber, Erkin anlamında kullanılmaktadır. Geniş bilgi için bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü,* s. 267.

[17] Çin'li bir prensin bir Türk hükümdarı ile evlendirilerek devlet içinde Çin aleyhine çalışmalar yapmasını sağlama olarak adlandırılan bu politikaya "He Qın" adı verilmektedir. Mo-tun döneminde başlayan bu politik hamle serüveni uzun yıllar boyunca Çin hükümdarları tarafından tekerrür ettirilerek rakip Türk devletleri aleyhinde politik bir manevra üstünlüğü olarak ele alınmıştır. He Qin Zheng Ce(Türkçe okunuşu: Hı Çin Cıng Sı); "akrabalık/evlilik yoluyla barış sağlama politikası*"*olarak tanımlanır. Geniş bilgi için bkz. Nurcan Türker, "He Qin Politikası Çerçevesinde Hun-Çin İlişkileri ve Wang Zhao Jun",*İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi Journal of the Human and Social Science Researches,* 2013, C. II, Sayı: 2.

[18]L.N. Gumilev, *Avrasya'dan Makaleler,* s. 27.

[19]Ayşe Onat "Çin-Türkistan İlişkilerinin Başlangıcı Hakkında Bazı Bilgiler" *Belleten,* Ankara, 1990, LIV/221, s. 914.

Hyung-nu sadece Doğu Asya bozkır imparatorluklarının ilki değil; aynı zamanda en uzun süreli olanıydı ve neredeyse üç yüz yıl sürdü. M.Ö. 104'te Han, bir yüzyıl önce kaybettikleri kuzey topraklarının çoğunu geri kazanmış ve Hyung-nu'yu batı sınırlarından dışarı çıkarmıştı. Tarım havzası şehir devletlerini Hyung-nu saldırılarından korumak için Dunhuang'ın batısına kadar askeri karakollar kurdu, bu da ticaret yolları boyunca yoğunlaşan trafikle birlikte gelirlerinin artmasını sağladı.[20] M.S. 47'de Hyung-nu iç anlaşmazlıklar sonucunda kuzey ve güney olarak ikiye ayrıldı.[21] Daha zayıf olan Güneyliler kendilerini korumak için Han İmparatorluğu'nun himayesini istedi.[22] Bu arada, kuzey Hyung-nular aniden kendilerini daha önce egemen oldukları göçebe gruplar tarafından tehdit altında buldular.[23]

78 yılında Proto-Moğol[24] Sien-pi (üç yüzyıl sonra Wei hanedanını kuracak olan Toba Wei'nin ataları) kavimleri[25] ve Wu-huanlar kuzey Hyung-nu'ya saldırdı. Bu fırsatı değerlendiren Han sarayı, Kuzeylilere saldırmaları için bir güç gönderdi.[26]151 yılına gelindiğinde kuzey Hyung-nu Ordos'tan sürüldü ve batıya yöneldi, liderlikleri dağıldı.[27] Sien-piler'in baskısı devam ettiği için 155 yılında Moğolistan coğrafyasında da tutunamayarak daha batıya Kırgız ve Kazakların olduğu bölgelere doğru ilerlediler.[28] Güney Hyung-nular ise iç çekişmelerle zayıfladıktan sonra 289 yılında Çin İmparatoru Sima Zhong tarafından Liu Yuan'ın bölgeye askeri komutan olarak atanmasıyla birlikte siyasi ve askeri hâkimiyetlerini tamamen kaybettiler.[29] Böylece Türklerin ilk büyük siyasi

---

[20] John Keay, *Çin Tarihi,* Çev. Neşe Kars Tayanç-Dinç Tayanç, İstanbul, 2011, s. 137-138.

[21]Ying-Shih yü, "Hsiung-nu (Şyuğ-nu)", *Erken İç Asya Tarihi*, Çev. Selçuk Esenbal, Der. Denis Sinor, İstanbul, 2000, s. 198-200; Jane Burbank-Frederick Cooper, *İmparatorluklar Tarihi Farklılıkların Yönetimi ve Egemenlik*, Çev. Ahmet Aybars Çağlayan, İstanbul, 2011, s. 58.

[22]Joseph Deguignes, *Büyük Türk Tarihi,* Haz. Selahattin Alpay, İstanbul, 1976, C. I, s. 267-278; Gerard Chaliand, *Göçebe İmparatorlukları Moğolistan'dan Tuna'ya M.Ö. V. yy-XVI. yy*, Çev. Engin Sunar, İstanbul, 2001.

[23]Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş,* Çev. Osman Karatay, Çorum, 2003, s. 81.

[24] L.N. Gumilev ise Siyenpiler'in Türk-Moğol karışımı bir halk tabakası olduğu iddiasındadır. Bkz. L.N. Gumilev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları,* s. 49.

[25]Siyenpi-ler hakkında daha geniş bilgi için bkz. Andrew Shimunek, Languages of Ancient Southern Mongolia and North China: A Historical-Comparative Study of the Serbi or Xianbei Branch of the Serbi-Mongolic Language *Family, With an Analysis of Northeastern Frontier Chinese and Old Tibetan Phonology* (English and Chinese Edition), Wiesbaden, 2017.

[26]Nina Duthie, *Origins, Ancestors, and Imperial Authority in Early Northern Wei Historiography,* Columbıa Unıversıty, 2015, s. 34; Thomas Barfield, *The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China, 221 BC to AD 1757*, Cambridge, MA: Blackwell, 1989 s. 59.

[27]L.N. Gumilev, *Hunlar,* s. 187-189.

[28] A.N Kuropatkin, "Asya'nın Kalbi", *Doğu Türkistan,* Yay. Haz. Feyzullah Uygar, İstanbul, 2016, s. 118-119.

[29]Piero Corradini**, "**The Barbarian States in North China**"** *Central Asiatic Journal,* 2006, Vol. 50, No. 2, s. 184.

organizasyon hamlesi, askeri ve siyasi açıdan deneyimlediği birçok başarıdan sonra son buldu. Ancak bu uzun süreli siyasi deneyim başarısı ve Türklerin kabile yapıları, sonrasında farklı coğrafyalarda birden fazla Türk devletinin vücut bulmasına zemin hazırladı ve başta askeri olmak üzere birçok açıdan temel karakteristik yapılarına ciddi ölçüde katkılar yaptı.[30]

Hyung-nuların yaklaşık iki asır süren sessizlikleri IV. asrın başlarında Avarlara bağlı Çungarya steplerinde "Hua" adında küçük bir oymağa dair kayıtların tutulmasıyla birlikte son buldu. Bu tarihten sonra artık "Hun" ismiyle telaffuz edileceklerdi.[31] Çin-Avar mücadelelerinden istifade eden bu kabileler yapısı, 429 yılında geldikleri Mâverâünnehir bölgesinde tarihe Ak-Hunlar olarak geçecek yeni bir devlet inşa ettiler. Bizanslı tarihçi Procopios, Süryani Yuhanna Mahalas ve Alban tarihçisi Kalankatlı Moses'in kayıtlarına bakılacak olunursa Ak-Hunların "Hun" oldukları konusunda bazı işaretlerin olduğu anlaşılıyor.[32] 350-558 yılları arasına Batı Türkistan ve Afganistan ağırlıklı olmak üzere daha çok güneyde hâkimiyet kurdular.[33]

Kuzeyde (Çin'de Şan-si'nin kuzeyi) ise Çin kaynaklarına göre Hyung-nular'ın (Asya Hunlarının) bakiyelerinden kalan ve Türkler arasında büyük bir nüfuza sahip olan bir sülalenin hükümranlığı söz konusuydu.[34] Çin kayıtlarında Tou-ba (yada T'o-pa)

---

[30] Mo-tun (Mete)'un kurmuş olduğu onlu sistem özelikle askeri alanda Türk güçlerinin Çin gibi kuvvetli ve kalabalık ordu yapısına karşı çok etkin bir denge sağlamıştı. Ayrıca bozkır geleneğine özdeş çeşitli stratejik askeri hamlelerde bu gücün şiddetini artırıyordu. Mo-tun askeri ve strateji alanındaki başarısını diplomasi alanında da sergilemişti. Tarihçi Sima Qian'ın verdiği bilgiler Han'a karşı bu alanlardaki başarılarının tartışmasız olduğunu gösteriyor. Geniş bilgi için bkz. Tamara T. Chın, "Defamiliarizing the Foreigner: Sima Qian's Ethnography and Han-Xiongnu Marriage Diplomacy" *Harvard Journal of Asiatic Studies*, December 2010, Vol. 70, No. 2, s. 311-354.

[31]Erol Kürkçüoğlu, *Türklerin Siyasi Tarihi,* s. 65. Czeglédy, Ak-Hun boyunun aslında bölge de kalmış olan Hun topluluklarını egemenliği altına alan Avar asıllı bir kabile olduğunu ve çoğu zaman bunlara Avar Hun (Varhon) denildiğini aktarır. Bkz. Karoly Czeglédy, *Bozkır Halklarının Göçü,* Çev. Günay Karağaç, İstanbul, 2009, s. 113-114.

[32]Bu konuda yapılmış çeşitli araştırmalar, Ak-Hunlar'ın (Eftalitler'in) büyük oranda Çin Türkistan'ından gelen kabileler olduğunu göstermektedir. Gerek ismini verdiğimiz kaynaklar gerekse özelikle bulunan paralar üzerinden bu konu netleştirilmeye çalışılmaktadır. Konu ile ilgili tartışmalar için bkz. K. Enoki, "The Orıgın of The Whıte Huns Or Hephthalıtes",*East and West*, October 1955, Vol. 6, No. 3, s. 231-237; Michael Mitchiner, "Some Late Kushano-Sassanian and Early Hephthalite Silver Coins", *East and West*, March-June 1975, Vol. 25, s. 157-165; Mıchael Alram, "From the Sasanians to the Huns New Numismatic Evidence from the Hindu Kush," *The Numismatic Chronicle (1966-)*, 2014, Vol. 174 s. 261-291.

[33]Richard N. Frye, Aydin M. Sayili, "Turks in the Middle East before the Saljuqs", *Journal of the American Oriental Society*, Jul. - Sep., 1943, Vol. 63, No. 3, s. 194-207.

[34] Bu kabilenin Sien-pi bir aile olduğu ya da Çin'deki "Sarı İmparator" Huang Di'nin en küçük oğlu Chang Yi'nin ataları olduğu yönünde de iddialar var. Bu iddialar ve daha geniş bilgi için bkz. Piero Corradini "Notes On The Establıshment Of The Tuoba Power In North Chına And On The "Tan Yao" Caves Of Yungang", *Rivista degli studi orientali*, 2003, Vol. 77, Fasc. s. 187-207.

olarak geçen bu hanedanlık, Türkler arasında Tabgaçlar olarak bilinmekteydi.[35] Hyung-nu sistemini referans alarak dağınık ve etkisiz bozkırlı güçlerle birlikte sindirdikleri diğer kuvvetleri hâkimiyetleri altına alarak Çin'in kuzey sınırlarında yeniden tehdit unsuru olacak bir Türk devleti kurmuşlardı.[36] IV. asırda yaptıkları askeri seferler neticesinde Avarların batıya doğru çekilmelerine ve Orta Asya'nın Bizans'ın ilgi sahasına dâhil olmasına neden oldular.[37] Bozkır geleneğine sahip kabileler konfederasyonu şekilde organize olan bu devlet, zamanla Budizm'in etkileri neticesinde kültürel bir aşınmaya maruz kalarak Çin siyasi ve kültür dünyasına dâhil oldu.[38] Ancak bu aşınmaya karşı direnmeyi seçen Türk kabilelerinin büyük çoğunluğu batıya doğru göç etmeye devam ettiler.

Passioner güçler, Çin'e karşı askeri ve siyasi sahada başarılı ve dinamik bir mücadele vermişlerdi, ancak kültürel erozyona karşı batıya yönelmek zorunda kalmışlardı. Tou-balar'ın siyasi hâkimiyetlerini kaybettikleri VI. asrın ikinci yarısında Altay dağlarının güneydoğusunda Köktürk adıyla yeni bir devlet kuruldu. Tou-balar etnogenez çerçevede[39] Hyung-nuların geliştirdiği mirası göç eden kabileler vasıtasıyla diğer Türk topluluklarına özelikle de Köktürklere taşımıştı. Yerleşik Çin'in kültür

[35]Bu hanedanlık Orhun yazıtlarında "Tabgaç" diye geçmektedir. Ama aynı şekilde bu ifade Çin anlamında kullanılmıştır. Bkz. Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri,* İstanbul, 1970s. 4; Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 85-86.

[36] Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş,* s. 85-86; Saadettin Gömeç, "Tarihte ve Günümüzde Tuva Türkleri", *AE*, Sayı: 21, Ankara, 2002, s. 143; W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, Çev. Nimet Uluğtuğ, Ankara, 1996, s. 79-82; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 90; Tuncer Gülensoy, *M.Ö. 4500-M.S. XIII. Yüzyıllar Arasında Barbar Türkler Dil, Din, Kültür, Bilim, Sanat ve Uygarlık,* Ankara, 2011, s. 142; Jean Paul Roux, *Türklerin Tarihi Büyük Okyanus'tan Akdeniz'e İki Bin Yıl,* Çev. Galip Üstün, İstanbul, 1997, s. 37-39.

[37] Tou-ba-Avar mücadeleleri yaklaşık 150 yıl boyunca çok şiddetli bir şekilde sürdü. Bu mücadelelerden yenik çıkan Avarlar daha batıya doğru göç etmeye başladılar. Bir asır sonra ise Bizans ile askeri politik ilişkiler içinde yer alarak özelikle kuzeyden gelen büyük bir tehdit algısı oluşturdular. Bkz. Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi,* s. 159-163; Gülçin Çandarlıoğlu, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü,* İstanbul, 2003, s. 38.

[38]Réné Grousset, *Bozkır İmparatorluğu,* s. 79; Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi,* s. 163; Lajos Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya,* Çev. Saadettin Karatay, Ankara, 1986, C. I, s. 32.

[39] Tou-balar'a ait günümüze ulaşmış, arkeolojik kazılardan elde edilmiş ya da Çin kaynaklarında bulunan herhangi bir yazılı kaynağa rastlanmamaktadır. Bu yüzden Orhun yazıtlarında Tabgaç ismiyle zikredilen bu kavmin Moğol mu yoksa Türk mü olduğuna dair kesin bir netlik elde edilemiyor. Kabileler federasyonundan oluşmaları, göçebe ve bozkır geleneğine sahip olmaları ve çok dilli, çok kültürlü olma ihtimallerinden dolayı bu netliğe ulaşmak güçleşiyor. Ancak Paul Pelliot, Peter A. Boodberg ve Louis Bazin gibi araştırmacılar Tou-balar'ın Türk orjinli oldukları konusunda ısrar etmişlerdir. Bkz. Alexander Vovin, "Once Again on the Tabgač Language" *Mongolian Studies,* 2007, Vol. 29, s. 191-206.

hegemonyasına karşı bozkır geleneğini sürdürme çabasıyla yapılan bu hamle, Orhun yazıtlarında üzerinde önemle durulan konulardan biridir.[40]

I. KAYNAKLAR

Çalışmamızın ana muhtevası IX. yüzyılın son çeyreği ile X. yüzyıl arasında yaşanan Rus-Hazar ilişkileri olmakla birlikte genel bir Hazar tarihini de kapsamaktadır. Başta Bizans, Arap, Ermeni, Gürcü ve Süryani kaynakları olmak üzere çeşitli dillerde kaleme alınmış eserlerde Hazarların siyasi, sosyal, askeri, idari, dini ve kültürel yönlerine ilişkin bilgiler yer alır. Ayrıca Hazarlardan günümüze ulaşmış tek yazılı belgeler olan mektuplar en önemli kaynaklarımızdan biridir. Bununla birlikte asıl araştırma sahamız olan Rus-Hazar ilişkilerine dair malumatların kaynağı ise ilk kez XI. yüzyılda kaleme alınmış olan Rus yıllıklarına dayanır. Dolayısıyla Hazar tarihi başta olmak üzere Ruslarla ilişkilerini anlamak için tüm bu eserleri inceledik. Genel tarih, seyahatnameler ve edebi metinler şeklinde üç katagoriye ayırdığımız bu eserleri aynı dilde yazılmış olanların kronolojik olarak sıralandığı bir sunum şeklinde ele aldık.

A. GENEL TARİH KİTAPLARI

Heredotos Tarihi: Antik Yunan tarihçi ve yazar Heredot'un gezilerinde gördüğü yerleri ve insanları anlattığı eseri bilinen ilk yazılı tarih kitaplarından biridir. Heredot, eserinde esas olarak Pers İmparatorluğu ve Antik Yunan kentleri arasında yaşanan savaşları anlatmakla birlikte aynı zamanda farklı kavimler ve ülkelere ilişkinde hazine niteliği taşıyan değerlibilgiler vermektedir. Nitekim eseri çalışmamız açısından önemli kılan husus Hazarlardan önce bölgede yaşayan İskitler ve Sarmatyayılar hakkında verdiği malumatlardır. Bu sayede Slavların, Rusların ya da Hazarların İskitler veya Sarmatyalılarla bir ilişkilerinin olup olmadığını irdeliyebiliyoruz.[41]

---

[40] Orhun Kitabelerinde Bozkır geleneğinin sürdürülmesi, Çin'in Kültürel asimilasyon politikasına karşı verilecek mücadele ve sosyal devlet olgusu gibi birçok önemli konuda pasajlar yer almaktadır. Bu konuda genel olarak bkz. V. Thomsen "Moğolistandaki Türkçe Kitabeler" *Türkiyat Mecmuası,* İstanbul, 1935, III, s. 81-118; Osman F. Sertkaya, "The First Line of Tonyukuk Monument", *Central Asiatic Journal,* Vol. 23, No. 3/4 1979, s. 288-291; Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*; Sir G. Clauson, "Some Notes on the Inscription of Tonukuk", *Studia Turcica,* Budapest, 1971, s. 125-132.

[41] Herodotos, *Tarih,* s. Çev. Müntekim Ökmen, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.

Gizli Tarih (Yunanca Anekdota): Filistin kökenli Bizanslı tarihçi Procopius tarafından VI. yüzyılda kaleme alınan bu kitap antik dünyanın son büyük eseri kabul edilmektedir. Procopius eserindeBizans tarihinin en bilinen hükümdarlarından Justinianus devrinin resmi tarihte anlatılmayan skandallarını yazar. Bununla birlikte göçebe topluluklar başta olmak üzere birçok kavim ve coğrafya ile ilgili de önemli bilgiler verir. Eserin çalışmamız açısından önemi ise VI. yüzyılda Hazarya coğrafyasında yaşamış olan Türk boyları ile Slav kabileleri hakkında verdiği malumatlardır. Eserin Türkçe çevirisi bulunmakla birlikte İngilizce çevirisini de kullandık. Zira Türkçe çevirisinde özelikle Slav kabileleri hakkında aktarılan bilgilere yer verilmemektedir.[42]

Pseudo-Zacharias Rhetor: VI. yüzyılda (555) yaşamış Bizanslı din adamı Zakhariya tarafından kaleme alınan ve 569 yılında tamamlanan bu eser, 451-491 yılları arasındaki olayları anlattır. "Kilise tarihi" isimli bu eserin tüm orijinal sürümleri daha sonra kaybolurken, kısaltılmış ve gözden geçirilmiş bir Süryanice versiyonu Amida'dan Monofizit bir keşiş olduğuna inanılan bir yazar tarafından korunmuştur.[43]Eserin çalışmamız için önemi Hazarlardan ve "Rus" isminden bahseden en erken kaynaklardan biri olmasıdır.[44] Ancak bu bilgiler sonradan eklenmiş olabilir. Yine de Hazar ve Rus tarihi için önemli kaynak eserlerden biridir.

Kilise Tarihi: Süryani tarihçiliğinin ilk temsilcilerinden biri olan Efesli John (İoannes) tarafından kaleme alınan önemli bir eserdir. VI. yüzyılda yaşayan Bizanslı bir din adamı olan İoannes, Julius Caesar zamanından 588 yılına kadar, altı asırlık bir dönemi kapsayan bir tarih kitabı yazdı. Üç bölüm şeklinde kaleme aldığı eserinin sadece 571-588 yıllarını kapsayan üçüncü bölümü günümüze ulaşabilmiştir.[45] Bununla birlikte başta Köktürk ve Avar tarihi olmak üzere Türk tarihi için çok önemli bilgiler barındırmaktadır.[46] Eserin ilk İngilizce çevirisi 1860 yılında yapıldı. Bizde çalışmamızda bu çeviriden yararlandık.

---

[42]Procopıus, *The Secret History of Procopıus,* Taranslated By Rıchard Atwater, This edition was created and published by Global Grey, 2018; Prokopios, *Bizans'ın Gizli Tarihi*, Çev. Orhan Duru, İstanbul, 2014.
[43]Pseudo-Zacharias Rhetor, *The Syriac Chronicle Known As That of Zacharıah of Mıtylene*, Trans. by F. J. Hamilton and E. W. Brooks, London, 1899, s. 1-10.
[44]M.İ Artamonov, *Hazar Tarihi*, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, 2019, s. 378.
[45]John Bishop of Ephesus, *The Third Part of Ecclesiastical History*, Süryanice Aslından İngilizceye Çev: R. Payne Smith, Oxford: University Press, 1860.
[46] Dinçer Koç, "Süryani Tarihçisi Efesli John (Ioann Ephesus)un Gök-Türkler ve Avarlar Hakkında Verdiği Bilgiler", *Türk Dünyası Araştırmaları,* İstanbul, 2012, Yıl, 34, Cilt, 99, Sayı, 198, s. 93-109.

Kısa Tarih: Kostantinopolis patriği Nikephoros tarafından kaleme alınan eser, Bizans imparatorluğu ve komşuları için zor bir dönem olan 602-769 yılları arasındaki olayları aktarır. Kısa bir eser olmasına rağmen İmparator Herakleios dönemi dâhil Ortaçağ BatıAvrupa ve Bizans tarihi açısından başlıca önemli kaynaklardan biridir. Ayrıca Arap Müslümanların fetihleri, Bulgar devletinin kurulması ve Bizans'taki ikonalist tartışmalar hakında da önemli bilgiler verir. Eserin çalışmamız açısından önemi ise Hazar-Bizans ilişkileri ile ilgili olarak malumat veren nadir kaynaklardan biri olmasıdır. Özelikle Sâsânilere karşı gelişen Hazar-Bizans ittifakını ve bu ilişkinin Kostantinopolis sarayındaki yansımaları hakkında önemli bilgiler verir.[47]

Chronographia: VIII. yüzyılda dünyaya gelen Theophanes'in yakın dostu Georgios Synkellos'un yarım kalan kronoğini devam ettirmek için yazdığı eseridir. Kronolojik olarak ele aldığı eseriRoma İmparatoru Dieocletianus'un 284 yılında tahta çıkmasıyla başlar ve Bizans İmparatoru I. Mikhail Rangabe'nin hâkimiyetinin son bulması (811-813) ile V. Leon'un imparator olmasıyla (813-820) son bulur. Theophanes'in Grekçe olarak yazdığı eseri kaybolmuş eski kaynakları kullanması bakımından önemlidir.[48]Roma, Bizans, Avrupa, Balkanlar ve İslâm tarihi için önde gelen kaynak eserlerden biridir. Ayrıca Hunlar, Sabirler, Ak-Hunlar, Avarlar ve Bulgarlar gibi Türk devletlerinin tarihi içinde büyük önem taşır. Çalışmamız açısından değeri ise Hazar-Bizans ilişkileri konusunda en detaylı bilgileri aktaran eserlerin başında gelmesidir. Ayrıca Hazarlar ve Bulgarların sosyal hayatları ve gelenekleri konusunda çok değerli malumatlar aktarır.[49]

De Administrando Imperıo: Bizans İmparatoru VII. Constantine Porphyrogenetos (905-959) tarafından 948-952 yılları arasında kaleme alınan en önemli eserlerinden biridir. Eserini oğlu Romanus'a siyaset konusunda rehberlik etmesi için yazmıştır. Geçmiş olaylardan nasıl yararlanacağını ve gelecekte hangi durumlarda neler yapması gerektiğini ifade etmeye çalışır. Bununla birlikte İmparatorluğun dış ilişkileri ve iç yönetimikonusunda oldukça değerli bilgiler aktarır. Bu bakımdan Ortaçağ Bizans ve

---

[47]Nikephoros, *Patrıarch of Constantınople Short Hıstory,* Tex, Translation and Commentary by Cyrıl Mango, Washington, DC, 1990.
[48]Ali Ahmetbeyoğlu, "Bizans Tarihçisi Theophanes Byzantios'da Türkler" *Tarih İncelemeleri Degisi,* Cilt/Volume XXVII, Sayı/Number 2, Aralık/December 2012, s. 285-296.
[49]Theophanes, *Chronicle of Theophanes the ConfessorByzantine and Near Eastern History AD 284-813,* Translated with Introduction and Commentary by Cyrıl Mango and Roger Scott with the assistance of Geoffrey Greatrex, Clarendon Press, Oxford, 1997.

etrafındaki dünya için en güvenilir tarih belgelerinden biridir. Zira devletin güvenliği ve siyaseti için anlatılmaması gerek çok gizli bilgileri bile kayda almıştır. Çalışmamız için en önemli yanı ise başta Bizans-Hazar ilişkileri başta olmak üzere Macarlar, Ruslar, Alanlar, Bulgarlar ve Peçenekler ile ilgili olarak dönemin güncel siyasi ve sosyal yönleri ile ilişkili biçimde değerlendirmeler yapmasıdır. Ayrıca Hazarların o dönemde askeri bakımdan zayıflamaya başladığını net bir şekilde ifade eder. Nitekim eserin yazılmasından kısa süre sonra Hazar devleti yıkılarak son bulacaktı.[50]

De Cerimoniis: Bizans İmparatorluğunda Makedonya hanedanlığının kurucusu I. Basil'in oğlu olan İmparator VII. Constantine Porphyrogenetos'un kaleme aldığı bir diğer önemli eseridir. Yazarın çeşitli materyaller toplayarak yazdığını ifade ettiği bu eseri iki kitaptan oluşmaktadır. Seramoniler kitabı isimli bu eserinin yazılış amacı emperyal seramonilerin nasıl yapılacağı, senato ile imparator arasındaki ilişkilerin nasıl olacağı, yabancı devlet adamları ve elçilere karşı nasıl davranılacağı gibi çeşitli borükratik meselelerin ele alınmasıdır. Aslında bir diğer yönüyle imparator, Bizans sarayı ve siyasetinin nasıl bir işleyişle hareket edeceğine dair kuralları tanzim ederek yazılı hale getirmiştir. Bu noktada Kostantinopolis sarayının Hazar kağanlığı konusundaki devlet teamüllerini de ele almıştır. Nitekim yazarın bu eseri sayesinde Hazar Kağanlığı'nın Bizans İmparatorluğu nezdindeki önemini de öğrenmiş oluyoruz.[51]

Sebeos Tarihi: VII. yüzyıl Ermeni Piskopos ve tarihçi Sebeos tarafından kaleme alınan bir eserdir. Yazarı hakkında "645 yılındaki Dvin Konsülü'ne imza atan Bagratunis Piskoposu Sebeos" ibaresi dışında önemli bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte ilk Ermeni tarihçilerinden biri olan Sebeos kaleme aldığı eseri aracılığıyla Ermenistan coğrafyası ve çevresindeki bölgelerle ilgili önemli bilgiler verir. Ayrıca VI. yüzyılda Ermenistan bölgesindeki Sâsâni hâkimiyetinden 661'deki İslâm fetihlerine kadar olan dönemi aktarır. Uslüp bakımından olaylara bizzat şahit olmuş gibi bir tavırla yazan yazar, Müslümanların Ermeni bölgesindeki erken dönem faaliyetleri ile ilgili bilgi veren tek Ermeni kaynağıdır. Bununla birlikte Hazarların müttefiki Bizans İmparatoru Hereklaios'un Sâsânilere karşı verdiği mücadeleyi anlatan önemli eserlerden biridir. Bu

[50]Konstantin Porphyrogenitus, *De Administrando Imperıo,* Grek Text edited by Gy. Moravcisk, English Translation by R.J.H. Jenkins, Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, Washington, 1967, Türkçeye Çeviren İlhan Aslan, İstanbul, 2020.
[51]Constantine Porphyrogenetos, *The Book Ceremonies,* Translated by, Ann Moffat Maxeme Tall, Brıll Leıden Boston, 2017.

bakımdan Hazar-Bizans ittifakı ve bu ittifakın zayıflattığı Sâsâni iktidarı konusundaki kayıtlarından dolayı çalışmamız açısından önemli ilk dönem kaynaklarından biridir.[52]

Alban Tarihi: VII.-VIII. yüzyıllar arasında Orta Azerbaycan'daki Berda'a kentine yakın Kalankatuk köyünde yaşadığı tahmin edilen Kalankatlı Moses tarafından kaleme alınan bu eser üç kitaptan oluşmaktadır. İlk iki kitap en eski devirlerden 710 yılına kadar, üçüncü kitap ise 998 veya 999 yılına kadarki olaylardan bahseder. Üçüncü kitabının başka biri tarafından yazıldığı eserin en eski nüshası 1279 tarihlidir. Yazar, Hrıstiyanlığı ilk kabul eden halk olan Albanların (MS 57)tarihine ışık tutmak için eserini kaleme almıştır. Bu bakımdan katı bir Hrıstiyan propagandası eşliğinde Alban halkının yüceltildiği bir anlatım ağır basar. Bununla birlikte bölgeye yakın olan Hazarların yaptıkları ganimet baskınları konusunda ayruntılı bilgilere yer verir. Eser, Hazarlardan en çok bahseden kaynaklardan biridir ve bu yüzden Hazar tarihi için çok önemlidir. Ayrıca Hunlar ve Türklerin dini gelenekleri hakkında geniş bir aktarımda bulunan ilk kaynak eserlerden biridir.

Ghewond Tarihi: Ermeni tarihinin VIII. yüzyıl yazarı olan Ghewond'un hayatı hakkında neredeyse hiçbir şey bilinmiyor. 632-780 yılları arasındaki olayları kaleme aldığı eseri, bölgedeki Arap fetihleri ile ilgili önemli gelişmelere değinir. Ayrıca Ermeniye bölgesinde Arap, Hazar, Bizans üçgeninde yaşanan savaşlar hakkında malumatlar verir. Özelikle 661-705 yılları arasında yoğunlaşan bu mücadelelerle ilgili geniş şekilde aktarımda bulunur. Yazar, Arap Müslümanların bölgeyi ele geçirdikten sonra Ermenistan, İberya/Gürcistan ve Atropatakan/Azerbaycan bölgesinde yaptıkları idari yapılanma ve vergi tahsilâtı gibi düzenlemeleri de ele alır. Hazarların bölgeye yönelik ilgisi ve Arap fatihlerin direnişi hakkında verdiği bilgiler çalışmamız için önemlidir.[53]

Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk: Müellifi, İslâm dünyasının en ünlü müffesir ve tarihçilerinden biri olan Taberî'dir. 839-923 yılları arasında yaşayan Taberî, kaleme aldığı birçok kitabın yanı sıra yaratılıştan 915 yılına kadar devam eden hadiseleri ele aldığı bu eseri ile de önemli bir yer tutmaktadır. Eser, daha önce yazılmış ve zamanımıza intikal

[52]Sebeos, *Herakleios Tarihi*, Ermenice aslından Fransızcaya Çev. Frédéeric Macler, Ermenice aslından İngilizceye Çev. Robert Bedrosian, Türkçeye Çev. Z. Zühre İlkgelen, Ayışığıkitapları, İstanbul, 2020.
[53]Ghewond, *Ghewond's History*, Translated: Robert Bedrosian, Sources of Armenian Tradition, Long Branch, N.J, 2006.

etmemiş birçok kitaptan yaptığı nakiller dolayısıyla büyük bir değer taşımaktadır.[54]Cahiliye devri konusunda paylaştığı önemli bilgilerin yanı sıra İslâm'ın zuhuruyla birlikte gelişen olaylar ve Müslümanların etkileşimde bulunduğu haklar ile ülkeler hakkında da çok değerli bilgiler verir. Eser, özelikle Arap-Hazar mücadeleleri konusunda naklettiği malumatlardan dolayı çalışmamız için oldukça önemlidir. Eserin Türkçe'ye kazandırılmış ilk dört cildinden yararlanmakla birlikte daha sonraki hadiselerle ilgili bilgi almak için aynı zamanda Arapça baskısından da istifade etmek durumunda kaldık.[55]

Et-Târîh: VIII. yüzyıl Arap müelliflerinden biri olan Halîfe b. Hayyât tarafından kronolojik olarak yazılmış ve günümüze intikal etmiş İslâm tarihi konusundaki ilk eserdir. H. 240 (854-855) yılında vefat ettiği tahmin edilen müellifin asıl uzmanlık sahası hadis ilmi olmakla birlikte kaleme aldığı tarih kitabı da bir o kadar değerlidir. Eser, insanların kullandıkları takvimler ve Hz. Ömer zamanında hicretin tarih ve takvim başlangıcı olarak kabul edilmesine ilişkin bilgilerle başlar veH. 232 (846-847) yılına kadar devam eden hadiseler, savaşlar ve intilâller hakkında aktarılan malumatlarla son bulur. Müellifin çoğunlukla görüştüğü kişilerden edindiği bilgilerle eserini kaleme aldığı anlaşılıyor. Bu yöntemi hadisleri toplarken kuıllanmış aynı şekilde tarih ilmi konusunda da uygulamıştır.[56] Eseri, bilhasa Hazar-Arap mücadeleleri konusunda verdiği malumatlar nedeniyle çalışmamız için büyük önem taşır.[57]

Fütûhu'l-Büldân: Kısaca Belâzürî olarak bilinen İran asıllı tarihçi Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî'nin (ö. 279/892-893) bilinen iki eserinden biridir. "*Müslümanların fethettikleri bölgelerin tarihine duydukları ilginin"*[58]en güzel örneklerinden biri olan bu eser, İslâm fetihleri ve fetihlerden sonra yapılan imar, iskân ve kültürel faaliyetlerden bahseder. Müellif, eserini kaleme alırken çoğunlukla bilgileri aldığı ravilerin isimlerini zikretmesinden dolayı oldukça güvenilir kabul edilmektedir. Öte yandan kaybolmuş ilk dönem İslâm tarihi eserlerinden yaptığı nakillerden dolayı da ayrı bir öneme sahiptir. Belâzüri, eserinde savaşlara değinmeden bir beldenin kim

[54]Şemseddin Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları Tarih ve Müverrihler,* Endülüs Yayınları, İstanbul 1991, s. 41-42.
[55]Taberî, *Târîhu"l-ümem ve"l-mülûk*, Thk. Muhammed Ebü"l-Fazl İbrâhim, Dâru Süveydan, Beyrut 1967; İbn Cerir et-Taberî, *Tarihu't-Taberi*, Çev. Cemaleddin Saylık, Ankara, 2019.
[56] Mustafa Fayda, "Halîfe b. Hayyât", *DİA,* C. 15, S. 301-303.
[57]Halîfe b. Hayyât, *et-Târîh,* Çev. Ömer Sabuncu-Mahmut Sabuncu, Ankara, 2019.
[58]Mustafa Fayda, " Belâzüri", *DİA*, C. V, s. 393.

tarafından hangi tarihte ve savaş ya da barış yoluyla ele geçirildiğine ilişkin haberleri verir. Çalışmamız açısından önemi ise Müslüman Arapların Kafkaslarda Hazarlara karşı yaptıkları mücadelelerle ilgili detayları aktarmasıdır. Özelikle Arap komutanların Derbend geçidi ötesindeki faaliyetleri ile ilgili önemli bilgiler verir.[59]

Kitâbü'l-Fütûh: el-Kûfî nisbesiyle bilinen Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem tarafından X. yüzyılda kaleme alınmış önde gelen İslâm kaynaklarından biridir. H. 320 (932)[60] vefat ettiği düşünülen İbn A'sem, eserini Hz. Peygamber'in vefatıyla başatmakta ve Abbasî Halifesi Müstaîn'nin halifeliğinin sonuna kadar devam ettirmektedir. İbn A'sem, naklettiği çoğu haberlerle ilgili ravilerden bahsetmese de aynı bilgiler farklı kaynaklardada yer aldığı için çok da eleştirilmemektedir. Müellif, eserinde kronolojik sıra ve tarih tespiti konusunda sistemli olmamıştır. Ancakantlaşma ve mektup metinlerini aynen aktarmak suretiyle eserine büyük bir değer katmıştır. Bununla birlikte Şiî olduğu bilindiğinden ehl-i sünnet taraftarlarınca çok kabul görmemiştir. Eser özelikle Arap-Hazar mücadeleleri konusunda en ayrıntılı bilgileri veren kaynakların başında gelmektedir. Bu bakımdan çalışmamız için oldukça önemlidir. Eserin Türkçe'ye çevrilen ilk iki cildinden istifade etmekle birlikte geri kalan bölümleri için Arapça yayınından yararlandık.[61]

Tecâribü'l-Ümem ve Te'âkıbü'l-Himem: XI. yüzyıl müelliflerinden İbn Miskeveyh tarafından kaleme alınmış kronolojik bir İslâm tarihidir. 932-1030 yılları arasında yaşamış olan İbn Miskeveyh, tarihin yanı sıra felsefe, şiir, matematik, kimya ve tıp ile de ilgilenmiş çok yönlü bir devlet adamıdır. Büveyhilere bağlı olarak Bağdat'ta görev yaptığı dönemde Taberî'nin öğrencisinden tarih ilmi konusunda dersler almıştır. İbn Miskeveyh'e göre tarih bir nakil değil yorumdur. Buna göre geçmişi akıl, tenkit ve faydacılık süzgecinden geçirerek doğru bir şekilde tespit etmek ve gelecekle ilgili varsayımlar için kullanmak gerekir. Bu yüzden de çağdaş tarihin öncüsü olarak kabul edilmektedir.[62]Eserini el-Muktedir Billâh'ın halifeliğiyle (295/907-908) başlatır ve 369 (979-980) senesinde yaşanan olaylarla bitirir. Bu dönem aralığında yaşanan olayları detaylı bir şekilde aktarır. Çalışmamız açısından önemi ise Rus-Hazar ilişkileri

[59]Belâzurî, *Fütuhu'l-Büldân,* Çev. Mustafa Fayda, Ankara, 2002.
[60] Mustafa Fayda, "İbn A'sem el-Kûfî", *DİA,* C. 19, S. 325-326.
[61]İbn A'sam el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh,* Th. Ali eş-Şîrî, Beyrut, Daru'l-Advâ, 1411/1991; İbn A'sem el Kûfî, *el-Fütûh*, Çev. Mehmet Cevher Caduk, Ankara Okulu Yayınları, C. I-II, Ankara, 2021.
[62] Mehmed Bayrakdar, "İbn Miskeveyh", DİA, C. 20, s. 210-208.

konusunda oldukça mühim bir yer tutan 944 ve 965 seferleri hakkındanaklettiği bilgilerdir.[63]

el-Âsâri'l-Bâkiye: İslâm'ın altın çağı olarak kabul edilen X. yüzyılın önde gelen müelliflerinden Ebu Reyhan Muhammed bin Ahmed el-Birûnî tarafından kaleme alınmıştır. Birunî, eserini 27 yaşındayken Cürcan'da yazmış ve 1000 yılında bitirmiştir. Eserinde Çin, Hint gibi kadim milletler ve Asya'lı halkların takvimleri, hukuk ve dinleri, matematik, Astronomi bilimleri hakkında bilgiler verir. Ayrıca yer yer tarihleri hakkında da kronolojik şekilde malumat aktarır.[64] Çalışmamız açısından önemi ise Hazarların kullandıkları dil hakkında verdiği bilgilerdir.

Zeynü'l-ahbâr: İranlı tarihçiEbû Saîd Abdülhay b. ed-Dahhâk b. mahmûd Gerdîzî (ö. 444/1053 civarı) tarafından kaleme alınan bir tarih eseridir. Müellifi hakkındaki bilgiler oldukça kısıtlıdır. Sadece Gazneliler devrinde yaşadığı ve eserini de 1050 yılında yazdığı bilinmektedir. Müellif, eserinde İslâm öncesi İran tarihiyle Hz. Peygamber devrini ve 423 (1032) yılına kadar hüküm süren halifelerin dönemini özetlerken 432 (1041) yılına kadar olan Horasan tarihini ise ayrıntılı bir şekilde anlatır. Eserin Türkler'e tahsis edilen bölümünde ise coğrafya, etnoloji ve tarih bakımından kıymetli bilgiler yer alır.[65] Çalışmamız açısından bu bilgilerin yanı sıra Slavlar ve Ruslar hakkında verilen bilgilerde önem arz etmektedir.[66]

El-Kâmil fi't-Târih: Ortaçağ İslâm dünyasının önde gelen ve belki de en çok rağbet gören eseridir. Müellifi İbnü'l Esir olarak bilinen Ebu'l-Hasan İzzeddîn Alî b. Esîreddin Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî'dir. 1160'ta Cizre'de doğmuş olup 1233 yılında Musul'da vefat etmiştir. İbnü'l Esir, Zengî Atabegliği ve Eyyûbilerin hizmetinde bulunmuş bir devlet adamıdır. Kronolojik olarak ele aldığı eseri yaratılıştan H. 628 (1230/1231) yılına kadar devam eden hadiseleri ele almaktadır. Müellif başta Taberî olmak üzere ilk dönem Arap-İslâm kaynaklarında yer alan bilgilerle zenginleştirerek aktarmış ve yaşadığı döneme kadar olan gelişmeleri de ayrıntılı bir şekilde kaydetmiştir. Umumi bir

[63]İbn Miskevyh *Tecâribü'l-Ümem*, Çev. Kıvameddin Burslan, Yay. Haz. Mehmet şeker v.d., TTK, Ankara, 2016.
[64]Ebu Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Birunî, *el-Âsâri'l-Bâkiye, (Maziden Kalanlar),* Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, 2011.
[65] Orhan Bilgin, "Gerdîzî", DİA, C. 14, s. 29-30; Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri,* s. 22.
[66] Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri,* s. 76-91.

tarih kitabı olan bu eser çalışmamız boyunca en çok yararlandığımız kaynaklardan biri olmuştur.[67]

el-Bidâye ve'n-Nihâye: XIV. yüzyılda yaşamış olan İbn Kesîr İmâdeddin İsmail b. Ömer Dımaşkî tarafından kaleme alınmış umumi tarih eserlerinden biridir. 1373 yılında Dımaşk (Şam)'da vefat eden İbn Kesîr, bir anlamda Taberî ve İbnü'l Esîr'in geleneğini devam ettirmiştir. Ancak onlardan farklı olarak özelikle vefat eden kişilerin hayatlarına dair daha fazla ayrıntıya yer verir. Müellif, yaratılıştan kendi zamanına kadar devam eden olayları kronolojik bir şekilde ele alır. 14 ciltlik eseri, Hz. Peygamber ve Hülafa-i Râşidin dönemlerinden bahseden ilk ciltleri ve kendi döneminde cereyan eden olayaların aktarıldığı son ciltleri bakımından önemlidir. Çalışmamızın bazı kısımlarında başta üçüncü cildi olmak üzere eserde yer alan nakillerden yararlanarak istifade ettik.[68]

Târih-i Güzide: Hamdullah b. Atabek Tâceddîn Ebi Bekr b. Ahmed b. Nâsr Mustevfi-yi Kazvînî tarafından kaleme alınmıştır. 1281 yılında dünyaya gelen müellif, İlhanlıların hâkmiyeti altında devlet görevinde bulunmuş ve Reşîdüddin Fazlullah-ı Hemedâni ile birlikte çalışmıştır. Nitekim eserini kaleme alırken Reşîdüddin'den etkilenmiştir. Mufasal bir genel tarih kitabı olan eserini 1329-1330 tarihinde tamalayarak dönemin vezirine takdim etmiştir. Yaratılıştan başlayan eser, mukaddime, altı bölüm ve bir hatimeden meydana gelir.[69] Moğol istilasından sonra değişen tarih yazım geleneği Kazvînî'nin eserinde de görülmektedir. Bununla birlikte çalışmamız esnasında kronolojik olarak ele aldığı tarihi hadiselerden istifade ederek yararlandık.[70]

Târîh-i Taberistân: XIII. yaşamış olan Bahâüddîn Muhammed b. Hasen b. İsfendiyâr-ı Kâtip (ö. 613/1216'dan sonra) tarafından kaleme alınan bir yerel tarih eseridir. Müellif, dört bölüm halinde ele aldığı eserinde Taberistan'ın coğrafi yapısı ile birlikte buraya hâkim olan hükümdarlar, bölgede yetişen âlimler, mutasavvıflar, hekimler, astronomi bilginleri ve şairler hakkında bilgi vermiştir. Ayrıca Taberistan'da

---

[67]İbnü'l-Esir, *El-Kâmil fi't-Târih (İslam Tarihi),* Çev. Ahmet Ağırakça, Red. M. Tulum, İstanbul 1991; Şemseddin Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları Tarih ve Müverrihler,* s. 151-163; Abdülkerim Özaydın, "İbnü'l Esîr, İzzeddin", *DİA,* C. 21, s. 137-139.

[68]İbn Kesîr, *el-Bidâye ve''n-Nihaye,* çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1994; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı,* İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı, İstanbul, 1988, 196-198.

[69] Ayşe Gül Fidan, "Hamdullah Müstevfî-yi Kazvnî, Târih-i Güzîde", *Doğu Esintileri,* Şubat, 2019, s. 351-354.

[70]Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide,* Çev. Mürsel Öztürk, Ankara, 2018.

hâkimiyet süren Ziyârîler, Büveyhîler, Gazneliler, Selçuklular ve Bâvendîler hânedenı ile ilgili de malumatlar aktarır. Eserin 606 (1210) yılından yaklaşık 750 (1349) yılına kadar devam eden bölümü anonim bir müellif tarafındanilâve edilmiştir. Eser, yerel tarih çalışmalarının öncülerinden biri olması ve bölgedeki mücadelelere ilişkin verdiği malumatlardan dolayı oldukça önemlidir.[71] Bununla birlikte Rusların IX. yüzyılın sonlarına doğru Taberistan ve çevresine yaptığı baskın faaliyetleriyle ilgili bilgi veren nadir kaynaklardan biri olması nedeniyle çalışmamız açısından oldukça önemlidir.[72]

Şecere-i Türk: Hiva Hanı ve tarihçi Ebu'l Gazi Bahadır Han tarafından 1659'da tamamlanan Çağatay dilinde kaleme alınmış bir terakime eseridir. Müellif eserinde bu işi yapacak yetenekli bir birini bulamadığı için kendisinin konuyu ele aldığını ifade eder. Eserini efsanevi çağlardan başlatıp Cengiz Han ve oğullarının tarihine oradan da Cuci Han yoluyla onların devamı olan Şeyban-Özbek hanları sülalesinin kendisine kadar süren safhasına kadar getirtir.[73]17 adet Cengizname'den ve diğer şecere kitaplarından faydalanarak kaleme aldığı bu eseri Oğuzlara'da dâhil olmak üzere tüm Türk boylarının kökeni, Eski Çağ ve Orta Çağ tarihi, tüm önemli hükümdarları, gelenek görenekleri ve bazı önemli efsaneleri kapsamlı bir şekilde ele almaktadır. Eserde Hazarların atalarına ilişkin verdiği bilgiler çalışmamız açısından önemlidir.[74]

History of King Vaxt'ang Gorgasali: Juansher Juansheriani tarafından 790-800 yılları arasında kaleme alındığı tahmin edilen bir kroniktir. Aslında Gürcü kronikleri olan Kraliçe Anne ve Kraliçe Mary'nin kodexlerine katkı anlamında "Kral Vakhtang Gorgasali'nin Hayatı" şeklinde yapılan bir ekleme çalışmasıdır. Eser, İberya'nın (Gürcistan) tarihinde Kral Vakhtang dönemi (502-522)ileArchil (736-786) zamanı arasında yaşanan hadiseleri ele alır.[75] Bu dönemde Hazarların Gürcistan'daki faaliyetlerine de değindiği için çalışmamız açısında önemlidir. Eserin 1996 yılında Oxford yayınlarından çıkan İngilizce çevirisinden istifade ettik.

---

[71] Rıza Kurtuluş, "İbn İsfendiyâr" *DİA*, C. 20, s. 93.
[72]Muhammed b. al-Hasan b. İsfandiyâr, *History of Tabaristan,* Translated Edward G. Brownw, Leyden: E. J. Brıll, Imprimerie Orientale, London, 1905.
[73] Mustafa Kafalı, "Ebülgazi Bahadır Han", *DİA*, C. 10, s. 358-360.
[74]Ebülgazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk,* Çev. Arif Acaloğlu, İstanbul, 2020.
[75]Juanser, *History of King Vaxt'ang Gorgasali, Rewriting Caucasian History the Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles the Original Georgian Text and The Armenian Adaption*, translated With İntrodiction and Commentary by R.W. Thompson, Oxford, 1996.

Abû'l-Farac Tarihi: Bar Hebraeus veya Ebü'l Ferec İbnü'l İbri isimleriyle de bilinen Abu'l Farac tarafından kaleme alınan kronolojik bir tarih eseridir. Yazarı, 1225 yılında o dönem Anadolu Selçuklu hâkimiyetinde bulunan Malatya şehrinde dünyaya gelen Yahudi bir tıp doktorudur. Kendisi daha sonra felsefe, şiir, gramer, teoloji ve tarih gibi çeşitli ilimlerle ilgilenmekle birlikte aynı zamanda Hrıstiyanlığı kabul ederek Süryani/Yakubi kimliğini benimsemiştir. Yazarın "Târihu Muhtasari'd-Düvel" isimli bir tarih kitabı bulunmakla birlikte çalışmamız için asıl önemli olan bu eseridir. Yaratılıştan başlayarak 1297 yılına kadar devam eden olayları anlatır. Yazar'ın 1286 yılında öldüğü bilindiğine göre sonraki kısımları başka biri tarafından ilave edilmiş olmalıdır.[76] Bununla birlikte eserde özelikle Rusların Hazar coğrafyasına yaptıkları sefer ile ilgili nakledilen bilgiler oldukça önemlidir.[77]

Povest Vremennıh Let': "Geçmiş Yılların Hikâyesi" olarak da bilinen bu eser Kiev'de tertip edilen Yıllık dergilerin ortak ismidir. Eserdeki olaylar Hz. Nuh'un tufanından sonra dünyayı üç oğlu arasında paylaştırmasıyla başlamakta ve Kiev Rusya'sının kuruluşuyla devam etmektedir. Kiev Rusya'sının yaklaşık 250 yıllık bir dönemi aktarılırken aynı zamanda bu bölgede bulunan Hazar, Peçenek, Uz ve Kuman-Kıpçaklarla ilgili de hazine niteliğinde bilgiler verilmektedir. Rahip Nestor (ö. 1112) tarafından kaleme alınan ilk yıllık 1111 yılına kadar devam eden hadiselerden bahseder.[78] Çalışmamızda asıl istifade ettiğimiz de bu kroniktir ve Rus-Hazar ilişkileri bakımından en önemli eserlerden biridir. Bununla birlikte yıllıklar hem Rusların bakış açısıyla ele alınmış hem de katı bir kilise hegemonyası ve Hrıstiyanlık inancının taassubu altında yazılmış. Bu yüzden verilen bilgiler tenkit süzgecinden geçirilmelidir. [79] Ayrıca yıllıklardaki anlatımın efsaneler ve mitolojiyle harmoni edilerek sunulması da bir başka eksikliği olarak göze çarpmaktadır.[80]

---

[76] Abdülkerim Özaydın, "İbnü'l-İbrî", *DİA*, C. 21, s. 92-94.
[77]Gregor Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi,* Süryancadan İngilizceye Çev. Ernest A. Wallis Budge, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara, 1945.
[78]Mualla Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, TTK, Ankara, 2007.
[79]Christian Raff ensperger, *Reimagining Europe Kievan Rus*' *in the Medieval World*, Harvard University Press, Cambridge, MassachusettsLondon, England, 2012, s. 6-8.
[80] Elizabeth Warner, *Rus Mitleri,* Çev. Mert Kireççi, Ankara, 2010, s. 20-21.

B. SEYAHATNÂMELER

el-Mesâlik ve'l-Memâlik: IX. yüzyılda yaşayan İran menşeili coprafyacılardan Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. Hurdazbih (ö. 300/912-913) tarafından kaleme alınmıştır. Müellifinin Cebel bölgesinde posta müdürlüğü yaptığı ve Abbasi Halifesi Mu'temid'in nedimleri arasında yer aldığı bilgisi bulunur. Bununla birlikte kaleme aldığı eseri İslâm tarihinde yazılmış ilk coğrafya eserlerinden biridir. Eserin ilk müsvedesi 232 (846/847) yılında tamamlanmıştır. Müellif, halifeye yakın olduğu için eserinde kullanmak üzere sarayın evrak hazinesindeki resmi belgelerden de faydalanmıştır. 272 (886) yılında tamamlandığı tahmin edilen eserin muhtasar hali günümüze kadar ulaşmıştır. Doğu Türkleri ile ilgili bazı malumatlar paylaşmakla birlikte genel olarak Türklerden çok az bahsetmiştir. Daha çok ülkeler, yollar ticaret güzergâhları ve posta durakları hakkında bilgiler aktarmıştır.[81] Bu bakımdan çalışmamız açısından oldukça değerli bilgiler barındıran önemli bir kaynak eserdir.[82]

el-A'lâku'n Nefîse: Tam adı Ebû Ali Ahmed bin Ömer olan ama daha çok İbn Rüsteh el-Hemedânî (ö. 300/913) nisbesiyle tanınan meşhur İran menşeili müellif tarafından kaleme alınmıştır. İsfahan doğumlu olduğu tahmin edilen müellif, soy bakımından devletin üst kademelerinde görev almış Hrıstiyan bir aileye dayanmaktadır. Basra'da yetişip, oraya yerleşmiştir. Halife Muktefi (289-295/902-908) döneminde devlet idaresinde Posta Teşkilatı Müdürü olarak görev almıştır. Bununla birlikte Tarih-Coğrafya ansiklopedisi tarzında yazdığı bu eserin coğrafya ile ilgili yedinci cildi elimize ulaşabilmiştir. Eserin Türkler'e ait bölümünün ilk yarısı yani Doğu Türkleri'nin başından Peçenekler'in sonuna kadar ki kısmı eksiktir. Eğer bu bölüm günümüze gelmiş olsaydı, Doğu Türkleri hakkındaki bilgilerimiz çok daha geniş ve aydınlatıcı olabilirdi.[83] Buna rağmen Hazarlar ve Ruslar hakkında aktardığı malumatlar çalışmamız bakımından oldukça değerlidir.[84]

Kitabü'l Harac: Ebü'l-Ferec Kudâme b. Ca'fer b. Kudâme b. Ziyâd el-Kâtip el-Bağdâdî (ö. 337/948) tarafından kaleme alınan İslâm tarihinin en eski kaynaklarından

---

[81] Sayyıd Maqbul Ahmad, "İbn Hurdâzbih", *DİA*, C. 20, s. 78-79; Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri,* s. 19.
[82] İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik (Yollar ve Ülkeler*); Çev. Murat Ağarı, İstanbul, 2008.
[83] Sayyıd Maqbul Ahmad, "İbn Rüste", *DİA*, C. 20, s. 253-254; Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri,* s. 20.
[84] İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n Nefise*, Çev. Ali Fuat Ekber, Ankara, 2017.

biridir. Müellifi Hrıstiyan kökenli bir aileden gelir ve kâtiplik mesleğini icra etmiştir. Eserlerinin muhtevasına bakıldığında müellifin tarih, coğrafya, edebiyat, matematik, mantık, felsefe ve fıkıh konularında birikim sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Grek, Hint ve Fars kültürlerine aşinalığı söz konusuydu. Nitekim sadece ikinci yarısı elimize ulaşmış olmasına rağmen müellifin bu eserinde İslâm tarihinin ilk üç asrındaki fetihleri, devlet idaresi, coğrafya, vergi sahaları ve bu sahalardan alınan vergiler, devletin gelir kaynakları, şehirlerarasındaki masraflar ve bir kısım devlet dairleri gibi çeşitli konuları aynı anda ele aldığı görülmektedir. En iyi yanı edebi niteliği olarak zikredilmektedir. Ancak bu eserinde ortaya koyduğu malumat dolayısıyla tarihçi ve iktisatçı yönlerinin de oldukça güçlü olduğunu ortaya koymuştur.[85] Eserinde Ermeniye coğrafyasındaki fetihler ve Hazarlarla yaşanan gelişmeler hakkında da bilgiler aktarmıştır. Bundan dolayı çalışmamızda kullandığımız önemli ilk dönem kaynaklarından biri olmuştur.[86]

İbn Fadlan seyahatnamesi: İsminden de anlaşılacağı üzere Ahmed b. Fadlân b. Abbâs b. Râşid b. Hammâd (ö. 310/ 922'den sonra) tarafından kaleme alınmış seyahatname türünde bir eserdir. Eserin müellifi hakkında bildiklerimiz X. yüzyıl başlarında Abbasi Halifesi Muktedir (ölm. 320/932)'in divanında (sekreteryasında) çalışan kâtiplerden ve Abbasiler adına Mısır'ı Tolunoğulları'ndan geri alan ünlü komutan Kâtibülceyş Muhammed b. Süleyman'ın mevlası (âzatlı köle) olduğudur. Müslümanlığı kabul eden İtil Bulgarları'nın hükümdarı Almış Han'ın, Abbasi Halifesi'nden halkına İslâm'ı anlatacak din görevlileri ve cami ile kale yapacak mimarları göndermesi yönündeki isteği kabul edildiğinde yola çıkan heyetin içinde İbn Fadlan'da bulunuyordu. Bu seyahatı esnasında gezip gördüğü yerleri ve konuştuğu kişilerden aldığı bilgileri bir kitap haline getirdi. 1932 yılına kadar eserinin varlığı ile ilgili ciddi kuşkular bulunuyordu. Ancak Zeki Velidi Togan eserin orijinal nüshasını bulup doktora tezi olarak çalıştı ve eseri ilim dünyasına tanıttı.[87] Eserde çeşitli Türk, Slav ve İskandinav halkları hakkında değerli bilgiler yer alır.[88] Bu bakımdan tezimiz için önemli birincil el kaynaklardan biridir.

---

[85] Cengiz Kallek, "Kudâme b. Ca'fer", *DİA,* C. 26, s. 311-312; Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri,* s. 20.
[86]Kudâme ibn Cafer, *Kitabü'l Harac,* Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2018.
[87] Saleh Muhammed Aliyev, "İbn Fadlân", *DİA,* C. 19, s. 477-479.
[88]*İbn Fadlan seyahatnamesi,* Çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, 2002.

Murûcü'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher: Önde gelen tarih ve coğrafyacılarından biri olduğu içinİslâm dünyasının Heredot'u olarak kabul gören Ebü'l-Hasen Alî b. Hüseyn b. Alî el-Me'sûdî el-Hüzeli (ö.345/956)tarafından kaleme alınmış değerli bir eserdir. Başta İslâm dünyasındaki Suriye, Irak, İran, Filistin ve Azerbaycan olmak üzere Hindistan'dan Çin denizine, Zengibar'dan Uman'a ve Mısır'dan Kuzey Afrika'ya kadar çok geniş bir sahayı gezme fırsatı bulan müellif, tüm bu gördüğü yerler ve işittiği olaylar hakkında geniş hacimli eserler kaleme almıştır. Bu eserlerden iki tanesi günümüze ulaşmıştır. Söz konusu olan bu eseri diğerine nazaran daha geniş hacimlidir. Müellif eserinin başında yararlandığı yazarların geniş bir listesini vermiştir. Bu listeden tarih, coğrafya ve biyografi türünden birçok eserden yararlandığı anlaşılmaktadır. Eseri, dünyanın yaratılışı üzerine başlamakla birlikte kronolojik bir düzende devam etmez. Verdiği bilgileri tenkit süzgecinden geçirmemesi ve çoğu zaman aktardığı olayların tarihlerine değinmemesi müellifin eksik yanları olarak göze çarpmaktadır. Buna rağmen İslam dünyası ve onu çevreleyen ülkeler hakkında verdiği bilgiler çok değerlidir.[89] Bu yüzden çalışmamızda sıkça başvurduğumuz temel kaynak eserlerden biri olmuştur.[90]

Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf: Me'sûdî tarafından kaleme alınan bir diğer eseridir. Müellif bu eserini öldüğü yıl olan 956 yılında tamamlamıştır. Büyük bir gezgin olmasının yanı sıra Helenistik kültürü, İran, Mezopotamya, Cahilliye devri Arap kültürü, Yunan, Roma ve Bizans tarihlerini de iyi bilen Me'sûdî, bu eserinde çoğunlukla genel kültür konularını işlemiştir. Eserini kozmoloji, astronomi ve coğrafya konularını ele aldığı bir giriş kısmıyla başlatır. Devamında Mezopotamya, Arap yarımadası, Yunan, Roma, Bizans ve Hrıstiyanlık tarihi hakkında kıymetli bilgiler verir. Bundan sonra Hz. Peygamber'in gazve ve seriyyeleri ile başlattığı İslâm tarihini yaşadığı döneme kadar ele alır. Eserde başka kaynaklarda yer almayan çok kıymetli bilgiler yer alır. Bizde bu kıymetli bilgilerden faydalanarak çalışmamızda kullandık.[91]

Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik: Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İstâhrî el-Fârisi (ö.340/951/952'den sonra) tarafından kaleme alınmış klasik dönem İslâm coğrafya eserlerinden biridir. Müellifi hakkındaki bilgiler sınırlıdır. Ancak İran kökenli olduğu ve

[89] Casim Avcı, "Mes'udî, Ali b. Hüseyin", DİA, C. 29, s. 353-355; Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri,* s. 20.
[90]Mesudî, *Murûc ez-Zeheb, (Altın Bozkırlar),* Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2017.
[91]Mes'udî, *el-Tenbîh ve'l-İşrâf,* Çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2018.

başta İran olmak üzere Mâverâünnnehir, Arap yarımadası, Suriye, Filistin, Mısır, Sind ve Irak'da bulunduğu bilinmektedir. Eserinin kaynakları da gezip gördüğü bu coğrafyalar ile çağdaşı seyyahlardan aldığı bilgilerdir. Eserinde özelikle verdiği haritalar oldukça değerlidir. Müellif Müslümanların yaşadığı coğrafyaları yirmi iklime (idari bölge) ayırarak ele alır.[92]Bunlardan biri de Hazar denizi çevresidir. Bu iklimde verdiği bilgiler çalışmamız açısından çok kıymetlidir.[93]

Ahsenü't-tekâsimfî ma'rifeti'l-ekâlîm: Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ el-Makdisî eş-Şâmî el-Beşşârî (ö. 390/1000 civarı) tarafından kaleme alınan coğrafya eseridir. Kaynaklarda Makdisî veya Mukaddesî olarak anılan müelif nisbesinden de anlaşılacağı üzere Kudüs'lüdür. Müellif, eserini coğrafya ilmine sadık kalarak ele almıştır. Bu bakımdan günümüzde "beşeri coğrafya" olarak bilinen bilim dalında yazılmış ilk eser olarak kabul edilmektedir. Çeşitli coğrafyaları gezip görme fırsatı bulan müellif, aynı zamanda güvenilir kaynaklardan ve yazılı belgelerden edindiği bilgileri kullanmıştır.[94] Hazar denizi çevresinde bulunan Türkler hakkında verdiği malumatlar nedeniyle çalışmamız için oldukça önemli eserini 375 (985) yılında tamamlamıştır.[95]

Hudûdü'l-âlem mine'l-meşrik ile'l-mağrib: Farsça yazılmış ilk coğrafya kitabı olan eser, anonimdir ve Afganistan'ın kuzeyinde hüküm süren Ferîgûnîler hanedanlığı döneminde kaleme alınmıştır. Birçok kaynaktan faydalandığı anlaşılan müellif, eserini altmış bir konuya ayırmış ve kendi zamanında bilinen denizler, adalar, dağlar nehirler, çöller ile ülke ve şehirler hakkında bilgi vermiştir. 372 (982-983) yılında yazılan eserin tek nüshası 656'da (1258) yılında istinsah edilmiş ve günümüze ulaşmıştır. Eseri Rus bilim insanları keşfetmiş bunlardan Minorsky eklemelerle birlikte İngilizce'ye çevirerek ilim dünyasına kazandırmıştır. Eser, Hazar denizi ve çevresi ile ilgili kıymetli bilgiler barındırdığı için çalışmamız açısından son derece önemlidir.[96]Eserin Türkçe çevirisi

---

[92] Marına Tolmacheva, "İstahrî", *DİA,* C. 23, s. 203-205; Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri,* s. 21.
[93]İstahrî, *Kitabü'l-Mesalik ve'l-Memalik(Mesâlikü'l-memâlik*), nşr. Muhammed Câbir Abdülâl el-Hînî, Kahire 1381/1961.
[94] Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri,* s. 21-22; Marına Tolmacheva, "Makdisî, Muhammed b. Ahmed", *DİA,* C. 27, s. 431-432.
[95]Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm (İslâm Coğrafyası),* Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, 2015.
[96] Rıza Kurtuluş, "Hudûdü'l-Âlem", *DİA,* C. 18, s. 304; Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri,* s. 22.

olmakla birlikte Minorsky'nin geniş eklemelerinden dolayı İngilizce çevirisini kullandık.[97]

Sûretü'l-arz (Kitâbü'l-Mesâlik ve'lmemalik): Müellifi İbn Havkal nisbesiyle bilinen Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî (X. yüzyıl)'dir. Bir tüccar olan İbn Havkal, coğrafyayamerakı nedeniyle ticaret kervanlarına katılarak İslâm ülkelerini dolaşmıştır. 943-977 yılları arasında yaptığı bu seyahatler sonrası bizzat kendi notları başta olmak üzere okuduğu kitaplardan ve duyduğu bilgilerden yola çıkarak bu eserini kaleme almıştır. Ortaçağ İslâm coğrafya eserleri içinde günümüze en temiz şekilde ulaşan eserdir. Müellif, Hazar çevresi ve Maverâünnehir'e kadar gitmiş ve bu bölgelerde yaşayan haklar hakkında kıymetli bilgiler ihtiva etmiştir.[98] Özelikle Hazarlar ve Ruslarla ilgili naklettiği bilgiler çalışmamız için oldukça mühimdir.[99]

Tuhfetu'l-Elbâb ve Nuhbetu'l-A'câb: Endülüslü gezgin Ebû Hâmid Muhammed b. Abdirrahmân (Abdirrâhim) b. Süleymân el-Mâzinî el-Gırnâtî el-Endelüsî (ö. 565/1169)'nin kaleme aldığı iki eserinden biridir. Müellif, nisbesinden de anlaşılacağı üzere İspanya Granada'da dünyaya gelmiştir. Bununla birlikte Avrupa'nın çeşitli bölgelerini, Hazar ülkesini Azerbaycan, İran, Mısır ve Sicilya, Sardunya gibi Akdeniz adalarını gezmiştir. Eser, seyahatname türünde olmakla birlikte destansı bir anlatıma sahiptir. Bundan dolayı Hazar ülkesi ile ilgili verdiği bilgiler pek sağlam görülmemektedir.[100] Ama yine de bölgedeki ticari faaliyetler hususunda verdiği bilgileri karşılaştırmalı bir şekilde ele alarak değerlendirdik.[101]

C. EDEBİ ESERLER

el-Fihrist: İslâm tarihinin ilk dört asrında kaleme alınan ilmî, edebî ve fikrî eserlerin sistematik bir düzen için sunulduğu bibliyografik bir eserdir. Eserin müellifi olan Muhammed b. İshak en-Nedîm (ö.995), Bağdat'ta kitapçılık ve nedimlik yapmış,

---

[97] *Hudûd al-Âlam,* Yay. Haz. V. Minorsky, London, 1937.
[98] Ramazan Şeşen, "İbn Havkal", *DİA,* C. 20, s. 34-35; Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri,* s. 21.
[99] Ebu'l Kasım İbn Havkal, *Sûrat el-Arz, (Onuncu Asırda İslam Coğrafyası),* Çev Ramazan Şeşen, İstanbul, 2014.
[100] Mehmet Özdemir, "Ebû Hâmid el-Gırnâtî", *DİA,* 10, s. 128-130; Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri,* s. 23.
[101] Ebu Hamîd Muhammed b. Abdurrahim el-Gırnâtî, *Tuhfetu'l-Elbâb ve Nuhbetu'l-A'câb*, haz. Fatih Sabuncu, *Gırnatî Seyahatnamesi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2011.

devrinin önde gelen âlimlerinden dersler alarak kitaplar telif etmiştir. Günümüze ulaşan tek eseri olan bu kitabını yazmak için devlet ve özel koleksiyon kütüphanelerini incelemiş, şehirde bulunan kitapçılardaki eserleri gözden geçirmiş ve bizzat eserleri yazan müelliflerden bilgi almıştır. Böylece on makale üzerinden tertip ettiği bu eseri sayesinde İslâm'ın ilk dört asrında yazılan veya Arapça'ya tercüme edilen eserlerin genel bir envanterini çıkarmayı başarmıştır. Bununla birlikte yer yer farklı konulardaki bilgileride eserine ilave etmiştir. Hazarların kullandıkları dil konusunda verdiği malumat bunlardan biridir ve çalışmamız açısından önemlidir.[102]

Dîvânü lugāti't-Türk: Türk dili ve Türkoloji alanlarında kaleme alınmış en önemli eser olan bu kitap, Mahmud b. Hüseyin b. Muhammed el-Kaşgari veya bilinen adıyla Kâşgarlı mahmud (1008-1102) tarafından kaleme alınmıştır. Karahanlılara bağlı soylu bir aileden gelen müellif, Türk dili ve kültürünün Arapça ve diğer diller karşısında ne kadar güçlü olduğunu ortaya koymak için bu eserini yazmaya karar vermiştir. Bu amaçla on beş yıl boyunca neredeyse Türklerin yaşadığı tüm coğrafyaları gezmiş ve onları çeşitli yönlerden inceleme fırsatı bulmuştur. Daha sonra geldiği Bağdat'ta 1072 yılından itibaren bu incelemelerini yazıya aktarmış ve nihayet 1077 yılında son halini vererek dönemin Abbasi Halifesi Muktedî-Biemrillah'ın oğlu Ebü'l-Kasım Abdullah'a sunmuştur.[103] Eseri tüm Türk dilleri konusunda ilk başvuru kaynağı olduğu gibi Hazar coğrafyasında yaşayan Türk kavimlerinin dilleri ile ilgili olarak da başvurduğumuz temel kaynak olmuştur.[104]

İskendernâme: XII. yüyılın önde gelen filozof ve şairlerinden Nizâmî-i Gencevî nisbesiyle bilinen Ebû Muhammed Cemâlüddîn İlyâs b. Yûsuf b. Zekî Müeyyed (ö. 611/1214) tarafından kaleme alınmış destansı şiir türünde bir eserdir. Müellifi hakkındaki bilgiler sınırlı olmakla birlikte devrinin önde gelen birkaç dilinibildiği, döneminin ilimlerine vâkıf olduğu ve şiir ile felsefenin yanı sıra tıp, astronomi, coğrafya ve matematik ile de ilgilendiği anlaşılmaktadır.[105] Hamse türünde kaleme aldığı son kitabı olan bu eserinde ideal devlet, ideal toplum ve ideal hükümdar arzularını net bir şekilde dile getirmiştir. Eserin çalışmamız açısından önemi ise Rusların Berdâ'a şehrine

[102]Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist,* Çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, 2019.
[103] Ahmet Bican Ercilasun, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi,* Ankara, 2010, s. 314-316.
[104]Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü lugāti't-Türk Tercümesi,* Çev. Besim Atalay, Ankara, 1985.
[105] Mehmet Kanar, "Nizâmî-i Gencevî", *DİA*, C. 33, s. 183-185.

gerçekleştirdikleri saldırıyı manzum bir şekilde ele almasıdır. Saldırı ile ilgili tasvirler yer yer abartılı olsa da genel olarak önemli bir katkı sunmaktadır.[106]

[106] Nizâmî-i Gencevî, *İskendernâme*, Bakü, 1941.

BİRİNCİ BÖLÜM

KÖKTÜRKLER VE HAZARLAR ÇAĞI

1.1. KÖKTÜRKLER VE FAALİYETLERİ

1.1.1. Doğu ve Batı Köktürkleri

Köktürklerde Hyung-nular'ın özel bir ırkından ve Türklerce kutsal kabul edilen Aşina boyundan[107] geliyorlardı. Siyasi hâkimiyetlerinin devam ettiği VII. asrın başlarında (620 yılında) kaleme alınan iki çağdaş Çin kaynağında bu husus açık bir şekilde dile getirilir.[108] Altay dağlarının güneydoğusundan Doğu Türkistan'a kadar uzanan bölgede yer alan Köktürkler, VI. yüzyılda Türkistan'a yerleştiler ve Batı kolu 742/5 yılına kadar bölgede hâkimiyetini sürdürmeye devam etti. Kendilerinden önceki Türk geleneklerini ve idari sistemlerini benimsediler. Köktürkler, biri Altay'ı geçip doğuda Orhun Vadisi'ni batıda İli Vadisi'ne, diğeri güneydeki üst Yenisei'den Altay ve Tienşan'a bağlayan iki

---

[107] A-shih-na (Aşina) kelimesinin hiçbir Türkçe kaynakta yer almaması ve Soğdça yazılan eserlerde bulunmasından dolayı bir şüphe kaynağı oluşturmaktadır. Bununla birlikte kelimenin coğrafyada bulunan farklı etnisitelere sahip kabileler arasında dil ve kültür bakımından Türk olduğu anlaşılan kabileler için kullanıldığı düşünülmektedir. Bkz. Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş,* s. 141.

[108] Bu kaynaklardan biri olan Chou shu, Köktürklerin kökenlerine ilişkin hikayeci tarzdaki anlatımıyla konuya bir açıklama getirir: "(*T'u-chüeh/Türklerin) ataları Batı Denizi'nin sağ kıyısında yaşıyorlardı. T'u-chüeh'ler Hsiung-nular'ın (Hyung-nu-Hun) özel bir ırkıdır. Soyadları A-shih-na'dır. Önce Hunlardan bağımsız bir kabile kurdular; ama daha sonra bir komşu ülkenin saldırısına uğradılar. On yaşında bir oğlan çocuğuna varıncaya kadar bütün kabile kılıçtan geçirilerek yok edildi. Düşman askerleri oğlanın daha küçük olduğunu görünce onu öldürmeye yürekleri el vermedi. Sonunda ayaklarını keserek üzeri otlarla kaplı bir bataklığın içine attılar. Bataklığın içinde bir dişi kurt vardı, çocuğu etle besledi. Böylece oğlan çocuk serpildi, büyüdü, dişi kurtla ilişkiye girdi, kurt ondan hamile kaldı. Komşu devletlerin kralı gencin hâlâ sağ olduğunu öğrenince, onu öldürmeleri için adamlarını yeniden oraya gönderdi. Gelenler gencin yanında dişi kurdu görünce onu da öldürmek istediler. Bunun üzerine dişi kurt Kao-ch'ang (Turfan) devletinin kuzeyinde bulunan bir dağa kaçarak sığındı. Bu dağda bir mağara vardı; mağaranın içinde üzeri otlarla kaplı alabildiğine geniş bir ova uzanıyordu. Yüzlerce li genişliğindeki ova dağlarla çevriliydi. Dişi kurt dağlara saklandı. Orada on erkek çocuk dünyaya getirdi. Oğlanlar büyüdüklerinde mağaradan çıkarak dışarıdaki kadınlarla evlendiler; onlar da çok sayıda çocuk dünyaya getirdiler. Her nesil kendine bir soyadı koydu, biri kendine A-shih-na adını verdi. Onun çocukları ile çocuklarının çocukları giderek çoğaldılar ve yüzlerce aile oldular. Birkaç nesil sonra Ju-ju'ların (Avar) tebaalığına girip onlara hizmet etmek üzere mağaradan dışarı çıktılar. Chin-shan'ların (Altaylar) güney yamacında yaşamaya başladılar ve Ju-ju'ların hizmetinde demirci ustası olarak çalıştılar. Chin-shan dağı bir miğfere benziyordu, onlar da miğfere T'u-chüeh dedikleri için, kendilerine T'u-chüeh adını koydular."* Bkz. Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, Çev. Ersel Kayaoğlu-Deniz Banoğlu, İstanbul, 2006, s. 13-14. Bir diğer Çin kaynağı olan Sui Shu'da aynı hikayeyi benzer bir anlatımla nakletmektedir. Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s. 61-62. Köktürk sahasının önde gelen araştırmacılarından Ahmet Taşağıl'da Köktürklerin menşeinin Hyung-nulardan geldiği hususunda Çin kaynaklarının ittifak ettiği bu görüşü destekler. Bkz. Ahmet Taşağıl, "Köktürklerin Menşei Problemi", *XIV. Türk Tarih Kongresi*, I, 9-13 Eylül, Ankara, 2005, s. 419-425.

ticaret yolunun geçtiği, ekonomik olarak stratejik bir noktayı kontrol eden yetenekli demircilerdi.[109] İlk olarak Juan-juan (Altay Büyük Konfederasyonu) yönetimi altındaydılar, ancak 520'de Juan-juanlar arasında, bazı kabilelerinin iç Moğolistan'daki Çinlilere sığınmaya zorlayan taht kavgası süreci yaşandı.[110] Ayrıca Lena Nehri ve Baykal Gölü'ne yerleşen Dingling kabilesine Tölesler tarafından bazı saldırılar yapıldı. Böylece, komşu Ak-Hunlar'dan destek istendi. 546'da Juan-juan kabileleri arasındaki çatışmalar sırasında Tölesler askeri güçlerine dayanarak iktidarı ele geçirme teşebbüsünde bulundular. Bu esnada Türkler, Juan-juan liderini bilgilendirdi ve karşı bir harekâtlaTöleslerin başarısını sabote etti.[111] Bundan sonra, o zamanlar Türk lideri olan Bumin (Çin kaynaklarındaki şekline göre T'ou-men), Juan-juan hükümdarının kızlarından biriyle evlenmek istedi ancak statü gerekçesiyle ret edildi. Bumin, muhtemelen bunu bir suç olarak kabul etti ve Batı Wei'den (Tabgaç imparatorluğunun halefleri olan kuzey Wei'ni takip eden iki eyaletinden biri olan) bir prensesle evlendi ve Juan-juanlara karşı ayaklandı. 552'de Bumin, Juan-juan otoritesini parçaladı, böylece yeni bir imparatorluğun kurulması için zemin hazırladı ve ilk hükümdar olarak "Kağan" ilan edildi.[112]

Köktürk İmparatorluğu kurulduktan hemen sonra iki idari kuruma ayrıldı. Batı kısmı politik olarak doğu kısmına tabi idi. Doğu imparatorluğunun güneyinde önce Çin hanedanları, Kuzey Qi ve Toba'nın Wei hanedanının yerini alan Kuzey Zhou vardı. Bu hanedanlar, Tabgaçların ayrılmasından ortaya çıkmış ve vergi ödemeye zorlanmıştı, ancak karşılıklı kavgalara karıştıkça bir risk oluşturmamışlardı. Bugünkü Mançurya'dan bir Moğol kabilesi olan K'i-tanlar doğuya yerleşti. Köktürkler ve Tang Çinlileri ile çeşitli çatışmalar yaşadılar (yaklaşık 560, 696/7, 733/5). Kuzeyde ise muhtemelen güney Altay Dağları'ndan gelen (ilk olarak komşu Çinliler tarafından M.Ö. 3. yüzyılın sonlarında bahsedilmişlerdi) Kırgız kabileleri kendilerine bağımsız bir alan yaratma çabasına

---

[109]Ahmet Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslâm Öncesi Türk Tarihi),* İstanbul, 2013, s. 43.

[110]Lajos Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya,* s. 33-34.

[111] Ahmet Taşağıl, "Töles Boylarının Stratejik Önemi (6.ve 7. Yüzyıllar)", *İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi,* 2014, Sayı 3, s. 315.

[112]Sebastian Kolditz, *"*Barbarian Emperors?: Aspects of the Byzantine Perception of the qaghan (chaganos) in the Earlier Middle Ages", *Transcultural Approaches to the Concept of Imperial Rule in the Middle Ages,* Edt. Christian Scholl, Torben R. Gebhardt, Jan Clauß, Chıcago, 2017, s.43; Abdulkadir Donuk, "Göktürk Kağanlıkları" *TTD,* Sayı, 1, s. 112; Ahmet Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, s. 176; Mehmet Ölmez, *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları, Metin-Çeviri, Sözlük,* Ankara, 2015, s. 14-15.

giriştiler (üst Yenisei).[113] Bumin Kağan ve kısa süreli (552-553) Kara (Ko-lo) Kağan dönemlerinden sonra Köktürk varlığını parlak zaferlerle taçlandıracak olan Mukan Kağan tahta geçti (553-572). Mukan Kağan kızlarından birini kuzey Zhou'ya verdi ve böylece K'i-tan ve Kırgızlara karşı savaşma seçeneğini açık tuttu. Siyasi hamlesindeki başarıdan sonra 560'da K'i-tanlarıyendi. Kuzeydeki Kırgızların bölgesini ve Harezm'i egemenlik sahasına dâhil etti. Çin'deki Chou ve Ts'i hanedanlarına iç çekişmelerinden istifade ederek baskı kurdu. Temsil ettiği güç Çin'li rakiplerinin önlemler almaya sevk etti.[114] Batı Wei Hanedanlığı yüz bin ton ipek verme karşılığında büyüyen tehdidi absorbe etmeye çalıştı.[115] Doğudaki Kuzey Ch'i Devleti ise büyük bir maliyet ve yoğun insan gücüyle Çin Seddi'nin üç bin Li'lik (yaklaşık 1700 km) kısmını onararak muhtemel bir saldırıya karşı savunma hattını güçlendirdi. Mukan Kağan,Juan-juanlardan bakiye kalan diğer kabileler üzerinde istikrarlı bir denetim sağladı ve iktidarını Kuzey Moğolistan'ın çöl bölgesine kadar taşıdı.[116]

Yeni hükümdar Taspar (T'a-po) 574'te Çin'den kendisine sığınan bir Budist rahibi himayesine aldı ve rahibin tesirleriyle inancın kendi hükümranlığında zemin bulup yeşermesi için bir takım faaliyetlerde bulundu.[117] Köktürk iktidar gücünün Çin üzerindeki hâkimiyeti bu dönemde tartışmasız bir zirvede olmasına rağmen kağanın 581'de ölmesi ve kardeşinin iktidara gelmesiyle Köktürkler'in gücü, doğu ve batı imparatorluğu arasındaki rekabet nedeniyle küçüldü. 582 ve 584 yılları arasında İstemi'den sonra başa geçen Tardu Yabgu yönetimindeki batı kesimi kendini doğu yönetiminden kopardı.[118]Tardu muhtemelen Çin İmparatoru Wen ve askeri casusu Ç'ang Sun-şeng

---

[113]Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler,* Ankara, 2013, s.14-18; He Xingliang-Guo Hongzhen, *Çinlilerin Gözünden Türklerin Tarihi,* Çev. Eser Ulan, İstanbul, 2015, s.34; Akdes Nimet Kurat, "Köktürk Kağanlığı", *AÜDTCFD*, X/1-2, Ankara, Mart-Haziran 1952, 11-12; Edouard Chavennes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, Çev. Mustafa Koç, İstanbul, 2007, s. 284; Ahmet Taşağıl, *Bilge Kağan'ın Vasiyeti,* İstanbul, 2017, s. 11; Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş,* s. 92.

[114] V.V. Barthold, *Kırgızlar,* Çev. Ufuk Deniz Aşçı, Konya, 2002, s. 19-20; Ali Ahmetbeyoğlu, *Sorularla Türk Tarihi,* İstanbul, 2014, s. 83; Sechın Jagchıd, "The Kıtans And Theır Cıtıes", *Central Asiatic Journal,* Vol. 25, No. 1/2, Proceedings of the 23th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference Vienna 27. July – 1. August 1980 (1981), s. 70.

[115] Ahmet Taşağıl, *Ergenekon'dan Kağanlığa Türk Model Devleti Gök Türkler,* s. 69.

[116] Xingliang-Guo Hongzhen*, Çinlilerin Gözünden Türklerin Tarihi,* s. 35.

[117]Köktürk Döneminde Budizm inancı konusunda yapılan faaliyetlerle ilgili geniş bilgi için bkz. Hans-J. Klimkeit, "Buddhism in Turkish Central Asia" *Numen,* Jun., 1990, Vol. 37, Fasc. 1, s. 53-69. Ayrıca bkz. Ahmet Taşağıl, *Gök Türkler,* C.I, s. 35-38.

[118] Ahmet Taşağıl, "Türkistan Şehirlerinin 630-682 Yılları Arasındaki Siyasi Durumu*", Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Sanatı ve Kültürü Prof. Dr.Nejat Diyarbekirli'ye Armağan*, Edt. Yaşar Çoruhlu vd. Ankara, 2006, s. 127-128; Edouard Chavennes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri,* s. 218; Christopher

tarafından bu adımı atmaya teşvik edildi. Wen, Kuzey Çin'in büyük bölümlerini Sui hanedanlığı içinde birleştirmiş ve Türklerin zayıflamasını kendi iktidarı için önemli bir ön koşul olarak görmüştü.[119]

Sui, Doğu ve Batı Türk İmparatorluklarını birbirlerine ve kalan Tabgaçlara karşı kışkırtmaya devam etti. Doğu Türkleri arasındaki kavgalar, yeni kağan Ta-lo-pien(İşbara)'in (581-587) kuzenlerinden ikisinin gücü tarafından reddedildiği noktaya kadar arttı. Doğu Türk İmparatorluğu'nun batısında batı kabileleriyle mücadele edilirken, doğuda K'i-tanlara'a karşı yeni savaşlar başladı. Doğu'daki zayıflama başladıktan sonra, Çinliler şimdi Ta-lo-pien'i destekledi, böylece batıdaki Tardu, doğu kısmının daha zayıf hale gelmesi nedeniyle yeni bir pan-Türk imparatorluğu inşa edecek kadar güçlü hale gelmeyecekti.[120]Ta-lo-pien'in halefi Mu-ho-tua (Çin kayıtlarına göre) rakiplerini öldürdü ama aynı yıl iktidara geldiğinde öldü. 587'den 600'e hüküm süren halefi T'u-lan de bir rakiple yüzleşmek zorunda kaldı: Adı T'u-lin'di ve Çinliler tarafından desteklendi. T'u-lin yenildiğinde, Çin desteğini çekmedi ve 600'de T'u-lin tüm Doğu Köktürk İmparatorluğu üzerinde iktidarı ele geçirdi.[121]Oğlu Shih-pi, Doğu Köktürk İmparatorluğu'nun 609'dan 619'a kadar kısa bir dönem içerisinde güçlenmesini sağladı. Bu arada Sui hanedanının kendisi de kavgalara karıştı ve böylece tekrar Doğu Köktürk tehdidiyle karşı karşıya kaldı.[122] 624'te yeni Han, Hsieh-li yönetimindeki Doğu Köktürkleri Çinlilere tekrar saldırdı. Bu arada, Tang hanedanı Çin'deki gücü taciz etti ve Hsieh-li'nin saldırısını başarıyla püskürttü. Ancak Tang hanedanı imparator T'ai-

---

Beckwith, *Empires of the Silk Road – A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present,* Princeton University Press, Princeton, 2009, s. 115-117.

[119] Öte yandan ekonomik olarak güçlü hale gelmesi ve savaş kabiliyetlerini artırması yine bu İç Asya'daki komşu göçebe Türk kabilelerini sindirmesi ve kendi hâkimiyetine almasına bağlıydı. Zira Çin yerleşik düzende bir toplumsal yapıya sahipti ve ekonomisi tarıma dayalıydı. Ancak Türkler canlı hayvan yetiştiriciliği üzerinden bir iktisadi gelişim sağlıyorlardı ve bu sayede savaş aracı da olan at konusunda oldukça zenginlerdi. Bu yüzden istedikleri her an Çin'in yerleşik bölgelerine saldırıda bulunup geri çekilebilirlerdi. Bu durum sürekliliği olan bir tehdit aracı niteliğindeydi. Dolayısıyla Çin için bu tehlikenin bertaraf edilmesi hayati bir mesele halini almıştı. Bkz. Jonathan Karam Skaff, "Survival in the Frontier Zone: Comparative Perspectives on Identity and Political Allegiance in China's Inner Asian Borderlands during the Sui-Tang Dynastic Transition (617-630)", *Journal of World History,* Jun., 2004, Vol. 15, No. 2, s. 120. Yine bu dönemde Türkler ve Çinliler arasında devam eden savaş ve ticaret ilişkileri hakkında ayrıca bkz. Hılda Ecsedy, "Trade-And-War Relatıons Between The Turks And Chına In The Second Half of the 6th Century", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae,* 1968, Vol. 21, No. 2, , s. 131-180.

[120] Hayrettin İhsan Erkoç, *General Lı Jıng'in Askerî Düşüncesi ve Doğu Göktürk Kağanlığı'nın Çöküşü,* Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2015, s. 52-61.

[121] Chang Jen-t'ang, *T'ang Devrindeki Doğu Köktürkleri Hakkında Yeni Belgeler (618-745),* Taipei, 1968, s. 46-50.

[122] Akdes Nimet Kurat, "Göktürk Kağanlığı", s. 25-26.

tsung'un yönetimi altında çok güçlü hale gelmişti. Başarısız saldırısından sonra Hsieh-li, Çinlilere barış için eğilmeye zorlandı. Tang hanedanının Çin toprakları, Batı Köktürk İmparatorluğu'nun güney bölgesindeki "dört garnizon" eyaletine ulaştı. Tang tarafından ele geçirilen bu bölge, nihayetinde "batı bölgesi" olarak adlandırıldı.[123] Doğu Köktürk Kağanlığı, Çin'in uzun süre devam eden siyasi, askeri ve ekonomik saldırıları ve hanedanlık içindeki iktidar mücadeleleri neticesinde 630 yılında yıkılarak tarih sahnesinden çekildi.

1.1.2. Batı Köktürkleri'nin Sasani ve Bizans ile İlişkileri

Doğu Köktürk devletinde Mukan Kağan'ın zirveyi temsil ettiği dönemde (553-572) batıda amcası İstemi Yabgu'nun küresel ölçekte etkinlik kazandığı bir süreç yaşandı. İstemi, hüküm sürdüğü sınırların büyümesi önündeki en büyük engel olarak Orta Asya'dan Afganistan sınırlarına kadar[124] çok geniş bir alanda hâkimiyet kuran Ak-Hunlar'ı gördü ve ipek yolu ticaretini kontrol etme isteğini de baltalayan bu engeli ortadan kaldırmak için bir arayışa girdi. Bunun için kızını 555 yılında Sasani sarayına gelin göndermek suretiyle bir ittifak kurdu.[125] Hemen sonrasında iki yıl süren (556-557) bir mücadeleyi başlattı ve Ak-Hun hükümdarının öldürüldüğü bir savaşı kazandı.[126] Batı Köktürk Kağanlığı, Ceyhun nehri sınır olmak üzere Sasanilerle komşu oldu. Ancak

[123] Chi, Tang, "Wei Nehri Barış Anlaşmasına Dair Araştırmalar", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi,* Sayı 33, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1982, s. 215-226.

[124]Sogd ülkesinden başka Toharistan, Fergana, Afganistan ve Kuzey Hindistan da Eftalitlerin elinde idi. Buraları Orta Aya'nın hem stratejik hem de ticari bakımdan önemli yerleriydi. 556-557'lerdeki bir Çin kaynağı Asya'nın bütün zengin ticaret ve ziraat şehirlerinin Eftalitlerin elinde olduğunu söyler. Hoten, Karaşar, Kuça, Kaşgar ve Doğu Türkistan sahasının diğer şehirleri de Eftalitlere aitti. Bu sahanın diğer bir kıymeti de büyük kervan yollarının üzerinde oluşudur. 520'lerde Sug-yun adında bir Budist buralara gelmiş Eftalit hükümdarı Mihiragula ile görüşmüştür. Dönüşünde geçtiği Karaşar ve Hoten'den başka Buhara'nın ve bunun dışında 30 kadar şehir krallığının da Eftalitlere bağlı olduğunu söylemektedir. Bkz. Özkan İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları,* Ankara, 2014, s. 169; Réné Grousset, *Bozkır İmparatorluğu Atilla/Cengiz Han/Timur,* s. 82.

[125] Başka kaynaklarda yer almasa da Mesudî Türk hakanı olarak tarif ettiği İstemi Yabgu'nun kızıyla birlikte yeğenini de Anuşirvan'a eş olarak verdiğini söyler. Bkz. Mesudî, *Murûc ez-Zeheb,* s. 235. Ayrıca İstemi Yabgu'nun kızından dünyaya gelen Hürmizd IV. babasından sonra İran tahtına oturmuştur. Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide,* s. 92.

[126] Enver Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi,* Ankara, 1973, s.98-99; Edouard Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri,* s. 284-289; Leon Cahun, *Orta Asya Tarihine Giriş Türkler ve Moğollar,* Çev. İnan Kaya, İstanbul, 2013, s. 40; Gerard Chailand, *Göçebe İmparatorluklar Moğolistan'dan Tuna'ya M.Ö. V. yy-XVI.yy,* s. 61; Dursun Ali Akbulut, "Akhunlar (Kionit/Hyon) ve Eftalitler Çağında Maveraünnehir ve Horasan'da Türkler", *Türkler,* Ankara, 2002, s. 838-839.

Sasani hükümdarı kazanılan toprakların ve ipek yolu ticaretinin büyük çoğunluğunu kendi denetimi altına aldı.[127]

Bu sırada kuzeyde, Köktürkleri de ilgilendiren yeni gelişmeler yaşandı. Köktürklerin kısa süre önce tüm topraklarına hâkim olduğu Juan-juanlardan bir kısım kabileler batıya doğru yönelmiş ve birleştikleri "Var" ve "Huni" adlı kabilelerle birlikte Avar Kağanlığını ikame etmişlerdi.[128] Avarlar batıya göç eden ve geçtikleri bölgelerdeki kuvvetleri (Barsil, Suvar, Onoğur) yenerek gittikçe güçlenen bir siyasi oluşum halini aldılar. Ama Köktürkler de onları takip etmeye devam etmekteydi. Muhtemelen Köktürklerin saldırı ve baskılarından kurtulmak için, Avar kağanı sınırlarına dayandıkları Bizans'a Kandik adında birinin başkanlığında bir elçilik heyeti göndererek kendilerine yerleşebilecekleri bir yurt vermeleri talebinde bulundu. 557 yılında vuku bulan bu hadise Bizans için Kuzeydoğu'dan gelen çok ciddi bir tehdit kaynağı olarak algılandı. Ancak Avarlar aynı zamanda kendilerine verilecek yıllık vergi karşılığında imparatorluğun düşmanlarıyla savaşabileceklerini de bildirdi.[129] Kutrigur ve Utrigurların baskısı ve doğuda devam eden Sasani tehlikesinden dolayı bu teklif Bizans için cazip bir davetti.[130]

---

[127] Sasani hükümdarı elde ettiği toprak kazanımlarına ve İpek Yolu üzerindeki geniş denetim imkanına rağmen Köktürklerle yaptığı ittifaka uymayarak harekete geçti. I. Hüsrev, Eftalit galibiyetinden sonra bazı devlet büyüklerinin karşı çıkmasına rağmen büyük bir orduyla Horasan'a sefer düzenledi. Ancak burada Köktürklerle karşı karşıya geldi ve yenildi. Savaşta alınan yenilgi, o zamana kadar Sasani Devleti'nde ortaya çıkmayan bazı ihtilafları da beraberinde getirdi. Köktürk-Sasani ittifakı bozulup bölgede hâkimiyet mücadelesi başladı. Köktürk Devleti, Sasanilere karşı büyük kayıplarına rağmen onlara ait kuzey ticaret yollarını ele geçirdi ve onları büyük bir gelir kaynağından mahrum bıraktı. Ticaretin ve ticari kervanların merkezi olan Soğd şehri Sasani hâkimiyetinden çıktı. Böylece Köktürkler ticari kayıplarının bir kısmını telafi ederken Sasanilerde iktisadi bakımdan kendileri için çok önemli olan bir bölgeyi kaybederek büyük bir ekonomik kayıp yaşadılar. Bkz. Rüstem Aliyev, *Şahname-i Firdevsi, Metn-i İntikadi,,* 1970, Moskova, C. III, s. 157.

[128]Edouard Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri,* s. 293.

[129]Gelen heyetteki kişiler Bizanslıların oldukça dikkatini çekmişti. Erkeklerinin saçı renkli kurdeleler ile bağlıydı, giyimleri göçebeliği karakterize ediyordu. İmparatorun huzuruna çıkan elçi şöyle dedi: "*Halkların en büyüğü ve en güçlüsü olan Avar halkı sana geldi. O düşmana kolayca vurup onu ortadan kaldırabilir, bu yüzden Avarlar ile kuracağınız ittifak senin için kârlı olacaktır: Böylece sen muhafızlarına kavuşacaksın".* Bkz. István Erdélyi, "Avars", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies,* Çev. Kürşat Yıldırım, 2013, XIII/2, s. 338. Bizans tarihçisi Theophanes ise elçilik heyeti ile ilgili şu cümlelere yer verir: "*Doğuda Don nehri kıyısında Massagetler olarak anılan Persler tarafından kendi dillerinde Kermichiones adı verilen Türkler yaşar. Bunlar o dönemde İmparator Justinianos'a Avarları kurtarmasını dileyerek, hediyelerle birlikte elçiler gönderdiler. İmparator hediyeleri içtenlikle kabul etti ve elçilere her türlü iyilikseverlik (Misafirperverlik) ve insancılık sergileyerek onları yurtlarına gönderdi. Pannonia'da yaşayan Avarlar çok geçmeden (sınıra) yaklaştıklarında Roma barışından (=müreffehliğinden) faydalanmayı diliyorlardı. Türklere güvence verilmesi ve imzalanan antlaşmalardan dolayı bu barış isteklerini reddedilmiş sayıyorlardı.".* C.A. Macartney, "On The Greek Source for the History of the Turks in the Sixth Century", *BSOAS*, 1944, Vol.11/ No. 2, s. 266; Ali Ahmetbeyoğlu, "Bizans Tarihçisi Theophanes Byzantios'da Türkler" s. 543-544.

[130]I. Justinianus özelikle eşi Theodora'nın çabalarıyla önce iç isyanları bastırdı. Daha sonra Kuzey Afrika'da Vandalları yendi ve Vandal Kralı Gelimer'i esir etti. Daha sonra İtalya'da Ostrogotlara karşı çetin

Hatta İmparator I. Justinianus (527-565) Valentinos adlı bir kişiyi Avarlara elçi olarak gönderdi. Taraflar karşılıklı çıkarları doğrultusunda ilişkilerini sürdürmeye devam etti. Fakat Avarların, Utigur, Sabir, Zali ve Antlar gibi Bizans'ın doğusunda yer alan kavimleri yenerek ilerlemeye devam etmesi üzerine ilişkiler bozulmaya başladı.[131] Bizans politikası bir çıkmazın eşiğindeydi. Tam bu esnada doğudan gelen elçiler Bizans sarayına vardı. İstemi Yabgu, Avarlar üzerindeki tazyiklerini sürdürme eğilimindeydi ve 563'te gönderdiği elçiler aracılığıyla kendisini Juan-juanları ve Ak-Hunları yenen büyük bir güç olarak sunarken aynı zamanda Bizans'tan Avarları topraklarına almamalarını hatta sürmelerini istedi.[132]

Öte yandan Sasanilerle ilişkilerindeki aksaklıklar devam etmekteydi. Sasani hükümdarı Anuşirvan'ın yukarıda belirtildiği gibi ortaya koyduğu tutum Köktürk Yabgusu'nu memnun etmemişti.[133] İstemi de buna mukabil hem Sasanilerin kuzeydeki

---

bir mücadele verdi. Aynı zamanda ordularını bu sefer İspanya'da bulunan Vizogotlara karşı gönderdi. Dolayısıyla Bizans İmparatoru aslında büyük çapta başarılar sağlayarak imparatorluğunu yeniden ihya etmişti. Ancak Kuzeydeki kavimler ve özelikle de Sasani tehlikesi hala başat sorunlar olarak varlıklarını sürdürmeye devam ediyorlardı. I. Justinianus dönemi için bkz. Prokopios, *Bizans'ın Gizli Tarihi*; George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan, Ankara, 1999; Charles Dıehl, *Bizans İmparatorluğu'nun Tarihi,* İstanbul, 2010; Auerıl Cameron, *Bizanslılar,* Çev., Özkan Akpınar, İstanbul, 2015; Fatma Çapan, *Balkanlar'da Bizans-Türk İlişkileri(IV.-X. Yüzyıllar*), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2013; Michael Grant, *Roma'dan Bizans'a*, Çev., Z. Zühre İlkgelen, İstanbul, 2000; Herrın Judıth, *Bizans (Bir Ortaçağ İmparatorluğunun Şaşırtıcı Yaşamı),* Çev. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul, 2010; Paul Lemerle, Bizans Tarihi, Çev., Galip Üstün, İstanbul, 2016; Norwıch John Julıus, *Bizans (Erken Dönem MS 323-802),* Çev. Hamide Koyukan, İstanbul, 2013.

[131] Bizans-Avar İlişkileri hakkında geniş bilgi için bkz. Walter Pohl, *The Avars: A Steppe Empire in Central Europe, 567–822*, Cornell University Press, 2018; Falko Daim, "The Avars: Steppe People of Central Europe", *Archaeology*, March/April 1984, C. 37, No. 2 s. 33-39; Istvân Zimonyi, *Muslim Sourceon the Magyars in the Second Half of the 9th Century The Magyar Chapter of the Jaybani Tradation*, Leiden-Boston, 2016; Stephen Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi M.S. 284-641*, Çev. Turhan Kaçar, Ankara, 2016, s. 603.

[132] Bu mevzua dair Menandros'da şu bilgiler verilir: "*Gök-Türklerin lideri İstemi, Avarların kaçtığını ve kendi ülkesinden ayrılmaları ile Türklerin mülklerine verdikleri zararı öğrenince, doğal olarak bozkırlı kavimlerde olduğu gibi, övünerek ve gururlanarak şunları söylemiştir:'Onlar kuş değil ki Türklerin kılıçlarından kaçabilmek için gökyüzüne uçabilsinler, onlar balık değil ki sulara girip denizin derinliklerine saklanabilsinler; sadece yeryüzünde yolculuk edebilirler. Eftalitler ile savaşımıza son verir vermez, Avarlara saldıracağım ve benim kudretimden kaçamıyacaklar"…* İsmail Mangaltepe, *Bizans Kaynaklarında Türkler,* s. 39.

[133] İstemi Yabgu, İpek Yolu'nun İran coğrafyasını kullanmak ve Sasani gücünü kırmak için diplomatik yollara başvurdu. Soğd ileri gelenlerinden bir tüccarı elçi sıfatıyla I. Hüsrev'e gönderildi. Elçi aracılığıyla gönderilen teklifte, ticaret yolunun Sasani topraklarından geçen kısmının kullanılması iznini İstedi. Bu iznin verilmesi karşılığında ise ipeğin ucuz bir fiyat ile kendilerine satılmasını önerdi. Öneriler arasında Sasani toprakları üzerinden Bizans ile ticaretin yapılması isteği de bulunuyordu. Denis Sinor, *Erken İç Asya Tarihi,* s. 383. I. Hüsrev, Bizans'ın Fırat Nehri boyunca asker sevk ettiği ve Sasanileri tehdit ettiği gerekçesiyle bütün bu teklifleri ret etti. Teklifin ret edilmesinde İran halkının ipek ihtiyacının devlet tarafından karşılanması etkili olmuşsa da esas sebep farklıydı. Sasani hükümdarı devlet hazinesinden ipeğe sarf edilecek paranın, doğu ve batıda seferlerine hazırlanan ordunun masraflarını karşılamada sıkıntı meydana getireceğini düşündü.; I. Hüsrev, Köktürk Hakanı Mukan Kağan'dan gelen elçiye verilecek cevapta orta bir yol buldu. Satın alınmış olan ipeklileri elçinin huzurunda toplatıp ateşe attı, bu hareketle ipeğeihtiyaçları

egemenliğini sarsmak hem de Avar kabilelerini yok etmek için saldırıya geçti. Bu harekât planını tetikleyen bir başka unsurda Sasanilerin bu dönemde Bizans ile savaş halinde olmasıydı.[134] Bu atmosfer doğal olarak İstemi Yabgu adına Sasanilere isteklerini kabul ettirmek ve antlaşmasızlıklara son verdirmek için eşsiz bir fırsattı. Köktürk askeri birlikleri harekete geçti ve devamlı olarak batıya doğru ilerledi. 566-567 yıllarında Köktürk hâkimiyeti Kafkaslara dayandı. Köktürk kuvvetleri bölgede önemli bir üs olan ve Sasanilerle Sabirler arasında çatışma nedeni olan Terek bozkırlarındaki Belencer şehrini ele geçirdi.[135] Şehrin ele geçirilmesi sadece bir üs niteliği taşımıyordu aynı zamanda stratejik bir hamleydi. Buna göre Belencer Köktürklerin batıya ve kuzeye doğru yürüteceği politikaların merkezi olacaktı. Böylece sonradan Hazarların önemli merkezlerinden biri olacakBelencer ile ilgili planların temelinin bu dönemde atıldığı daha iyi anlaşılmaktadır.

İstemi ile Anuşirvan arasında devam eden çekişme sadece siyasi üstünlük mücadelesi değildi. Aynı zamanda iktisadi bir meseleden yani İpek Yolu ticaretinden ileri geliyordu. Sasani sarayı IV. yüzyıldan beri Çin ile süregelen bu güzergâh üzerinden büyük bir ekonomik pazara sahipti. Gerek ipeğin ticareti gerekse üretimi mali sisteminin temel dayanağıydı. Bu bakımdan Köktürklerin ortak olma çabasına karşı çıkmaktaydı. Köktürkler ise savaş yoluyla devre dışı bıraktıkları Ak-Hunların doğal mirasçısı olarak kazanımlarını kullanma konusunda ısrarcıydı. İstemi Yabgu, bu hususta kayıplarını telafi etmek için sadece askeri yeteneklerini kullanmadı. Savaşlardaki zaferlerinin

---

olmadığını gösterdi. Türk elçisi bunun ret cevabı olduğunu ve Sasanilerin aslabu yolun kullanılmasına rıza göstermeyeceklerini anlayıp geri döndü. Türk hakanı bu olaydan sonra Soğdluların ısrarı ile başka bir elçilik heyetini Sasanilere gönderdi, ancak onlar da başarılı olamadılar ve geri döndüler. Son elçilik heyetinin dönüş yolculuğu sırasında heyettekilerin çoğu hastalıktan öldü, ancak dört kişi geri dönebildi. Yılmaz Karadeniz, "I. Hüsrev Döneminde İpek Yolu Üzerinde Sasani-Göktürk Mücadelesi (531- 579)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* Cilt: 4 Sayı: 16. s. 211-212.

[134]Geoffrey Greatrex - Samuel N. C. Lieu, *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars (Part II, 363–630 AD)*, New York, United Kingdom: Routledge (Taylor & Francis), New York and London, 2002, s. 135-138.

[135] Artamanov Sasanilerle-Sabirler arasındaki bu mücadeleleri özelikle İslâm kaynakları temelinde geniş bir şekilde inceler. Bkz. M.İ. Artamanov, *Hazar Tarihi,* s. 169-170. Ayrıca bu şehrin İran hükümdarları olan Kavad ve oğlu Anuşirvan döneminde inşa edildiği haber verilir. İslâm tarihçileri Ebû Abdullah Muhammed bin Muhammed Şerif el-İdrîsî, Yâkût el-Hamevî, Zekerriyâ b. Muhammed Kazvînî, Kudâme b. Cafer ve İbn'ül-Fakih bu yönde bir bilgi verirler. Bkz. Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri,* Ankara, 2001, s. 111, 119, 130, 145, 189, 191; Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 279; Mesudî, *Murûc ez-Zeheb,* s. 233-234. Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî ise Derbent duvarı olarak ifade ettiği bu yapının İsfendiyar tarafından yapılmak istendiğini ancak bunu Anuşirvan'ın başardığını kaydeder. Bkz. Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide,* s. 91. Ayrıca Kalankatlı Moses'de bu yönde bir bilgi verir. Bkz. Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi* s. 145.

oluşturduğu gücün politik avantajlarını da kullanarak adımlar attı. İslâm kaynaklarına göre diplomatik baskı yaparak doğrudan doğruyaAnuşirvan'dan yıllık vergi istedi.[136] Bunu reddeden Anuşirvan hudutlarını takviye etmeye başladı. Hatta bu konuda ordu başkomutanlığı olarak ifade edilen ve bir kişi tarafından yürütülen İspehbedlik görevini dört kişi arasında böldü ve bu görevlilerden birini Azerbaycan ve ona komşu olan vilayetlere yani Hazar ülkesine atayarak bu bölgenin güvenliğini artırdı.[137] Üstelik Köktürkler uzlaşı sağlamak adına Sasani sarayına elçiler göndermesine rağmen bu elçiler hem hakarete uğradı hem de öldürüldüler.[138] Bu tepkiler, Sasanilerin siyasi uzlaşından ziyade savunma merkezli bir savaş politikası izleyeceğini işaret etmekteydi. Dolayısıyla

---

[136]İbn Cerir et-Taberî, *Tarihu't-Taberi*, s. 104; Rıchard N. Frye "Sasanian-Central Asian Trade Relations", *Bulletin of the Asia Institute* New Series, 1993, Vol. 7, Iranian Studies in Honor of A. D. H. Bivar, s. 73-77; Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler,* s. 32; L.N. Gumilev, *Eski Türkler,* s. 71-73. Bununla birlikte her ne kadar bölgedeki İpek Yolu'nun ticari kazanımları konusunda siyasi alanda bir Sasani-Köktürk rekabeti varsa da ticari boyutta asıl kazançlı olanlar Soğdlu tüccarlardı. Bkz. Jonathan Karam Skaff "The Sogdian Trade Diaspora in East Turkestan during the Seventh and Eighth Centuries", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*,2003, Vol. 46, No. 4, s. 475-476. Ayrıca Soğdlu tacirlerin iki devlet arasındaki ilişkiler üzerideki etkileri konusunda bkz. Denis Sinor, *Erken İç Asya Tarihi,* s. 405-406.

[137]İbn Cerir et-Taberî, *Tarihu't-Taberi*, C.II, s. 104.

[138] İbn Cerir et-Taberî, *Tarihu't-Taberi*, s. 101; Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler,* C.I, s. 32-33; Hasan Kurt, "Orta Asya'nın Etnik ve Kültürel Kimliğinde Orta Asya'nın Rolü", *Orta Çağın Başarısı Buhara*, Ankara, 1995, s. 26, V.V. Barthold, *Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm*, Çev. Kaya Bayraktar-Ayşe Meral, İstanbul, 2004, s. 95-96. Ayrıca Bizans tarihçisi Menandros İstemi ile Anuşirvan arasındaki bu süreci detaylı bir şekilde aktarır: *"Türklerin gücü arttığı için, önceden Eftalitlerin şimdi de Gök-Türklerin (Türklerin) tebaası olan Soğdlar krallarından Sasanilere bir elçi göndermesini ve Soğdların orada seyahat etmesine ve İranlılara ham ipek satmalarına izin verilmesi hususunda talepte bulunmasını istediler. Dizabul (İstemi) bunu kabul etti ve liderleri Maniakh olan Soğdlu elçileri gönderdi. Elçiler Sasani kralına ulaştıkları zaman, kendilerine herhangi bir engel olmaksızın topraklarında ham ipek satma izni verilmesini talep ettiler. Elçilerin taleplerinden çok da memnun olmayan Sasânî kralı, topraklarından Sasânî bölgesine serbest giriş verme konusunda isteksiz olduğu için, cevabını bir sonraki güne kadar erteledi ve ertelemeye devam etti. Bir dizi ertelemeden sonra, Sogdlar bir cevap vermesi için baskı yapmaları üzerine Hüsrev, meseleyi tartışmak için bir meclis topladı. Bu sırada Kral karısının ırzına geçtiği için, kendi kabilesini Gök-Türklere şikâyet eden (bu sırada kabilesini terk ederek Medlere katılmıştır) Eftalit kavmine mensup olan Katulph adında biri, Sasânî kralına ipeği reddetmesini değil, âdil fiyatını ödeyerek satın almasını ve bunları elçilerin gözleri önünde yakmasını tavsiye etti. Bu sayede adaletsizlik yaptığı için itham edilmeyecek; fakat Türklerden ham ipek almak istemediği anlaşılacaktı. Böylelikle ipekler yakıldı ve Sogdlar bütün bu olanlardan hiç de memnun olmayarak ülkelerine döndüler. Sogdlar neler olup bittiğini Dizabul'a anlatınca, Dizabul Sasânîlere başka bir elçi gönderdi, çünkü Sasânîler ve kendi devleti arasında dostane ilişkiler kurmak istiyordu. Bu ikinci Türk elçi gelince, Sasânîlerin yüksek dereceli yetkilileri Katulph ile görüştükten sonra kral [Hüsrev], İskitlerin güvenilir olmayan doğaları nedeniyle, Gök-Türkler ile dostane ilişkiler kurmanın tamamen Sasânîlerin aleyhine olduğuna karar verdi. Bununla birlikte elçilerden bazılarının zehirlenmesini emretti, bu sayede bundan sonraki elçiler de buraya gelmeyi reddedeceklerdi. Gök-Türk elçilerinin çoğunluğu, üçü veya dördü hariç, yiyeceklerine karıştırılan öldürücü zehir ile öldürüldüler. Sasânîler arasında Türk elçilerin Sasânî ülkesinin boğucu kuraklığından öldükleri haberi yayıldı, çünkü kendi ülkeleri genellikle kar kaplıydı ve soğuk havadan uzaklaşınca hayatta kalmaları mümkün değildi. Geriye kalanlar farklı bir durumdan şüphelenmiş olsalar bile, kendi ülkelerine döndüklerinde Sasanilerin söylediklerinin aynısını söylediler. Fakat kurnaz ve zeki bir adam olan İstemi neler yapıldığının farkına vardı ve elçilerin hainlikle öldürüldüklerini anladı. Bu da Sasânîler ile Gök-Türkler arasındaki husumetin nedeni oldu."* bkz. İsmail Mangaltepe, *Bizans Kaynaklarında Türkler,* s. 93 vd.

İstemi Yabgu'nun kuzeyde yürüttüğü askeri seferlerinin getirisi olarak Anuşirvan'dan talep ettiği imtiyazları elde etme siyaseti sonuçsuz kaldı.[139]

İpek yolu endeksli Sasani-Köktürk çekişmeleri yeni hamlelere açıktı ve bu açıklık Köktürklerin yeniden Bizans sarayında görünmeleri şeklinde tecelli edecekti. Bizans-Köktürk diplomasisi Ön-Asya'da süregelen bu siyasi atmosferin doğal bir seleksiyonu olarak ortaya çıktı. Tarafların siyasi ya da iktisadi bir çatışma alanı yoktu. Üstelik kuzeydeki Avarlar ve daha aşağısında yer alan Sasani gücünün yarattığı tehdit ve ortak çıkarlar bu diplomasi hareketliliğini kaçınılmaz kılıyordu. İstemi Yabgu, Sasanilerin gasp ettiğini düşündüğü toprak ve ticari imtiyazlarını alamamıştı, Bizans ise etrafındaki dünyanın tehditleri karşısında bürokratik bir yalnızlığa sürüklenmişti. Dolayısıyla Köktürklerin Bizans ile teması ve ortak kaygı ve çıkarlara dayalı ittifak teşebbüsü iki devletinde memnun olacağı bir siyasi vizyon imkanına sahipti.

567 yılında İstemi'nin görevlendirdiği elçi Soğdlu Maniach (Soğdluların genel olarak ticaretle uğraşması ve bu görüşmede temel kaygının İpek Yolu ticareti olması, Maniach'ın muhtemel bir tüccar kimliğine sahip olduğu şeklinde yorumlanabilir) Bizans başkentine ulaşarak imparatorun sarayına çıktı. İmparator ile elçi arasındaki görüşmeler çoğunlukla Köktürklerin doğudaki faaliyetleri ve Sasanilerin iki devletinde muzdarip olduğu İpek Yolu ticareti üzerindeki tahakkümüyle ilgiliydi.[140] Köktürkler, İpek Yolu

---

[139] Köktürkler, Buhara, Kaşgar, Hoten gibi ticari merkezlerin bulunduğu Batı Türkistan'ı hâkimiyetine alınca ekonomik yönden güçlenmişti. Ancak Sasani sarayı bu ticaret güzergâhını kendi denetimi altına almak adına buradan İran yoluyla Akdeniz Limalarına ve Bizans'a yapılan İpek ticaretini durdurdu. Bu nedenle hem Köktürklerin hâkimiyetinde bulunan Soğdlu tüccarların ticaretini baltaladı hem de Köktürkleri bu transit geçişten elde ettiği yüksek ipek vergisinden mahrum bıraktı. Bkz. Jean Paul Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık,* Çev. Lale Arslan, İstanbul, 2001, s. 136.

[140] Bizans tarihçisi Menander Protector, bu diyaloğu şu şekilde aktarır: "*Elçilik heyetine Türklerin idaresi ve ülkeleri hakkında sorular sordu ve onlarda bunu, dört idarecilerinin olduğu, fakat idare altında yaşayan halkın tamamının üzerinde İstemi'nin bulunduğu şeklinde cevaplandırdılar. Buna ekolarakEftalitleri hâkimiyet altına aldıklarını ve onları vergiye bağladıklarını da söylediler. "Böylelikle" diye sordu İmparator " Eftalit gücünü tamamen temizlediniz mi?". Elçilerde olumlu cevap verdiler. İmparator sordu: "Eftalitler şehirde mi yoksa köylerde mi ikamet ederler?". "Efendimiz bu halk kentlerde yaşarlar" (diye cevap verdiler). "Sizin onların kentlerinin tamamına hâkim olmanız güzel" diye belirtti İmparator. "Evet" İmparator dediler. "Ancak biz sizin imparatorluğunuzun dizginlerinden sıyrılmış haldeki çok sayıda Avar'ın bulunduğunu öğrendik, bunların ne kadarı sizlere tabidir" (diye sordu İmparator ve şöyle cevaplandı:) "Halen daha bizim imparatorluğumuza bağlı olanlar var bizden kaçanların 20.000 civarında olduğunu tahmin ediyorum". Sonunda İmparatora Türklere tabi halkların sayısını ifade ettiler. Ardından da ondan Romalılar ile Türkler arasında barış ve askeri ittifakın sağlanmasını istediler. Roma idaresine karşı mücadele edecek herkese karşı kendilerinin hazır olacaklarını ve kendi sınırları civarındakilere karşı savaşa istekli olduklarını eklediler. Bunu ifade eder etmez Maniach ve onunla birlikte orada olanlar ellerini göğe kaldırdılar ve söylediklerinin ve sözlerinin yürekten ve samimi olduğu hususunda büyük yeminler ettiler. Eğer sözleri gerçekleşmez veya buna dikkate göstermezler ise kendilerinin ve İstemi'nin kendisi ile halkının tamamının lanetlenmesine dua ettiler. Böylelikle Türk halkı ve Romalılar arasında dostluk*

üzerinde kontrol ettikleri güzergâhtan gelen ipek ve diğer malların Sasanilerin topraklarından geçmesine izin vermemesinden dolayı Akdeniz'e aktarılmamasından şikâyetçi iken[141] Bizans'ta bu ticarette Sasanilerin hegemonyasına bağlı olmak ve alternatif güzergâhlara sahip olmamaktan rahatsızdı.[142] Ancak Türk elçileri, seyahatlerinin siyasî ve ticarî amacına ulaşmışlardı. Bizans İmparatoru Türkler tarafından "mitaton / mitata" denilen, Soğdlu ve Türk tüccarların Konstantinopolis'te bir ticarî merkez kurabilmelerine izin verdi. Bu kuruluştan, daha sonraki yıllarda, aynı anda yüzden fazla Soğdlu ve Türk tüccarı yararlanacaktı. Bizans ve Köktürk heyeti arasındaki diplomatik görüşmeler neticesinde, en eski Kuzey rotasının tekrar kullanılması suretiyle doğrudan ticarî ilişkilere girişilmesi karara bağlandı. Türkler, ekonomik çıkarlarının yanında, daha önemlisi, Sasanilere karsı Bizans ile askerî ittifaka girişmek konusunda hem fikir kalmışlardı. Yeni antlaşma çerçevesinde Bizans, ilk başta ipek ticaretinde öncelik hakkını talep etmekteydi. Diğer taraftan ise, madencilik alanında tanınmış olan Türkler, Soğdlulara aynı zamanda, en iyi kalite demiri de sağlayacaklardı.[143]

Açıkçası iki devlette Sasani engelini aşmak ve birbirleriyle ticaret yapmak amacını taşıyorlardı. Dolayısıyla İmparator, İstemi Yabgu'nun ittifak kurma teklifine sıcak bakmıştı ve 569 yılında önemli komutanlarından doğu kentleri valisi Kilikyalı

---

kurulmuş oldu." bkz. Altay Tayfur Özcan, "Menander Protector'un Doğu Roma Elçisi Zemarcus'un Göktürk Kağanlığına Yaptığı Seyahatte İlişkin Kaydı", *Kubaba,* 2014, Sayı, 23, s. 30.

[141]Sasanilerin Orta Asya'dan gelen İpek ticaretini sekteye uğratmasının nedeni kendi ürettiği ipeğin piyasada alıcı bulmasını sağlamaktı. Çünkü Çin'den gelen ipek ile rekabet edemiyorlardı ve dolayısıyla büyük bir üretim ve ticari kayıp yaşıyorlardı. Ama Sasanilerin bu teşebbüsü aynı zamanda Köktürkler için büyük bir kayıptı, zira Köktürkler özelikle de Doğu Köktürkleri Çin'de bulunan hanedanlıklardan haraç olarak aldıkları ipekleri Soğdlular vasıtasıyla İran üzerinden Bizans Topraklarına sevk ederek ticari bir kazanca çeviriyorlardı. Bu yüzden iki devlet içinde ekonomik anlamda hayati bir durum söz konusuydu. Bkz. Hans Wilhelm Haussig, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, Çev. Müjdat Kayaerli, Kayseri, 1997, s. 196.

[142] Bu arada Anuşirvan, 568-572 yıllarında Yemen'de darbe yaptırarak Sasani yanlısı Himyeri sülalesini işbaşına getirtti; böylece Yemen, bir Sasani satraplığı hâline geldi. Hüsrev, doğu ile deniz ticaretini kontrol etmek için Güney Arabistan limanlarında bir üs elde etmiş oluyordu. Böylece, Kızıl Deniz ağzındaki Babü'l-Mendeb Boğazı'nı Bizans'ın Hindistan'a gidecek gemilerine tıkayarak tüccarların, ipek ve diğer kıymetli malları Kızıl Deniz aracılığıyla denizden Bizans'a sevketmelerinin önüne geçerek Hint limanlarından deniz yoluyla Kızıl Deniz'e geçmek isteyecek ticaret gemilerine Yemen limanlarında (Aden) engel olmuş olacaktı. Bkz. Mehmet Tezcan, "İpek Yolu'nun İran Güzergâhı ve İpek Yolu Ticaretine İran Engellemesi", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi,* Sayı: 3/1, 2014, s. 112.

[143]Hans Wilhelm Haussıg, *İpek Yolu Ve Orta Asya Kültür Tarihi,* s. 196-197; Ahmet Rıza Bekin, *İpek Yolu,* Ankara, 1981, s. 55; Helmut Uhlıg, *İpek Yolu – Çin ve Roma Arasında Eski Dünya Kültürü*, Çev. Alev Kırım, İstanbul, 2000, s. 340; Cengiz Yıldızdağ, *VII.-X. YY.'larda İpek Yolu Ticaretinin Türk Tarihine Etkileri*, , İstanbul Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi İstanbul, 2005, s. 51-52.

Zemarcus'u yanındaki elçilik heyetiyle birlikte Batı Köktürk Yabgusu'na gönderdi.[144] Bizans zihin dünyası, Türk kabilelerini umumiyetle "barbar" ve "medeniyetten uzak kitleler olarak" tanımlamıştı. Ancak örtüşen çıkarlar neticesinde şimdi eşit statüde kabul ettiği Köktürklerle bir ittifak kurmak için elçisini gönderiyordu.

Bizans elçilik heyeti, zorlu bir yolculuktan sonra 569 yılında İstemi Yabgu'nun huzuruna vardı. Zemarcus, İmparator II. Justinos'tan getirdiği bir mektubu Yabguya sundu.[145] Mektubun içeriğiyle ilgili elimizde bilgi bulunmazken Efesli John[146] ve dönemin tarihçisi Menander Protector'un ortaya koyduğu ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla Sasanilere karşı ittifak teklifine olumlu cevap verdiği ve esaslarıyla ilgili düşüncelerini ilettiği anlaşılmaktadır:

"Romalılar ile Persler arasındaki savaşın farklı bir sürü nedeni vardı. En önemlisi de Türk halkının İmparatoru Perslere karşı ordu sevk etmesi için kışkırtmasıydı. Çünkü Türkler Media'yı istila etmişler ve tarumar etmişlerdi. Bundan ötürü de ortak düşmanlarını yok edebileceklerine dair Justian'a elçiler göndererek Perslere savaş açmasını sağlamak için tahrik ediyorlardı. Elbette bir taraftan Romalılar, diğer taraftan da Türkler saldıracaklardı ve ortalarında bulunan Persler ezilecekti. Bu şeylere büyük bir itimat gösteren Justin kolayca Perslerin gücünü yok edeceğini ve tamamen ortadan kaldıracağını düşündü. Bundan ötürü de Türklerin dostluğunu ve güvenini korumak üzere yapabildiği kadarıyla tüm hazırlıklarını yaptı."[147]

Bizans elçilik heyetinin geri dönüşünden kısa bir süre sonra Sasani-Köktürk savaşı başladı. Köktürkler yanlış bir stratejik hamle ile taarruza geçtiler. Uzun süre devam eden diplomasi olgunlaşmış ve Bizans desteği kesinleşmiş olmasına rağmen batıdan gelecek kuvvetler beklemeden Sasani sınırlarına saldırdılar. Ancak bu teşebbüs akim kaldı ve

---

[144]Zemarcus'un bir yıl süren yolculuğuna ilişkin detaylar dönemin tarihçisi Menander Protector'un kayıtlarında ayrıntılı bir şekilde yer alır. Bkz. Altay Tayfur Özcan, "Menander Protector'un Doğu Roma Elçisi Zemarcus'un Göktürk Kağanlığına Yaptığı Seyahatte İlişkin Kaydı", s. 27-36.

[145]Mihály Dobrovits, bu gezi ve elçilik heyeti ile Köktürkler arasındaki ilişkileri ayrıntılı bir incelemeye tabi tutmaktadır. bkz. Mihály Dobrovits, "The Altaıc World Through Byzantıne Eyes: Some Remarks On The Hıstorıcal Cırcumstances Of Zemarchus' Journey To The Turks (Ad 569-570)", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae,* December 2011, Vol. 64, No. 4 s. 373-409.

[146]Efesli John, Bizans elçisinin gelişi sırasında bir Sasani heyetininde geldiğini ve Türklerin kralı olarak takdim ettiği kişinin iki heyet arasındaki güç çekişmesinde Bizanslıların yanında yer aldığını belirtir. Fakat Bizans elçilik heyetinin getirdiği hediyelerin Türk kralını oldukça memnun ettiğini de aktarır. Dolayısıyla bu hediyelerin kralın Bizans ile ittifak kurmasında iyi bir aracı olduğunu ima eder. Bkz. John Bishop of Ephesus, *The Third Part of Ecclesiastical History,* s. 425-428.

[147]Altay Tayfur Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*, İstanbul, 2019, s. 15.

Sasani orduları karşı taarruza geçerek savaşı kazandı. İki taraf arasında 571 yılında Amu Derya sınır olmak üzere bir antlaşma yapıldı ve evlilik ahdiyle de perçinleştirildi.[148] Köktürklerin antlaşmadan sonra Kafkaslara doğru yönelmeleri İpek Yolu ticareti konusunda galip taraf Sasanilerin mevcut stotus quo (statüko)'yu koruduğunu göstermektedir.[149]

1.1.3. Batı Köktürk Devleti'nin Kafkaslardaki Faaliyetleri

Köktürk Yabgusunun Sasaniler karşısında aldığı yenilgiden sonra İran üzerinden batı ile sürdürdüğü ticari ilişkileri kesintiye uğradı. Bu yüzden yeni bir güzergâh arayışına girdi ve Kafkaslar üzerinden kuzeye yöneldi. 568'de Utigurları antlaşma yoluyla kendisine bağladı. 571-572 yıllarında yapılan seferlerle birlikte ise Avarlara bağlı Kutrigurların bulunduğu Don boylarına kadar olan bölgedeki Onogurlar ve Alanları da hâkimiyetleri altına aldı.[150]

İstemi Yabgu'nun kuzeyde yaptığı bu atılım ve kazandığı bölgeler ile ilgili teşebbüsleri sadece İpek yolu konusunda yeni bir güzergâh oluşturma çabasıyla ilişkili değildi. Bu bölge çok daha önemli faaliyetler yürütmek için elverişli bir potansiyele sahipti. Öncelikli olarak hem Bizans hem de Sasaniler bölgeye uzaktı ve çoğunlukla Anadolu ve Akdeniz dünyası (Suriye, Mısır) merkezli bir sahada çatışıyorlardı. Kuzeydeki kavimler ise Avarlar hariç dağınık halde siyasi bir devlet ve kurumsal bir ordu yapısından yoksunlardı. Dolayısıyla mümkün olduğunca Köktürk saldırılarından uzaklaşma çabasında olan Avarlar dışında tehdit aracı olacak herhangi bir güç bulunmuyordu. Bu durum Köktürklere çok genişbir alana sahip bölgede istedikleri şekilde her türlü faaliyeti yürütme imkânı veriyordu. Ayrıca Bizans'ı batıdan Sasanileri de kuzeyden kuşatacak bir avantaj sağlıyordu. Bu yüzden bölgede elde edilen

---

[148]İstemi Yabgu, Talas nehri kıyılarında Bizans elçisi Zemarkus'un önünde Sasani Şahı Anuşirvan'ın elçilerine: "*İran ile eskiden yapılan antlaşma gereğince Ak-Hunlara verdiği vergiyi bize vermeyi reddedip başkaldırarak resmi bir suç işledi"* diyerek gözdağı verdi. Bu görüşmeden kısa süre sonra saldırıya geçen Köktürk ordusu İran topraklarında yer alan Cürcaniye'deki birkaç şehrini ve limanını ele geçirdi. Ancak Bizans ordusunun batıdaki desteği olmadan yapılan bu hamle önce püskürtüldü daha sonra ise Sasani orduları tarafından yenilgiye uğratıldı. Bkz. Ömürkul Karayav, *Türkler ve Kağanlıkları,* Çev. Mustafa Kalkan, İstanbul, 2008, s. 47-48.

[149] Ermeni krallarından Vardan Mamikonean, bu dönemde (570-572) Sasanilere karşı isyan halindeydi. J.D. Frendo, "Sebeos and the Armenian Historiographical Tradition in the Context of Byzantine-İranian Relations" *Peritia,* 1985, V, 4, s. 1-20. Sasanilerin Köktürklerle antlaşması ve Köktürklerin kolayca Kafkaslara yönelmesinde muhtemelen bu isyan hareketinin önemli bir etkisi olmuştu.

[150]İsmail Mangaltepe, *Bizans Kaynaklarında Türkler*, s. 78-83.

kazanımlardan yola çıkılarak kurumsal bir yapılanmaya gidildi. Gumilev, bu bölgenin merkezden sonraki en önemli birim olarak görüldüğü ve Urallar hattının da bu bölgenin yetki alanına dâhil edildiğini belirtir.[151] İstemi Yabgu'nun oğullarından Turksanthos'u bölgeye idareci olarak atandığı göz önüne alınırsa ikinci yetki alanı olarak kabul edildiği daha iyi anlaşılacaktır. Hatta Bizans kaynağı Menander Protector'un verdiği bu isim (Turksanthos) Peter Golden'ın doğru tespiti neticesinde "Türk Şad" olarak okunduğu takdirde[152] yönetim hiyerarşisinin de "Şad"[153] liderliğinde ciddi bir yapılanmaya gittiğini ortaya koymuş olur. Böylece ilerde Hazarların bir devlet yapısı olarak ortaya çıkmasını sağlayacak idari yapılanma serüveni bu şekilde başladı. Aynı zamanda Hazarlar döneminde dünyanın en canlı ticaret merkezlerinden biri olacak bu bölgenin ticari alt yapısı da yine bu dönemde atılan adımlar ve yapılan faaliyetler neticesinde oluşturuldu.

Batı Köktürkleri'nin kuzeyde Avarları Güney Rusya bozkırlarına kadar sürerek aşağı Volga (İdil) ve Don nehirleri arasındaki steplere ve Kuzey Kafkasya'ya yerleşmeleri[154]Bizans tarafından herhangi bir tepkiyle karşılanmadı. Oysa Bizans idaresi, muhtemelen kuzey sınırlarında Köktürk gibi güçlü bir ordu yapısına sahip geniş sınırlara hükmeden bir devletin olmasındansa, kontrol altında tutabileceği ve tehlike bakımdan daha az kaygı verici farklı kavimlerden oluşan dağınık haldeki kabileleri görmeyi daha avantajlı bulurdu.[155] Ama Bizans o sırada Sasanilerle uzun, yıpratıcı ve ağır bir savaşın içine yer alıyordu. Belli aralıklarla 572'den 575'e kadar devam eden savaş, başta Bizans ordularının lehinde bir gelişim gösterdi. Ancak Sasani ordularının yıkıcı karşı saldırıları hedefteki merkez olan Akdeniz kıyılarına kadar ulaştı. Bizans yönetimi savaşın sonlarına doğru karşı hamlelerle nispi başarılar kazandı fakat Sasanilerin Akdeniz'deki Bizans tekeline son vermelerinin üstesinden gelemediler ve büyük çapta toprak kayıpları yaşadılar. Tiberius 575 yılında daha fazla kayıp yaşamamak adına Sasanilerle antlaşma

---

[151]L.N. Gumilev, *Eski Türkler,* s. 81.

[152] Peter B.Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 153.

[153] "Şad" ifadesi Köktürklerin kökenlerine ilişkin efsaneye ait VI. yüzyılda kaleme alınmış Çin kaynağı Choushu'da "*Na Tu-li Şad"* (No-tu-lu-Şad) şeklinde geçmektedir. Yine Köktürk devletinin kurucusu Bumın Kağan'ın atasının ismi de "A Hsien" (Bilge Şad) olarak geçer. Konu hakkında bkz. Alessio Bombaci, "On Ancient Turkic Litle "Şad", *Gurarajamanjarıka Studi Onare di G. Tucci,* Napoli, 1974, s. 168; Abdulkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî- Askerî Unvan ve Terimler,* İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1988, s. 33; Bahaeddin, Ögel, "Doğu Göktürkleri Hakkında Notlar", *Belleten,* XXI, Ankara 1957, s. 111.

[154]George Vernadsky, *Rusya Tarihi,* Çev. Doğukan Mızrak- Egemen Çağrı Mızrak, İstanbul, 2009, s. 45.

[155]Gumilev'in iddiasına göre Bizans artan Avar ve Sasani baskılarına karşın sürekli olarak Köktürklere elçiler göndermekteydi. Buna göre bu döneme kadar Eutichius, Hirodion, Kilikyalı Pavlos ve Anangast gibiler Türklere elçi olarak gönderilmişlerdi. Bkz. L.N Gumilev, *Eski Türkler,* s. 67.

yapmak zorunda kaldı. Uğranılan hezimetin yükü ağırdı ve Bizans idaresi oluşan kayıpların telafisi için yeniden hazırlıklara başladı.[156] Bu noktada Sasanileri tamamıyla geri püskürtmek ve ağır bir yenilgiye uğratmak için yeniden Köktürklerle bir ittifak antlaşması yapmak için harekette geçtiler.[157] İmparator Tiberius bu amaçla askeri kadrodan bir subay olan Valentinos başkanlığında bir elçilik heyetini Köktürk topraklarına gönderdi. Amaç ittifak antlaşmasını yaparak yara almaya başlayan Sasani ordularını iki çember arasına alıp kesin bir yenilgiye uğratmaktı.

Bizans elçisi Valentinos Sır Derya yakınlarında İstemi Yabgu'nun oğlu Turksanthos ile buluşarak İmparator Tiberius'un mesajını iletti. Buna göre imparator Köktürklerle bir ittifak yaparak birlikte Sasanilere saldırmayı teklif ediyordu.[158] Burada Bizans elçisinin neden İstemi Yabgu'dan sonra Batı Köktürklerinde tahta geçen Tardu ile değil de büyük ihtimalle kardeşi olduğu düşünülen Turksanthos ile buluştuğu ise bilinmiyor. Ancak kabul ettiğimiz şekilde Turksanthos eğer İstemi Yabgu'nun Tardu dışında başka bir oğlu ise ziyaretin neden doğuda Yabgu'nun bulunduğu merkeze değil de kuzeye yapıldığı konusunu irdelememiz gerekir. Bu bağlamda çeşitli senaryoları dile getirebiliriz: Biricisi Tardu'nun batı ile ilişkilerinde babası kadar faal olmamasıydı. Çin kaynaklarından edindiğimiz bilgilere göre Tardu'nun asıl mücadele ve ilgi alanı doğu dünyası olduğu görülmektedir. Tardu, Çin'li siyasetçilerin kışkırtmaları neticesinde Doğu Köktürk Hakanlığı otoritesine karşı çıkmıştı. Ayrıca onların iktidarına son vermek ve tüm Köktürk güçlerini tabiiyeti altına alarak yegâne hükümdar olmak arzusundaydı. Dolayısıyla Tardu genel olarak doğudaki gelişmeleri takip edip faaliyetlerini bu yönde sürdürdüğü için Bizans elçilik heyeti kuzeyde bulunan ve daha yakın olan kardeşine gitti.

---

[156] Theophones, *The Chronicle Of Theophanes Confessor: Byzantine And Near Eastern History, A.D. 284-813*, s. 371-372; Downey Glanville, *A History of Antioch in Syria from Seleucus to the Arap Conquest*, Princeton University Press, New Jersey, 1961, s. 561; George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 73-74.

[157] II. Justinos'tan sonra tahta geçen Tiberius hem iyi askeri komutandı hem de daha fazla kayıp yaşamamak adına doğru zamanda Sasanilerle antlaşma yapmak ve sonrasında Bizans'ın mali-askeri noktada yeniden toparlanıp güç bulmasını sağlayacak kadar akıllı bir siyasetçiydi. Halefi zamanında Köktürklerle başlayan ve halen devam eden etkileşimlerden doğru zamanda istifade etme arayışına girmişti. Öte yandan İstemi Yabgu son olarak Tagma adında bir elçi göndermişti. Bu durum Tiberius'u yeniden Köktürklerle temas kurması için teşvik etti. Zira Sasanilere karşı kesin bir zafer için muhakkak askeri desteğe ihtiyacı vardı. Bkz. İsmail Mangaltepe, *Bizans Kaynaklarında Türkler,* s. 120.

[158] Valentinos'un ziyaretini aktaran Menander, elçinin ilk önce tahta yeni geçmiş olan Tiberius'un imparatorluğunu ilan ettikten sonra Zemarkus'un İstemi Yabgu ile yaptığı görüşmenin ve varılan antlaşmanın yeniden teyit edilmesini istedi. Daha sonra Köktürk temsilcisine (Menander "Kağan" der) hitaben düşmanlarına düşman dostlarına dost olduklarını ifade ederek iki taraf arasında sarsılmaz bir mütefiklik bağının olduğunu ifade etti. Bkz. Ali Ahmetbeyoğlu, "Bizans Tarihçisi Menandros'un Türkler (Gök-Türkler) Hakkında Verdiği Bilgiler", s. 22; İsmail Mangaltepe, *Bizans Kaynaklarında Türkler,* s. 120-121; Altay Tayfun Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya, s*. 22.

Bu durum belki de Türk devletlerinde genel olarak var olan ikili yönetim sisteminin yeniden tebeyyün etmesiyle de ilgiliydi. Yani Köktürkler doğu-batı olarak ayrıldıklarında nasıl batı ile ilişkileri Batı Köktürk Yabgusu idame ettiyse yeni dönemde de Batı Köktürk Kağanlığı da ikiye ayrılmış ve batı ile ilişkileri artık daha batı sınırlarında yer alan yeni idari birim üstlenmişti.

Bir diğer senaryoya göre Bizans, Köktürklerin kuzeydeki kuvvetlerinin kazandığı başarılardan etkilenerek asıl askeri desteğin onlardan geleceğini öngördüğü için heyeti o tarafa yönlendirmişti. Nitekim yaklaşık yarım asır sonra Batı Köktürklerinin siyasi ve askeri alanlarda yaşadığı gerilemeye karşın kuzeydeki Hazar kuvvetlerinin asıl güç merkezi olması bu ihtimali güçlendirmektedir. Bir diğer varsayıma göre ise Bizans idaresinin elçilik heyetini özelikle kuzeye göndermesi, buradaki idareyi doğudaki merkezden daha önemli olduğu izlenimini oluşturarak kuzeydeki sınırlarında beliren Köktürk tehlikesini iç çekişmemelerle zayıflatmaktı. Turksanthos'un ittifak için geldiğini söyleyen Bizans elçisine *"Siz on dilli, ancak sahtekârlık için birini kullanan Romalılar değil misiniz?"*[159]şeklinde bir ifade kullanması belki de Bizans elçisinin bu maksatla geldiğini anımsayarak sarf ettiği yönünde yorumlanabilir. Ama tüm bu ihtimallerin ışığında varacağımız ortak bir nokta var ki o da Köktürklerin kuzey batıda ayrı bir oluşuma gittiği ve Bizans elçilik heyetinin buraya gelmesiyle de bu oluşumun uluslararası

[159] Menander Protector, bundan sonrasını şöyle betimler: "*Bunları söyler söylemez on parmağını ağzına soktu ve hemen gerisin geri çıkarıp dedi ki: "ağzıma on parmağımı soktuğum gibi siz Romalılarda pek çok ve değişik diller kullanıyorsunuz. Bu şekilde bana ve benim kölelerim olan Uarchonitlere dalavere çeviriyorsunuz. Evet, bütün halkları büyülü sözlerinizle v kurnaz karakterinizle okşuyor ve kandırıyorsunuz. Ardından da mahvedilmiş halde kalanları terk ediyor ve ülkelerinin zor durumda kalmasından yararlanmakla mutlu oluyorsunuz. Sizde bütünüyle sahtekârlık yapmak ve tertip kurmak üzere elçi olarak bana gönderilerek geldiniz. Sizi bana gönderen de hile hainlikten başka bir niyeti olmadan sizleri bana sevk etti. Aslında bakacak olursanız sizi hemen şuracıkta öldürmeyi ertelememem gerekir. Ancak yalan söylemek ve kalleşlik yapmak bir Türk için alışılmadıktır ve halkımız için de yabancıdır. Bundan ötürü sizin hükümdarınız bana ceza ödemelidir. Benimle dostça konuşurken (bir yandan da) efendilerinden kaçan kölelerimiz Uarchonitlerle anlaşma içerisine girdi. Uarchonitler istememle birlikte Türklere tâbimişcesine bana geri dönerler. Eğer atıma vurduğum kırbacımı görseler kaçarlar ve yeryüzünün derinliklerinde kendilerine sığınacak yer ararlar. Durmaya cüret edecek olurlarsa biçilirler, tıpkı, kılıçla değil de, atalarımızın nallarının altında karıncalar gibi ezilirler. Uarchonitlerle ilgili bundan emin olun. Siz Romalılar, niçin benim elçilik heyetimi Kafkasya yolundan Bizans'a yol almasını buyurdunuz da başka bir yol yoktur dediniz? Bunu yolculuğun zorluğundan ötürü Romalıların sınırlarının istila edilmesinin önüne geçmek için mi yaptınız? Ancak ben Dnyeper ırmağının, İster'in, Hebrus'un nereye aktığını, kölelerimiz Uarchinotlarin istila etmek üzere Roma mülküne nereden geçtiklerini çok çok iyi bilirim. Elbette ben, sizin gücünüzü de bilmiyor değilim. Güneşin ilk doğduğu yerden battığı yerin en sonundaki sınırlara değin topraklar benim malumumdur. Siz, ey zavallılar, gözlerinizin önüne Alan halkını ve dahi Unigurları koyun. Onlar yenilmez Türk halkına karşı dikkat çekici güçlerine, cesaretlerine ve kalabalıklarına güvenerek muharebeye giriştiler. Ama ümit ettikleri hiçbir şey gerçekleşmedi ve küçük parçalara ayrıldılar. Bize itaat ettiler ve bizim kölelerimiz sınıfına dâhil oldular."*Altay Tayfur Özcan, "Menander Protector'un Doğu Roma Elçisi Zemarcus'un Göktürk Kağanlığına Yaptığı Seyahatte İlişkin Kaydı", s. 35.

ilişkilerde de kabul edildiğidir. Bu nokta da Hazar Kağanlığı'nın münferit bir isimle olmasa da idari yapılanma bakımından bu dönemde teessüs ettiği özelikle de Bizans-Sasani ilişkileri bağlamında ayrı bir güç olarak yer aldığını ifade edebiliriz.[160]

Turksanthos, Bizans'ın Sasani karşıtı bir ittifak kurma teklifini kesin bir dille ret etti ve elçilik heyetine ikili ilişkilerin gerektirdiği teamüllere uygun olmayacak şekilde çok sert bir tavır sergiledi. Bizans'ın kuzeydeki Avar toplulukları konusunda uzun süredir devam eden müzakerelere rağmen Köktürklerin taleplerini görmezden gelmesi bu tutum değişikliğinin başlıca sebebi olabilir. Zira Bizans yönetimi kendisi için büyük tehlike arz eden Sasaniler konusunda güç birliğinin oluşturulması yönünde ısrarcı davranırken, Köktürklerin kuzeyde yer alan Avarlarla ilgili hassasiyetlerini görmezden gelmişti. Oysa Köktürkler ve özelikle de kuzeyde yer alan idare için yeni rota olarak belirlenen Kuzey batı istikametinde yer alan Avarlar asıl düşmandı. Bu yüzden Köktürk temsilcisi Avarlara karşı ittifak kurma teşebbüslerinin sonuçsuz kalmasından dolayı Bizans'a karşı öfke içindeydi[161] ve Sasanilere ilişkin taleplerini sert bir dille geri çevirdi.

Öte yandan Efesli Johannes'in kaydına göre ise Sasani hükümdarı Türkleri etkilemek ve onları kendi yanına çekmek için altın, gümüş, inci ve diğer kıymetli taşlarla bezenmiş fevkalade güzel ve çekici kıyafetlerle süslenmiş (573'te Dara'da ele geçirilmiş olan) iki bin kadın savaş eserini kağana göndermek için hazırlatmıştı. Ancak kölelerin ölmesinden dolayı hediyelerin yerine ulaşmadığını belirtilir.[162]

---

[160] Kafkaslarda bulunan Türklerin Bizans-Sasani mücadeleleriyle birlikte kazandıkları itibar ve kuvvetin genel bir değerlendirmesi için bkz. J.D. Frendo, "The Turkish Factor in Byzantıne-Iranıan Relations (558-628)", *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına,* Yayın Kurulu, Abdülkerim Özaydın v.d., "Globus" Dünya Basımevi, İstanbul, 2008, s.161-176.

[161] Aslında Bizans'ın askeri kuvvetleri Avarlara karşı çaresiz kalmıştı ve 572 yılında patlak veren savaşlarda Avarların Dalmaçya kıyılarını ele geçirmelerine engel olamadılar. Dolayısıyla Köktürklerin Bizans'tan Avarlara karşı daha fazla baskı yapma isteğini yerine getirmeleri imkânsızdı. Osman Karatay, *Hazarlar Yahudi Türkler Türk Yahudiler ve Ötekiler,* Ankara, 2104, s. 50.

[162]Efesli Johannes gelişmeleri şu şekilde aktarır: "*Mükemmel güzeliğe sahip iyi büyümüş iki bin bakirenin seçilmesi emrini verdi. Sonra onların gelinler gibi pahalı ve görkemli giysilerle, altın ve gümüş, mücevher ve incilerle süslenmesini istedi. Memnun ve hoş edip, kendi yanına çekebilmek için ülkesinin kalbinde yaşayan "Türkler" diye çağrılan barbarlara yolladı. Muhteşem şekilde donatıldılar ve eşlik etmek için iki Marzban atadı ve onları giderleri için destekledi. Yolculuklarında acele etmemeleri ama boş anlarında sessizce seyahat etmeleri -ki kızlar zayıflayıp güzelliklerini kaybetmesin diye- konusunda sıkı emir verdi. Fakat bakireler derin bir kedere gark oldular, sadece anne ve babalarından ve diğer yakınlarından ayrıldıklarından değil aynı zamanda Hristiyan eğitiminden uzaklaştırılarak kaybedilecek ruhları yüzünden ve onların bedenleri vahşi barbarların ve düşmanların ellerine gözyaşları ve keskin ağıtlarla teslim edilecekti. Şimdi kızkardeş olarak biri diğeriyle kendi dillerinde konuştu. Tek rızayla hepsi yaşam yerine ölüm için dua ettiler. (...) Orada, geçmekte büyük zorluk yaşayacakları geniş ve hızlı bir nehir yollarına çıktı. (...) Burada hepsi birbirine danıştı. Hepsinde ölümü küçümseyen bir ve aynı soylu ve cesur amaç vardı. Bu nedenle alelacele, biri diğeriyle görüştü. (...) Onların hepsi böylece bir amaç ve gizli antlaşmayla*

Köktürk-Bizans ilişkilerindeki bu yeni seyir taraflar arasındaki antlaşmasızlıkların askeri bir çatışmaya gidecek kadar derin bir krize dönüştüğünün göstergesiydi. Nitekim elçilik heyetti Tardu'ya gitmeye karar verdiğinde Turksanthos onlara Bosporus'a saldıracağını ve ele geçireceğini bildiriyordu. Oysa Bizans heyeti buraya Sasanilere karşı bir ittifak yapmak ve kendi imparatorluklarını askeri ve siyasi açıdan rahatlatacak bir destek bulma arayışıyla gelmişlerdi. Ancak karşı karşıya kaldıklar vaziyet çok farklı bir yönde aks etmekteydi. Turkhantos'un tutumu Bizans için bir destek değil aksine onlar için tehlike arz edecek muhtemel bir rakip izlenimi bırakmıştı. Bu izlenimin haklılığı kısa bir süre sonra Köktürk komutanlarından Bohan ve beraberindeki kuvvetlerin 577'de Kırım'da yer alan ve günümüzde kerç kenti olarak bilinen Bosporus'u ele geçirerek Kerson'a kadar ilerlemeleriyle yerini bulmuştu.[163] Fakat Köktürklere bağlı Utigur Bey'i Anagay'ın Kerson'u da ele geçirerek Kırım'ı tamamen ilhak etmesi yönündeki girişimi açıkça belli olmayan nedenlerle akim kaldı.

Bu durumun iki sebebi olabilir. Birincisi Doğu Köktürk Kağanı Taspar'ın 581 yılında ölmesi ve yerine Mukan Kağan'ın oğlu Ta-lo-pien'nin geçmesiyle birlikte başlayan süreçti. Batı Köktürk Yabgusu Tardu'nun (576-603) Doğu Köktürklerini egemenliği altına alarak tüm Köktürkleri kontrol etmek istediğine daha önce değinmiştik.[164] Tardu bu idealini gerçekleştirmek adına askeri açıdan kuvvetlenmek için batıda yer alan Köktürk ordusunu yanına istemiş olabilir. Bu yüzden batıda yer alan Köktürk kuvvetleri Kırım ve çevresini boşaltarak doğuya gitmiş olabilirler.[165] Nitekim

---

birleştiler. Kendilerini kutsal bir yeminle diğerine adadılar. Hepsi bir yürekle kendilerini nehre attılar. Boğuldular ve barbarların elinden kaçtılar." Bkz. John Bishop of Ephesus, *The Third Part of Ecclesiastical History*, s. 387 vd.

[163] Ali Ahmetbeyoğlu, "Bizans Tarihçisi Menandros'un Türkler (Gök-Türkler) Hakkında Verdiği Bilgiler", s. 24. Bosporus VI. yüzyıl boyunca bölgede bulunan Avrupa Hunları ile Bizans arasında bir çatışma alanıydı. Bazen Türkler bazende Bizanslılar bölgeye hâkim olmuşlardı. Dolayısıyla Turksanthos'un bölgeye yönelik ilgisinin perde arkasında savaşlar ve siyasi çatışmalarla dolu bir tarihi gerçeklik söz konusuydu. Bu çatışmaların seyri konusunda geniş bilgi için bkz. M.İ Artamonov, *Hazar Tarihi,* s. 119-122.

[164] Köktürklerdeki bu taht mücadeleleri konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Thomas Barfield, *The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China, 221 BC to AD 1757*, Oxford, 1989, s. 137-138.

[165] Köktürk kuvvetlerinin doğuya doğru çekildiklerini ortaya koyan bir başka gösterge ise Sasanilerin Kafkaslarda Köktürklerin denetiminde olan bölgede kuvvetli ve örgütlü bir ordu yapısı bulunmayan Köktürk güçlerini ağır bir yenilgiye uğratmasıydı. Bizans tarihçisi Th. Simokattes, 589 yılında gerçekleşen Sasanilerin bu saldırısını ve kazandıkları savaşı nakleder: "*Maurikios'un hâkimiyetinin sekizinci yılında Sasanilerin komutanı Behram, Sasanilerin hükümdarı Hürmüz tarafından barbar güçleri ile birlikte Svanya'ya (Gürcistan'ın kuzeyi) gönderilmiştir… Svanya çok kötü bir biçimde yağmalanmış ve mesele çözülememiştir. Çünkü şehrin bir komutanı yoktu. Kolhis'i koruyacak bir komutan bulunmamaktaydı, çünkü savaş doğuda devam ediyordu. Böylelikle kuzeybatıda yaşayan ve Sasanilerin Türkler olarak adlandırdıkları Hunlar tabiri Caizse Sasani hükümdarı Hürmüz tarafından oldukça güçlü bir biçimde*

antik Bosporus kenti kazılarında ortaya çıkartılan ve 590 tarihinde yazıldığı anlaşılan Eupaterius adlı bir kitabede şehrin Bizans denetiminde olduğu yazılmaktadır.[166] İkincisi bir ihtimale göre ise Bizans, Karadeniz ticareti için büyük bir önem taşıyan Kırım'ı tekrar ele geçirmek adına kuzeydoğusunda yer alan kavimleri ve ordu güçlerini harekete geçirerek Köktürklerin bölgeden uzaklaşmasını sağlamış olabilir.

Ancak 598'da Tardu tarafından gönderilen ve Bizans İmparatoru Maurikios (582-602)'a ulaşan bir Köktürk mektubu uzun süre devam eden iç çatışmaların büyük oranda zaferle neticelendirildiğini haber verir.[167] Dolayısıyla bu mektup Köktürklerin neden Kırım'dan çekildiklerine dair birinci ihtimalin çok daha kuvvetli olduğuna işaret eder. Fakat Runciman,bu mektubun tehditlerle dolu olduğunu da ekler. Ona göre Tardu, yaşanan iç çekişmeler neticesinde 603 yılında sürgünde öldüğü için bu tehditleri yerine getirmeye muvaffak olamadı.[168]Öte yandan kısa süre sonra Kafkaslarda yeniden boy gösteren Türkler, Bizans ile ilişkilerini bu tutum üzerinden devam ettirmekteydi. Ancak tüm düzeni yeniden dizayn edecek bir değişkenlik söz konusuydu. O da Hazar çağının başladığı gerçeğiydi.

---

yenilgiye uğratılmış, Behram'da savaşı Kolhis'e doğru kaydırmıştı…". Bkz. İsmail Mangaltepe, *Bizans Kaynaklarında Türkler,* s. 128. Sebeos'ta aynı olayı farklı isimlerle verir ve olayı şöyle anlatır: " *İşte bu Vahram büyük ırmağın karşı yakasındaki bölgede bulunan Mazkhutların (muhtemelen Köktürklere bağlı bir Gürcü idaresidir) güçlü kralıyla savaşıp onun kalabalık ordusunu yendi, kralın kendisini de döğüşte öldürdü. O krallığın tüm hazinelerine el koyup götürdü."*. Sebeos, *Herakleios Tarihi*, s. 31.

[166]George Vernadsky, *Ancient Russia,* New Heaven, 1959, s. 192; A.A. Vasiliev, *The Goths in Crimea,* Cambridge-Massachusetts, 1936, s. 75-76; Alexander G. Gertzen, "Archaeologıcal Excavatıons Of Karaıte Settlements In The Crımea", *Proceedings of the World Congress of Jewish Studies*, 1993, s.185; Dimitri Obolensky, *The Byzantine, common wealth: Eastern Europe, 500-1452,* New york and Washington 1971, s. 170; M.İ Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 187; Altay Tayfur Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya,* s. 27.

[167]Edouard Chavannes, L.N. Gumilev ve Peter B. Golden gibi araştırmacılar Bizans Kronikçisi Theophlacti Simocattae'ye dayanarak mektubun İmparator Mauricius'a bu yıl içinde geldiğini bildirirler. Bkz. Edouard Chavannes, *Batı Türkleri Tarihi,* s. 310; L.N. Gumilev, *Eski Türkler*, s. 172; Peter B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, Çev. Egemen Çağrı Mızrak, İstanbul, 2006, s. 49. Ancak Altay Tayfur Özcan bu mektubun 599'da gönderildiğini tespit ettiğini ifade eder. Bkz. Altay Tayfur Özcan, "Göktürk Kağanlığı'ndan Bizans İmparatoru Mauricius'a Gönderilen Mektup Üzerine", *Bozkırın Oğlu Ahmet Taşağıl'a Armağan,* ed. T. Eray–Biber, Yeditepe yay., İstanbul 2019, s. 217-226.

[168]Steven Runciman, "Orta Çağların Başlarında Avrupa ve Türkler", *Belleten,* VII/25, s. 49-50.

1.2. HAZARLAR ÇAĞI

1.2.1. Hazarların Tarih Sahnesine Çıkmaları

Hazarların ortaya çıkışını tetikleyen bazı faktörler vardı. Köktürklerin kuzeyde yoğunlaşan faaliyetleri neticesinde ele geçirilen geniş bir bölgede ayrı bir siyasi yapılanmaya gidilmesi birincil etmendi. İkincisi ise hem Doğu Köktürklerinin hem de Batı Köktürklerinin merkezi idarelerinin çoğunlukla doğudaki gelişmelerin seyrine göre hareket ederek batıdan kopmaları ve zaman içinde hem iç karışıklılarla hem de Çin baskısı neticesinde zayıflamalarıydı.[169] Son olarak artan Bizans-Sasani savaşlarının yarattığı askerî, siyasi ve ticarî kayıpların telafisi olacak şekilde imkânlar sunan ayrı bir güç merkezi olarak ön plana çıkmasıydı.

Özelikle VII. yüzyıl başlarında yeniden patlak veren Bizans-Sasani savaşları Köktürklerin kuzeyde yer alan yönetim idaresinin etki eden bir güç olarak bu mücadeleler içerisinde yer almasını sağladı. Ayrıca zaman içersinde doğuda yer alan merkezi idarenin zayıflamasıyla birlikte Bizans-Sasani çekişmeleri içerisinde bağımsız askeri ve siyasi bir oluşum olarak hareket etme kabiliyeti elde etti.

Bizans Devleti, hem doğuda hem de batıda komşuları tarafından sürekli baskı ve saldırılara maruz kalmaktaydı. Bu durumdan ilk yararlanan, Maurikios ile olan antlaşmanın geçersiz hale geldiğini söyleyerek saldırıya geçen ve Maurikios'un oğlu Theodisios'un da kendisiyle birlikte hareket ettiğini iddia eden[170] Sâsânî hükümdarı II.

---

[169] Doğu Köktürkleri 630 yılında tamamen yıkıldı. Batı Köktürkleri ise yine bu dönemlerde T'ung Yabgu Kağan'ın amcası Bagatur tarafından öldürülmesiyle tam bir karışıklık içerisinde girdi. Adaylar arasında süregelen taht kavgaları devleti günden güne zayıflattı. Batı ile ilişkiler bu dönemde tamamen bitme noktasına geldi. Taraflar Çin prensesleriyle evlenerek destek bulmak ve tahta oturmak için sürekli Çin sarayına başvuruyorlardı. Çin ise: "*Sizin ülkeniz karıştı. İdarecileri henüz belli değil. Savaş ve benzeri mücadeleler sona ermedi. Nasıl evlilik gerçekleşir?."*diyerek aralarındaki savaşların devam etmesi için onları kamçılıyordu. Bu politika başarı sağladı ve Batı Köktürkleri İl ırmağı sınır olmak üzere doğuda Tou-lu Kağan unvanlı Yü-ku Şad ve batısında da Işbara Hsi-li-shih olmak üzere 638 yılında ikiye ayrıldı. Bundan sonra iki taraf arasında sürekli hâkim olma mücadeleleri yaşandı. Çin ise gerek siyaseti gerekse ordusu ile bu çatışmaları körüklüyor ve iki tarafında zayıflaması için gereken tüm adımları atıyordu. 649 yılına gelindiğinde tek kağan konumunda bulunan İ-p'i She-kui Çin'in tazyikleri ve Talas Irmağı civarında boylarını idare eden A-shih-na Ho-lu'nun isyanı neticesinde tüm askeri ve siyasi kuvvetleri mahvolarak iktidarını kaybetti. Böylece Batı Köktürk Kağanlığı da son buldu. Geniş bilgi için bkz. Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler,* C.II, s. 62-69. Karayav ise Köktürklerin varlıklarını sürdürmeye devam ettiklerini ve 704 yılında 23. Köktürk kağanının Kulan şehrinde ölmesi ve yönetimin Türgiş beylerinin eline geçmesiyle son bulduklarını ifade eder. Ömürkul Karayav, *Türkler ve Kağanlıkları,* s. 53-54.

[170] Bu kişinin öldürülen imparatorun oğlu olduğu konusunda Bizans kaynakları şüphe içindedir. Bir Ermeni olan ancak umumiyetle Bizans tarih geleneği çerçevesinde hareket eden Sebeos'ta aynı kanaattedir. Bkz. Sebeos, *Herakleios Tarihi,* s. 61-62.

Hüsrev oldu. Sasani orduları özelikle Bizans'ın Suriye'deki müttefik kuvvetleri Gassânîlerle yaşadıkları sorunlardan cesaret alarak bu hat üzerinden hızlı ve etkili bir saldırıya geçtiler.[171] Meşhur komutan Şahrvaraz liderliğinde ilerleyen Sasani ordusu Kudüs ve kutsal haçı da ele geçirerek Bizans'ın güney sınırlarını felce uğrattı. Anadolu ise Sasanilere karşı direnişte büyük sıkıntılar çekiyordu. Bu arada Bizans, Avarlara yüklü bir ödeme yapmak suretiyle batı sınırlarında barışı sağlamayı ve gittikçe tehlikeli bir gidişat halini alan Sâsânî ilerleyişini durdurmak istiyordu. Ancak Bizans batıda barışı sağladığını düşünerek ordularının dikkatini doğu yönüne çevirince, Balkanlardaki askerî ve siyasî kontrolünü tamamen kaybetti. Bu durumdan yararlanan Avarlar ve Slavlar kendileri için büyük fırsat olacak şekilde şehirleri yavaş yavaş kendi kontrolleri altına almaya başladılar.[172]

Bu kötü gidişata bir çözüm arayan Bizans Senatosu, Kartaca Eksarhlığı'ndan yardım talebinde bulundu.[173] Bunun üzerine Kartaca Eksarh'ı birliklerinin başında oğlu Herakleios ve yeğeni Niketas'ı Bizans'ta iç düzeni yeniden sağlamak ve karşı saldırılara cevap vermek için imparatorluğun başkentine gönderdi. Başkentte gelen Herakleios, 610 yılında imparator oldu.[174] Herakleios (610-641) Bizans tarihinin en kötü zamanında başa geçmişti. Sivil ve askerî idare bozulmuş, ekonomi çökmüştü. Bizans halkı ona kurtarıcı gözüyle bakıyordu, ancak Herakleios içinde bulunduğu felakettin farkındaydı. Çok dikkatli ve sabırlı bir şekilde hareket etmesi gerektiğini bilmesinin yanı sıra, var olan tüm bu dış kuşatmalara ve iç huzurluklara karşı başkenti Kartaca'ya yani kendi ailesinin bulunduğu merkeze taşımayı dahi düşünmüştü.[175] Çünkü ilerleyen süreçte İran kuvvetleri

---

[171] Gassânîler monofizit Hıristiyan inancına sahip oldukları için Ortodoks Bizans ile özelikle dini alanda birçok kere çatışma içinde olmuşlardı. Sasanilerle başlayan savaş döneminde de her ne kadar Phokas gerekli adımları atıp Gassânîlerin desteğini sağlamışsa da Suriye'de var olan Monofizit isyanlarının bastırılmasından dolayı ilişkiler istenilen düzeyde olmamıştır., bkz. Irfan Shahîd, "Byzantıum and The Arab In The Forth Century",*Washington, Dumbarton Oaks Araştırma Kütüphanesi ve Koleksiyonu,* 1984, s. 564-568; 618-632.

[172] E. Gregory Timoty, *Bizans Tarihi*, s. 156.

[173]Kartaca Erksahı olan Heraclius, Bizans'taki iç çekişmelerde Phokas'ın kuvvetlerine karşı Mısır ve İskenderiye'de isyan bayrağı çekmiş ve uzun süre imparatorluğun askeri kuvvetlerini meşgul etmişti. Bkz. Sebeos, *Herakleios Tarihi, ,* s. 60; Philip Grierson, "The Consular Coınage Of "Heraclıus" And The Revolt Agaınst Phocas of 608-610", *The Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society,* Sixth Series, 1950, Vol. 10, No. 37/38, s. 71-93.

[174]Sebeos, *Herakleios Tarihi, ,* s. 67.

[175]A.A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, C. I, s. 251. Bizans tarihçisi Nikephoros'un kayıtlarında bu bilgi yer almaktadır. Bkz.George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi,* 86.

611'de Kayseri-Antakya hattını, 613'te Dımaşk (Şam)'ı ve 614'te Kudüs'ü ele geçirdiler.[176]

Sasani tehlikesine karşı hala en avantajlı politika doğuda ve kuzeyde yer alan Köktürk kuvvetleriyle ittifak kurmak ve Sasanileri iki taraftan sarmaktı. Bu yüzden Bizans idaresi Köktürk Kağanı Shih-pi'ye bir elçi göndererek Sasanilere karşı bir ittifak kurmak istedi. Muhtemelen Çin ve etrafındaki dünyanın sorunlarıyla daha fazla meşgul olan Köktürk Kağanı, Bizans'ın bu talebini siyasi bir nezaketten öteye götürmedi.[177] Buna rağmen hala Köktürklerin askeri ve siyasi bir güç olarak Bizans sarayında önemli bir yer tuttuğunu gösteren bu gelişme ilerde Köktürklerin batı idaresinin bu temaslar içerisinde yer almasına zemin hazırlayan bir gelişmeydi.

Bununla birlikte Sasanilerin durdurulamaz ilerleyişleri sürüyordu. Özelikle Bizans'ın çok önemli dini ve ekonomik değerlerinin bulunduğu güney sınırları Sasani tehlikesini büyük ölçüde yaşamaya devam ediyordu. 615 yılında Kalkedon (Kadıköy)'a kadar sokulan Sasani ordusu[178] 617 yılında bu sefer Mısır'ı ele geçirmek için harekete geçmişti. Öte yandan Balkanlardan sürekli Bizans topraklarına yönelik tazyiklerini sürdüren Avarlar en az Sasaniler kadar büyük bir tehlikeydi.[179] Göçebe kabilelerden

---

[176]Doron Ben-Ami, Yana Tchekhanovets, Gabriela Bijovsky, "New Archaeological and Numismatic Evidence for the Persian Destruction of Jerusalem in 614 CE", *Israel Exploration Journal,* 2010, Vol. 60, No. 2, s. 204-221;Clive Foss, "The Persians in the Roman Near East", *Journal of the Royal Asiatic Society*, Third Series, Jul., 2003, Vol. 13, No. 2, s. 152-153; Stephen Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi,* s. 615-616.

[177] L.N. Gumilev, *Eski Türkler,* s. 231; Omeljian Pritsak, "Güneydoğu Avrupa'nın Türk Göçebeleri", *Türkler,* Çev. Osman Karatay, edt. Hasan Celal Güzel v.d. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.516-517.

[178]Sebeos, *Herakleios Tarihi,* s. 75-76; Clive Foss, "The Persians in the Roman Near East", s. 153; Stephen Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi,* s. 617.

[179]Avar ve Slav saldırıları sonucunda Balkanlarda Singidunum (Belgrad), Viminacium (Kostolac), Naissus (Niş) ve Serdica 614 yılında neredeyse tamamen tahrip edildi. Avar baskınlarından dolayı Konstantinopolis kapılarının yakınındaki, Trakya'da ticaret ve tarımı tehdit altına girdi. Ancak, Avarlar ve Slavların sayısız girişimlerine rağmen İmparatorluğun bölgede tutunmak için hayati bir kalesi olan Selanik ele geçirilemedi. Selanik Konstantinopolis'ten sonra Balkanlardaki en önemli merkezdi. Ayrıca sahil hattında yer alan Jadar (Zadar), Tragurium (Trogir), Butua (Budva), Scodra (Skadar) ve Lissus (Ljes) gibi kentler istilaya uğramaktan kurtulamadı. Bu saldırılardan dolayı Bizanslılar Sasanilere karşı tüm güçlerini kullanmayı göze alamazdı. Bkz. Gregory E. Timothy, *Bizans Devleti,* s. 154, John Julias Norwich, *Bizans I Erken Dönem(M.S. 323-802),* Çev. Hamide Koyukan, Kabalcı Kitabevi, İstanbul, 2013, s. 235-236; George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi,* s. 764-75; 78. Herakleios Avar Kağanına bir elçi göndererek Tuna'nın kuzeyine çekilmeleri karşılığında haraç ödemeyi kabul ettiğini söyledi. Avar kağanı ise kendisiyle antlaşması için bulunduğu yere gelmesini istedi. Herakleios ve beraberindeki heyet Avarlar tarafından tuzağa düşürüldü. İmparator canını zor kurtarırken 70,000 kadar Trakyalı köylü, yakalandı ve Kağanın adamları tarafından öldürüldü. Bu ihanete rağmen Herakleios Avarlara çok yüklü bir haraç ödemeyi kabul ederek onları başkentinden uzaklaştırmayı başardı. bkz. Theophanes, *The Chronicle of Confessor, Byzantine and Near Eastern History, AD.284-813,* s. s.429-433.

oluşan Avar ordusunun Sasaniler gibi Bizans idaresini tamamen ortadan kaldırma gibi bir siyasi politikasını olduğunu düşünmek zor. Ancak bu yapıdaki siyasi oluşumların genel olarak yağma yoluyla ganimet elde etme arayışında olmasından ötürü Avarların da aynı tutum içerisinde olduğu ve asıl maksatlarının ekonomik bir öncelik olduğu anlaşılabilir. Nitekim Bizans İmparatorunun Avarlara verilen vergiyi artırmak suretiyle onları dizginlemesi bu teoriyi güçlendirmektedir.[180]

Sasanilere karşı ise böyle bir şansı yoktu ve kısa zaman içerisinde yıkıcı saldırılarını durdurması imkânsızdı. 619 yılında Bizans'ın ambar deposu olan Mısır'ın ele geçirilmesi bunu ispatlar nitelikteydi. Bizans Devleti bu kötü gidişata rağmen hiç beklenilmeyen bir şekilde bir yenileme dönemine girdi.[181] İmparator Herakleios'un yaptığı en önemli reform Anadolu'da "thema"lar (askerî eyalet) sistemini kurmak oldu. Bizans bu sistemle beraber hem askerî hem iktisadî alanda önemli bir gelişim sağladı.[182] Sasanilerin güneydeki

[180]H. H. Howorth, "The Avars", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* New Series, Oct., 1889, Vol. 21, No. 4, s. 779. Yaklaşık yarım asırdır kuzeyden Slav kabileleriyle birlikte sürekli Bizans sınırlarını aşındıran ve bu sayede imparatorluk hazinesinden vergi alan bir Avar gerçeği söz konusuydu. Dönemin Bizans tarihçileri bu konuya dair ayrıntılı malumatlar vermektedir. Geniş bilgi için bkz. Falko Daim, "The Avars: Steppe People of Central Europe", *Archaeology,* March/April 1984, Vol. 37, No. 2, s. 33-39. Bizans İmparatorluğuna karşı kabilelerden oluşan Avarların nasıl bu kadar başarı sağladığını anlamak için ordu yapılarını iyi bir şekilde incelemek gerekir. Bkz. Katalin Nagy, "Notes On The Arms of The Avar Heavy Cavalry", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae,* 2005, Vol. 58, No. 2, s. 135-148

[181] Bu dönemde imparatorluğun mali durumu da iflas noktasına gelmişti. İmparator bu duruma çare olabilmesi adına vergilendirme, zorunlu borçlanma ve kendinden önceki yönetim zamanında iyice yozlaşan bürokrasinin eski üyelerine büyük miktarlarda para cezaları yükleme gibi uygulamalarla maliyeyi düzeltmeye çalıştı. Ayrıca Afrika'daki ailesinden de ekonomik anlamda destek aldı. Fakat en dikkat çekici ve en büyük gelir kaynağı, tarihinde ilk kez, Ortodoks Kilisesi olmuştu. Çünkü Patrik Sergios'a göre yaklaşan bir din savaşıydı. Sasani İmparatoru II. Hüsrev ise, Herakleios'un tüm barış tekliflerini reddetti, amacı tüm Anadolu'yu hatta Konstantinopolis'i ele geçirmekti. Mukaddes haçın Sasanilerin eline geçmiş olması da ayrıca Bizanslıların moralini oldukça bozmuştu ve orduda da disiplin sarsılmıştı. Bkz. J.J. Norwıch, *Bizans Erken Dönem (323-802),* C.I, s.235. II. Hüsrev'in Herakleios'a hitaben yazdığı hakaretlerle dolu mektubu aslında Herakleios'un kurtuluş anahtarıdır. Mektubunda Zerdüştî Hüsrev, İsa'ya da hakaret etmekteydi. Herakleios'un halkına bunu duyurması ise halkta büyük bir öfkeye dönüştü, yine bu olayla birlikte erkekler giderek artan sayılarda orduya yazılmaya başladılar. Konstantinopolis Piskoposu Sergios ise başkentin kiliselerindeki altınları erittirerek sikke haline getirtip imparatora teslim etti. Gerek Avarlarla yapılan anlaşmada gerekse de orduya yeni silahların alınıp donanmanın güçlendirilmesinde bu ekonomik gelişme kilit bir rol oynadı. Bkz. J.J. Norwıch, *Bizans Erken Dönem (323-802),* C.I, s,233-235; Susan Wıse Bauer, *Ortaçağ Dünyası, Roma İmparatoru Büyük Constantinus'un Hıristiyanlığı Kabul Etmesinden I.haçlı Seferi'ne,* Çev. Mehmet Moralı, İstanbul, 2014, s.297-298; Edward N. Luttwak, *Bizans İmparatorluğu'nun Büyük Stratejisi,* Çev. Efe Tuzcu, Epilson Yay., İstanbul, 2012, s.518; Mehmet Ertan Bamyacı-Sezgin Güçlüay, "İmparator Herakleios Dönemi (610-641) Bizans İmparatorluğu'nun Genel Ekonomisi Ve Ticaret Politikası" Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Ocak – 2018, C. XXVIII, Sayı: 1, Sayfa: 282-283.

[182] "Thema" sistemi Bizans'ın sadece o günkü başarısındaki en önemli etkenlerden biri değildi aynı zamanda asırlar boyu varlığını sürdürmesindeki en önemli sırlarından biriydi. İrfan Shahid, Thema sistemi konusunda en ayrıntılı bilgileri veren uzmanların başında gelmektedir. Çalışmaları Thema sisteminin Bizans için yaptığı katkıları ayrıntılı bir şekilde ortaya koymaktadır. Bkz. İrfan Shahid, "Heraclıus And The Theme System : New Lıght From The Arabıc", *Byzantion,* 1987, Vol. 57, No. 2, s. 391-406; İrfan

ilerleyişlerine karşın Herakleios'da kuzeyden Sasani topraklarına saldırmak istiyordu. 622 yılına gelindiğinde tamamlanan hazırlıklarla birlikte Bizans ordusu karşı saldırıya geçti. İstikrarlı bir şekilde ilerleyen Bizans kuvvetleri, 624 yılında kuzeyden Sasani sınırlarına girerek Ermenilerin merkezi Dvin (Duin) ile birlikte Gazaka (Gence) ve Nahçivan'ı ele geçirdi.[183] Bu merkezler Sasaniler için Kafkasya'ya yönelmek adına çok stratejik noktalardı. Ama Herakleios, Kudüs'ün intikamını alırcasına Taht-ı Süleyman'a da saldırarak Zerdüştlüğün kutsal mekânlarından ateşgedayı yerle bir etti.[184]

Buna rağmen Bizans İmparatoru hala Sasanilere ağır bir darbe indirerek onları tümüyle sindirme gücünden yoksundu. Bu yüzden mümkün olduğunca daha fazla müttefik bulmak arayışı içerisindeydi. Balkanlarda devleti tehdit edecek durumda bulunan Avar ve Slav kabileleri yüksek vergi verilmek suretiyle Tuna'nın kuzeyine püskürtüldükleri için tehlike arz etmeyecekleri düşünülüyordu. Güney sınırlarında ise özelikle komutan Bonos'un[185] Phokas döneminden itibaren yaptığı ağır baskılar neticesinde iç isyanlar bastırılmış ve Gassânîlerle devam eden ilişkiler daha da düzeltilerek hattın güvenliği sağlanmıştı. Müttefik bulma çabalarının asıl anlam bulacağı yer ise ordu birliklerinin bulunduğu kuzey hattıydı. İmparator'un planı bu kuşak üzerinden saldırıya geçerek Sasani başkentini ele geçirmekti. Dolayısıyla bütün kuvvetlerle antlaşarak desteklerini almak istiyordu. Bölgede yer alan Gürcü, Ermeni, Laz, Çerkez ve Abaza kuvvetleriyle dini, askeri ve siyasi mecralar aracılığıyla ittifaklar kurmayı başarmıştı.[186] Ancak bu kuvvetlerin desteği Bizans İmparatorunun planladığı harekât için yeterli değildi. Ayrıca Gürcü kaynaklarında Herakleios'un savaş planlarını kabul etmeyen Gürcülerin ondan ayrıldıkları, Laz ve Abazalarında daha sonra imparatoru

---

Shahid, "Heraclıus And The Theme System: Further Observatıons" *Byzantion*, 1989, Vol. 59, s. 208-243; İrfan Shahid, "Heraclıus And The Unfınıshed Themes Of Orıens Some Fınal Observatıons", *Byzantion*, 1994, Vol. 64, No. 2, s. 352-376.

[183]Sebeos, *Herakleios Tarihi,* s. 78.

[184]Herakleios burada Gandzak (yeri hala bilinmiyor) kentine girdi. Burası ilk Sasani Monarkı Ardaşir'in merkeziydi ve en önemli Zerdüştlük merkezlerinden biriydi. Bkz. Davıd Frendo, "Byzantine-Iranian Relations before and after the Death of Khusrau II: A Critical Examination of the Evidence", *Bulletin of the Asia Institute*, New Series, 2000, Vol. 14, s. 29; Sebeos, *Herakleios Tarihi,* s. 78. Herakleios'un seferi hakkında detaylı bilgi için bkz. Nikephoros, *Patrıarch of Constantınople Short Hıstory,* s. 55-65; Paul Lemerle, *Bizans Tarihi,* s.72-73; Sezgin Güçlüay, "Bizans-Sasani Savaşlarında Hazar-Bizans Münasebetleri", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi,* Haziran-2006, s. 234; N.H. Baynes, "The Successors of Justinian", *The Cambridge Medieval History,* Vol. II, ed. H.M Gvatkin and J.P. Whitney, The Macmillan Company, New York 1913, s. 293-294; Stephen Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi,* s. 618; L.N. Gumilev, *Eski Türkler,* s. 233.

[185]Sebeos, *Herakleios Tarihi,* s. 61.

[186]Theophanes, *The Chronicle of Confessor, Byzantine and Near Eastern History, AD.284-813,* s. s.442; Altay Tayfun Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya,* s. 36.

terk ettikleri belirtilir.[187] Bu bakımdan askeri açıdan daha güçlü bir müttefik bulma ihtiyacı doğmuştu ve bu durumda en iyi seçenek Köktürklerdi. Eserini XI. yüzyılda kaleme alan Bizans tarihçi Theophanes (758/760-817/818), Herakleios'un, "Hazarlar" olarak ifade ettiği Köktürklerin batı idaresi ile ittifak kurma gerekçesini şöyle açıklar: *"Bu yıl, Pers imparatoru Chosroes (Hüsrev) her milletten oluşan kölelerden, yabancılardan ve vatandaşlarından aralarından seçtiklerini zorunlu şekilde askere aldı. Bu seçilmiş kişileri Sain'in emrine verdi ve ona ek olarak sarbaros phalanx'ından seçilmiş 50.000 adam daha verdi. Onlara "Altın Mızrakçılar" dedi ve onları imparatora karşı gönderdi. Sarbaros'a gelince, onu geri kalan ordusuyla Batı Hunları (Avarlar denilen), Bulgarlar, Slavlar ve Gepidler ile bir ittifak kurmak ve böylece Şehri kuşatma altına almak için Konstantinopolis'e gönderdi. İmparator (Herakleios) bunu öğrendiğinde, ordusunu üç kısma ayırdı: birincisini şehri korumak için gönderdi; İkincisini Sain ile savaşması için kendi kardeşi Theodore'un emrine verdi - üçüncü kısmını kendi yanına aldı ve Lazica'ya ilerlerdi. Orada kaldığı süre boyunca <Hazarlar denilen Doğu Türklerini müttefikleri olmak için davet etti.*[188]

İmparator Lazica'ya geldikten sonra 625 yılında Andre adlı bir kişiyi Köktürklere elçi olarak gönderdi.[189] Elçilik heyeti zengin hediyeler eşliğinde doğuda yer alan asıl merkeze değil kuzey bölgesine gönderilmişti. Birçok araştırmacı Hazarların kuruluş dönemi olarak VII. yüzyılın (620'li yıllar) başlarına işaret eder.[190] Bizans elçisinin bu dönemde Doğu ya da Batı Köktürklerin başkentlerine değil de kuzeye gitmiş olması bu tezi doğrulayan önemli hipotezlerden biri olarak durmaktadır.

Bununla birlikte kaynaklarda bu önemli gelişmeye ilişkin detaylı bilgiler yer almamaktadır. Grignaschi gibi bazı araştırmacıların kesinliği bulunmayan

---

[187]Giuli Alasania, *Gürcüler ve İslâm Öncesi Türkler,* Çev. Nanuli Kaçarava, Trabzon, 2013, s. 51.
[188]Theophanes, *The Chronicle of Confessor, Byzantine and Near Eastern History, AD.284-813,* s. 446.
[189]Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi,* s. 162.
[190]Şaban Kuzgun, Şerif Baştav, Ali Ahmetbeyoğlu gibi araştırmacılar genel olarak Hazarların kuruluşunu Köktürklerin Kafkasya seferiyle başlayan (558) ve Bizans-Sasani mücadelelerinin olduğu dönemde (620-630) oluştuğunu iddia ederler. Bkz. Şaban Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri,* Ankara, 1993, s. 55; Şerif Baştav, "Hazar Kağanlığı Tarihi", *Tarihte Türk Devletleri,* Ankara 1987, C. I, s. 437; Ali Ahmetbeyoğlu, *Eski Türk Tarihi,* İstanbul, 2014, s. 213. Kafesoğlu kuruluşu 630 yılından itibaren başlatmaktadır. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü,* s. 168-169. Golden 630-650 yılları arasına işaret eder. Peter B. Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, s. 110. Dunlop 630-640 yılları arasında olduğunu belirtir. D.M Dunlop, *The History of Jewısh Khazars,* New Jersey, 1954, s. 53.

değerlendirmelerine göre görüşme İtil boylarında yapıldı.[191] Öte yandan Bizans elçisi Andre birçok araştırmacı tarafından "Yabgu Kağan"[192] olarak kabul edilen ve Bizans kaynaklarında "Ziebel",[193] Kalankatlı Moses'in eserinde "Cebu Kağan",[194] Sebeos'un eserinde Çepetuks[195]adındaki biriyle bir araya gelerek Bizans ile ittifak etmesi için bir görüşme yaptı. Bu kişinin T'ung Tabgu olduğuna ilişkin birçok araştırmacı hem fikir görünmektedir.[196] İstemi Yabgu'nun devlet merkezinin İtil nehrine dökülen Tekes ve Kenges ırmakları arasında bulunan Akdağ'da yani Issık Gölü'nün doğusu ile Altay dağları arasındaki sahada olduğu iddiası vardır.[197] Bu iddia doğru kabul edilirse sonraki kağanlardan T'ung Yabgu'nun da bu bölgede olduğu ve görüşmeyi yapan kişi olduğu varsayılabilir. Ancak görüşmeye ilişkin bilgi veren Teophanes görüşmeyi yapan kişi olarak belirttiği "Ziebel"in derece olarak kağandan hemen sonra gelen kişi olduğundan bahseder.[198]Aynı durum Sebeos'un kaydında da yer alır. Eserinde "*Ermeniler isyan ettiler ve Çinli Çepetuks'un yönetiminde hareket ederek kuzey bölgelerinin kralı büyük hakanın hizmetine girdiler. Daha sonra doğudan batıya giderek başları hakanın buyruğu üzerine kuzey bölgelerde o Çepetuks'un askerleriye karıştılar"* demektedir.[199]Ayrıca Çin kaynakları umumiyetle T'ung Yabgu ve doğudaki faaliyetlerine ve gücüne ilişkin bilgiler verirler.[200] Dolayısıyla T'ung Yabgu'nun Çin ile daha fazla meşgul olarak doğuda (Ötüken ve civarında) yer aldığını kabul etmek daha doğru olur.[201] Öte yandan Teophanes'in verdiği malumat doğru ise görüşmeyi yapan kişinin kağandan sonra geldiği dolayısıyla bir kağanın olduğu ortaya konulur. O zaman Hazarlarda devlet sistemi içerisinde bir kağanın bulunmasına rağmen tüm askeri ve idari görevleri icra eden bir

---

[191]M. Grignaschi, "Sabirler, Hazarlar ve Göktürkler", *VII. Türk Tarih Kongresi,* TTK Basımevi, Ankara, 1972, s. 242.
[192] Omeljan Pritsak, "Güneydoğu Avrupa'nın Türk Göçebeleri", s. 517; Osman Karatay, *Hazarlar,* s. 57.
[193] Theophanes, *The Chronicle of Confessor, Byzantine and Near Eastern History, AD.284-813,* s. 447.
[194] Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, s. 158. Yazarın bu ismi "Jebu Xak'an" şeklinde yazdığı iddiası da vardır. Altay Tayfur Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya,* s. 37.
[195]Sebeos, eserinde Çepetuks'u Çin'li biri olarak takdim eder. Bkz. Sebeos, *Herakleios Tarihi,* s. 59.
[196] Altay Tayfur Özcan bu araştırmacılara dair teferruatlı bir malumat vermektedir. Bkz. Altay Tayfur Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya,* s. 38.
[197] Ömürkul Karayev, *Türkler ve Kağanlıkları,* s. 49.
[198]Theophanes, *The Chronicle of Confessor, Byzantine and Near Eastern History, AD.284-813,* s. 447.
[199] Sebeos, *Herakleios Tarihi,* s. 59.
[200]Bir Çin kaynağı T'ung Yabgu dönemi ve gücü ile ilgili şu cümlelere yer verir: "*Batının barbarları hiç bu kadar güçlü olmamışlardı*." Bkz. Edouard Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri,* s. 53.
[201]Hüseyin Salman, Batı Köktürk yöneticilerinin Çu bölgesinde bulunduklarını ifade eder. Bkz. Hüseyin Salman, *Türgişler,* İstanbul, 1998, s. 1.

"beg"in[202] olduğunu göz önüne alırsak[203], bu görüşmenin olduğu dönemde Hazarların müstakil bir devlet yapısına sahip olduğunu ve görüşmeyi yapan kişinin Hazarlarda "Bey" statüsünde bulunan kişi olduğunu kabul edebiliriz. Ancak dolaylı olarak varlığı belirtilen "kağan"ın Köktürk Kağanı T'ung Yabgu ile aynı kişi olmadığını da ifade edebiliriz. Yani Hazar devleti bu dönemde müstakil bir yapıdadır ve başında T'ung Yabgu değil başka bir kişinin kağan olarak bulunduğu ifade edilebilir.

Theophanes'in kaydından da anlaşılacağı üzere Bizans ordusu üç kısma ayrılmak zorunda kalmıştı ve Köktürk ittifakına şiddetle ihtiyacı vardı. Ayrıca aynı yıl (625) Kafkaslarda Sasani kuvvetleri ile Bizans arasında patlak veren savaş, bu ittifakı daha fazla gerekli kılıyordu.[204] Bu yüzden askeri işbirliğine dayalı bir ittifakın oluşması için Herakleios muhtemelen ciddi tavizler verme konusunda çekimser davranmadı. Kaynaklarda ittifakın hangi şartlar dâhilinde oluştuğuna ve ne tür tavizler verildiğine dair aydınlatıcı bulgular mevcut değil. Ancak Kalankatlı Moses'in kaydında, Herakleios'un Hazarlara gönderdiği elçilik heyetiyle birlikte *"Eğer onlar kendi çabalarıyla bana yardım ederlerse"* diye başladığı sözlerinden sonra onları altına boğacağını ifade eden vaatlerinin geldiği belirtilir. Bunun üzerine Hazar kağanında bu vaatlerin Sasani topraklarına yapacağı saldırılar sonrasında karşılığını bulacağını duyunca:*"Onun düşmanlarından onun yerine ben intikam alacağım. Ben bizzat kendim kalkıp hızla onun yardımına geleceğim, hem de cesur ordularımla. Ben onun isteklerini savaşla, okum ve kılıcımla, onun istediği gibi yerine getireceğim"* dediğini rivayet eder.[205] Bir başka pasajında ise Herakleios'un "Hazar erleri" olarak tabir ettiği kuvvetleri kışkırttığından bahseder.[206] Öte yandan Herakleios, daha sonra asker desteği karşılığında kızı Eodukia'nın Kağan ile evleneceği sözünü verir.[207] Bu şartlar kağanın savaşa dâhil olmasını sağlayacak derecede

---

[202] İstahrî, *Kitabü'l-Mesalik ve'l-Memalik(Mesâlikü'l-memâlik*), nşr. Muhammed Câbir Abdülâl el-Hînî, Kahire 1381/1961, s. 130.

[203]Bu konuda İslâm kaynakları Hazarlarda Hakan'ın yanı sıra bir melikin olduğunu özelikle belirtirler. Bkz. Mesudî, *Murûc ez-Zeheb*, s. 140.

[204]625 yılında gerçekleşen Bizans-Sasani mücadeleleri hakkında bkz. Constantine Zuckerman, "Heraclius in 625", *Revue des études byzantines*, Année, 2002, 60, s. 189-197.

[205] Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi, s*. 162-163.

[206]Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi, s*. 156.

[207]Nikephoros bu yönde bir bilgi verse de imparatorun müttefiki olarak Avar kağanını ifade eder. Dolayısıyla kızını yardıma gelmesi karşılığında Avar kağanına vereceğinin bildirir. "*Herakleios: Tanrı bize katılsın ve seni oğlum yapsın bu benim kızım Roam Augusta. Eğer düşmalarıma karşı bana yardm edersen kızımla evlenmene izin vereceğim."* Bkz. Nıkephoros, *Patrıarch of Constantınople Short History,* s. 57. Bilginin tahlili için ayrıca bkz. László Balogh, "Notes On The Western Turks In The Work Of Theophanes Confessor", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* Vol. 58, No. 2, Proceedings of the First International Conference on the Mediaeval History of the Eurasian Steppe: Szeged, Hungary, 2005, s. 189.

bir yeterlilik sunmuş görünüyor. Nihayetinde hem ganimet yoluyla ekonomik bir kazanım sağlanacak hem de dönemin en büyük devletlerinden biri olan Bizans ile İmparatorun kızını almak suretiyle bir ittifak yapılacaktı. Ama aynı zamanda çeşitli sınır ve iktisadi sorunları bulunan Sasanilere karşı da bu şekilde bir üstünlük sağlanacaktı. Dolayısıyla Hazarlar için bu müttefik olma teşebbüsü birçok açıdan oldukça faydalı olan karlı bir antlaşmaydı.

Antlaşmadan sonra Hazar ordusu Bizans ile ittifak içerisinde Kafkaslardan Albanya topraklarına girdi. Alban tarihçisi Kalankatlı Moses'in kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla kısa süre içerisinde başarılı bir ilerleme harekâtıyla tüm bölge Hazar ordusu tarafından ele geçirildi.[208] Daha sonra Atropatane (Azerbaycan) bölgesinin kuzey istihkâmlarında aynı dinamizm ile hareket eden birleşik kuvvetler benzer sonuçlar elde ederek daha güneye sarkmak için ilerleyişlerine devam ettiler.[209] Bu arada Sasani İmparatorluğunda 624-627 yılları arasında ordunun önde gelen kumandalarından Şahrvaraz, Zad Faruk ve Rüstem'in isyanları baş göstermişti.[210] Yaşanan gelişmelerle birlikte ordu yapısı ve idare hiyerarşisi bozulan ve hatta saltanatı sorgulanan Şah, oldukça zor bir sürecin içindeydi. Ancak Hazarların Bizans müttefiki olarak sahneye çıkması, Şah için çok daha dehşet verici bir gelişmeydi. Zira Bizans kuvvetlerinin batıdaki gelişmelerle meşgul olduğunu hesaplayarak ülke sınırlarını tehdit edecek bir tehlikenin olmadığını düşünmüştü. Ancak Hazar kuvvetlerinin ortaya çıkarak Bizans ile birlikte kuzey müstahkemlerini seri bir şekilde ele geçirmeleri beklenmedik ve son derece şaşırtıcı bir hamleydi. Bu yüzden hemen harekete geçerek Hazar Kağanı'na bir mektup yazdı. Mektuba, Bizanslılardan çok daha fazla ganimet verebileceğini belirterek başladıktan sonra sert bir şekilde tehdit ederek devam ediyordu.[211] Ancak bu tehdit dolu cümlelerin Hazar Kağanı'nı

---

[208] Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, s. 156.

[209]Konuya İlişkin daha detaylı bilgi için bkz. V. Minorsky, 'Roman and Byzantine Campaigns in Atropatene', *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 1944, 11, s. 243–265.

[210]Parvaneh Pourshariati, *Decline and Fall of the Sasanian Empire The Sasanian–Parthian Confederacy and the Arab Conquest of Iran*, New York, 2008, s. 149.

[211] Kalankatlı Moses İran Şahı Hüsrev'in mektubunu içeriğini şöyle aktarır: *"Siz kimin emriyle benim ülkeme sokuldunuz? Yoksa benden kaçıp batı denizlerinin adalarında gizlenip serseri serseridolaşanın emriyle mi? Eğer sizin altın, gümüş değerli taşlar, ipek kumaş ve altınla nakışlanmış, incilerle süslenmiş elbiselere ihtiyacınız varsa, o zaman ben sizeonun vaat ettiğinin iki katını verebilirdim. Bundan dolayı size sesleniyorum: Heraklious'un beyhude hilelerine kanarak benim üzerime akınlarda bulunmayın. Yok, eğer akın yaparsanız, sizin istediğiniz gibi olsun. Ancakben size önceden aldığım önlemler hakkında şunları söylemeliyim: Herakliyus'un sizinle birlikte bana karşı yaptığı planlardan vazgeçmesi için şimdi onun ülkesinde olan büyükve zafer kazanmış kumandanım Şehrivaraz'ı ve batıya gönderdiğim iki kahraman kumandanım olan Şahin'i, Kerderigan'ı, seçilmiş ve tepeden tırnağa dek silahlanmış binler ve on binlerden ibaret olan askerlerimi geri çağıracağım. Şimdi onların dizginlerini doğu tarafına döndürerek bütün*

vazgeçirmediği aksine daha fazla kızdırdığı anlaşılıyor. Kağan karşılık olarak gönderdiği cevabında şöyle demekteydi: *"Eğer sen Romalıların (Bizanslıların) imparatorunun yakasını bırakıp ondan zorla aldığın toprak ve şehirleri ona geri vermezsen, eğer onun ülkesinden tutsaklarla birlikte apardığın ve bütün Hıristiyan halklarının saygı gösterdiği ve taptığı İsa haçını geri vermezsen ve eğer ordularını onun topraklarından geri çağırmazsan, o zaman kulak ver, dinle: Bak, kuzeyin kağanı, bütün yeryüzünün hükümdarı, senin ve bütün hükümdarların hükümdarı sana ne diyor? Ey Suriye'nin valisi, ben yüzümü sana doğru çevirip imparatora verdiğin bir zarar yerine iki kat zarar veririm. Sen onun topraklarında kılıcınla gezdiğin gibi, ben de senin topraklarında kılıcımla gezerim. Sana hiç acımam da ve ben bütün bunları ertelemeden yerine getireceğim."*[212]

Kağan'ın bu sert çıkışı iç karışıklıklarla bunalan Sasani Şah'ının istediği karşılığı bulamadığı ve tehdit siyasetinin aksi bir tepki yarattığını gösteriyordu. Bu yüzden farklı bir stratejiye başvurdu. Elçiye cevaben Köktürklerle Sasaniler arasında yapılan evlilikleri gündeme getirip Hazarlarla dostane bir ilişkileri olduğunu vurgulamaya çalıştı.[213] Bundan dolayı olduğu bilinmese de Hazar ordusu bir süre Aras nehri kıyılarında karargâh kurarak beklemeye koyuldu. Bizans kronikleri Türklerin kış mevsiminden dolayı beklemeye çekildiklerini hatta bazılarının geri döndüğünden bahseder.[214]

Öte yandan Sasani Şah'ı düşman kuvvetlerinin daha fazla güneye sarkmasını önlemek adına Derbent geçidini[215] sağlamlaştırmaya ve savunma hattını güçlendirmeye

---

kuvvetimle sizin üstünüze hücum edeceğim; sizi rahat bırakmayana, sizi yeryüzünün ta öbür başına kovana kadar size ne fırsat vereceğeim, ne de rahatlık. O zaman planlarınızın ne kadar manasız ve acı olduğunu bütün tafsilatıyla anlarsınız. Peki oradan getirdiğim bu sayısız hesapsız askerleri nereye aparmalı, nerede yerleştirmeli, onlara nerede karargâh kurmalıyım? Bu ordulara hangi ülke direnç gösterebilir? Eğer siz bütün bu dediklerimi yerine getirmeyip ülkeden çıkmazsanız, o zaman ben size haber verdiğim gibi hareket edeceğim?", Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, s. 156-157.

[212]Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, s. 164.

[213]Kalankatlı Moses gelen mektuba Hüsrev'in tepkisini resm eder: "*Büyük Hüsrev Şah bütün bunları elçilerden işitince kalktı, selgibi yahut avcılar üzerine atılan arslan gibi veya yavrularını yitiren dişi ayı gibi gürledi. Onların birleşip üzerine hücum ettiklerini çok yahşı görüyordu. Ama tedbirli olduğu için elçilerin önünde korkusunu ve cesaretsizliğini hiç belli etmedi, onlara gurur ve kınamayla cevap verdi: "Git, kağanına ve bizim kardeşimize de ki, sizin sülaleniz benim atalarım ve benim tarafımdan asırlar boyunca daima saygıyla, sevgili kardaşın sülalesi olarak görüldü ve biz oğullarımız, kızlarımız vasıtasıyla birbirimize hısım olduk. Şimdi benimazmış Bizans kulumun sözlerine aldırış etmen sana hiç yakışmaz".* Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, s. 164-165.

[214]Theophanes, *The Chronicle of Confessor, Byzantine and Near Eastern History, AD.284-813,* s. 448; Edouard Chavannes, *Batı Türkleri Tarihi,* s. 253.

[215]Güney Kafkasya ve Kuzey Kafkasya arasında yer alan Derbent Geçidi/Şehri, nehirler ve dağlardan akan dereler ile beslenen bir dağ silsilesi ile doğuya doğru uzanarak ovayı çeşitli kritik noktalarda "sıkıştıracak" kadar daralır. Tarih boyunca Derbent ismi değişik adlarla anılmıştır. Araplar Derbent'e "El-bap, El-Ebvap, Bab-ül Ebvap" gibi "karakol" anlamına gelen isimleri kullanmışlardır. Farslar, Derbend-i Hazeran, Türkler

girişti. Ancak bunun için yeterli bir zamanı yoktu. Bizans-Hazar kuvvetleri kısa süre içerisinde yeniden ileri harekâtta devam ettiler. Bir direnç olmasına rağmen çok ciddi bir karşılık bulmayan Hazar- ordusu ilerleyerek Ermeni topraklarına girdi. Burada Ermeni kuvvetleri Hazar Kağanı'nın boyunduruğunu kabul ederek ordusuna dâhil oldular. Sebeos, Ermeni Prensi Sımpat'ın Sasani sarayındaki pozisyonundan övgüyle bahsettikten sonra ölümüyle birlikte (601) Ermenilerin isyan ettiklerini ifade eder.[216] Ancak Sımpat (ya da Smbat olarak da okunur)'ın ölümüyle Hazarların bölgeye geldiği dönem (627) arasındaki zaman farkı göz önüne alındığında yaklaşık 26 yıllık bir süre söz konusu. Bu zaman dilimi içerisinde Ermenilerin Sasani idaresinden koptukları ve aralarında antlaşmasızlıklar olduğu anlaşılıyor. Böylece Hazar ordusu bölgeye intikal edince hâkimiyetlerini kabul ederek Sasanilere karşı savaşmak ve aynı zamanda Bizans'ın yanında da yer almak için Hazar kuvvetlerine katılım sağladılar. Bu gelişme Hazar ordusunu daha güçlü hale getirerek savaşmak adına morallerini yükseltti. Sasaniler ise Ermeni coğrafyasıyla birlikte Ermeni ordusunu da kaybetti ve düşman kuvvetlerinin daha fazla güçlenmesine şahit oldu.

Daha da güçlenen Hazar ordusu ileri harekâtına devam etmek ve Bizans İmparatoru Herakleios ile bir araya gelmek için Tiflis (Tphghisi)'e hareket etti. Lazcia (Lazistan)'daki karargâhında bulunan Herakleios'ta aynı şekilde Tiflis'e doğru hareket etti. İki ordunun buluşmasına dair kayıtlar sadece Bizans kaynaklarında yer aldığı için Hazar idarecisine karşılık Bizans İmparatorunu oldukça kutsayan bir sahne vardır.[217] Bununla birlikte müttefik kuvvetler zaman kaybetmeden Tiflis'e saldırdılar. Zira bu şehir büyük ve önemli bir ticaret merkeziydi. Ancak iki güçlü ordu ve saldırı silahlarına rağmen

---

ise "temir kapıg" (Demirkapı) isimlerini kullanmışlardır. Saleh Muhammedoğlu Aliyev, "Derbend Dağıstan'da Hazar Denizinin Kuzeybatı Sahilinde Tarihî Bir Şehir Ve Liman", *İslam Ansiklopedisi,* 1994, s. 164-166. Orhun Abideleri'nde "Demirkapı" ismi pek çok yerde geçer. Demirkapı, buranın sınır olması ve bölgedeki gidiş-gelişler hakkında bkz. Hatice Palaz Erdemir, "Roman Relations with the Turks of Central Asia, c. 560-600", *Second International Congress on Black Sea Antiquities,* Bilkent University, Turkey-Ankara, 2-9 September 2001.

[216]Sebeos, *Herakleios Tarihi*, s. 58-59.

[217]Teophanes olayı şöyle anlatır: "*Bu arada imparator Lazica'dan ayrılıp onlarla buluşmak ve karşılamak istedi. Ziebel, imparatoru gördüğünde ona atılmak üzere ilerledi ve onun boynunu sevecenlikle öptü ve saygılarını sundu. Persler Tiflis kentinden (onları) izliyorlardı. Türklerin ordusunun tamamı, hükümdarın saygınlığından ürpermişcesine yere kapanıp yüzlerini (toprağa) kapatarak tamamen bilinmeyen halklarının tatbik ettikleri şekilde tuhaf hürmetlerini sunarak imparatoru selamladılar. Aynı şekilde ordu komutanları da taşların üzerine çıkarak bunun üzerinden kendilerini attılar. Ziebel İmparatora, onun sözlerinden memnun kalarak ve onun görünümünden ve bilgeliğinden hayranlık içerisine düşerek yeni yetme kötü yaratılışlıktan azade oğlunu takdim etti."* Bkz. Theophanes, *The Chronicle of Confessor, Byzantine and Near Eastern History, AD.284-813,* s. 447.

kale savunması muazzamdır. Kalankatlı Moses, Sasani hükümdarının da yardım amaçlı kuvvetler sevk ettiğini ve gelen kuvvetlerin büyük bir moral kaynağı olduğunu belirtse de[218]bu kuvvetlerin ne kadar etkin oldukları çok açık değildir. Yine de yerel kuvvetlerin hem Bizans hem Hazar saldırılarına karşın sürekli kaleyi tahkim ettikleri ve katı bir direnç ortaya koyduklarından bahsedilir. İki aylık kuşatma sonuçsuz kalınca Herakleios'la istişare eden Hazar kuvvetleri geri çekilme kararı alır.[219]

Bu haber üzerine Tiflis halkı büyük bir balkabağının üstüne Hon (=Hun-Göktürk) hükümdarının büyük bir kaba kafasını çizdiler. Bu kabağı düşmanın karşısındaki bir kale duvarının üzerine koyarak şöyle seslendiler: "*işte sizin kağanınız budur. Gelin ona saygı ile baş eğin; çünkü bu Cebu Kağandır!."*Daha sonra düşmanların gözü önünde kağanın portesini yaptıkları kabağı bir mızrağın ucuna geçirdiler. Bizans İmparatoru da alay konusu olmaktan kurtulamadı. Onu da ahlak düşkünlüğüyle (sodomite=oğlancı) suçlayıp hakaret ediyorlardı. İki idareci şehri alamayarak, gördükleri hakaretten dolayı kızgın bir şekilde bunu yapanlardan intikam alacaklarına dair yemin edip ant içerek geri çekildiler.[220]

Hazar komutanı çekilirken Bizans İmparatoruna yaklaşık kırk bin kişilik bir kuvvet bıraktı. İmparatorun ise kendisiyle birlikte beş bin kişiden oluşan bir ordusu vardı ve Cebu

---

[218] Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, s. 160.

[219]Kalankatlı Moses iki hükümdarın istişarelerine ilişkin detayları aktarır: "*Her iki hükümdar müşvere (istişare) edip şu fikre geldi: "Bizi ordularımıza böyle yetki verditmeye kim mecbur ediyor? Bir kimse güçlü adamın evine girip malını nasıl çalabilir? Ancak onu bağladıktan sonra evinisoyabilir." Bundan sonra büyük ve kinli imparator Herakliyus işlerini düzene sokup yardımına gelen adama şöyle dedi: "Bu yıl ordunla sağ ve selamet öz vatanına dön. Görüyorum ki bu sıcaklara dayanamıyorsunuz ve kızgın güneşli Suriye toprağında, büyük Dicle'nin sahilinde yer alan İran şahının başkentine gidip varmaya gücünüz yoktur. Ama sıcak aylar geçip gittikten sonra gelecek yıl tez gel ki planlarımızı yerine getirelim. Ben kendim İran şahı ile mücadelemi durdurmayıp onu ve halkını takip ederek ülkesini korku altında saklayacağım. Ben kendiadamları onu vurup öldürene dek hile kurmakta devam edeceğim."* Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi,* s. 161.

[220]Moses'in kaydında olay şöyle sahnelenir: "*Şehir halkı onların zayıflığını ve güçten düşmelerini duyumsadığı gibi daha da kibirlendi ve onların mağlubiyetini alaya aldı. İri bir bal kabağı getirip üzerine Hunların kağanının (Hunlardan kasıt Hazarlardır. Buradaki kağansa Hazarların gerçek (birinci) kağanı değil, ikinci kağanı veya vekili olmalıdır. "Çev. notu") bir dirsek uzunluğundaki suretini çizdiler. Kirpikleri yerine göze görünmeyen ince çizgiler çektiler, sakal yerini utanmazca çıplak bıraktılar, burun deliklerini karış boyundayapıp altına bıyığa benzer seyrek kıllar dizdiler. Amaçları herkesin onu kolaylıkla tanıyabilmesiydi. Bundan sonra boyanmış bir bal kabağı getirip kale duvarının üstüne, düşman askerlerinin karşısına asıp bağırıp çağırdılar "İşte sizin kağanınız budur. Gelin ona saygıyla başeğin; çünkü bu, Cebu Kağandır!" mızraklarını ellerine alarak hakanın sembolü olan bal kabağını deşmeye başladılar. İkinci hükümdarı, Herakliyus'u da alaya alıyor, onu maskara ediyor, söğüyor, rezil rüsva ediyorlardı ve ona "sapık, oğlancı" diyorlardı. Bütün bunları işiten, gören hükümdarlar sinirlendiler, öfkelendiler. Kinlerini ve nefretlerini sinelerinde boğup başlarını salladılar; kendi ülkelerinde bir adam sağ kalmazsa dahi bu hareketlerden dolayı intikamlarını alacaklarına dair korkunç antlar içip söz verdiler. Ve tehditlerini tekrar ederek geriye dönüp gittiler".* Bkz. Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, s. 161-162.

Kağan'ın bu takviye kuvvetleri ile oldukça büyük bir askeri güce ulaşmıştı. Bizans kuvvetleri farklı cephelerde savaşıyordu ve imparatorun yanında ileri bir harekât yapmasını sağlayacak derecede bir ordu gücü bulunmuyordu. Dolayısıyla Hazarların askeri açıdan verdikleri destek Bizans için muazzam bir kazanımdı. Bu tablo aynı zamanda bölgedeki asıl askeri kuvvetin Hazarlarlardan oluştuğunu ortaya koymaktadır. Nitekim Tiflis önlerinde yapılan kuşatma esnasında kaledeki halkın asıl olarak Hazar Kağanına tepki göstermesi ve Bizans İmparatorunu ikinci hükümdar olarak sıfatlandırmaları bu durumun bir tezahürüydü.

Öte yandan Herakleios idaresine kattığı Hazar kuvvetleriyle birlikte asıl planını gerçekleştirmek için harekatte geçmişti. Bizans İmparatoru Sasanileri doğrudan merkezine yapacağı yıkıcı bir saldırı ile saf dışı bırakma niyetindeydi. Bunun için Kafkaslardan güneye doğru inen hat üzerinden ilerleyerek daha önce Hazarlar tarafından kontrol altına alınan Albanya ve Azerbaycan topraklarını ele geçirdi.[221]12 Aralık 627'de Ninevia (Ninova)[222] yakınlarında karşısına çıkan Pers ordusunu yenerek ilerlemeye devam etti. Bu arada rakibi Şah Hüsrev ise iç isyanların yol açtığı buhranlarla uğraşıyordu ve sınırlarına kadar dayanmış Bizans kuvvetlerine karşı tehditkâr bir saldırı yapmak şöyle dursun, kedi başkentinde dahi güçlü bir savunma pozisyonunu oluşturamadı. Herakleios bozkırın inatçı ve tahripkâr kuvvetleri eşliğinde Sasani başkenti Madâ'in'in (Bizans deyimiyle Ctesiphon) sınırlarına vardığı zaman sonucun kaçınılmaz bir yenilgi olacağı aşikârdı. Zira Sasani hükümdarı iç isyanlar neticesinde kendi başkentinde kontrolü çoğunlukla kaybetmiş ve iktidara geçemeye niyetli oğlunun muhteris tutumu karşısında direncini yitirmişti.[223] Ayrıca iktidarına bağlı kuvvetlerin büyük çoğunluğunu ülke sınırları dışında Bizans'a saldırı için göndermişti. Herakleios'un bu ustaca planı ve hafif Hazar kuvvetlerinin hızlı ve etkili ilerleyişi Hüsrev'in hem savaşı hem de hayatını kaybedeceği bir son yaratacaktı.Bu arada Türk ordusunun bu sırada Rey ve İsfahan'ı aldığı şeklinde de bir bilgi var. Fakat bu şehirleri ele geçirenlerin kuzeyden gelen Hazar ordusundan ziyade doğuda bulunan Batı Köktürk kuvvetlerinin olduğu öngörüsü mevcut.[224]

---

[221]M.İ Artamonov, *Hazar Tarihi,* s. 200.
[222]Sebeos, *Herakleios Tarihi,* s. 79.
[223]Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi,* s.166; Sebeos, *Herakleios Tarihi,* s. 80-81.
[224]Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş,* İstanbul, 1946, C. I, s. 70; Ramazan Şeşen, "Eski Araplara Göre Türkler", *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, İstanbul, 1968, s. 13.

Muzafer imparator, uzun süredir devam eden ve neredeyse Bizans'ı yıkımın eşiğine getiren Sasani tehlikesine karşı başkentinin kapılarına kadar dayanmıştı. 628 yılının Ocak ayında başlayan kuşatma neticesinde kent surlarının etrafındaki her şeyi tahrip ederek ateşe verdi. Ancak yardımcı kuvvetlerin gelebileceği endişesiyle yeniden Gandzak (Gence)'a çekilme kararı aldı.[225] İran'da ise asiler son darbeyi gerçekleştirip Hüsrev Perviz'i tahtan indirerek adeta Herakleios'un zaferini taçlandırdılar.[226] İsyancılarla birlikte hareket eden Hüsrev'in oğlu Kavad yine onların desteğiyle nihai hedefi olan iktidarı ele geçirmeyi başardı. Herakleios ve Kavad iki kadim düşman arasındaki savaşı başlatan değil ancak bitiren aktörler oldular. Üstelik planlı bir müttefiklik olmasa da ikisi de aynı anda Şah Hüsrev Perviz'e karşı saldırıya geçmiş ve hem onun idaresine hem de hayatına son vererek bunu başarmışlardı.

Yeni hükümdar Kavad iktidarını güçlendirmek ve ülkesini korumak amacıyla Bizans ile süregelen savaşı sonlandırmak için Herakleios'a elçiler gönderdi. 3 Nisan 628 yılında varılan antlaşmaya göre Sasaniler kutsal Haçı yeniden Kudüs'e göndermeyi, ele geçirdikleri kale ve şehileri iade etmeyi ve esirlerin değiş-tokuş edilmesini kabul etti.[227] Böylece kur'an'da Rum suresinde de işaret edildiği gibi uzun süredir devam eden Bizans-Sasani savaşları Herakleios'un zaferiyle neticelendi.

Savaşın Bizans aleyhine sonuçlanmasında Hazar kuvvetlerinin ne kadar etkili olduklarıyla ilgili kaynaklarda tatmin edici bir bilgi gözükmüyor. Bununla birlikte pasaj aralarında verilen bilgilerden ve sonrasındaki gelişmelerden bu konuda bazı çıkarımlar yapmak mümkün görünüyor. Buna göre Heraklesios Tiflis'ten ayrıldığında Hazarlardan kırk bin kişilk bir kuvvet desteği aldığı bilinse de Theophanes bu kuvvetlerin yolda "*hükümdarla birlikte katlanmak zorunda oldukları zorluklara göğüs germek istememelerinden dolayı"*yavaş yavaş imparatoru terk ederek evlerine döndüklerini kaydeder.[228] Nitekim bir alt başlıkta bahsedeceğimiz üzere Hazar Kağanı'nın kısa süre sonra güçlü bir orduyla Tiflis önlerinde yeniden kuşatma harekâtına başladığı bilindiğine göre bu kuvvetler kendisine katılmış olabilir. Bir diğer nokta ise Herakleios'un başkent

[225]Sebeos, *Herakleios Tarihi,* s. 80.
[226]Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi,* s.168-169.
[227]Theophanes, *The Chronicle of Confessor, Byzantine and Near Eastern History, AD.284-813,* s. 455-457; Sebeos, *Herakleios Tarihi,* s. 81; Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi,* s. 169.
[228] Theophanes, *The Chronicle of Confessor, Byzantine and Near Eastern History, AD.284-813,* s. 448.

surlarına kadar dayanması ve karşı bir saldırı olmamasına rağmen karargâhını kaldırıp yeniden Gence'ye çekilmesi kuvvetlerinin azlığından dolayı olmuş olabilir.

Ancak bazı başka hususlar ise bu durumun mümkün olmayacağına dair kesin olmasa da güçlü bir şekilde ikna edici bir görüntü ortaya koyuyor. Zira bu kuvvetlerin ifade edildiği şekilde kağanın emri olmadan sadece kendi tercihleri neticesinde ayrılmış olduğunu düşünmek oldukça karmaşık duruyor. Ayrıca Herakleios'un sadece yanında kalan beş bin kişilik bir ordu eşliğinde hem Sasani ordusunu yenmesi hem de başkentin kapılarına kadar dayanması askeri yetenekleri sorgulanmayan bir genarelin hamlesi olarak değerlendirmek zor. Bununla birlikte bu kadar az bir kuvvetle hem Sasani ordusuna karşı meydan muharebesi kazanması hem de başkentin surlarını kuşatması da bir diğer soru işaretidir. Öte yandan Theophanes dışında savaşı kayıt altına alan diğer Bizans kaynaklarından hiç birinin Hazar ordusunun ayrıldığına dair bir malumat vermemesi de dikkat çekici bir başka gelişmedir.[229] Oysa Bizans tarihinin en önemli zaferlerinden biri olan bu savaşı diğer kronikçilerde detaylarıyla biliyorlardı ve Hazar ordusunun ayrılışını haber vermeleri mümkündü. Bu aynı zamanda savaşı sadece Bizans kuvvetlerinin kendi askeri yeterlilikleri ve yetenekleriyle kazandıklarını belirtmek açısından da iyi bir fırsattı. Dolayısıyla sadece Theophanes'in bu vurguyu yapması aslında bir Bizans milleyetçisi bakış açısıyla Hazar ordusunun katkısını yok saymak istediği şeklinde yorumlanabilir. Bu bakımdan Theophanes'in ifade ettiği bir kopuş söz konusa olmuş olsa da bunun az bir kuvvetten müteşekil olduğu ve Herakleios'un kendisiyle birlikte kalan ordunun asıl kuvvetleriyle bu harekâtı gerçekleştirdiği ve zaferi inşa ettiği şeklinde bir sonuç çıkarılabilir. Nitekim Çin kaynaklarında Batı Köktürk Kağanı Tong Yabgu'nun Sasanilere karşı savaşarak şahı öldürdüğünün belirtilmesi[230] ve

[229]Constantine Zuckerman, "The Khazars and Byzantıum The First Encounter", *The World of the Khazars,* Edited byPeter B. Golden, Haggai Ben-Shammai and András Róna-Tas,Brıll, Leıden-Boston, 2007, s. 415-416.

[230]Çin Kaynağı seferin 619 yılında Tong Yabgu tarafından bir saldırı harekâtı şeklinde olduğundan bahseder. Bkz. Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler*, s. 93. Ancak Altay Tayfur Özcan bahsedilen seferin Hazarlar tarafından yapılan katkı ile Herakleios'un seferi olduğu konusunda emin görünmektedir. Altay Tayfur Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*, s. 52. Nitekim İran Şah'ının Herakleios'un seferi neticesinde öldürüldüğünün hem Bizans hem de Kafkas tarihçilerinin kayıtlarında yer alması bu görüşün daha kesin olduğunu gösterir. Öte Yandan yine Çin kaynağında Sasani hükümdarı Hüsrev'in 28 Şubat 628 yılında öldüğü belirtilir. Verilen tarih oldukça doğru bir tespit olarak görünmektedir. Bkz. Eoduard Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri Tarihi*, s. 308.

bir Bizans kaynağında Sasanilerin en çok Türklerden çekindiklerine dair bazı iddiaların olması da[231]bu sonucu güçlendirmektedir.

1.2.2. Hazarların Kafkasya Harekâtı

Sasanilerin ağır mağlubiyeti ve Herakleios'un büyük zaferiyle birlikte elde ettiği kazanımlar müttefiki Hazarları da harekete geçirmişti. İran yönetimi barış antlaşması yaparak kendi dâhili sorunlarına yöneldiği için Hazarların Kafkaslara inme teşebbüslerine karşılık yardımcı kuvvetler göndererek müdahale etme durumu söz konusu olmayacaktı. Ayrıca Bizans'ın bölgede hâkim olması ve Hazarlarla bir mütefiklik ilişkisi içerisinde bulunması da bu saldırı planını gerçekleştirmek için iyi bir fırsat yarattı. Zira Hazarların savaşa dâhil olmasının sebepleri; ganimet elde etmek, Sasanilerle süre gelen antlaşmasızlıklara karşın üstün bir pozisyona sahip olmak ve bu suretle güneyindeki sınırlarını genişleterek kazanımlar elde etmekti. Ama başta Tiflis olmak üzere güney şeridinde elde edilecek güçlü bir hâkimiyet aynı zamanda bölgenin ticari potansiyelinden istifade edilerek gelirlerin artırılması demekti. Bu yüzden siyasi ve askeri atmosferin oldukça müsait olduğu bu süreci değerlendirmek için zaman kaybetmeksizin harekete geçtiler.

Hazar kumandanı ilk kuşatma esnasında geri çekilirken şehir halkına karşı ant içerek yeniden saldıracağına dair güçlü bir işaret vermişti.[232] 629 yılının baharında[233] başlayan harekât Hazarların yaklaşık üç yıldır sürdürdüğü Kafkasyadaki mücadelelerinin nihai sonucuydu. Bu yüzden şartların Hazarlar lehine döndüğü bu dönemde ordularının yeniden Tiflis önlerinde belirmesi beklenen bir gelişmeydi. Ancak bu ikinci saldırı ve kuşatma harekâtı Hazarlar açısından çok daha avantajlı imkânlara sahipti. Ordu oldukça kalabalık ve istekliydi. Kalankatlı Moses: *"Bu dev ordunun askerleri birbirlerinin omuzlarına çıkarak hızla surları aştı*" diyerek bu durumu özetliyordu.[234] Öte yandan bu sefer kağan "Şad" olarak ifade edilen oğlu ile birlikte bizzat savaşa katılmıştı. Ayrıca Sasanilerde yardımcı kuvvetler göndermeyecekti. Tiflis halkı kendi başlarına Hazar

[231]"*Şimdi Hüsrev, Türklerin Herakleios'un safında savaşacaklarına dair her şeyi duyduğunda Sarbaros'a yazarak öğrenmesi için her şeyi yaptı. Herakleios'tan daha da çabuk bir şekilde Bizans toprağından dönmesini istedi. Çünkü kendisinin ikinci düşmanına (Türkler) karşı koyması imkânsızdı."* Nıkephoros, *Patrıarch of Constantınople Short History,* s. 57.
[232]Sayfa 37 dipnot 161 bakınız.
[233]Kalankatlı Moses *Alban Tarihi,* s. 158; 174.
[234]Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi,* s. 174.

saldırılarını püskürtmek zorundaydı. Fakat sadece iki ay direnç gösterebildiler. Ordu kuvvetleri surları aşıp şehrin içine girdiğinde Tiflis halkı panik içinde etrafa kaçıştı. Hazar Kağanı kendisine ağır hareketlerde bulunan bu şehir halkına karşı çok da merhametli davranmadı. Şehir tamamen ele geçirilip yağma edildi. Kağan, şehrin Sasaniler tarafından tayin edilen valisi ve Gürcü ileri gelenlerinden birisini daha önce kendisine yapılan hakaretlerden dolayı öldürerek halka teşhir etti.[235] Olayların aktarımını yapan Kalankatlı Moses oldukça dramatik bir tablo ortaya koyar.[236] Ancak Hazarların kendi ülkesi Albanya topraklarını da ele geçirmiş olmasından dolayı onlara karşı nefret hisleri taşıdığı eserindeki izlenimlerden açıkca anlaşılmaktadır.

Diğer yandan Gürcü vekayinameleride aynı bilgileri vermektedir. XI. yüzyılda kaleme alınan Juanser kroniği ve David oğlu Sambat'ın eseri de yine benzer ifadeler kullanmaktadırlar. Vekayinamelerde Hazar Kağanı'nın Tiflis'i ele geçirdikten sonra şehir valisini ele geçirdiği ve derisini yüzdürüp Garbadan'da bulunan Herakleios'a gönderdiği belirtilir. Ardından *"İşte vali Stephanos'un akıbeti böyle oldu. Tanrı Stephabnos'u böyle cezalandırdı. Çünkü O, Hıristiyanların (Bizans) ve diğer kâfirlerin (Hazarlar) düşmanıydı"* diye ekler.[237]

Saldırı harekâtının önemli neticelerinden bir diğeri ise ele geçirilen ganimetlerdi. Tiflis, ticaret yolları üzerinde bulunan, denize kıyısı olan kalabalık ve ticari emtianın hareketli bir şekilde dolaşımının bulunduğu zengin bir şehirdi.[238] Bu bakımdan ele

---

[235]"*İşte o vakit ellerine iki ileri gelen düştü. Birisi İran şahının buraya tayin ettiği vali, diğeri ise yerli Gürcülerdendi. Onları Hazar kağanın yanına getirdiler ve kağan, kendisini balkabağı yüzlü ve gözsüz gösteren bu adamların ikisinin de gözlerinin çıkarılmasını emretti. Sonra onları boğmalarını, derilerini soyup içine saman doldurmalarını ve surlara asmalarını emretti."* Kalankatlı Moses,*Alban Tarihi*, s. 175.

[236]"*Onlar kılıçlarını yükseklere kaldırıp hep birlikte kale surlarına hucüm ettiler. Bu dev ordunun askerleri birbirlerinin omuzlarına çıkarak hızla surları aştı. Bedbaht şehir ahalisinin üzerine karanlık gibi kara bir gölge düştü. Vucüt organları uyuşup kolları kuvvetsiz kaldı. Artık mağlup olmuşlardı. Kale surlarından geri çekilen kuşatılanlar, kuşavcısının torununa düşüp titreyen serçelere benziyorlardı. Onlardan hiçbiri evine uğrayıp ailesine korkunç felaket hakkında haber vermeye fırsat bulamadı; ne sevgili karısını haberdar etmeye, ne sevimli yavrusu için kaygılanmaya, ne de ebeveynini anımsamaya vakit buldu. Onlar korku içinde güçten düşmüş, saklanmaya yer arıyorlardı. Bazıları evlerinin çatılarında, diğerleri hendeklerde gizleniyor, çokları kurtuluş yerini kiliselerde arıyordu. Öz yavrularını okşayan anaların feryadı, kuzularını arayan büyük koyun sürüsünün iniltisine benziyordu. Ama bunların arkalarından hayat biçenler bölüğü geliyor, onların elleri kanları sel gibi akıtıyor, ayakları bedenleri çiğniyor, gözleri ise ölen adamların yığınlarına değil, sanki gökten dökülen dolu tanelerine bakıyordu."* Bkz. Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, s. 174-175.

[237]Margıt Bíró, "Georgıan Sources On The Caucasıan Campaıgn Of Heracleıos", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1981, Vol. 35, No. 1, s. 121-132; M.İ Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 202.

[238]Kaynaklarda "Tphilisi" ve "Thbilisi" şeklinde geçer. Şehrin isminin ilk kez IV. yüzyılda Sasani hâkimiyetiyle birlikte anıldığı kaydedilir. Öte yandan özelikle İslam tarihçi ve coğrafyacıları sonraki

geçirildiğinde Hazarların büyük bir gelir elde etmesi kaçınılmazdı. Nitekim dönemin kaynağı Hazar Kağanı'nın büyük bir servet edindiğinden bahsediyor: "*Bundan sonra Hazarlar ellerini hazinelerle dolu sandıklara uzattılar ve her bir Hazar savaşcısı değerli inci boncuk ve mücevher yüklendi, hepsini kağanlarının yanına getirerek denk denk onun önüne döktü. O kadar servet taşıdılar ki, kağanın gözleri sayısız hesapsız altın ve gümüş paralara bakmaktan yoruldu. Kilise eşyaları, altın ve gümüş kap kaçak, incili ve değerli taşlı bezeklerin sayısını hiç kimse hiçbir vakit tasavvur edemezdi."*[239]

Tiflis'in alınması Hazarlar için Kafkasya politikasının ilk aşamasıydı. Hazar Kağanı ele geçirdiği ganimetlerle birlikte yeniden başkentine dönerken oğlunu ise Albanya topraklarını ele geçirmesi için görevlendirdi. Hazar Şad'ı Sasanilerin Albanya merzbanı Sema Vişnasp ve Albanya katolikosu Viro'ya elçilerini gönderek kendisine tabi olmalarını istedi. Fakat İranlı idareci Hazarları küçümseyici ifadeler kullanarak bu talebi ret etti. Bununla birlikte Hazar ordularının gücünden çekinerek yanına aldığı değerli eşyalarla birlikte İran'a kaçtı. Muhtemelen Sasanilerin yardıma gelmeyeceğini biliyordu ve Hazarların Tiflis'te yaptıklarından haberdardı. Bu yüzden aynı akıbeti yaşamamak için İran'a kaçmıştı. Merkezde kalan katolikos Viro'nun Hazarları oyalama taktiği ise işe yaramadı. Katolikos, Sasani merkeziyle irtibatta geçip onlardan haber bekledi. Bu arada elçi heyetini de yanında tutmaya çalıştı. Ama bu durum uzun sürmedi. Hazar ordusu Albanya topraklarına girerek ülkeyi tümüyle ele geçirdi. Kalankatlı Moses'ın "*onlar aralarında kura çekip önceden bizim vilayetlerimizi, köylerimizi ırmaklarımızı, pınarlarımızı, düzlüklerimizi bataklıklarımızı bölüştürüp belirlenen vakitte bütün ülkemizi talan ettiler",* şeklindeki sözleri Hazar ordusunun ne kadar düzenli ve sistematik bir şekilde hareket ettiklerini gösteriyordu.[240]

Hazar idarecisi Albanya topraklarında kaldığı süre içersinde yerel güçlerle temaslarını artırarak hâkimiyetini onlar üzerinde belirgin bir hale getirdi. Kalankatlı Moses, Şad'ın Alban dini önderine karşı saygıyla hareket ettiğini belirtsede aslında sadece onun vasıtasıyla idareyi güçlendirme siyaseti uygulamıştı.[241] Öte yandan istila sonrası ortaya çıkan kıtlık bölge topraklarında çok ciddi kayıplara neden olmasına rağmen

yüzyıllarda şehrin güzelliği ve ekonomik gelişmişliğini altını çizerek bahsederler. Bkz. Mustafa Aydın, "Tiflis", *DİA*, C. 41, s. 150-153.

[239]Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi,* s. 175.

[240]Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi,* s. 176-177.

[241]Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi,* s. 175.

Hazar idaresi düzenli bir vergi talebini askıya almadı.[242]Kalankatlı Moses bu hususta şöyle der: *"İran şahı Kubad oğlu Erdeşir'in egemenliğinin ikinci yılında[243], yani hâlâ istediği gibi hükümranlık ettiği vakitte, kuzey kağanın kuvveti o kadar arttı ki, yeryüzünü baştanbaşa onun korku ve dehşeti bürüdü. O, altın arayıp bulmak ustalığına malik olan, gümüş eriten, demir ve bakır çıkaran sanatkârlara gözetçiler tayin etti; İran şahlarının vergi defterlerine dayanarak tacirlerden, büyük Kür ve Aras ırmaklarında balık tutanlardan didrahm[244] değerinde vergi istedi*."[245]

Nihayetinde yapılan seferin en önemli amacı askerleri tatmin edecek bir ganimet payı ve sonrasında ülke hazinesine katkı sağlayacak bir vergi geliri elde etmekti. Ama Tiflis'ten sonra Albanya seferinin de yapılması ve burada idare tesis edilerek sistematik bir vergi gelirinin tahsis edilmesi, Hazarların daha geniş bir politik perspektifle hareket ettiklerine işaret ediyor. Bu bakımdan en kabul gören anlayış, Hazarların Kafkasya'da ulaştıkları sınırları, doğudan gelen İpek yolunu Karadeniz'e bağlamak için kullandıkları yönündedir.[246] Batı Köktürk idaresinin ilk dönemlerinden itibaren kuzeydeki siyasi oluşumun en önemli hedeflerinden birisi İpek yolu ticaret güzergâhını Kafkaslar ötesine taşıyarak buradan Bizans ve Avrupa ile bağlantı sağlamayı amaçladığı bilinen bir gerçekti. Bu yüzden Hazarların Kafkas politikasının da aynı hedef doğrultusunda geliştirildiği kabul edilebilir. Ancak Bizans, Sasanileri yenmesiyle birlikte İpek ticaretini güney ya da kuzey istikametlerinden değilde doğrudan Sasani engeli olmadan Anadolu üzerinden gerçekleştirmiş olma ihtimali de var. Bu konuda kaynaklarda net bir bilgi olmasa da Bizans ticaret politikasının bu yönde bir eğilim içerisine girdiğini kabul etmek zor bir değerlendirme olmasa gerekir. Bu yüzden Hazarların Çin'den gelen İpek yolunu Kafkaslar ve Karadeniz üzerinden batıya bağlama teşebbüslerinin ne kadar verimli bir sonuç yarattığı konusu ilk dönemler için belirsiz kalmaktadır.

Diğer yandan Sasasi hükümdarı Kavad kısa süren hâkimiyeti (yaklaşık yedi ay) esnasında asıl olarak iç politikaya yönelmiş ve Bizans İmparatoru Herakleios'da

---

[242]Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi,* s. 189.
[243]İran şahı, Erdeşir'in egemenliğinin 2. Yılı, 19 Haziran 629'da başlamış, 27 Nisan 630'da, yani öldürüldüğü günde bitmiştir.
[244] Didrahm: Bizans altın parasıdır. Ağırlığı tahminen 6.8 gramdır. Bkz. A. S. Murray, "Greek Weıghts In The Brıtısh Museum", *The Numismatic Chronicle and Journal of the Numismatic Society*, New Series, 1868, Vol. 8, s. 62-63.
[245]Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi,* s. 189-190.
[246]L.N. Gumilev, *Eski Türkler,* s. 254.

başkentine dönüp oradan da Kutsal haç ile birlikte Kudüs'e gitmişti. Dolayısıyla Hazar Kağanı, Kafkas politikasını büyük güçlerin müdahalesi olmaksızın uygulamaya devam etti. Daha önce Sasani idaresine bağlı Tiflis'i ve Alban topraklarını denetimi altına alan kağan, bir sonraki hedef olarak Ermenistan'ı belirlemişti. Bizans, Sasanilerle mücadelelerinden sonra Ermeni topraklarını kendi egemenliği altına almıştı. Ermeni coğrafyasının Sasanilerle aralarındaki tampon bölgelerden biri olmasından dolayı Bizans için stratejik önemi büyüktü. Öte yandan Hazarlarla ortak menfaatler paydasında ciddi bir müttefiklik ilişkisi kurulmuştu. Bu noktada Hazarların hem Bizans gibi güçlü bir imparatorlukla müttefikilik ilişkisine son vermek hem de onu karşısına almak pahasına Ermenistan topraklarına neden girdiği bilinmiyor.

Hazarların Kafkas politikası doğrultusunda Ermenistan'ı da ele geçirmek istemesi elbette Bizans muhalefetiyle karşılaşma riskini taşıyordu. Fakat muhtemelen Bizans bu dönemde güney sınırlarında ortaya çıkan ve daha önce hiçbir uyarıcı işareti bulunmayan Müslüman kuvvetlerin Gassanîler üzerinden yaptığı taarruzlarla ilgilenmeye öncelik tanımıştı. Bu yüzden Hazarların Ermenistan ile sınırlı kalan ilerleyişini görmezden gelmişti. Bir diğer ihtimal ise uzun süre Sasanilerle devam eden savaşlardan ötürü hem ordusunun yorgun olması hem de ekonomisinin çok iyi durumda olmamasından dolayı Hazarlar gibi büyük ve dinç bir kuvvete karşı Ermenistan için savaşmayı tercih etmemiş olabilir.

Bununla birlikte Hazarların Ermenistan ilhakı hakkında kaynaklar çok az bilgi verir. Sadece Hazar ordusunun Ermenistan'ı ele geçirdiği kaydedilir. IX. yüzyıl Arap tarihçisi Ya'kûbî, İslâmiyetin ortaya çıktığı döneme kadar Ermenistan'ın Pers idaresi altında olduğunu belirtir. Devamında Bizans ve Hazar kuvvetlerinin bölgeyi ele geçirdiklerini belirterek şöyle demektedir*: "Ermenistan'ın bütün topraklarını ele geçirenler Hazarlardır, onların Hakan denilen bir kralı vardır. Onların Arran, Cürzan, Baspuracan ve Sisacan gibi bölgelerde temsilcileri var. IV. Armeniya olarak adlandırılan bu bölgeleri İran kralı Kubad ele geçirdi ve Anuşirvan'a verdi… Sonra Hazarlar; Farslar tarafından alınan yerleri yeniden ele geçirdiler ve buralar Romalılar onları yeninceye ve IV. Armeniye'ya kral atanıncaya kadar ellerinde kaldı."* Bu pasajı değerlendiren Dunlop ise Ya'kûbî'nin bu satırlarının iki kısım şeklinde ele alınması gerektiğini vurgular. Buna göre birinci kısım Kubad yıllarına aittir. İkinci kısım ise Arapların gelmesinden kısa süre

önce ortaya çıkmış durumu göstermektedir.[247] Buna rağmen savaşın detaylarıyla ilgili herhangi bir ayrıntı bulunmamaktadır. Fakat Ermeni tarihçi Sebeos'un bir kaydı Hazarların Ermenistan'ı nasıl bu kadar kolay ele geçirdiğiyle ilgili bir ipucu verir. Buna göre Bizans'ın bölgedeki valisi Gnuni'ye karşı David adında bir Ermeni prensin isyan ederek otoriteyi ele geçirdiği ve diğer prenslerin baskısıyla Herakleios'unda buna razı geldiği ve David'i kuropalatis[248] unvanı ile taltif ettiği belirtilir. Ayrıca daha sonra Prens David ile diğer güçler arasında bir çatışma sürecinin başladığı ve yaşanan kopukluklardan dolayı Ermenistan coğrafyasında güç merkezinin parçalanarak ayrıştığını nakleder.[249] Bu süreç muhtemelen Hazar taarruzunun başladığı bir döneme denk gelmişti. Bu yüzden zayıf bir dirence rağmen Hazarlar bölgeye hâkim olmuşlardı.

Hazar Şad'ı muhtemelen Ermenistan seferinin bu kadar kolay geçmesinden dolayı hâkimiyetindeki sınırları daha fazla genişletme gayesine düştü. Sasani kuvvetlerinin olabileceğini öngördüğü için kendisine güvenli bir yol açmasını sağlaması adına Kalankatlı Moses'in *"cesur ve kana susamış"* diye tarif ettiği Çorpan Tarkan[250] adında bir komutanını üç bin kişilik öncü bir ordu ile güneye doğru gönderdi. Ermenistan'ın güneyinde ise Şahrvaraz komutasında konuşlanmış olan Sasani kuvvetleri Kafkaslardaki gelişmelerden haberdar olarak müdahale etmek için harekete geçmişlerdi. Şahrvaraz, Hazarların daha fazla güneye inerek Sasani sınırlarına dayanmasını önlemek ve kuvvetlerini bölgeden uzaklaştırmak için Honah isimli bir komutanının öncülüğünde on bin kişilik bir orduyu kuzeye sevk etti. İki ordu Sevan Gölü kıyısında karşı karşıya geldiler. Hazar ordusunun bir kısmı saldırı için harekete geçerken bir diğer kısmı tuzak kurmak için pusuda bekledi. İki ordu karşı karşıya geldiğinde Çorpan Tarkan önce emrindeki kuvvetlerle birlikte hızlı bir şekilde ilerlemeye başladı. Sonrasında Sasani kuvvetlerinden çekiniyormuş izlenimini yaratmak için bu sefer aksi yönde ve seri bir şekilde geri çekilme emri verdi. Honah ve ordusu Hazar kuvvetlerinin korktukları için

---

[247] D.M. Dunlop, *The History of the Jewısh Khazars,* s. 20-21.

[248]Kuropalatis: Saray işlerinden sorumlu kişi, yüksek rütbeli saray bakanı demektir. Bkz. *The Oxford Dictionary of Byzantium,* Edt. Alexander P. Kazhdan, Oxford Unıversty Press, New York Oxford, 1991, s. 1489 – 90.

[249] Sebeos, *Herakleios Tarihi*, s. 87.

[250]Çorpan (Çorpan: Zühre yıldızı); Tarhan ise eski Türk devletlerinde yüksek payeli bir rütbe makamıdır. Kaşgarlı Mahmud "Tarxan" olarak ifade ettiği kelimenin eski Türk geleneğinde "bey" anlamına geldiğini ifade eder. Bkz. Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü lugāti't-Türk Tercümesi,* C. 1, s. 436. Ayrıca Tarhan'ın Moğol ve Türk geleneğinde yüksek rütbeli bir asker ya da çeşitli sorumluklardan muaf olan kişi olduğu şeklinde de bilgiler mevcuttur. Ali Ahmetbeyoğlu, "Tarhan", *DİA,* C. 40, s. 19-20. Ayrıca kavramların açıklamaları için bkz. Peter B. Golden, *Hazar Çalışmaları,* s. 202-204.

kaçtıklarını düşündüler. Bu yüzden tümünü kılıçtan geçirmek için hızlıca peşlerine düştüler. Sasani kuvvetleri Hazarlara yetişmek için çok hızlı şekilde hareket etmesinden ötürü ordunun tüm savaş düzeni dağılmaya başladı. Fakat Çorpan Tarkan'ın kaçışı sadece askeri bir taktik staratejisinin gereğiydi. Sasani kuvvetleri zafer sarhoşluğu içinde iyice ilerleyip dağınık bir şekilde savaş düzeninden kopunca bir anda tüm yönlerden sarıldıklarını fark ettiler. Hazarlar, Türklerin Mete Han döneminden beri kullandıkları ricat taktiğini başarılı bir şekilde uygulamışlardı.[251]Pusuda bekleyen kuvvetler yerlerinden çıkıp Sasani ordusunun etrafını sararken kaçanlarda bir anda geri dönüp karşı saldırya geçtiler. Bu sayede her yönden kuşattıkları Sasani kuvvetlerini bir çember içerisine alarak tümüyle imha ettiler.[252]

Çopran Tarkan, emrindeki kuvvetlerin sayıca azlığına rağmen uyguladığı geleneksel Türk savaş taktiği neticesinde büyük bir zafere imza atmıştı. Şad'ın daha fazla güneye inmesi için yolun güvenliği sağlanmış ve Sasani sınırlarına dayanmasının önü açılmıştı. Bu gelişme Şad için büyük bir zaferdi. Üstelik Sasanilerin Hazar destekli Bizans idaresi karşısında aldığı yenilginin ve yarattığı olumsuz sonuçların ordu üstündeki tahribatı daha iyi anlaşılmıştı. Bu bakımdan Sasanilere yönelik bir taarruz saldırısını yapmak ve Hazar gücünü bölgede hâkim unsur haline getirmek için şartlar uygun bir zemine dayanmıştı.

Fakat tam bu esnada beklenmeyen bir gelişme yaşandı. Hazar Kağanı oğluna gönderdiği bir haberci vasıtasıyla iktidarının sarsıntıda olduğunu ve kendi halkı tarafından yok edilme tehlikesiyle karşı karşıya olduğunu bildiriyordu. Ayrıca oğlunu da uyararak kendisiyle birlikte olanları da öldürmesi gerektiğini yoksa Hazar ülkesinde yaşanan gelişmelerden haberdar olurlarsa onu öldüreceklerini ifade ediyordu.[253]Gelen haber üzerine Şad'ın ordusunu toparlayarak çok kısa süre içerisinde kendi topraklarına hareket ettiği anlaşılıyor. Nitekim Sasani hükümdarı III. Yezdigert (632-652) ordusuyla

---

[251]M.İ Artamonov ve Altay Tayfur Özcan da aynı fikirdedir. Bkz. M.İ Artamonov, *Hazar Tarihi,* s. 207; Altay Tayfur Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafindaki Dünya*, s. 66.

[252] Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, s. 191.

[253]Kalankatlı Moses mektubun içeriğini şöyle ifade eder: *"Haydutlar bana baskın yaptı ve sen artık yüzümüm göremeyeceksin. Çünkü ben akılsız hareket edip durmumu sağlaştıramadım, kendimi benim için faydasız olan hükümranlığa verdim. Bunun içinde hadsiz hudutsuz kibirim beni cezalandırarak yüksek mevkimden uçuruma attı. Sana tavsiyem; bir an dahi beklemeden seninle birlikte olanların hepsini yok et ve canını onlardan kurtar. Çünkü eğer onlar burada meydana gelen olaylardan senden önce haberdar olurlarsa, seni yok ederler. O zaman ben de veliahtsız ölürüm."* Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi,* s. 192-193.

birlikte Albanya topraklarına ulaştığında Hazarların bölgede hiçbir idari ve askeri güç bırakmadıklarına şahit olmuştu.[254] Bu durum Hazarların büyük bir tehlikeyle karşı karşıya olduğundan tüm kuvvetlerin ve odağın merkeze kaydırıldığını gösterir. Zira Tiflis, Albanya ve Ermenistan gibi hem stratejik hem de iktisadi önemi olan bu bölgelerin savaş yoluyla ele geçirilmesine rağmen aniden terk edilmesinin başka bir izahı söz konusu olmuyor. Ayrıca Bizans imparatorunun söz verdiği gibi kağan ile evlenmesi için gönderdiği kızı Eudocia daha yoldayken müstakbel eşinin öldüğü haberini almıştı. 629 yılında yaşandığı kaydedilen olayın iç huzursuzluklarla ilişkili olup olmadığı bilinmese de Nikephoros, Türk Hakanı'nın katledildiği belirtir.[255]

Hazarlarda meydana gelen bu olaylar, Çin'in yayılma politikası ile de ilgili olabilir. 627 yılında başa gelen T'ang hanedanlığının yeni hükümdarı, doğuya yönelik askeri ve buna bağlı siyasi bir genişleme politikasını benimsemişti. Anlaşıldığı kadarıyla imparatorluğun tüm enerjisini bu politikanın başarısı için kullanmaktaydı. 630 yılında Doğu Köktürk Kağanlığı'nın hâkimiyetine son verdiği göz önüne alınırsa, 628-629 yılları arasındaki dönemin zaten çatışmalarla ve Çin tahakkümünün inşa süreciyle geçtiği kabul edilebilir. Bununla birlikte Kalankatlı Moses'in kaydında Hazaryadaki gelişmelerin daha çok iç çekişmelerle ilgili olduğu görülüyor. Ayrıca Doğu Köktürkleri'nin yıkımın eşiğinde olduğu bir dönemde Hazarların onlara yardıma gitmek yerine Kafkasların güneyinde genişleme siyaseti uygulaması da bir diğer soru işaretidir. Dolayısıyla Doğu Köktürkleri'nin hâkimiyetinin son bulduğu bir dönemde Hazarlar kendi politikalarını uygulamakla meşguldu. Bu durum iki taraf arasında iddia edildiği kadar sıkı bir ilişkinin olmadığını gösterir. Ayrıca Hazarların Köktürk idaresinden bağımsız olduğunu ve iddia edildiği gibi doğudaki gelişmeler neticesinde Kafkaslardan çekilmediğini ortaya koyar.

Sasani tarafında ise hükümdar ordusuyla birlikte hareket etmesine rağmen sınırlarına dayanmak isteyen Hazar kuvvetlerini takip etmemişti. İç isyanlarla meşgul olduğu anlaşılan Hazar idaresi için iyi bir gelişmeydi. Ayrıca Sasani hükümdarının Şad'ın ordusunu takip etmemesi, Hazar güçünden çekindiği şeklinde de yorumlanabilir.

[254]Kalankatlı Moses'in kayıtlarında Alban Cavanşir'in İran topraklarında yaptığı faaliyetler neticesinde Sasani hükümdarının Albanya'ya geldiğinden bahseder. Bkz. Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi,* s. 193-197. Dolayısıyla bu Hazarların çekilişinden hemen sonra Albanya topraklarında yeniden merkezi bir idare tahsis edildiği ve bir Alban prensinin hâkimiyeti elinde bulundurduğunu ortaya koymaktadır.
[255]Nıkephoros, *Patrıarch of Constantınople Short History,* s. 67.

Dolayısıyla Hazarlar artık Ermenistan gibi Bizans'a bağlı bir bölgeyi ele geçirmekten çekinmeyen ve Sasani hükümdarının uzak durmaya çalıştığı güçlü bir devletti.

İKİNCİ BÖLÜM

HAZAR KİMLİĞİ

Bu noktada Hazarların kim olduğu sorusu daha bir önem kazanmaya başlıyor. Dönemin en büyük güçleri Bizans, Sasani ve Çin İmparatorluklarıydı. Bu devletler yerleşik kültüre, yazılı medeniyete, silah teknolojisine ve düzenli ordu yapılarına sahipti. Ayrıca devletin ana unsurunu oluşturan halk tabakası, borükratik bir hiyerarşi sistemi, tarım ve ticaret kültürü ile buna bağlı gelişmiş ekonomik bir düzenleri vardı. Dolayısıyla gerek geleneksel toplum değerlerine gerekse devlet bilinci açısından belli bir düzeye ulaşmış ve kalıplaşmış bir kimlik yapısına sahiptiler ve bunu ortaya koymak mümkün. Oysa yedinci yüzyılın başlarından itibaren Hazar denizinin kuzeybatı sahasında Doğu Avrupa merkezli bir güç olarak ortaya çıkan Hazarların nasıl bir kimliğe sahip olduğuna ilişkin bir tespitte bulunmak zor görünüyor. Her ne kadar zamanla yerleşik hayatta geçtiklerine dair bilgiler mevcut olsa da ne kadar benimsedikleri, uyum sağlayıp sağlamadıkları ve nasıl bir yerleşik kültüre sahip olduklarını tam olarak bilmiyoruz. Bununla birlikteana kaynaklardan günümüze ulaşan verilerden ve modern teorik biçimlerden bir değerlendirme yapabilirz.

Bir ulusun kimliği millet, yurt (vatan) ve egemenlik kavramları çerçevesinde oluşur.[256] Millet yani yurttaş ise geçmiş, amaç ve ülkü birliği gibi ilkelere sahip insanlar topluluğu olarak kabul edilir.[257] Buna göre yaklaşık dört asır varlığını sürdüren ve sınırları itibariyle oldukça geniş bir coğrafyada egemenlik kuran Hazarlar da bir kimlik olgusu etrafında birleşmişlerdi. Modern araştırmacılar çoğunlukla Hazarların kimlik yapısını dini kimliği olarak kabul edilen Yahudilik üzerinden tanımlar. Ancak Yahudiliğin sekizinci yüzyılın ikinci yarısına doğru kabul edilmesi[258] ve yönetim kademesiyle sınırlı kalması[259] bu vurguyu geçersiz kılmaktadır. Ayrıca dini faktörünün yanı sıra konuşulan

[256]Kemal Gözler, "Devletin Bir Unsuru Olarak Millet Kavramı", *Türkiye Günlüğü,* Kış 2001, Sayı 64, s.108.
[257]Alain Dieckhoff–Christophe Jaffrelot, *Milliyetçiliği Yeniden Düşünmek Kuramlar ve Uygulamalar*, Çev. Devrim Çetin Kasap, İstanbul, 2010, s. 372.
[258]Jacob Marcus, *The Jew in the Medieval World: A Sourcebook, 315–1791*, New York: JPS, 1938, s. 227.
[259]Constantin Zuckermann, "On the Date of Khazars' Conversion to Judaizm and the Chronology of the Kings of the Rus Oleg and Igor", *Revue des Études Byzantines*, tome 53, 1995, s. 250.

dil, farklı çevrelerden beslenen ama münhasır bir yapısı olan kültür ve bazı özelikleri itibariyle etkileri kabul edilen coğrafyada kimliği oluşturan diğer etmenlerdir.

Hazarlar hâkimiyetleri süresince birçok kavim, topluluk ve devletle başta siyasi olmak üzere ticari ve kültürel alanlarda ilişkiler kurduğu için onların Hazarlarla ilgili verdiği bilgiler vasıtasıyla bir kimlik tespiti yapmamız gerekir. Zira Hazarlardan günümüze ulaşan neredeyse hiçbir yazılı materyal bulunmadığından tarihleri dilleri ve kültürleri ile ilgili bilgiler, sadece diğer dillerde kaleme alınan bu eserler vasıtaysıyla netleşmektedir. Askeri ya da diplomasi bağlamındaki politik ilişkileri, etkileşimde bulundukları yazılı kültüre sahip ulusların çeşitli eser ya da belgelerinde kayıt altına alınmıştı. Bu yüzden aynı olayların bazen farklı senaryolarla ele alınması söz konusu olsa da genel olarak var olan bilgilerden bir tarih çerçevesi ve kimlik olgusu oluşturmak mümkün.

Bununla birlikte bir devletin askeri ve siyasi alanda gücünün artması neticesinde etrafındaki dünyanın ilgisini çektiği için hakkında daha faza bilgi edinme ve bu bilgileri kaleme alınan eserler aracılığıyla geleceğe aktarma ihtiyacı oluşur. Hazarların Kafkasya ve Doğu Avrupa'da yükselen bir güç olarak ortaya çıkması da benzer bir durumu yaratmıştı. Çin kayıtları daha çok Batı Köktürk devletinin faaliyetlerinden bahseder. Ancak Hazarlar Köktürklerin devamı olduğu için[260] ve benzer kültür havzasına sahip olduğu göz önüne alındığında önemli ayrıntılar barındırdığı kabul edilebilir. Belki Hazarlar, Köktürklere nispetle daha yerleşik bir kültüre sahipti. Ayrıca bulunduğu coğrafya itibariyle etrafındaki kültürlerin tesirinde de kalmıştı. Ama geleneksel Türk kültürünün birçok toplumsal, askeri ve siyasi özeliklerini devam ettiği anlaşılmaktadır.

Bizans, Sasanilerle mücadelesindeki rolü ve Doğu Avrupa'daki faaliyetlerinden dolayı Hazarlarla ilgili daha fazla bilgi edinmeye ve aktarmaya çalıştı. Özelikle VI. yüzyılda Sasani, tehlikesine karşın Hazarların gücünden istifade etmek için gönderilen elçiler aynı zamanda onların geleneksel yaşam kalıpları, askeri ve siyasi kültürleriyle ilgili önemli ipuçları verdiler. Ayrıca birçok Bizans kaynağı da Hazarlara ilişkin hem

[260]Zeki Velidi Togan, "Hazarlar", *İA,* C. V, s. 397; Afet İnan, "Orta Kurûn Tarihine Bir Bakış"*,I. Türk Tarih Kongresi,* İstanbul, 1932, s. 140; D. Ahsen Batur, *1200 Yıllık Sürgün*, İstanbul, 2013, s. 73; Akdes Nimet Kurat, Köktürk iddiasını kabul etmekle beraber Hazarların özelikle devlet teşekkülünde zamanla kendilerine has özelikler geliştirdiklerini belirtir. Bkz. Akdes Nimet Kurat, *IV – XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri,* s. 35.

siyasi hem toplumsal yapıları hakkında kayıtlar tutular.[261]Ermeni ve Gürcü yazarlar daha çok Hazar gücünün kendi topraklarında yarattığı etkileri aktarırlarken onların kültür dünyasına ilişkin bazı pasajları da kayıt altına aldılar.

Müslüman tarihçiler ise İslâm kuvvetlerinin kuzeye doğru genişlemesi ve sonrasında Hazar bendini aşmamasından sonra bu devlet ve siyasi ilişkilerine dair bilgileri kaleme almaya başladı. Fakat seyyahlar Hazar coğrafyasına dair bigiler verirken özelikle Hazarların dilleri, hukuk sistemleri, askeri, siyasi ve toplumsal özelikleri konusunda en ayrıntılı verileri paylaştılar. Arap ve İranlı Müslüman yazarların bu aktarımları Hazar kimliği konusunda bizi aydınlatan en önemli bilgilerdir. Daha sonraki yüzyıllarda kaleme alınmasına rağmen Rus yıllıklarında da Hazarlarla ilgili çeşitli bilgiler bulunmaktadır. Bazı Süryanice yazılmış eserlerin ve Avrupalı yazarların satır aralarında verdikleri bilgilerde yine Hazarları anlamak için katkı sunmaktadır. Rus arkeologların XX. yüzyılın başlarından itibaren yaptıkları kazı çalışmaları neticesinde ortaya çıkartılan çeşitli bulgular bu konuda bizi daha fazla bilgi sahibi kılan bir diğer önemli araçlardan biridir. Son olarak bu kazı çalışmaları aynı zamanda Macar ve Bulgar tarihleri ve kültürleri içinde çok önemli sonuçlar ortaya koydu. Bu iki milletin Hazarlarla yakın akraba olmaları ve kültür yakınlıklarından dolayı onların vardığı sonuçlar aynı zamanda Hazar kimliğinin tespiti içinde yardımcı olmaktadır.

Tüm bu aktarım ve araçlara rağmen yine de Hazar kimliğine dair net bir tablo ortaya koymak çok mümkün görünmüyor. Bunun belki en önemli sebebi Hazarlardan günümüze ulaşan yazılı bir mirasın olmamasıdır. Zira farklı dilerdeki aktarımlar bölük pörçüktür ve çoğunlukla her kesimin menfaatleri doğrultusunda kendi öznel bakış açısına göre kayıt altına aldığı subjektif değerlendirmelerdir. Bu yüzden araştırmacıların Hazar kimliği konusundaki sunumları değişkenlik göstermekte ve ortak bir bakış açısı etrafında birleştirmeyi zorlaştırmaktadır. Buna rağmen yine de var olan bilgilerden ve teorik ifadelerden dilleri, gelenekleri yaşam biçimleri, askeri ve siyasi kültür yapıları hakkında nesnel bir değerlendirme ortaya koymamız gerekmektedir.

---

[261] Samuel Szadeczky-Kardoss, "The Avars", *The Cambridge History of Inner Asia*, Ed: Denis Sinor, Cambridge, 1990, s. 303; Gyula Moravscık, *Türk Tarihinin Bizans Kaynakları,* Çev. Hüsyein Namık Orkun, Sümer Basımevi, Ankara, 1938, s. 22.

2.1. HAZAR İSMİ

Hazar ya da Hazar budun ismi hakkında yapılan araştırmalar birçok farklı yazılımın mevcut olduğunu ortaya koymaktadır. Harf yapısı ve dizinleri, söylem biçimleri ve aktarım özelikleri bakımından birbirinden farklı olan dillerde yazılan "Hazar" ismi aynı şekilde bir farklılık gösterir.

Hazar ismi; Arap ve Fars kaynaklarında xzr (xazar) ve el-Hazar olarak geçmektedir. Arapça yazılımda Taberî'nin öncülük ettiği ifade biçimi daha sonraki yazarları da etkilemiş görünüyor. Farsça'da ise "Anûşîrevanın Siresi" olarak geçen eserde kullanılan "Hazar" ismi bir ulustan ziyade bir cografî bölgeyi işaret etmek için kullanır gibidir.[262] İranlı ünlü tarihçi İbn Miskeveyh'de yine kaleme aldığı eserinde benzer şekilde Hazar kelimesini daha çok coğrafi bir terim olarak sunmaktadır.[263]İbranice'de Xazar, Xozar, Qazar, Hazar, Quzari gibi fonetik değişimler gösterir.[264] Süryanice de "Kazârâye" olarak geçer.[265] Gürcü vekayinamelerinde Xazar-i, Xazir'k' şeklindeki kullanımları mevcut olan kelime yakın bir coğrafyada yer alan Slav dilinde ya da modern Rusça'da Kozar, Kozarin şeklinde okunur. Latince yazıtlarda Chazari, Chaziri, Gazari, Caziri gibi birbirine çok benzer kullanımları bulunmaktadır. Latince'ye yakın bir dil ailesi olan Grekçede ise Khazaroi olarak geçmektedir.[266] Hazarların egemenliğinde bir süre kaldıkları için ortak bazı kültürel özelikler barındırdıkları kabul edilen Macarlar ise kelimeyi Kazâr, Kozâr, Kazar, Kazári ya da Kozdr şeklinde telafuz eder. Ermeni kaynaklarda Խազար, Khazir-k veya Xazir'k' olarak okunur. Son olarak Çin metinlerindeK'o-sa (k'ât-sât)[267] ya da İran aracılığıyla alındığı düşünülen Ho-sa (gât-sât)[268] şeklindeki kullanımları olduğu gibi < Türk *Qazar? veya T'u-Chüe olarak geçen "Türk Hazar" kullanımına da rastlanmaktadır.

Kelimenin ne manaya geldiği konusunda isefarklı görüşler vardır. Macar tarihi olduğu kadar Türk tarihi üzerinde de önemli araştırmaları olan Macar Türkolog Nâmeth ve bir başka Türkolog Rasonyı bunu, muhtemelen kez- ya da "gez" fiilinin damaksıl biçimi olan qaz-(ar) kelimesinin türemesi olduğu kanısındadırlar. Anadolu Türkçesinde

[262]Marıo Grıgnaschı, "Sabirler, Hazarlar ve Göktürkler", s. 246-247.
[263]İbn Miskeveyh*Tecâribü'l-Ümem*, s. 600.
[264]Ali Ahmetbeyoğlu, *Eski Türk Tarihi,* s. 209.
[265] Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 43.
[266]İbrahim Kafesoğlu, *Hazar Kağanlığı,* s. 146.
[267] Zeki Velidi Togan, "Hazarlar", *İA*, C.V, s. 397.
[268]Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 43.

bir yere bağlı olmayan serbestçe dolaşan anlamındaki "Avarece, serserice gezmek" fiilinden geldiği düşünülür.[269] Peter Golden ise iddia edilen bu teorinin anlamca yardımcı olmasına rağmen formülün, bilhassa belirsiz qaz- biçimi ile pek çok sorun çıkartırdığı iddiasındadır.[270]

Bir diğer görüşe göre ise Hazar kelimesi anlam olarak çekik ve küçük gözlü manalarına gelir.[271] Bu görüşü temel bir refarans olarak almak neredeyse imkânsız gibi duruyor. Zira Hazarların bulunduğu coğrafyadaki halkların büyük çoğunlu için bu ifade kullanılabilir. Çünkü bu insan bedenine göre yapılan bir tarif olur. Dolayısıyla coğrafyada yer alan Türk kavimlerinin yanı sıra Moğol ve Çin kabilelerinin de benzer nitelikleri taşıma ihtimalleri oldukça kuvvetlidir. Bu bakımdan sığ ve yetersiz bir teori olarak kabul edilmelidir.

Hazar ismine dair bir diğer iddia ise kelimenin bir şahıs adı olduğu yönündedir. Bu iddiaya göre bir kişinin soyundan gelenler bu kavmi meydana getirmişlerdir. Tatminkâr bir gerekçesi olmayan bu iddanın dayandığı temel nokta ise insanoğlunun ortaya çıkışını ele alan kitaplarda Hz. Nuh'un oğlu Yafes'in ya da Yafes'in oğlu Tiriş'in Hazar isminde bir oğlunun varlığından bahsedilmesidir.[272] Hazar kağanı Yusuf tarafından Endülüs Emevi halifesi III. Abdurrahman'ın (912-961) dış ilişkiler danışmanı olarak çalışan Sefarad Yahudisi Hasday'a bin Şaprut'a gönderilen mektupta da benzer şekilde Hazar soyunun Yafes oğullarına dayandığı iddiası vardır.[273]

Bu üç teori içersinde sorunları olmakla birlikte kelimenin "gez" fiilinden geldiği yönündeki tez daha mantıklı ya da daha kabul edilebilir gibi duruyor. Diğer iki iddiayı destekleyecek neredeyse hiçbir hipotez mevcut değil. Bu yüzden Hazarlar konusunda çalışmalar yapan birçok araştırmacı bu iki iddiayı mevzu bahis dahi etmemektedir. Ancak

---

[269]Laszlo Rasonyı, "Türk Devletinin Batıdaki Varisleri Hazarlar"*,Tarihte Türklük,* Ankara, 1971, s. 114.
[270] Peter B. Golden, *Hazar Çalışmaları,* 144-155.
[271]Şaban Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri*, s. 41-42.
[272]İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, C.1, s. 80; Ebülgazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk,* s. 19; Ali Ahmetbeyoğlu, *Eski Türk Tarihi*, s. 209. Kaşgarlı Mahmud'da Türklerin yAfes'in soyundan geldiğini belirtir: "*Türkler aslında yirmi boydur. Bunların hepsi Tanrı kutsal kılası – Yalavaç Nuh oğlu Yafes, Yafes oğlu "Türk"e dek ulanır."* Bkz. Kaşgarlı Mahmud, *Divan-ı Lûgat-it-Türk,* C. I, s. 30.
[273]Kağan Yusuf'un mektubunda yer alan bölüm şu şekildedir; "*mektubunda bizim hangi halktan, hangi soy ve boydan (geldiğimizi) soruyorsun. Bil ki, Yafes oğullarından, onun oğlunun oğullarından, Togarman'dan (geliyoruz). Atalarımızın şecere kitaplarında Togarman'ın on oğlu olduğunu bulduk; adları işte şöyledir: Birincisi Agiyor, (sonra) Tiras, Avar, Ugin Biz-l, T – r-na, Hazar, Z-nur, B-l-g-d, Savir. Biz Hazar'ın oğullarından geliyoruz; bu (oğulların) yedincisidir."* Olgun Ergün-Paşa Cengiz Kara, *Özgün Belgeler Işığında Yahudi-Hazar Yazışmaları*, Ankara, 2018, s. 81.

Türklerin ve dolayısıyla Hazarların göçebe bir kimliğe sahip olmaları nedeniyle "avarece gezmek, dolaşmak" manasına gelen bu fiili karşılama potansiyelleri daha yüksek ve inandırıcı duruyor.

Öte yandan Hazar isminin Uygur yazıtları olan Şine Usu, Tes ve Terxin'de Qasar olarak geçtiği görüşü vardır. Buna göre bu yazıtlarda geçen Qasar ismi bir yer adı, Uygur boylarından[274] birinin adı (Tokuz Oğuz), bir kişinin ismi ya da Moğolca da av köpeği manasına gelen bir kelimeyle özdeşleştirilmiştir.[275] Andreas Rona-Tas, Hazarların Türkçe adının Qasar olduğunu ve Uygurlar arasında bu isimle bir boyun olduğu iddiasından yola çıkarak Uygurların kuruluşunda Hazarların büyük bir rol oynadığı görüşündedir. Zira Tes kitabesinde Uygur devletinin kurulduğu dönemde bölgede bu isimle anılan kabilelerin varlığından açıkça bahsedildiğini ifade eder. Ona göre 737 yılındaki Arap saldırısı esnasında bazı Hazar kabileleri Macarlara katılırken bazıları da Uygur devletinin bulunduğu bölgeye gelerek devletin inşaasında rol oynamışlardı. Hatta Tes ve Terxin kitabelerinde "aqadır qasarları" olarak geçen bu boyların Çin kaynaklarınca, Uygurların VI. boyu olarak kabul ettiği boyla aynı olduğunu ifade eder.[276] Ayrıca erken Ermeni kaynaklarında Hazar isminin Kasar şeklinde geçtiğini belirterek iddiasını güçlendirmeye çalışmaktadır.[277] Benzer görüşleri Fransız Türkolog Louis Bazin'de ifade eder. Fakat T. Senga, Qasar (Ko-sa) isminin bir budun adı olmadığı, Tokuz Oğuzların Sikari boyunun başkanının soyadı olduğu görüşündedir.[278]Bu görüş geniş ölçüde bir kabul görmekle beraber Turfan civarında bulunan Orta-Farsça bir belgede ise (Mahrnamag, M.S. 825 yılı) bu boyun beylerinden birinin adı zikredilmiştir; Hazar-Tegin.[279]

Peter B. Golden ise Moğolca'da "av köpeği" ve Memlük Kıpçakçasında "köpek sürüsü" anlamı taşıyan bu kelimenin Hazarlarla ilişkilendirilmesinin doğru olmayacağı

---

[274]Uygur boyları hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Gülçin Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü (Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre),* TDAVİ, İstanbul 2004, s. 48-57.
[275] Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş,* s. 243.
[276]T'ang yıllıklarında, VII.-VIII. asırlarda Uygur boylarının bir listesi sunulmuştur. Burada Sinologlar tarafından Kasar/kazar olarak isimlendirilen kosa'lar diğer boylara nazaran daha çok dikkati çekmektedir. Bkz. Sergey G. Klyaştornıy, "Erken Hazar Tarihinin Asya Cephesi", Çev: Egemen Çağrı Mızrak, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* C. 1, Sayı 1, İstanbul, Bahar 2014, s. 197.
[277]Andras Rona-Tas, "Hazar Kavim Adının Tarihi Üzerine Yeni Veriler", *Türk Kültürü Araştırmaları*, Çev. Muslihiddin Karakurt, C. XXIV, Sayı:2, Ankara, 1986, s. 59-60.
[278]T. Senga, "The Toquz Oghuz Problem And The Orıgın Of The Khazars", *Journal of Asian History,* Published By: Harrassowitz Verlag, 1990, Vol. 24, s. 61-63.
[279]Peter B. Golden, "Nomads of the Western Eurasian Steppes: Ogurs, Onogurs and Khazars", *Philologiae et Historiae Turcicae Fundamenta* I, Berlin, 2000, s. 292.

kanaattindedir.[280] Bu görüşe karşı çıkan Osman Karatay bu husuta çabuk karar verilmemesi gerektiğini ifade ederek köpeğin Türk kültüründe kötü ruhları yanıltıcı bir rolü olduğunu ve köpek manasına gelen Barak ve Nogay gibi kelimelerin budun adı olarak kullanıldığını tespitle ifade eder.[281]

Rona-Tas'ın kelimenin Uygur kitabelerinde yer aldığı ve Çin kaynaklarınca desteklendiği yönündeki iddiasının tamamen göz ardı edilmemesi gerekir. Zira öne sürdüğü iddiasını çeşitli delillerle desteklemiştir. Aynı şekilde Rona-Tas'ın iddialarını çürüttüğü gerekçesiyle kabul gören T. Senga'nın da ilmi bakımdan iddiasının bir kesinliği söz konusu değildir. Öte yandan Qasar kelimesinin fonetik olarak Hazar kelimesiyle benzerlik göstermesi de göz ardı edilmemelidir.

2.2. HAZARLARIN KÖKENİ

Tang imparatoru Tai-tsung'un (600-49; 627'de hükmetmeye başladı) 630'da yaptığı saldırılar ve sonraki elli yılda devam ettirdiği yayılım neticesinde Köktürk İmparatorluğu'nun doğu kanadı zayıflamaya başladı ve Çin'e bağlı vassal bir pozisyonuna düştü. Bu dönemde Kaşgar'ı ele geçiren Çin İmparatoru, sınırlarını Soğdinya bölgesine kadar taşımıştı. İpek yolu ticareti lüks Çin mallarının tekelindeydi ve göçebe hakların pekçoğu bu yüzden Çin siyasi ve kültür havzasına dâhil olmak zorunda kalmışlardı.[282] Fakat tam da bu dönemde batı tarafında ise başka bir güç merkezi ortaya çıkmaya başladı. Hazarlar, özelikle Bizans'a taraf olarak katıldıkları Sasani-Bizans savaşları neticesinde Kafkasya'nın ötesindeki topraklardan Alban ve Ermenistan coğrafyasına kadar genişleyen bir sahada güçlü ve egemen bir devlet haline geldiler. Askeri gücü, artan siyasi prestiji ve genişleyen sınırları ile birlikte Hazar Kağanlığı, bozkır halklarının yeni odak merkeziydi.

Hazarlardan bahseden en eski kaynaklardan biri Khorenli (Kalankatlı) Moses (Musa) tarafından V. yüzyılda yazıldığı tahmin edilen "Ermenistan Tarihi" adlı eserdir. Eserde 193-213 tarihleri arasında Ermeni kral Vaharşak zamanında *"birleşik Hazar ve Basil gruplarının kralları Vnasep Surhan önderliğinde Cor (Derbent) kapısı üzerinden Kür nehrine gelerek, o civara saçıldıkları"* belirtilmektedir. Eserin devamında yine

[280]Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş,* s. 244.
[281]Osman Karatay, *Hazarlar,* s. 48.
[282] Svat Soucek, *A History of Inner Asıa*, s. 52.

Hazarlarla ilişki olabiceği tahmin edilen "Bezerk Hakan" ifadesi kullanılmaktadır. Eğer eser tahmin edildiği gibi V. yüzyılda kaleme alınmışsa Hazarlara dair en eski bilgileri barındırdığı anlaşılır. Ama Artamonov bu bilgileri anakronizm (tarih yanılgısı) olarak kabul etmektedir.[283]Bu görüşe katılmayan Gumilev ise Hazarların II. yüzyıllarda Terek ve Sulak'ın aşağı kısımlarında yaşadıklarını ve daha sonra Hazar denizi kıyılarını takip ederek Volga bölgesine geldiklerini iddia eder.[284] Ancak bu tespiti hangi kaynağa ya da hangi bilgiye göre verdiğini belirtmez.

Yine altıncı yüzyılda (555) Bizanslı din adamı Zacharias tarafından kaleme alınan ve 451-491 yılları arasındaki olayları anlattığı "Kilise tarihi" adlı eserinde Kafkasyada meskûn olan 13 boydan bahsederken Hazarlara ilişkinde "*çadırda yaşayan, et ve balık yiyen*" bir halk oldukları beyanında bulunur. Bazı araştırmacılar ifade edilen halkın Bulgarlar olduğunu düşünür.[285] Ama Zacharias'ın Kilise Tarihi'nin tüm orijinal sürümleri daha sonra kaybolduğu, kısaltılmış ve gözden geçirilmiş bir Süryanice versiyonunun Amida'dan Monofizit bir keşiş olduğuna inanılan bir yazar tarafından korunduğu göz önüne alınırsa[286] bu bilginin sonradan eklenmiş olabileceğide düşünülebilir.

Efes (Ephese)'li Johannes de Bulgarlar'la beraber Hazarlar'ı zikrederek bu iki kavmin Bulgariuz ve Khazarig adında iki kardeşin torunlarından olduklarını yazar.[287] 507-588 yılları arasında yaşayan yazarın bu dönemde Hazarlardan bahsetmesi çarpıcı bir bilgidir. Zira önceki iki kaynağın bilgilerinin anakronizm olma ihtimali vardır. Fakat Johannes'in eserini doğrudan olayların içerisinde yer alan kişilerden aldığı bilgilerle ele alması önemlidir. Bu bakımdan kroniğinin oldukça güvenilir olduğu kabul edilir.[288] Dolayısıyla eser neticesinde VI. yüzyılda Hazarların bir kavim olarak bu dönemde varlıkları kesin olarak tespit edilmektedir. Ayrıca Bizanslıların Hazarlar ile Bulgarların akraba kavimler olduğunu bildiği anlaşılmaktadır.

---

[283]M.İ Artamonov, *Hazar Tarihi,* s. 157.
[284]L.N. Gumilev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları,* s. 45-48.
[285]Esad Fuat Tugay, *Rusya Tarihi,* C. I, Yeni Fazilet Matbaası, İstanbul, 1948, s. 46.
[286]Pseudo-Zacharias Rhetor, *The Syriac Chronicle Known As That of Zachariah of Mitylene*, Trans. by F. J. Hamilton and E. W. Brooks, London, 1899, s. 1-10.
[287]John Bishop of Ephesus, *The Third Part of Ecclesiastical History*, s.141.
[288]Dinçer Koç, "Süryani Tarihçisi Efesli (Ioann Ephesus)'un Gök-Türkler ve Avarlar Hakkında Verdiği Bilgiler", *Türk Dünyası Araştırmaları,* İstanbul, 2012, s. 93.

Peki, gerçekten Hazarlar Türk müydü ve Türk göçebeler için yeni bir yurt seçeneğimiydi? Araştırmacıların ekseriyeti Hazarların Türk kökenli oldukları konusunda hem fikir görünmektedir. Ancak farklı teorilerde mevcuttur. Gumilev, Hazarların Türklerden farklı bir halk olduğunu fakat devletlerinin bir olduğunu söyler. Yapılan kazı çalışmalarından elde edilen bulgular ve diğer bilgiler neticesinde iki halkın dillerinin, kültürlerinin, kaderlerinin ve tarihlerinin bir olduğunun saptandığını belirtir. Yazara göre Bizanslı tarihçilerin onları sürekli olarak birbirine karıştırmasının sebebi de iki halkın müşterek hareket etmesinden kaynaklanmasıdır. [289]

Fakat bazı araştırmacılar ise Hazarların kökenlerini farklı etnisitelere dayandırma konusunda ısrarcı davranır. Bu görüşü savunan araştırmacıların refarans aldıkları ilk husus İbnü'l Esir'in eserinde Hazarlardan bahsederken 514 yılında İslâm ülkelerine saldıran Gürcülerin Hazarlar olduğu şeklinde bir yorum getirmesidir.[290] Fakat yazar eserinin başka hiçbir kısmında Hazarların kökenlerine dair bir bilgi paylaşmıyor. Bu yüzden eserin tahkikatı esnasında böyle bir yazım yanlışının olduğu şeklinde görüşler var. Ayrıca saldıran Gürcülerin Hazarlara tâbi olması sebebiyle asıl ifadenin "Gürcüler Hazarlardır" şeklinde olabileceği de dile getirilmektedir. Dolayısıyla bu görüş çoğu araştırmacı tarafından kabul görmemektedir.[291]

Hazarları Heredot'un tarihinde geçen Akatzirlere[292] dayandıran bazı görüşlerde bulunur. Fakat Bizans kaynaklarında geçen Akatzirlerin Hazarların ataları olduğuna ilişkin tespit edilebilmiş net bir bilgiye rastlanılmamaktadır. Akatzirlerin Türk oldukları ya da Bulgarların ataları olduğu konusundaki varsayımlarda aynı şekilde destekleyici veriler bulunmadığı için kabul görmemektedir. Bizanslı tarihçiler jordanes[293] ve Priscus, Akatzirleri Karadeniz kıyılarında yaşayan bozkır halkları olarak tanıtırlar. Bu bilgiden yola çıkan bazı araştırmacılar aynı zamanda Akatzirlerin dillerinde yer alan bazı kelimelerinde Türkçe olduğu varsayımını katarak onların Türk olduğu, Avrupa Hunları ile ilişki içersinde bulundukları ve dolayısıyla bölgede kurulan Hazar devletinin asli

---

[289] L.N. Gumilev, *Avrasyadan Makaleler-1*, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, 2019, s. 385. Aynı yazar bir başka eserinde ise Hazarları Batı Avrasya'nın eski Avrupai halkının torunları olduğu söyler. Bkz. L.N. Gumilev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları,* s. 48.
[290] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih,* C. V, s. 567.
[291] Şaban Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri,* s. 46-47.
[292] Herodotos, *Tarih*, 148.
[293] Jordanes, *The Orıgın And Deeds Of The Goths*, Translated By Charles C. Mierow, University Of Calgary, 1997, s. 118.

unsurları olduklarını iddia ederler.[294] Ancak bu iddia İbn Şeddâd, Ebü'l-Ferec, Reşîdüddin, Azîz b. Erdeşîr-i Esterâbâdî, Aynî ve Makrîzî gibi tarihçiler tarafından Türk oldukları ve bir oğuz boyuna mensup bulundukları ifade edilen Ağaçerilerin[295] muhtemelen Akatzirler olarak ifade edilmesinden kaynaklanmaktadır.[296]

Yine bir başka iddia ise İstihârî'nin Hazarlardan bahsederken onları Ak-Hazarlar olarak tarif etmesiyle ilgilidir.[297] Buna göre Akatzir kelimesinin zaman içinde değişmesiyle birlikte bu isim Ak-Hazar şeklini almıştır.[298] Ancak İstihâri, Hazarları ak ve kara olarak tarif ettiği için bu ifadeyi kullanmıştır. Diğer yandan isimler arasında sadece kısmi bir fonetik benzerlikten yola çıkarak böyle bir iddiada bulunmak ilmi bir yeterlilik sağlamıyor. Akatzirlerin İran kökenli bir kavim olduklarına ilişkin iddialarda var. Ayrıca Hazarlardan günümüze ulaşmış kelimelerin çoğunluğu Köktürklerin kullandığı unvan ya da isimlerle aynıdır veya benzerlik göstermektedir.[299] Bu bakımdan Hazar devletinin Akatzirler tarafından kurulduğu yönündeki iddialar gerçeği yansıtmamaktadır.

Öte yandan Hazarların kuruldukları bölgede bulunan As ve Alanların soyundan geldiği yönündeki iddialar[300] ise artık çok dikkate alınmıyor. Ama Barsillerle ilişkileri konusunda hala bazı destekleyici kanıtlar olduğu için geçerliğini sürdürmeye devam eder. Sergey G. Kslyaştornıy, Hazarların Barsillerin devamı olduğu yönündeki iddiaları ciddi bir şekilde ele alır. Yazar, Bizans ve Ortadoğu kaynaklarında Hazar tarihinin başlangıcına dair bulunan tek somut kanıtın, IX. yüzyılın başlarında kaleme alınmış olan

---

[294]Otto J. Maenchen-Helfen "Akatır",*Central Asiatic Journal*, December 1966, Vol. 11, No. 4, s. 275-281.
[295]Faruk Sümer, "Ağaçeriler", *DİA,* C. I, s. 460.
[296]Marıo Grıgnaschı, **S**asanilerin Hazar ismini bir ulustan ziyade coğrafya terimi olarak kullanmalarından dolayı bu bölgede daha önce bu isme yakın bir ulusun yaşadığı varsayımı üzerinden bu kavmin Akatzirler olacağını ifade eder. Bkz.Marıo Grıgnaschı, "Sabirler, Hazarlar ve Göktürkler", s. 247.
[297]İstahrî, "*Hazarlar Türklerden farklı olarak iki sınıfa ayrılırlar. Bazılarına renklerinden dolayı esmer (□□□□□) Hazar denir. Ciltlerinin rengine göre Hindlilere benziyorlar. Diğer grup beyaz görünümlü (□□□), yakışıklı ve güzeldir." Ve "hemen fark edilecek kadar güzel görünüşlüdürler"* diye ekler. Bkz. İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* s. 130-131.
[298]Fahreddin Kırzıoğlu: "Khazarlar, Akatzirler (Ak Khazarlar)" şeklinde bir ibare kullanarak bu benzerlik üzerinden Hazarları Akatzirlere bağlamaktadır. Bkz. M. Fahrettin Kırzıoğlu, "Köktürklerin En Batı Kolu Hazarlarda Yabancı Cesediyle Yağmur Yağdırma Geleneği (Dağıstan/Balangar'da, 643 veya 663 yılı)", *Yağmur Duası Kitabı*, Kitapevi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 245.
[299] Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 245.
[300]Vernadsky bu görüşün tezatlığını şu sözleriyle ortaya koyar: "*Bu arada, aşağı Don ve Azak bölgesinde yaşayan Alanlar ve Slavlar - eski As ve Rus kabileleri - da Hazarlara tâbi idiler. Bir bakıma gerçekten de müttefiklerdi, çünkü makul ölçüler dahilinde yarı bağımsız yaşamayı kabul etmişlerdi. Tehlike zamanlarında Hazarlara yardımcı olacak yedek kuvvetler göndermekle yükümlüydüler; ama bu birlikler kimliklerini muhafaza etmekte ve kendi komutanlarının emri altında savaşmaktaydılar. Hazarlara bağlı Alan-Slav tugayı tamamiyle As-tarkan "Alan başbuğu" adlı bir komutana bağlıydı; Astrahan şehrinin adı da muhtemelen bu unvandan gelmiştir*". Bkz. George Vernadsky, *Rusya Tarihi,* s. 46.

Theophanes'in Chronography'si ve Nicephorus'un Breviarium'undaki[301] birbiriyle ilişkili iki metin olduğunu ifade eder. Theophanes'in "*Onlar (Bulgarlar), bir şekilde beş parçaya bölündükten ve sayıca azaldıktan sonra, Barsüya'nın derinliklerinden, ilk Sarmat topraklarından,[302] görkemli Hazar kavmi geldi ve Pontus kıyılarına kadar tüm topraklara egemen oldular"*[303] şeklindeki sözlerini refarans alıp Hazarların Sarmat bölgesinden geldiklerine işaret ederek Barsil kökenli oldukları şeklindeki iddiasını güçlendirmeye çalışır. Ancak Theophanes eserini IX. yüzyılda kaleme almıştı ve bu ifadeyi de 678-679 olaylarının geçtiği bahsinde zikreder. Dolayısyla VI. yüzyılın başlarından itibaren varlığı bilinen Hazarlarların kökenlerine dair verdiği bilginin ne kadar sahih olduğu tarışılır. Ayrıca Klyaştornıy, daha sonra verdiği bilgilerle kendi iddiasını kendisi çürütür. Gadlo'nun yaptığı araştırmalar neticesinde Theophylactus Simocatta'nın Bersiller'i (Barsiller) ilk zikrettiği dönemde yani VII. yüzyıl başlarında, anayurtlarının "Kara Ada" denilen Kama ve Volga nehirleri arasındaki verimli otlakların bulunduğu Kuzey Hazar bölgesi olduğunu açık bir şekilde gösterdiğini belirtir. Devamında: *"O dönemde Hazarlar, Barsiller'in bir parçasıyken VII. yüzyılın sonlarına doğru bu durum değişmiştir. Hazarlar, Barsiller'i tamamen itaat altına almayı başarmış ve kağanları Barsil halkına mensup bir kadınla evlenerek onu baş hatunu yapmıştır. İlk zamanlarda Hazarlar ile Barsiller arasında var olan bu akrabalığa dair bilgilere Müslüman etnocoğrafya geleneğinde de yer verilmiştir"*[304]diyerek aslında Hazarların farklı bir kavim olduklarını kendisi teyit etmektedir. Ayrıca Hazarların Barsillerin bir parçası olduğu ve sonradan güçlenerek devlet inşa ettiklerine dair bilginin nerden geldiğine ilişkin ise bir detay paylaşmıyor.

Hazarların kökenleri konusunda üzerinde durulan bir diğer görüş ise İskit terosidir. Bizans imparatoru tarihçi Konstantin Porphyrogenitus "De Administrando Imperio" (İmparatorluk Yönetimi Üzerine) adlı eserinde Kuzey Kafkasya ve Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan Hazarları ve diğer Türk halklarını İskitler olarak gösterir. Ancak İskit hâkimiyetinin M.Ö. II. yüzyılda[305] yani imparatorun eserini kaleme aldığı X. yüzyıldan

[301]Nicephoros, *Short History*, s. 89.
[302]Sarmat toprakları olarak tarif edilen topraklar bugünkü Dağıstan bölgesidir. Bkz. M.İ Artamonov, *Hazar Tarihi,* s. 224-225.
[303]Theophanes, *The Chronicle of Confessor, Byzantine and Near Eastern History, AD.284-813*, s. 498.
[304]Sergey G. Klyaştornıy, "Erken Hazar Tarihinin Asya Cephesi", s. 196-197.
[305]İlhami Durmuş, "İskit İmparatorluğu'nun Yıkılış Nedenleri", *Akademik Bakış*, C. 1, Sayı 2 Yaz 2008, s. 203.

12 asır önce son bulduğu bilindiğine göre niye böyle bir ifadeyi kullandığı bilinmiyor. Rus araştırmacı A.V. Gadlo'da Akatzir teorisini kabul etmekle birlikte onların bir İskit kabilesi olduğunu ifade eder. Dolayısıyla Hazarları Akatzirler üzerinden İskitlere bağlamaya çalışır.[306]Kazi T. Laypanov ve İsmail M. Miziyev ise Akatzirlerin l. binyılın ikinci yarısında Hazar'ın kuzeybatı kesiminde güçlü bir erken feodal devlet yani Hazar Hakanlığı'nı kurduklarını ifade etmelerinden sonra[307] bir başka yerde Hazarların, Sarmat ve Hunlarla birlikte İskitlerin ahfadı (devamı olan) olduğunu iddia ederler.[308]

Fakat İskitler yıkılmaya doğru iki bölgede varlıklarını sürdürmüşlerdi. Birincisi günümüz Romanya topraklarında olan Dobruca bölgesi[309] diğeri de Kırım yarımadasıdır.[310]Bu bakımdan Hazarların ortaya çıktıkları coğrafyadan oldukça uzak bir yerde varlıklarının son bulduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Hazarlar, İskitlerin yıkılışından çok daha sonra ve İskitlerin bulunduğu coğrafyadan çok daha uzak bir yerde ortaya çıkmışlardı. Bu yüzden Hazarların İskit kökenli olduğu görüşü, gerek iki kavmin arasında bir ilişki olabileceğine dair herhangi bir bilgi ya da bulgunun olmaması, gerekse Hazarların İskitlerden çok sonra ve uzak bir bölgede ortaya çıkmasından ötürü doğru kabul edilmemelidir. Ayrıca Mikhail Rostovtzeff'in Hazarları bir Moğol kabilesi olarak gören iddiası[311]ve Venelın'ın Hazarların bir Slav kabilesi olduğu şeklindeki görüşü[312] ise ispatan yoksun olduğu için hiçbir araştırmacı tarafından desteklenmemektedir.

Hazarlar, Batı Sibirya'da bulunan bir halktı. Daha sonra Volga kıyılarına geldikleri görülüyor. Bu göç hareketlerini neyin tetiklediği kesin değil. Ama bozkır kavimlerinin büyük bir çoğunluğu bu dönemlerde sürekli hareket halindelerdi. Belki Çin hegemonyasına karşı bölgeyi terk ermek zorunda kalan Hunlar ya da diğer kavimlerin

---

[306]Sergey G. Klyaştornıy, "Erken Hazar Tarihinin Asya Cephesi", s. 197.
[307] Kazi T. Laypanov- İsmail M. Miziyev, *Türk Halklarının Kökeni*, Çev. Hatice Bağcı, Selenge Yayınları, İstanbul, 2008, s. 51.
[308]Bu iddialarını şu şekilde sürdürürler: "*Yukarıda sunulan ve çürütülmesi mumkün olmayan deliller, Sarmatların, Hun-Bılgarların ve Hazarların İskitlerin ahfad ve İskitlerinse, neolitik dönemdeki kurgan kültürüne mensup en eski göçebelerin genetik ardılları olduklarını ispat etmektedir. Zikredilen bütün kabilelerin Türk dili olduklarında hiçbir şüphe yoktur. Türk halklarının geleneksel kültürünün tüm kökleriyle İskit, Hun, Sarmat, Alan, Bulgar ve Hazar kültürünün derinliklerine kadar uzandığı konusunda da tereddüte mahal yoktur. Ve aksine Hint-Avrupa halklarından hiçbiri İskit-Sarmat kabilelerinin etnik kültürünün herhangi unsurunu muhafaza edememiştir."* Kazi T. Laypanov- İsmail M. Miziyev, *Türk Halklarının Kökeni, s. 129.*
[309]George Vernadsky, *Rusya Tarihi*, s. 73.
[310]John Harmatta, *Studies on the History of the Sarmatians,* Pazmany Peter Tudomanyegyetemi Görög Filologiai Intezet, Budapest, 1950, s. 10.
[311]Mikhail Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia,* Oxford, 1922.
[312]Bernard D. Weinryb, "The Khazars: An Annotated Bibliography", s. 127.

batıya yönelişleri, Hazarları da yerlerinden etmiş olabilir. Hazar devletinin kurulduğu bölgede ise Sabirler yaşıyorlardı. Hazarların bölgeye Bizans İmparatoru Maurikos döneminde (582-602) geldiği belirtilir.[313] Fakat Bizanslı tarihçilerinin verdiği bu bilginin ne kadar doğru olduğunu teyit etmek zor gözüküyor. Zira bu veriyi destekleyecek başka hiçbir bulgu bulunmuyor. Öte yandan bölgeye gelen Hazarların Sabirlerle nasıl bir ilişki içinde oldukları da ayrı bir belirsizlik durumudur.

Muhtemelen Batı Sibirya'dan gelen Sabirler V-VII yüzyıllar arasında Kafkasya'dan[314] Karadeniz'in doğu kıyılarındaki Kuban bölgesine[315] kadar yayılan bir bölgede yaşıyorladı. Sabirler eski Uygurların atalarıydılar ve Batı Sibiryadan Orta Asya'ya kadar yayılmış halklarla ilişkileri vardı. Farklı Kaynaklarda Sabiroi, Sabeiroi, Suwar ya da Sawir olarak geçen[316] bu halkın ismi *Divan-ı Lügati't-Türk'*te Suvar[317] olarak geçer ve Türk topluluklarından biri olduğu vurgulanır.[318] Nitekim Golden, Sabir dili üzerinde yaptığı araştırmalar neticesinde bulduğu kelimelerin çoğunluğunun Türkçe olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca Birunî'de Sabirlerin Türkçe ve Hazarca karışımı bir dil kullandıklarını ifade eder.[319]

Bizanslı tarihçi Priskos'un kaydına göre sabirler, 436 yılında bir başka Türk kavmi olan Oğurlarla mücadele ederek onları batı tarafına doğru sürmüşlerdi.[320] Bu dönemden

---

[313]Osman Karatay, *Hazarlar,* s. 30.

[314]Peter B. Golden, *Studies on the Peoples and Cultures of the Eurasian Steppes*, Editura Academiei Române; Editura Istros a Muzeului Brăilei, 2001, s. 146; Ahmet Taşağıl, "İdil Bulgar Hanlığı", *DİA,* C, 21, Ankara, 2000, s. 472.

[315]Maenchen-Helfen, Otto John, *The World of the Huns: Studies in Their History and Culture*, University of California Press, 1973, s.432.

[316]Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş,* s. 117.

[317]Kelimenin "At kullanan, yetenekli kişi" anlamındaki Farsça Sâvâr ibaresinden geldiği iddia edilir. bkz. Anton Salmin, *Savirs – Bulgars – Chuvash,* Scholarly Editor: Peter B. Golden, Saarbrücken: Palmarium Academic Publishing, 2014, s. 15.

[318]Akartürk Karahan, "Kâşgarlı Mahmud'un Kayıtlarında İdil Boyu Türk Lehçeleri", *Türkbilig,* Ankara, 2012, s.22-24.

[319]Birunî,"Elâsar al Bakiye" adlı eserinde Suvarlarla ilgili şunları kaydetmiştir: *"Bulgar ve Suvarlardan başka islâm memleketlerinden ayrı bir islâm cemaatı tanımıyoruz, bunlar meskûn mıntıkanın nihayet bulduğu yerle yedinci iklim sonunda bulunurlar. Bu set hakkında hiçbir malumat vermezler. Hilafet ve halifeyi tanır fakat Arapça konuşmazlar, Türkçe ve Hazarcadan mürekkep bir dil kullanırlar".* Birunî ayrıca "Kitabü't-tenbih"'deki iklim cetvelinde Bulgarların Suvar ve Bulgar adındaki iki şehrini göstermektedir. Bkz. Şerif Baştav, "Sabir Türkleri", *Belleten,* TTK Ankara, 1941, C. V, s. 86-88.

[320]Priskos'un kaydı şu şekildedir: *"Aşağı yukarı bu sıralarda Sarı Oğur (Saragur), Oğur ve Onoğurlar Doğu Romalılara elçiler gönderdiler. Bu kavimler Savirlerle yapılan harp neticesinde meskûn oldukları yerlerden çıkartılmışlar ve komşu ülkelerin topraklarını istila etmişlerdi. Sabirleri Abarlar püskürtmüşlerdi. Abarları ise okyanus kıyısında oturan ve bir yerden denizden yükselen büyük buharlarla sislerin, diğer taraftan şimdiye kadar duyulmamış pek çok yırtıcı kuşun (grifon) yaklaşmasından kaçan kavimler vatanlarından çıkartılmışlardı ki, bu yırtıcı kuşların insan soyunu yiyip bitirmeden yok olmayacakları söylentisi vardı ve insanları paralıyorlardı. Bu felaketler neticesi hareketlenerek komşu*

sonra kendini kanıtlamış askeri yetenekleri sayesinde Bizans-Sasani savaşlarında aktif rol almaya başladılar.[321] Hatta her iki tarafada aynı anda askeri destek verdiler.[322] Fakat doğuda Juan-juan federasyonu içinde yaşanan iç çekişmeler Sabirler için felaketin başlangıcı oldu. Bu çatışmalar esnasında idareyi ele geçiren Köktürkler, Avar kabilelerini tümüyle yok etmek için harekete geçmişlerdi. Daha batıya gitmek dışında başka bir alternatifleri olmayan Avarlar Sabir topraklarına geldiler. Köktürklerin amansız takipleri Avarlar için korkunç bir felaketti. Sabirlerle karşılaştıklarında onlarla bir ölüm-kalım savaşına girdiler. Savaşı kazandılar fakat tutunamayarak batıya doğru kaçmaya devam ettiler. Sabir kuvvetleri ise yıkıcı bir hezimetin sonucu olarak büyük oranda güç kaybetti.

Bu noktada üzerinde durmamız gereken bir soru var. Avarlar bölgeye intikal ettikleri zaman acaba Hazar kabileleri de bu bölgede mi yer alıyorlardı? Eğer Hazarlar bu dönemde bölgede iseler Avarlarla hiç karşılaşmadılar mı? Zira Sabir güçlerini fena hırpaladıkları anlaşılan Avarların Hazarlara karşı da aynı yıkıcı etkiyi göstermesi olağan duruyor. O zaman geriye iki seçenek kalıyor. Ya Avarlar bölgeye geldikleri zaman Hazarlarla hiç karşılaşmadılar ya da bu dönemde Hazarlar henüz bu bölgede bulunmuyorlardı. Eğer daha makul gibi görünen ikinci seçeneğin doğru olduğunu varsayarsak o zaman Hazarların daha sonra bölgeye geldiklerini kabul etmemiz gerekir.

Hazarlar birçok yerde de geçtiği şekilde Türk olsun ya da olmasın münferit bir topluluktu. Batı Köktürk Kağan'ı İstemi Yabgu'nun politikaları neticesinde Kafkaslarda oluşturulan idare daha sonra Hazar Kağanlığı ismiyle tarih sahnesinde yer almaya

---

ülkelere hücum ettiler. Bütün bu kavimler, hücumun şiddetinden dolayı mukavement edemeden bulundukları yerleri terk edip kaçıyorlardı. Öyle ki, yeni bir yurt arayan Saragurlar ilerlediler ve Akatir Hunlarına rastladılar. Onları harple yenerek tâbi kıldılar ve özelikle Romalıların dostluğunu kazanmak maksadıyla elçiler yolladılar. İmparator, elçileri kabul etti ve hediyelerle memnun ederek geri gönderdi." bkz. Şerif Baştav, "Sabir Türkleri", s. 58.

[321] Antom Salmın, "The Savırs In The Caucasus", *Acta Ethnographica Hungarica,* 2013, s. 198.

[322] Bu konuda Theophanes'in iki farklı kaydı durumu özetlemektedir. 516 yılı olaylarında "*Sabirler denilen Hunlar, Hazar Kapısı'ndan Ermenistan'a girdiler; Kapadokya, Galatya ve Pontus'u yakıp yıktılar ve yaklaşık olarak Eukhaita'da durdular*" diyerek Savir kuvvetlerinin Bizans topraklarına saldırdıklarını belirtir. Theophanes, *The Chronicle of Confessor, Byzantine and Near Eastern History, AD.284-813*, s. 246. 521 yılı olaylarını zikrederken de Hun diye tabir ettiği Ziligd adındaki bir hükümdarın varlığından bahseder. Bu hükümdarın önce Sasanilerle anlaştığını ama sonra daha fazla para vaadeden Bizans tarafına geçtiğini bu yüzden de Sasani hükümdarı Kavad tarafından bu ihanetinden dolayı öldürüldüğünü aktarır. Bkz. Theophanes, *The Chronicle of Confessor, Byzantine and Near Eastern History, AD.284-813*, s. 254. Ancak Hun hükümdarı olarak ifade edilen bu kişi yüksek ihtimalle daha önce Bizans'a saldıran Sabir hakanıydı.

başladı.[323] Anlaşıldığı kadarıyla birçok toplulukla birlikte Sabir kabilelerinin bakiyeleri de bu devletin bünyesinde yer aldılar. O zaman Kafkaslar ötesindeki bölgeleri tarumar eden Avar istilasından nasıl korundukları ve Batı Köktürkleri'nin Kafkasya'daki idaresini nasıl kendi isimleriyle devlet haline getirdikleri arasında bir bağ kurmamız gerekir. Bu noktada elimizde hiçbir bilgi olmamasına rağmen bir teori dile getirebilir. Buna göre Hazar kabilelerinin Volga bölgesine intikali Avar istilasından sonra olmuştu. Bu belki Köktürk devletinin tevcihiyle vuku bulmuştu ya da belki de bağımsız şekilde Köktürklerin ağırlık merkezlerini doğuya kaydırmasından sonra oluşan boşluğu fırsat bilerek kendileri harekette geçmişlerdi.[324]

Sabirler ise bu dönemde daha çok Doğu Kafkasya bölgesine yerleşmişlerdi.[325] Hazarlar kağanlığı inşa edip güçlenmeye başlayınca Bulgarlarla birlikte Sabirleri de denetimleri altına aldılar. Hazarlar aslında kendi kağanlıklarında etnik bir azınlıktı.[326] Ama idare onların elindeydi. Bunun sebebi muhtemelen Sabirlerin Avar hezimetinden sonra dağılıp güçten düştüğü bir dönemde Hazarların yükselen dinamik bir güce ve yönetici sınıfına sahip olmasından kaynaklanmıştı.[327] Ama Hazar kağanı Yusuf, yazdığı mektubunda Sabirleri de Hazarlarla birlikte Togarman'ın[328] soyundan geldiklerini ifade eder.

Kaynaklar VII. yüzyılda Hazarlarla Sabirleri hâlâ birbirinden ayırmaktadır. Nitekim Sabir hükümdarı Alp İlitvar, Hazarlardan izin almaya lüzum görmeden askerî seferler yaparak kendi başına antlaşmalar yapabiliyordu. 682 yılında Gürcü prensinin kızıyla evlenerek Hrıstiyanlığı kabul etmişti. Bu yüzden Gürcülerin, Sabirler arasında Hrıstiyanlığı yaydıkları da anlatılır. Bu hâdiseler, Hazar birliğine bağlı bir kavmin, bu birlikle olan bağlarının ne derece serbest olduğunu göstermeye yetiyor ve bu sistem tipik

---

[323]Marıo Grıgnaschı köktürk devletinin ilk defa olarak İtil ve Kafkasya göçmenlerini teşkilâtlandırıp onlara henüz VII. asrın başlarında bir idare vermiş olduklarını, aynı zamanda bu idarenin kurulmasında Soğd tesirlerinin bir rol oynadığını ifade eder. Bkz. Marıo Grıgnaschı, "Sabirler, Hazarlar ve Göktürkler", s. 246.
[324] Osman Karatay ise Czegledy'nin teorsinden yola çıkarak Hazarların Sabir konfederasyonu içinde bir kabile olabileceğini ifade eder. Osman Karatay, *Hazarlar,* s. 34-35. Benzer bir görüşü Artomanov'da savunur. Bkz. M.İ Artamanov, *Hazar Tarihi,* s.106.
[325]Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş,* s. 117.
[326]Antom Salmın, "The Savırs In The Caucasus", s. 200.
[327]Gumilev ise bu dönemde Hazar denizinin su seviyesinin 3 metre artmasından dolayı Sabirlerin bölgeyi yavaş yavaş terk ederek İran'a şaha ücretli asker olmak için gittiklerini ifade eder. Ayrıca yeni oluşan deltaların Hazarlar için ideal bir ortam hazırladığını bu yüzden Hazarların Terek kıyılarından çıkarak bölgeye geldiğini aktarır. Bkz. L.N. Gumilev, *Avrasyadan Makaleler,* s. 227.
[328]Yahudi literatürüne göre Togarman tüm Türklerin babasıdır. Bkz. Jacob Marcus, *The Jew in the Medieval World: A Sourcebook, 315–1791*, s. 229.

bir Türk feodal idâre tarzını yansıtıyor.[329] Bununla birlikte Sabir halkının bulunduğu bölgede Hazar Kağanlığı kurulduktan sonra zaman içerisinde Sabir ismi unutuldu ve zikredilmedi. Bu durum Sabirlerin kağanlığın bir parçası olarak yaşamaya devam ettiklerini göstermektedir.[330]

Sonuç olarak ifade etmek gerekirse Hazar Kağanlığı Batı Köktürk Devleti'nin Kafkaslarada kurduğu idare şekli içerisinde yer alan tüm kavimlerle birlikte güçlenerek bir devlet halini aldı. Aslar-Alanlar,[331] Barsiller, Burtaslar, Bulgarlar, Madyarlar (Proto Macarlar), Sabirler, Akatzirler, Fin-Ogur kabileleri ve çeşitli Slav kavimleri, bu birliğin içinde yer alıyorlardı. İbn Fadlan Hazarlardan bahsederken her biri kağana bir gelin gönderen yirmi beş bağlı halkın olduğunu zikreder.[332] Bununla birlikte Hazarlar da Hun halklarından biriydi ve *Hududu'l-Alem*'de geçtiği üzere Aşina soyu tarafından yönetilmekteydi.[333] İdare merkezleri Dağıstan'da deniz kıyısında yer alan İtil ile Theophanes'in Zebander dediği Mesudî'nin Semender olarak kaydettiği yer ve Balangar[334] ya da Arapçadaki ifadesiyle Balancar/Belencer isimli şehirlerdi.[335]

Yaşadıkları bölgede onların zaman içerisinde güçlenmesini önleyecek idari bir güç mekanizması bulunmuyordu. Doğuda Çin İmparatorluğu hedeflediği doğal sınırlara kadar ulaşmıştı. Hâkimiyetini Hazarların buluduğu Kafkas ötesindeki Doğu Avrupa bölgesine taşımak niyetinde değildi. Zaten Asya üzerinden gerçekleştirdiği İpek yolu ticaretini büyük ölçüde denetimi altına almayı başarmıştı. Bu yüzden Hazar idaresinin bulunduğu bölgeleri kontrol etmesine neden olacak bir menfaati bulunmuyordu. Aynı şekilde idare merkezinden bu kadar uzak olan bir bölgeye kadar gitmek, zaptetmek ve kalıcı bir şekilde egemenliği altında tutmak mümkün değildi. Nitekim tarihi boyunca da böyle bir teşebbüste bulunmadı.

---

[329]Şerif Baştav, "Hazar Kağanlığı Tarihi", s. 437.
[330]İklil Kurban, *Yaşlı Tarihin İzinde, (Bulgar-Tatar Tarihi ve Medeniyeti),* İstanbul, 1988, s. 40.
[331]Hazarlara bağlı Alan-Slav tugayı tamamiyle *As-tarkan* "Alan başbuğu" adlı bir komutana bağlıydı; Astrahan şehrinin adı da muhtemelen bu unvandan gelmiştir. Bkz. George Vernadsky, *Rusya Tarihi*, s. 46. Ayrıca Alanların Hazar kağanlığı ile ilişkileri hakkında bkz. Irina Arzhantseva, "Alans: between Byzantium and Khazaria", *Mediaeval Europe, 3rd International conference of Mediaeval and Later archaeology*, volume 1, Basel - Hertinger, 2002, s. 3-6.
[332]*İbn Fadlan Seyahatnamesi,* s. 46.
[333]*Hudûd al-'Âlam,*s. 162.
[334]Z. V. Togan, Dağıstan'daki Hazar (yaylak) başkenti Belencer/Balangar'ın adının "Baran-gar" (=sağ-kol/Ordu'nun Sağ-kolunda savaşan boy) sözünden geldiğine işaret etmektedir. Bkz. Zeki Velidi Togan, "Hazarlar", s. 408.
[335]M. Fahrettin Kırzıoğlu, "Köktürklerin En Batı Kolu Hazarlarda Yabancı Cesediyle Yağmur Yağdırma Geleneği (Dağıstan/Balangar'da, 643 veya 663 yılı)", s. 247.

Bölgenin güçlü devletleri olan Sasaniler ve Bizans İmparatorluğu ise daimi olarak kendi aralarındaki mücadelelerle meşguldüler. Dolayısıyla işbirliği içerisinde ya da ayrı ayrı olarak Hazar devletine müdahale etme önceliğine sahip olmaları söz konusu değildi. Hatta kendi aralarındaki çatışmalardan ötürü iki tarafta güçlü bir askeri müttefik bulma arayışında oldukları için Hazarlarla itifak kurmaya çalıştılar. Bu sayede Hazar kağanlığı iki taraf nezdinde de bağımsız bir güç olarak varlığını kabul ettirdi. Öte yandan bu mücadelelere dâhil olarak hem büyük bir gelir elde etti hemde askeri açıdan güçlü bir orduya sahip oldu.

Böylece Batı Köktürk Devleti'nin kurduğu idare hiçbir harici müdahaleye maruz kalmadan süreç içerisinde yavaş yavaş bölgedeki kavimler üzerinde otoritesini kurarak güçlenmeye başladı. Anlaşıldığı kadarıyla bu kavimler içerisinde Hazarlar ön plana çıkarak yönetimin kontrolünü ele geçirdiler. Bu yüzden kurulan idare yeni bir isim ve yönetim biçimiyle müstakil bir devlet haline geldi.

2.3. HAZAR DİLİ

Hazarların köken meselesi büyük oranda Türk oldukları tezine dayanır. Bu görüşün sebebi ise Hazarların birçok bakımdan Türklerle özdeş özelikler taşımasıdır. Savaş taktiği olarak sahte ricatı uygulamaları, yönetim hiyerarşisinin Türk geleneğine göre unvanlar kullanmaları ve geleneksel Türk kültürünün özeliklerini taşımaları bu görüşü destekleyen çok önemli bulgulardır. Nitekim Hazarlar bir Türk kavmi olmasa dahi zaman içerisinde Türklerle beraber yaşamanın getirdiği alışkanlıklar neticesinde büyük oranda Türkleştiklerini kabul edebiliriz. Zira Hazar hükümdarı Yusuf Kağan X. yüzyılda ele aldığı mektubunda kendi soyunu Yahudi geleneğinde Türklerin atası olarak kabul edilen Togarman'a dayandırmaktaydı.[336]

Ancak bir kavmin hangi millette dayandığı konusundaki en belirleyici husus olan dil konusunda ise hala önemli belirsizlikler var. Eğer Hazarlar Türk ise ya da zamanla Türkleşmişlerse o zaman muhtemelen Türkçe dilini kullanıyorlardı.[337] Fakat günümüze ulaşan bilgiler çoğunlukla bu iddianın aksini ifade etmektedirler. Hazarların hangi dilli

[336] Olgun Ergün-Paşa Cengiz Kara, *Özgün Belgeler Işığında Yahudi-Hazar Yazışmaları,* s. 81.
[337] J. Brutzkus, Hazar dilini Türk dil grubunun bir lehçesi olarak kabul eder. Hatta ona göre Kiev ismi de Türkçeydi ve "Alçak yerleşme alanı" anlamına geliyordu. Bkz. J. Brutzkus, **"**Eski Kiev'in Türk-Hazar Menşei", Çev. Halil İnalcık, İkbal Berk, *AÜDTCF Dergisi,* C.IV, Ankara, 1946, Sayı, 3, s. 345.

konuştukları konusunda bize bilgi veren sadece İslâm kaynakları var. X. yüzyılda yani Hazarların hala var olduğu bir dönemde yaşayan İstahrî: "*Hazarların dili Türkçe ve Farsçadan başkadır hiçbir milletin diline benzemez"* der.[338] Yine bu yüzyılda yaşayan İbn Havkal'de benzer bir tespit ortaya koyar.[339] XII. yüzyılda eserini kaleme alan Yakutî'de -muhtemelen bu seyyahların bilgilerini kullanmıştı- onların ifadelerini teyit etmektedir. Ebû Abdullah el-Gırnatî: *"Hazar diline başka dillerden giren söz yoktur"* dedikten, sonra, *"Bulgar dili, Hazar dilidir"* diye bildirmiştir.[340] Hazarların çöküşünden yaklaşık bir asır sonra yaşamış olan Birûnî ise Bulgar ve Suvarların (Sabirler) Türkçe ve Hazarca karışımı bir dil kullandıklarını belirterek Hazarcanın Türkçeden farklı bir dil grubundan olduğuna işaret etmektedir.[341] Ona yakın bir dönemde eserini yazan Kaşgarlı mahmud ise: "*Rum diyarındaki Peçeneklere kadar "Suvar", "Bulgar" dilleri – bir düzüye kelimelerin sonu kesilip kısaltılmış – bir Türkçedir"*[342] diyerek başka yerlerde konuşulan Türk lehçelerinden farklı olduklarını ifade etmektedir. Dolayısıyla bu farklılığın sebebi eğer Hazar dilinin katkısı ise o zaman Birûnî'nin aktardığı bilginin doğru olduğunu ispat etmektedir.

X. yüzyılda yaşamış olan Muhammed b. İshâk en-Nedîm (ö. 385/995) "el-Fihrist" isimli eserinde Hazarların İbrani dilini kullandıklarını ifade eder.[343] XIII. yüzyılda (1206) İranlı tarihçi Fahreddin tarafından kaleme alınan Mübarek-Şah tarihinde ise Hazarların kullandıkları dil ile ilgili şu cümlelere yer verilir: *"Hazarların Rus alfabesine yakın bir alfabeleri var. Onlara yakın bir yerde yaşayan bir grup Rum bu yazıyı kullanırlar ve onlara Rus Rumları denilir. Soldan sağa doğru yazarlar ve harfleri bitişik değildir. Alfabe 21 harften oluşur. Bu alfabeyi kullanan Hazarların büyük bir kesimi Yahudi."*[344] Rusların bir alfabesi vardı. İbn Nedim "*Sözüne itimat ettiğim biri bana şunu anlattı*: "*Kabk Dağı" (Kafkaslar) hükümdarlarından biri onu Rus hükümdarına göndermiş.*

---

[338] İstahrî, *Kitabü'l-Mesalik ve'l-Memalik,* s. 131.

[339] İbn Havkal, *Sûrat El-Arz,*s. 301. Mercanî'de 19. Yüzyılda kaleme aldığı eserinde İstahrî ve İbn Havkal'ın Hazarların diliyle ilgili söylediklerini tekrar ettikten sonra "Hazar dili elbette ki Türk dilidir" diye eklemede bulunur. Bkz. Şehabeddin-i Mercani, *Müstefâdü'l-Ahbâr fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar,* Çev. Mustafa Kalkan, Ankara Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2008, s. 43. Ancak bu ifade yazarın şahsi kannatti olduğundan doğru kabul edemeyiz.

[340]Şehabeddin-i Mercani, *Müstefâdü'l-Ahbâr fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar,* s. 85.

[341]Ebu Reyhan el-Birûnî, *El-Âsâr el-Bâkiye*, s. 85; Peter b. Golden, *Central Asia in World History,* Oxford University Press, Oxford and New York:, 2011, s. 226.

[342]Kaşgarlı Mahmut, *Divan-ı Lûgat-it- TürkTercümesi,* C.I, s. 30.

[343]Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist,* s. 72.

[344] R.N. Frye, " Notes to İslamic Sources on the Slavs and Rus", *Muslim World,* Ocak 1950, s. 23; D.M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars,* s. 120.

Onların ağacın üzerine oyulan bir yazısı olduğunu ileri sürdü. Bana üzerinde nakışlar olan bir beyaz ağaç parçası gösterdi. Bunların kelime mi harf mi olduğunu bilmiyorum" [345]diyerek bunu teyit etmektedir. Buna karşın W.W. Barthold, Hazarların Rus alfabesini kullanmalarını ve iki halkın alfabeyi Grekçe'den almış olmalarının mantıklı bir ifade olmayacağına ilişkin haklı bir tespit ortaya koyar. Zira Hazarların hüküm sürdüğü, yerleşik hayatta geçtiği, Türk yazsını bildiği ve Yahudiliği kabul ettiği bir dönemde Ruslar göçebe bir toplumdu ve IX. yüzyılda Kiril alfabesini almışlardı. Bundan dolayı Hazarların Rus alfabesini kullandıklarını varsaymak mümkün değil. Nitekim Artamonov'da nümizmatik ve arkeolojik bulgulardan yola çıkarak Hazarların bir alfabelerinin olduğunu ve bu alfabenin Köktürk yazıtlarında kullanılan alfabeye daha yakın olduğunu belirtmektedir.[346]

Bundan dolayı Hazarların Türkçe dilini konuşmadıklarını belirtmemiz gerekir. Fakat Hazarlardan günümüze ulaşan kelimelerin büyük çoğunluğu özel isimlerdir ve Köktürk Türkçesine benzerlikleri vardır. Peter Golden tarafından tespiti yapılan yaklışık elli kelimenin etimolijileri çoğunlukla bu görüşü onaylamaktadır.[347] Ama gerek Peter Golden gerekse Hazar dili konusunda önemli bir çalışmaya imza atmış olan Marcel Erdal[348] Hazarların hangi dilli konuştuğu hususunda tereddüt içersindeler. Csanâd Bâlınt iseHazar bölgesinde bulunan rünik yazıların Nagyszentmiklos hazinelerindeki (bugün Romaya'da Sinnicolau mare) yazılarla ve son zamanlarda Macaristan'daki Szarvas'ta ortaya çıkarılan Avarların son dönemlerinden kalma bir iğnedenlikte bulunan yazı işaretleriyle birçok benzerlikler göstermesinden dolayı bir takım tarihsel sonuçlar çıkarmaya olanak verdiğini belirtir. Hazar rünik yazısının Türk rünik yazısıyla akrabalık gösterdiğini iddia ettikten sonra Hazar Rünik yazısının bulunan yazıların kıslığı ve

[345]Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist,* s. 72.
[346] M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi,* s. 321.
[347]Peter Golden'ın derlediği Hazar dilindeki kelimeler: Boy adı olarak; Hazar ve Kabar, Uruk adı; Ansa, kişi isimleri; Alp ilut'uer (İlteber), Alp Tarhan, As Tarhan, Avcı Tarhan, Bagatur, Barcık, Baştu/Baştva, Beg, Belgici, (Balıkçı?), Boluşçı, Bulan, Bulcan, C'at Kasar, Ç'at'n Hazar, Çiçek, Çorpan Tarhan, Çul/Çulı, Hazar Tarhan, (ı)buz(s)er Gliban®, Yilig (ilig), İr-Tigin, Cabgu, Cavşigar, Kağan, Katun (Hatun), Kat'irlit'ber (Kadır İlteber?), K.sa, Kündür, Kundacık, Papatzys, P'arsbit (Barsbeg?), Şad, Selifan, Tarhan, T'armaç, Tudun, Yazır Bulaş ve Ziebel, yer adları; Belencer, İtil/Atıl, Hamlıc/Hamlih, Semender, Sarığşın, Şarkel, Varacan; ve üç tane de ne anlama geldiği belli olmayan sözcük; kışu(w)ı, b.g.nd ve al-jdadah. Bkz. Peter Golden, *Hazar Çalışmaları,* s. 144-284.
[348]Marcel Erdal, "The Khazar Language", *The World of the Khazars: New Perspectives,* edts. Peter B. Golden, Haggai Ben-Shammai, András Róna-Tas, Brill, 2007 s.75-108.

eksikliği nedeniyle henüz çözülemediğini ekler. Fakat Majaki'de bulunan ve 78 yazı işareti içeren yazının muhtemel çözümünden çok şey beklediğini de özelikle vurgular.[349]

Sonuç olarak günümüze ulaşan verilerden yola çıkarsak; Hazarlar askeri ve siyasi teşkilatlanmayı Türk geleneği içersinde kurumsallaştırdıkları için bu alanlarla ilgili kavramlar çoğunlukla Türkçe kökenliydi. Nitekim Peter Golden'ın tespit ettiği kelimeler ekseriyetle bu alanlardaki terimlerle ilgili olduğu için Türkçe kökenli olmaları olağandı. Ancak konuşma diliyle ilgili kaynakların aktardığı bilgilere bakarsak Türkçe'den farklı bir dil kullandıkları anlaşılıyor. Bununda sebebi muhtemelen Hazar devleti bünyesinde yer alan farklı kavimlerin zaman içerisinde kaynaşması sonucu ortak bir dil alanının ortaya çıkmasıydı. Zira Hazar coğrafyasında hem farklı dinlerden hem de farklı dillerden birçok kavim yaşamaktaydı. Bu durum zaman içersinde dil yapısında da bu çeşitliliğin getirdiği yeni ve ortak bir dil kurgusunun oluşumuna katkı sağladığını varsayabiliriz.

2.4. HAZAR COĞRAFYASI

Hazar ülkesinin kuzeyinde göçebe Fin-Ogur kabilelerinin yaşadığı step orman kuşağı hâkimdi. Hazarların Araplarla yaşanan savaşlardan dolayı merkezi biraz daha kuzeye kaydırmasıyla birlikte bu bölgelerdeki halkda zaman içerisinde merkeze daha yakın olmaya başladı. Ayrıca avcılıkla elde ettikleri ürünleri ticaret yoğunluğunun artmasıyla birlikte satarak hem ekonomik bir gelir kaynağı elde ettiler hemde yerleşik kültürle daha yakın bir ilişki kurmaya başladılar.[350]Ülkenin güneybatısında Karadeniz havzası, kuzeybatısında ise Kırım yarımadasından Tuna havzasına yayılan ticaret yolları ve verimli toprakların bulunduğu otlak alanları hâkimdi. Bu bölgenin sınırında Hazarlar ile kadim geçmişleri ve yakın temasları bulunan Macarlar yaşamaktaydı.[351] Ülkenin

[349]Csanâd Bâlınt, "Hazar'lara İlişkin Arkeolojik Araştırma", s. 48.

[350]Roman K. Kovalev, "The İnfrastructure of the Northern Part of the 'Fur Road' Between the Middle Volga and the East During the Middle Ages," *Archivum Eurasiae Medii Aevi,* 11, 2000–2001, s. 25–64; Roman K Kovalev, "The Infrastructure of the Novgorodian Fur Trade in the Pre-Mongol Era (ca.900–ca.1240)," *Dissertation* University of Minnesota, 2003, s. 3.

[351]Macarlar Karadeniz'in kuzey kıyılarında yaşıyorlardı ve köleleştirdikleri Slavları satıyorlardı. Bkz. *Hudûd al-'Âlam,* s.182. Yaklaşık 600 yıllarında Macarlar, Kuban-Don bölgesi ile Dinyeper arasındaki Bulgar Türklerinin çoğunluğunun boşalttığı bölgeyi işgal etti. Burada baskın olan ve geri kalan Bulgarlara saldırıp mağlup eden Hazarlar ile temasa geçtiler. Ancak, Bulgarların önemsiz bir bölümü, Hazar yönetimini kabul etti ve Hazar kağanlığı diyarında kaldı. VII. yüzyılın sonlarında, Macarlar batıya doğru hareket ettiler ve Dnyeper ile Aşağı Tuna arasındaki bölgeleri işgal ettiler; ki burası daha önceki Batılı Bulgarların yaşadığı ve Macarlarla Bulgarların her ikisinin de Hazarlara bağlı olduğu ve büyük gelişim sağladığı ve aralarındaki iletişimin kurulduğu yerdi. Hazarlarla bağlarını gevşetmek isteyen Bulgarlar, bazı Macarlarla birlikte yavaşça kuzeye doğru hareket ettiler. Hem Volga Bulgarları hem de Volga Macarları,

güneyinde Derbend ve Daryal geçişlerinin bulunduğu Kafkas dağlarının sınır hattı olduğu sarp geçitler yer alıyordu. Hazarlar özelikle IX. yüzyılın ikinci yarısına kadar bu geçitleri aşarak sık sık güneye sarkmışlardı. Bu geçitlerin arkasında bulunan Ermeniye bölgesi, Azerbaycan, Abhazya ve Alan ülkeleri zaman zaman Hazar idaresi altında yer aldı. İbn Rüsteh Hazarların ülke sınırlarından bahsederken büyük bir dağın olduğunu ve bu dağın Tiflis diyarına kadar uzandığını belirtir.[352]

Arapların Ermeniye bölgesinde bir idare kurmaları neticesinde bu bölgeler üzerindeki Hazar hâkimiyeti sarsılmaya başladı. Müslümanlar, Ermenistan ve Azerbaycan bölgelerine hâkim oldular. Bununla birlikte IX. yüzyılda Hazar kağanlığı güç kazanmaya başlayınca Abhazya ve Alan[353] ülkelerini kontrolü altına almayı başardı. Bu dönemde ülkenin kuzeydoğusunda yer alan İtil Bulgarları da Hazarların kontrolü altında bulunuyordu. Bu sayede ülkenin sınırları bu yönde Hazar denizine kadar ulaşıyordu. Bölgeye Abbasi elçisi olarak giden İbn Fadlan, İtil Bulgarlarının Hazarların kontrolü altında olduğunu teyit eden bilgiler verir.[354]Bu bakımdan genel bir değerlendirme yapmak gerekirse Hazar ülkesi,İtil Bulgar ülkesinden Hazar denizine kadar ulaşan Hazar deniziyle Karadeniz arasındaki sahayı kaplıyordu. Bu topraklar kuzeyde İdil (İtil) Bulgar Türkleri'nin ülkesine, Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara, hatta batıda Kiev'e kadar uzanıyordu. İtil, Yayık, Don ve Kuban nehirlerinin havzalarına yayılarak önemli ticaret yollarını kontrol altına almıştı.[355]Dolayısıyla Hazarlar VII-IX. yüzyıllar arasında Doğu Avrupa'nın neredeyse yarısını egemenliği altında bulunduran büyük bir imparatorluktu.[356]

---

900 yılı civarında Kama nehri hattına ulaştılar. Macar halkının büyük kitlesi, IX. yüzyılın ortalarında, Hazarlar tarafından atanan bir şef tarafından yönetilen bir kabile federasyonu kurdukları Etelküzü'nde kaldılar. Macarların askeri gücü, 862 yılından itibaren birçok başarılı batı baskınına katılacakları ölçüde büyüdü. 895 baharında Doğu'da ortaya çıkan Peçenek ordusu Etelküzü'ndeki Macarlara saldırdılar. Macarlar daha sonra yavaş yavaş Tisza boyunca güneye doğru hareket eden Árpád ordusuna kaçtılar. Aynı yıl Árpád altındaki Macarlar, Karpat havzasının doğu kısmını işgal ettiler ve 899'da batıya doğru hareket ettiler. Bkz. Charles F. Carlson, *Early Travelers to Altaic Communities,* 68-69; Akdes Nimet Kurat, *Peçenek Tarihi*,Devlet Basımevi, İstanbul: 1937, 45; Bálint Zoltán Takács, "IX. Yüzyılda Hazarlar, Peçenekler ve Macarlar", *Türkler,* C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 874.

[352] İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefîse,* s.158.

[353] Irina Arzhantseva, "Alans: between Byzantium and Khazaria", s. 3.

[354]Hazar kağanı Bulgar hükümdarından her sene bir samur derisini haraç olarak almaktaydı. Ayrıca Bulgar hakanının oğlu Hazar sarayında rehin tutulmaktaydı. Bu bir şekilde İtil Bulgarlarının Hazar Kağanı'nın bağlı olduğunu gösterir. *İbn Fadlan Seyahatnamesi,* s. 36-37.

[355] Ahmet Taşağıl, "Hazarlar", *DİA,* C. 17, s. 117.

[356]M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 496.

Hazar Devleti'nin, esas ağırlık merkezi önceleri Kızlar bölgesinde Terek Nehri boyunda Semender şehri idi.[357]Mesudî, Derbend geçidinden sekiz günlük mesafede olan Semender şehrinin Hazarların ilk başkenti olduğunu söyler.[358] Daha sonra Arap fütuhatının Kafkasları aşarak Hazar coğrafyasına kadar ulaşmasıyla birlikte devletin merkezi Semender'in kuzeyinde yedi günlük bir mesafede bulunan İtil Nehri'nin Hazar denizine döküldüğü bölgede Astrahan civarındaki[359]İtil (Âmül) şehrine nakledilmişti.[360]

Ülkenin kuzey hudutlarından orta kuşağa kadar olan bögeler step ormanlarıyla kaplıydı. Genelikle göçebe Türk kavimlerinin bulunduğu kuzeydoğu orta kuşağı ise bozkır kültürünün hâkim olduğu bir alandı. Doğu Avrupa ovasını Sibirya'dan ayıran Uralların dağ silsilesi Hazar Denizi'ne ulaşmadan önce güney ucunda kopuyordu ve Asya'daki bozkırları bir tür doğal geçit oluştururarak Karadeniz bölgesiyle birleştiriyordu.[361]Bu kuşakta bulunan halklar, VIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra tarım faaliyetleriyle ilgililendiler.[362]Ancak bölge, zengin bitki örtüsü, düşük yağış oranı ve geniş açık alanlarından dolayı çok verimli olmasına rağmen yerleşik tarım için elverişli bir toponomiye sahip değildi.[363]Bu yüzden çoğunlukla bozkır kültürünün temel geçim kaynaklarından biri olan büyükbaş hayvancılığını yapmaya devam ettiler.[364] Ülkenin batı yakası coğrafi olarak düz arazilerin çoğunlukta olduğu verimli sulak otlak bölgelerdi. Bu bakımdan hayvancılıkla birlikte tarımsal faaliyetlerde ön plana çıkmaktaydı. Ayrıca dönemin en gelişmiş ticaret şehirlerine de ev sahipliği yapıyordu.

---

[357]Şehir bulunduğu konum itibarıyle Hazar denizinin batısındaki kervan yolculuklarının da duraklarından biri olmalıdır. Bkz. Mustafa Gökçe-Tuba Kalkan, "Yolların ve Medeniyetlerin Buluşma Noktası Hazar Havzası (9-13. Yüzyıllar)", *Atsız Armağanı,* Yay. Haz. Saadettin Yağmur Gömeç, Ankara, 2017, C. II, S. 209-210.

[358] Mesudî, *Muruc ez-Zeheb,* s. 136. Aynı Mesudî bir başka eserinde ise eski başkentin Belencer olduğunu ifade eder. Bkz. Mesudî, *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf,* Çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, 2018, s. 57.

[359]Mustafa Gökçe-Tuba Kalkan, "Yolların ve Medeniyetlerin Buluşma Noktası Hazar Havzası (9-13. Yüzyıllar)", s. 209. Artamanonov, İtil şehrinin bugünkü Astrahan şehrinin 120 km yukarısında Tatar'ın ilk başkenti Saray-Batu'nun harebelerinin bulunduğu yerde olduğuna inanıyor. Bu bilgiye bir ekleme yapan Gumilev, İtil şehrinin üzerinde bulunduğu Volga nehrinin su yüzeyinin yükselmesinden dolayı şehrin sağ tarafının kalıntılarının sahille birlikte göçüp gittiğini sol tarafının ise alüvyonlarla kaplandığını ifade eder. Bkz. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi,* s. 501-502.

[360]*Hudûd al-'Âlam,* s. 161-162; İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 199; Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm,* s. 355-356; İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı,* 119. İbn Havkal, Semender ile İtil şehri arasındaki bölgenin boş ve çöl olduğundan bahseder. Bkz. İbn Havkal, *Sûrat el-Arz,* s. 302.

[361]*Slavs And the East*, Edt: Mikhail Tikhaminov, Babadjen Gafurov, Unesco, 1965, s. 17.

[362]L.N Gumilev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları,* s. 179.

[363] Geoffrey Hoskıng, *Rusya ve Ruslar,* Çev. Kezban Acar, İstanbul, 2011, s. 14.

[364] Peter B. Golden, *Hazar Çalışmaları,* s. 24.

Ülkenin başkenti İtil şehri, İtil nehrinin yanıbaşında kurulmuştu.[365]İbn Fadlan,[366] Mesudî[367] ve İbn Havkal[368] şehrin iki yakadan oluştuğunu söylemektedirler. Şehrin bir yakasında kağanın sarayı[369] ve maiyeti bulunurken diğer tarafında halk tabakası yaşamaktaydı. Hazar Kağanı Yusuf ise yaşadığı şehrin üç parçadan meydana geldiğini bir kısmında Kraliçe ve maiyeti ile birlikte Yahudilerin, Müslümanların, Hrıstiyanların ve diğer halkların yaşadıklarını, şehrin ikinci bir bölgesinin daha olduğunu ve üçüncü kısımda ise kendisinin beyleri, kulları ve hizmetkârlarıyla birlikte yaşadıklarını ifade eder.[370]Şehir iki yakadan meydana geldiği için ulaşım gemilerden yapılan köprü vazifesiyle temin edilirdi.[371]Etrafı surlarla kaplı iken[372] içinde çarşılar, hamamlar ve dini mabetler ile ağaçtan yapılan keçe ile örtülen hargah (çadır) tipi meskenler bulunuyordu.[373] Buna karşın evlerinin çoğu kerpiçtendi. Şehrin çevresi ve iç kısmı ağaçlarla kaplı olmasına rağmen bozkıra açılan kapı tarafında yeşliğin olmadığı kuru bir iklim örtüsü hâkimdi.[374]Müellifi bilinmeyen ve 1126 yılında telif edildiği düşünülen "Mücmelü't-tevârîh" isimli eserde İtil şehrinin özelikle kışın sert bir iklime sahip olduğu belirtilir. Bu yüzden şehir halkının kışın şehirde yazın şehir dışında oturduğu kaydedilir.[375]Şehirden yaklaşık 20 fersah uzaklıkta bulunan bu bölgelerde ziraat yapılır ve ürünlerde suyolu ile kent merkezine getirilirdi.[376]Yusuf kağan "*Nisan ayında şehirden çıkıyoruz ve herkes*

[365]Hudûd al-'Âlam'da İtil nehri ile ilgili: "*Diğer bir nehir Etil'dir. Artuş (İrtiş)'un kuzeyinde aynı dağdan (Halluh dağı) çıkar. Çok muazzam ve geniş bir nehirdir. Kimak içinden akarak Çûbîn'e aşağıya iner. Sonra Bulgarı'ı geçinceye kadar Guzlar ve Kimaklar arasında sınır çizerek batıya doğru akar. Sonra Türk Peçenekleri ile Burtâs arasından akarak güneye döner. Hazarlara âit Etil kasabasını iki kısma ayırarak Hazar denizine dökülür"* denilmektedir. *Hudûd al-'Âlam,* s. 75.
[366]*İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s. 47.
[367]Mesudî, *Muruc ez-Zeheb,* s. 136.
[368]İbn Havkal, şehrin iki kısımdan oluştuğunu belirtikten sonra batı kısmının büyük olduğunu ve hükümdarın Hazaran denilen bu kısımda ikamet ettiğini belirtir. Etil denilen doğu kısmında ise Bek adlı kişinin olduğunu ifade eder. Bkz. İbn Havkal, *Sûrat el-Arz,* s. 298-299.
[369]Birçok İslâm coğrafyacısı kağanın saraynın tuğladan yapıldığını ve başka birinin tuğladan ev yapılmasına izin verilmediğini belirtirler. İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 220; İbn Havkal, *Sûrat el-Arz,* s. 299; Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm,* s. 365.
[370]Olgun Ergün-Paşa Cengiz Kara, *Özgün Belgeler Işığında Yahudi-Hazar Yazışmaları,* s. 94-95.
[371]Mesudî, *Muruc ez-Zeheb,* s. 136.
[372] Şehir surunun dört kapısı bulunur. Mukaddesî sur kapılarından birinin nehre açıldığını ve oraya anca kayıkla ulaşıldığını bir diğer kapısının ise bozkıra açıldığını belirtir. Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm,* s. 365. Ayrıca Bkz. İbn Havkal, *Sûrat el-Arz,* s. 299.
[373] İbn Havkal, *Sûrat el-Arz,* s. 299. Mukkadesî ise evlerin çadır, ahşap, keçe ve hirkâhlardan oluştuğunu belirtir. Bkz. Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm,* s. 365.
[374] Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm,* s. 363-365.
[375]Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri,* s. 38.
[376]İbn Havkal, *Sûrat el-Arz,* s. 301; İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 196-203; *Hudûd al-'Âlam,* s. 161-162; Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm,* s. 356.

kendi tarlasına, bağına ve tarla işlerine gidiyor" diyerek bu bilgiyi doğrulamaktadır.[377] Buna karşın devamında yaşadığı adada üzüm bağlarının, tarlalarının ve bahçelerinin olduğunu ifade eder.[378]Mukaddesî, şehirde bol miktarda koyun ve bal olduğundan bahseder.[379]Nehrin kenarında yer aldığı için ayrıca balıkçılık faaliyetleride yaygınlık kazanmıştı. İbn Havkal, şehirde başlıca tüketim yiyeceklerinin balık ve pirinç olduğunu belirtir.[380] Mukaddesî, balığın yanı sıra mısır ekmeğinin de tüketildiğini dile getirir.[381]Şehirde imal edilen tutkal başka ülkelere ihraç ediliyordu.[382] Onun dışında zamk, cıva, bal, mum, ipek, kürk-yün, kunduz derileri ve hayvan postları da şehirden dış ülkelere ihraç edilen diğer ürünlerdi.[383]

İtil şehrinin bir diğer avantajlı tarafı suyolu bağlantı hatları üzerinde kurulmuş olmasıydı. Bu sayede ülkenin farklı bölgelerinde üretilen ürünler kolay bir şekilde suyolu ile başkentte taşınabiliyordu. Bu durum halkın kendi ürünlerini uluslararası bir ticaret konumuna erişmiş olan İtil'de rahatlıkla pazarlamalarını sağlıyordu. Ayrıca şehrin zengin bir ürün yelpazesine sahip olmasına imkân tanıyordu. Aynı zamanda Hazar Kağanı İtil şehri üzerinden suyolu ile ticaret yapan çeşitli milletlerden geçiş vergisi alıyordu.[384] İtil'e gelen Rus ticaret gemileri taşıdıkları mallar için vergi öderlerdi.[385]İbn Fadlan, Hazarlardan Bulgar ülkesine geldiğinde Hazar Kağanı'nın gemiye çıkarak malları saydığını ve hepsinden öşür (gümrük) vergisini aldığını belirtir. Yine Rus ya da başka milletlerden köle getiren oldu mu kağanın on köleden birini seçerek aldığını da yazar.[386]

İtil'den sonra en büyük şehirlerden biri Semender kentidir. Hatta Mukaddesî'nin ifadesine göre başkentten daha büyüktür.[387] İtil şehri ile Derbend geçidi arasında Serir (Avar) kavmine komşu bir yerde bulunan ve Terek ile günümüzde Hazar denizi kıyısında

---

[377]Olgun Ergün-Paşa Cengiz Kara, *Özgün Belgeler Işığında Yahudi-Hazar Yazışmaları,* s. 96.
[378]Olgun Ergün-Paşa Cengiz Kara, *Özgün Belgeler Işığında Yahudi-Hazar Yazışmaları,* s.98.
[379]Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm,* s. 355.
[380]İbn Havkal, *Sûrat el-Arz,* s. 301. Tahılgiler Hazarların ekmek ihtiyaçlarını giderdikleri başlıca besin maddeleriydi. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 510.
[381]Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm,* s. 365.
[382]M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 510.
[383]*Hudûd al-'Âlam,* s. 161-162; Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm,* s. 356; İbn Havkal, *Sûrat el-Arz,* s. 301; İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 196-203.
[384]Hudûd al-'Âlam'ın yazarı, Hazar kralının malının ve zenginliğinin deniz gümrüğünden geldiğini ifade eder. *Hudûd al-'Âlam,* s. 162.
[385] İbn Havkal, *Sûrat el-Arz,* s. 301.
[386]*İbn Fadlan Seyahatnamesi,* s. 36-37.
[387]Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm,* s. 368.

bulunan Mahaçkale'nin arasında yer alan şehir, önemli bir konuma sahipti.[388] Bostanlar ve üzüm bağlarının çok bulunduğu verimli topraklara ev sahipliği yapıyordu. Şehirdeki evler coğrafyanın ve Türklerinin geleneksel inşa biçimi olan çadır yapısının uyumlu bir şekilde vücut bulduğu ahşaptan üretilen üstleri keçe ile örtülen kube şeklindeki harkah (çadır) yapılarından meydana gelmekteydi. Şehirde Yahudiler, Müslümanlar, Hrıstiyanlar ve putperestler birlikte yaşadığı için aynı anda hem kiliseye hem camiye hem de havraya ev sahipliği yapmaktaydı.[389]Anonim *Hudûd el-'Âlem'*de deniz kıyısında yer alan kentin tüccarları ve pazarları ile güzel bir yer olduğu vurgusu yapılır.[390]

Genelikle Semender ismiyle birlikte zikredilen bir diğer şehir ismi ise Belencer'dir. İslâm coğrafyacıları Semender ile ilgili bilgiler vermelerine rağmen Belencer'e ilişkin malumat veren neredeyse yok gibidir. Bununla birlikte özelikle Arap-Hazar mücadeleleri esnasında kentin konumu ile ilgili bazı İslâm kaynakları önemli bilgiler aktarır. Bu bilgilerden yola çıkarak baktığımız zaman Belencer'in kesinlikle Kafkasya bölgesinde yer aldığı anlaşılmaktadır.[391] Belazûrî, İslâm kuvvetlerinin Kafkasları ilk kez aşmaya çalıştıklarında Hazar ordusunun onları Derbend geçidinin ötesinde Belencer şehrinde karşıladıklarını ifade eder.[392] Daha sonra farklı tarihlerde İslâm kuvvetleri Cerrâh B. Abdullah ya da Muhammed B. Mervân önderliğinde 723 ve 737 yıllarında Kafkasları aştıklarında Belencer, Semender, Berde'a ve oradan İtil'e ulaşacaklardı.[393] Yusuf Kağan'ın mektubunda "V-r-şan" isimli bir nehire varılıncaya kadar 20 fersah yol gidildiğinden bahsedilir.[394]Bununla birlikte bazı araştırmacılar bu nehrin Belencer'in olduğu yerde bulunduğunu ifade etselerde Minorsky, Belencer'i geçerek Semender ve diğer şehirlere ulaşan İslâm kuvvetlerinin bu nehri nasıl aştıklarının soru işareti barındığını ifade ederek bu görüşün doğru olmayabileceğini dile getirir.[395]

Hazar Kağanı Yusuf, mektubunda ayrıca ülkesinin şehirleri, sınırları ve kendisine bağlı tâbi idarecilerle ilgili de bilgiler verir. Kağan mektubunda İtil Nehri'nin etrafında

---

[388]*Hudûd al-'Âlam,* s. 452.
[389]İbn Havkal, *Sûrat el-Arz,* s. 302; Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm,* s. 368.
[390]*Hudûd al-'Âlam,* s. 162.
[391]*Hudûd al-'Âlam,* s. 452.
[392]Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân,* s. 291.
[393]Bu seferler esnasında Arapların kullandıkları yol güzergâhları hakkında Bkz. Dan Shapira, "The Khazar Account on the Ardabil War and the Problem of its Authenticity", *Eurasia in the Middle Ages*, Eds., István Zimonyi and Osman Karatay, Studies in Honour of Peter B. Golden, Wiesbaden: Harrassowitz, 2015, s. 311-334.
[394]Olgun Ergün-Paşa Cengiz Kara, *Özgün Belgeler Işığında Yahudi-Hazar Yazışmaları,* s. 97.
[395]*Hudûd al-'Âlam,* s. 453.

çok sayıda köy ve şehrin bulunduğunu buralarda yaşayan insanlardan bazılarının açık yerlerde bazılarının surlarla güçlendirilmiş şehirlerde yaşadığından bahseder. Bu bölgede yaşayan halkları da Bur-t-s,[396] Bul-g-r,[397] S-var[398], Arisu[399], Ç-r-mis,[400] V-n-n-tit ve S-v-r,[401] isimleriyle ifade eder. Kağan ülkesinin Hazar denizi tarafındaki hâkimiyetini ifade etmek için Slavlar ile Hazar denizine bir aylık mesafedeki kıyılarda bulunan bütün halklardan haraç aldığını yazar. Güneye doğru ülkesinin kapladığı topraklar için Semender'den başlayarak ülkenin sonunda T-d-lu[402] isimli bir yerleşim merkezinden bahsederek deniz kıyısında kurulu Derbend geçidine değinir. Sonrasında Azur ile ülkenin son hududunda bulunan B-g-da, S-ridi,[403] Kitun, Ar-ku, Saula, S-g-s-r-t,[404] Albus-r, Ukhus-r, Kiadus-r,[405] Sig-l-g[406], ve Zunih[407] isimli yerleşim yerleşim yerlerinin isimlerini verir. Devamında "*Af-gan[408] sınırına kadar alanların hepsi, Kasa ülkesinde yaşayanların hepsi, Kiyal, T-k-t, G-bul kabilelerinin hepsi – Kustantina'nın sınırına kadar iki aylık mesafede yaşayan herkes bana haraç veriyor"* diyerek bu yönde hükümranlığının vardığı

[396] Bu halk Müslüman coğrafyacılarında sık sık ifade ettiği Burtas halkı olmalıdır.
[397] İbn Fadlan ve diğer coğrafyacıların eserlerinde ifade ettikleri Bulgar halkı.
[398]Hazarların kurucu unsurlarında İdil Bulgarlarına bağlı Suvarlar kastedilmektedir. Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş,* s. 121.
[399] Bu halkın kimler olduğu konusuna bir açıklama getirilebilmiş değil. Ancak ismin okunuşu konusunda Türkçe'deki uyarlamasıyla Arısu olabileceği ifade edilmektedir. Osman Karatay, *Hazarlar,* s. 311.
[400]Orta İdil boyunda bulunan ve günümüzdeki Çuvaşların ataları olarak bilinen Çeremişler halkı oldukları kabul edilmektedir. Çeremişler sonrasında İslamiyeti kabul etmiş bir halktır. XIV. yüzyılda birisyana katıldıklarına dair kayıtlar bulunmaktadır. Bkz. V. Dimitriyevi "Neslimiz Nereden Geliyor? (Çuvaşların Kökeni)", *TDK,* 2014, s. 124-134; İlyas Topsakal, *Rus Misyoner Kaynaklarına Göre Rus Çarlığı ve Türkler (1552-1917),* Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2009, s. 73; Durmuş Arık, "Çuvaşlarda İslâm ve Çuvaş Etniğindeki Değişimde İslâmın Rolü", *Dini Araştırmalar,* 2003, Sayı 16, C. 6, s. 161-181.
[401]Bu isimin Rusya'nın kuzeyinde bulunan Severyanlar oldukları düşünülmektedir. Bkz. Osman Karatay, *Hazarlar,* s. 311.
[402]Artamonov, bu ismi Greklerin Zuar dedikleri, Ermeni kaynaklarında geçen Çul ve Genize mektuplarında dile getirilen Tizul ile ilişkilendirmektedir. Bkz. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi, s*. 495.
[403]Bu isim "Seriri" olarak okunmaktadır. Bkz. Olgun Ergün-Paşa Cengiz Kara, *Özgün Belgeler Işığında Yahudi-Hazar Yazışmaları,* s. 114.
[404]Batlamyus'un eserinde geçen Sanasert ile ilgili olacağı düşünülüyor. Ayrıca içinde Daryal geçidinin geçtiği bölge olduğu tahmin ediliyor. Olgun Ergün-Paşa Cengiz Kara, *Özgün Belgeler Işığında Yahudi-Hazar Yazışmaları,* s. 115.
[405] Garkavi, "Albuser, Ukhuser ve Kiaduser" kelimelerinin sonunda bulunan "ser" ekinin Farsçada "baş" anlamına gelmesinden dolayı bu kelimeleri etimolojik yönden Farsça ile ilişki olabileceğini düşünür. Olgun Ergün-Paşa Cengiz Kara, *Özgün Belgeler Işığında Yahudi-Hazar Yazışmaları,* s. 115.
[406] Kelimeyi "Tsig-l-g" okuyan Osman Karatay, kökenin Türkçe olabileceğini ve "çığlak" yani Türkçe'de "çığ alan yer" anlamına geldiğini ifade ederek, Kafkaslardaki bir yer ismiyle ilişkili olabileceğini ifade eder. Osman Karatay, *Hazarlar,* s. 312.
[407]Westberg, bu ismin "Gum-h" şeklinde okunmasını önerdikten sonra Hazar denizinin kuzeyinde, Dağıstan'da yaşayan Kalmuklarla ilgili olabileceğini öne sürüyor. Olgun Ergün-Paşa Cengiz Kara, *Özgün Belgeler Işığında Yahudi-Hazar Yazışmaları,* s. 115.
[408] Kelimenin aslının "Af-khaz" olduğu ve İslâm kaynaklarında geçen Abahzlar (Gürcüler) ile ilgili olabileceği ifade edilmektedir. Olgun Ergün-Paşa Cengiz Kara, *Özgün Belgeler Işığında Yahudi-Hazar Yazışmaları,* s. 115.

geniş sınırları ortaya koyar. Batı tarafında ilk zikrettiği yer ünlü Sarkel kalesidir.[409] Sonrasında Karadeniz sınırının batı tarafında bulunduğunu ifade ettiği Tmutorakan olduğu düşünülen S-mk-r-s[410] ile Kerç, Sugray,[411] Alus[412], Lambat,[413] B-r-t-nit[414], Alubiha[415], Kut, Mank-t[416], Burk[417], Alma[418] ve G-ruzi[419] şehirlerinden bahseder. Kuzey tarafında B-s-ra[420] isimli ülkeye değinerek halkının (Macarlar olduğu düşünülen)[421] H-g-ri-im vilayetinin sınırına kadar uzanan alanda yaşadıklarını beliritir. Bu halkın deniz kıyısında ve dört aylık mesafe kadar genişlikte bir alana sahip olduklarını yazdıktan sonra hepsinin kendisine haraç verdiğini nakleder. Ülkesinin doğu sınırlarının Hazar Denizi'ne kadar uzandığını, bu yönde güneyinde Ugru Nehri, batısında Ugru Nehri'nden Buzan Nehri'ne ve Kuzeyinde Buzan Nehri'nden İtil Nehri'ne kadar uzanan topraklara sahip olduğunu ifade eder.[422]

Hazar Kağanı Yusuf, X. yüzyılda bu mektupları kaleme almıştı. Dolayısıyla devletin bu dönemde başta Peçenek ve Rus istilalarına uğradığını göz önüne alırsak

---

[409]Kale ile ilgili geniş bilgi için bkz. Osman Karatay, "Karaeniz'de İlk Ruslar ve Şarkel'in İnşası", *Beletten,* LXXIV/269, Ankara 2010, s. 89.

[410]Tmutarkan yarımadasındaki Samkerts kenti olduğu düşünülüyor. Osman Karatay Azak bölgesinin başkenti olduğu iddiasındadır. Osman Karatay, "Hazarların Musevileşmesine Dair Bir Belge: Kenize Mektubu", s. 11.

[411]Muhtemelen Kırım yarımadasındaki Suğdak kenti olmalıdır.

[412]Suğdak'ın batısında bulunan bugünkü Aluşta. Olgun Ergün-Paşa Cengiz Kara, *Özgün Belgeler Işığında Yahudi-Hazar Yazışmaları,* s. 117.

[413]Aluşta'ya bağlı batısında bulunan büyük ve küçük Lambat yerleşimleri. Olgun Ergün-Paşa Cengiz Kara, *Özgün Belgeler Işığında Yahudi-Hazar Yazışmaları,* s. 118.

[414] John Gotha'nın Yaşamı adlı eserde geçen Partenite isimli yerleşim yeri. Günümüzde Partenit olarak bilinir. Olgun Ergün-Paşa Cengiz Kara, *Özgün Belgeler Işığında Yahudi-Hazar Yazışmaları,* s. 118.

[415]Kırım'ın güney burnunda bulunan bugünkü Partenit'in batısında yer alan Alupka kenti. Osman Karatay, *Hazarlar,* s. 314.

[416] Kırım'daki Kherson'nun doğusunda bulunan ve günümüzde Bahçesaray'ın yanı başında bulunan Mangup kale olduğu düşünülmektedir. Eski ismi Doros'tur. M.İ Artamonov, *Hazar Tarihi,* s. 495; Olgun Ergün-Paşa Cengiz Kara, *Özgün Belgeler Işığında Yahudi-Hazar Yazışmaları,* s. 118.

[417]Balaklava yakınlarındaki çok eski bir şehir. Garkavi şehrin ismini "Kurk" olarak okumayı önerir. Osman Karatay, *Hazarlar,* s. 314; Olgun Ergün-Paşa Cengiz Kara, *Özgün Belgeler Işığında Yahudi-Hazar Yazışmaları,* s. 118.

[418]Bahçesaray'ın yakınlarında buluan Alma veya Almasaray şehri kastediliyor. Olgun Ergün-Paşa Cengiz Kara, *Özgün Belgeler Işığında Yahudi-Hazar Yazışmaları,* s. 119.

[419]Kırım'ın güney sahilinde bulunan Gurzuf şehri.

[420]Garkavi ve Westberg bahsi edilen kelimenin Peçeneklerle ilgili olabileceğini düşünmektedirler. Olgun Ergün-Paşa Cengiz Kara, *Özgün Belgeler Işığında Yahudi-Hazar Yazışmaları,* s. 119.

[421] Olgun Ergün-Paşa Cengiz Kara, *Özgün Belgeler Işığında Yahudi-Hazar Yazışmaları,* s. 93. Bu ifadenin Finlilerin "Yugr" kabilesiyle ilişkili olduğu düşünülse de Osman Karatay, o dönemde kavimlerin yerleşimlerini göz önüne alarak coğrafyadan dolayı kastedilen kavmin Macarlardan ziyade Slav kabileleri oldğunu düşünmektedir. Bkz. Osman Karatay, *Hazarlar,* s. 300.

[422] Olgun Ergün-Paşa Cengiz Kara, *Özgün Belgeler Işığında Yahudi-Hazar Yazışmaları,* s. 98.

Artamanov'un haklı olarak dile getirdiği şekilde Yusuf kağan aslında ülkesinin parlak dönemlerindeki sınırlarına atıfta bulunmuştu.[423]

Hazar coğrafyası kağanın mektuplarında da geçtiği üzere bereketli topraklara sahipti. Ancak asıl ekonomik gelir kaynağı ticarette dayanıyordu. Hazar denizi havzasında bulunan doğu-batı eksenli ticaret güzergâhları Hazarların bulunduğu coğrafyanın stratejik bir kazanımıydı. Bu kazanımın başarısı yol ve kültür çeşitliliğinin aynı yerde bulunmuş olmasından kaynaklanıyordu. Bu sayede doğu-batı hatında İpek yolunun kolları Hazar çevresinden geçerken, kuzey-güney hattındaki yollar İskandinavya'dan Bağdat'a ya da Kostantinopolis'e kadar uzanıyordu.[424] Bu yol güzergâhlarının bir kısmı karada iken önemli bir kısmı nehirler ve denizlerde yapılan yolculuklardan oluşuyordu. Hazar coğrafyasında İtil, Kür ve Aras nehirleri derin vadiler içinde oturmuş geniş deltalara sahiplerdi. Bu sayede ticaret gemileri serbest bir şekilde bu nehirlerde yolculuk yapabiliyorlardı. Bunların arasında şüphesiz en öne çıkanı İtil nehriydi. Kuzeyde bulunan ülkelerle ticaret yapmak amacıyla seyahat eden tüccarlar için önemli bir rota oluşturuyordu. Bu nehrin birçok kolları bulunmakla birlikte[425] en işlevsel olanı Kama nehri idi. Kırgız topraklarının yakınında çıkan bu nehir Kimek, Oğuz, Bulgar ve Burtas arazilerini aşındırarak Hazar denizine dökülüyordu.[426] Hazar coğrafyasında öne çıkan bir diğer suyolu sistemi ise Neva nehrinden Lagoda gölüne oradan da Volkhov nehri aracılığıyla İlmen Gölü'ne ulaşan hattı. Bu rotayı kulanan tüccarlar buradan Lovat nehri ile İtil ve Özü nehirlerinin kaynaklarının bulunduğu Okov ormanlarına kadar ulaşabiliyorlardı.[427]

Hazar ülkesi kuzey yönünde sert bir iklime sahipti. Bu bölgelerdeki yüksek kar yağışı baharla birlikte eridiğinde nehir yatakları doluyor hatta bazen taşıyorlardı. Bu sayede nehir yatakları sonraki zamanlarda gemilerin geçişlerine olanak sağlayacak şekilde genişlemeye başlamıştı. Öte yandan orta bozkır kuşağından derin vadilere sahip zengin nehir yataklarının bulunduğu merkezlere uzanan hat, ılıman bir iklime sahipti. Bu

---

[423]M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi,* s. 496.
[424]Mustafa Gökçe-Tuba Kalkan, "Yolların ve Medeniyetlerin Buluşma Noktası Hazar Havzası (9-13. Yüzyıllar)", s. 212.
[425] İstiharî, İtil nehrinin yetmiş kola ayrıldığını iddia eder. Bkz. İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik,* s. 199.
[426]Mustafa Gökçe-Tuba Kalkan, "Yolların ve Medeniyetlerin Buluşma Noktası Hazar Havzası (9-13. Yüzyıllar)", s. 213.
[427] Muallâ Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıllarına Göre Türkler*, s. 80.

sayede tarımsal yoğunluğun arttığı araziler ve meyve ağaçlarıyla bezeli bostanlar ülkeye hayat veren besinler sunabiliyorlardı. Hazar coğrafyasının öne çıkan bir diğer özeliği ise adeta tabii bir kale gibi olmasıydı. Ülkeyi baştanbaşa saran çeşitli nehir kollarının sahileri gür makilerle kaplıydı ve coğrafyaya dışarıdan gelmek isteyen yabancı orduların geçişini oldukça zorlaştırmaktaydı.[428] Bu yüzden doğudan gelen Alanlar ve Hunlar ile güneyden saldırmak isteyen Araplar bu coğrafyayı rahat bir şekilde aşma konusunda her zaman sorun yaşayacaklardı. Dolayısıyla ülkenin geniş coğrafi çeşitliği bir yandan düşman saldırılarının şiddetini azaltırken öte yandan yüksek ürün yelpazesine ve zengin ticaret hareketliliğine imkân tanıdı.

[428]L.N. Gumilev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları*, s. 45-46.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HAZARLARIN SAVAŞ ÇAĞI

3.1. ARAP-HAZAR MÜCADELELERİNİN BAŞLAMASI

Hazarların kuzey steplerinde boy gösterdiği bir dönemde Arap yarım adasında İslâm inancının doğuşuyla beraber yeni bir gücün temelleri atılıyordu. Müslümanlar, kısa süre içerisinde dini-cemaatsel bir oluşumdan dini-askeri bir yapılanmaya doğru hızlı bir seyir izlediler. Dönemin merkezde yer alan iki büyük gücü Bizans ve Sâsânîlerin uzun süreli yıpratıcı mücadeleleri iki tarafında büyük oranda kuvvet ve direncini kaybettiği dingin bir siyasal zemin yaratmıştı. Bu atmosfer içerisinde Hazarlar kuzeyde Müslümanlar ise güneyde yeni ve dinamik güçler olarak ön plana çıkmaya başladılar. Hazar Kağanlığı'nın jeopolitik önceliği kuzeydeki kavimleri itaat altına almak ve sınırlarını buna göre şekillendirmekti. Bizans ya da Sâsânî topraklarına karşı yayılmacı bir siyaset benimsemedi. İslâm kuvvetleri ise tam aksine belirledikleri iki güzergâh üzerinden aynı anda hem Bizans hem de Sâsânîlere karşı saldırıya geçtiler. İslâm kuvvetleri bir yandan kuzeybatı istikametinde Bizans'a bağlı Suriye ve devamındaki Akdeniz havzasına doğru bir atılım gösterirken diğer yandan kuzeydoğu yönlü bir ilerleme ile İran topraklarına uzandılar. 634 yılında hilafet makamına oturan Hz. Ömer, 642 yılına batıda Mısır'a kadar olan toprakları ele geçirirken doğu da ise Sâsânî kuvvetlerini ilki 635 yılında[429] olmak üzere üç savaşta da mağlup ederek İran coğrafyasını nererdeyse tümüyle egemenliği altına aldı.[430]

Tarihin en hızlı yayılımlarından birini gösteren bu hareketin mensupları Bizans'ın asırlardır devam eden Akdeniz'deki tahakkümünü büyük oranda parçalarken kadim bir devlet geleneğine sahip Sâsânîleri ise tümüyle ortadan kaldırmışlardı. Merkezde yer alan bu büyük iki imparatorluğun siyasi, askeri ve mali açıdan bir daralmaya doğru

[429] Hz. Ömer döneminde İranlılarla ilk savaş Irak'ta vuku bulur. 634 yılında yapılan Köprü (el-Cisr) savaşında Müslümanlar galip gelir. Bkz. Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân,* 361.

[430] İranlılarla Müslümanlar arasında o zamana kadar yapılan en şiddetli savaşMihran (en-Nuhayle) Savaşı'dır. Bu savaşta Arap Müslümalar galip gelir. Bkz. Taberî, *Tarih-i Taberî,* C. IV, s. 71-78. En önemlisi ise 637 yılında yapılan ve Sâsânileri siyasi ve askeri olarak bitiren savaş ise Kâsidiye savaşıdır. Bu savaş neticesinde Müslümanlar İran coğrafyasına zaman içerisinde tamamen hâkim olmayı başardılar. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* C.II, 442; Taberî, *Taberî Tarihi,* C.IV, s.13; Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân,* s. 167.

sürüklenişleri, Müslüman kuvvetlerin bu denli hızlı ilerleyişlerinin temel sebeplerinden biriydi. Ancak tam bu noktada aynı şekilde dinamik bir güce sahip olan Hazarların neden Müslümanlar gibi Bizans ve Sâsânî topraklarına yönelik bir genişleme siyaseti izlemediği sorusu akla geliyor. Hatta İslâm kuvvetleri güneyde iki tarafıda ciddi şekilde yıprattığı bir dönemde dahi böyle bir teebbüsün içine girmediler. Belki de bu sorunun cevabına ilişkin bize en iyi ipucunu 629 yılındaki savaş vermektedir. Daha önce değindiğimiz gibi Hazarlar 629 yılında Bizans'a bağlı Ermenistan ve Sâsânîler idaresindeki Albanya coğrafyasını ele geçirmişlerdi. Ancak ordunun başında bulunan ve kağanın oğlu olduğu tahmin edilen Şad unvanlı kişi, babasından gelen bir haber üzerine Hazarların hâkimiyeti altına aldığı tüm bu toprakları terk ederek kuvvetleriyle birlikte kuzeye çekilmişti. Bu gelişme Hazar Kağanı'nın iç isyanlarla uğraşmaya ve kuzeydeki kavimleri denetimi altına almaya öncelik verdiğini gösterir.

İslâm kuvvetleri ise İran coğrafyasını ele geçirdikten sonra kuzey tarafına doğru ilerlemeye başladılar. Hz. Ömer tarafından bölgeye gönderilen Bukayr b. Abdullah, 641 yılında Azerbaycan'a girdi ve burada bulunan bir Sâsâni garnizonunu mağlup ederek bölgeyi ele geçirdi. Halife gelen zafer haberi üstüne ordu komutanına bir sonraki sefer yeri olarak Derbent istihkâmlarına saldırmalarını emretti.[431] Bu teşebbüsle birlikte Arap-Hazar mücadelelerinin 642-646 yılları arasındaki ilk safhası başlamış oldu.[432] Bölgeye intikal eden Abdurrahman b. Rebiâ, Ermenistan coğrafyasında yer alan beylere tebliğgatnameler göndererek onları sulh yoluyla İslâm devletinin hâkimiyetini tanımalarını istedi. Bu dönemde Ermenistan'ın Cürzân ve Arrân bölgesi Hazarların; diğer yerler ise Bizans'ın idaresi altındaydı.[433]Ancak Bizans'a tâbi olan beyler bu daveti kabul etmedi. Bu sırada Ermeni prensi Rişţuni Bizans Generali Pricopious'dan yardım istedi.[434] Ancak beklediği desteği bulamadı. Sebeos'un kaydına göre Arap Müslümanlar Ermenistan'a girerek başkent Dvin'e kadar olan yerleri ele geçirdiler.[435]Bunun üzerine

[431]İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* C.III, s. 32-33.
[432]Mustafa Demirci, "Abbasîler ile Hazarlar Arasındaki İlişkiler (VIII-IX. y.y.)", *Tarihin Peşinde,* Konya, 2011, Sayı: 5, s. 109.
[433] Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân,* s. 278. Bu dönemde İslam tarihçileri Ermeniye'yi dört bölgeye ayırmaktadır. Buna göre; es-Sisecan, Arrân, Tiflis, Berze'a, Beylekân, Kabele, Şervân şehirleri birinci Ermeniye; Cürzân, Sugdebîl, Bâb-ı Firûz-u Kubâd, Lekz ikinci Ermeniye; el-Busfurracân, Debîl (Dvin), Sirâc-ı Tayr, Begravend, Neşeveyh, üçüncü Ermeniye; Şimşat, Kâlîkalâ, Hılât, Ercîş, Bâcüneys ise dördüncü Ermeniye'dir. Bkz. Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân,* s. 278; İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler,* s. 105-106.
[434] Ghewond, *Ghewond's History,* s. 9.
[435]Sebeos, *Herakleios Tarihi*, s. 122. Ayrıca bkz. Ghewond, *Ghewond's History*, s. 9; Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi,* s. 211; Artmanov, *Hazar Tarihi,* s. 237.

bir Bizans kuvveti Ermenistan'a gönderildi. Fakat 644 yılında Bizans-Ermeni birleşik ordusunun saldırısı da Müslümalar tarafından yenilgiye uğratıldı.[436]Bizans'ın bu dönemde gerek iç işlerinde yaşadığı sıkıntılar gerekse Müslümanların artan baskılarından dolayı müdahale etmemesiyle birlikte Ermenistan coğrafyasının fethi kolay ve kalıcı oldu.[437]

645 yılında Suraka b. Amr komutasındaki öncü birlikler derbent geçidi (Arapların deyimiyle Bâbü'l Ebvâb)[438] istihkâmlarını kuşatarak şehrin dışarıyla temasını kesmeye çalıştı. Suraka'nın yanında Abdurrahman b. Rebiâ el-Bahilî, Selman b. Rebiâ, Huzeyfe b. Esed el-Ğifari gibi bazı önemli kişiler daha bulunuyordu.[439] Bölgenin idaresini elinde bulunduran Şehriyar olarakda bilinen Şehrbaraz ile Abdurrahman b. Rebiâ arasında görüşmeler oldu. Şehrbaraz bir mektup göndererek teklifte bulundu. Buna göre kendisi Müslüman olmayacak fakat Müslümanlar adına Hazarlarla savaşacaktı. Ayrıca bölge halkının ekonomik durumunun iyi olmaması nedeniyle "*bir yıl cizye mecburiyetinin kaldırılmasını"* istiyordu. Halife Hz. Ömer'in bilgisi dâhilinde bu şartlar kabul edildi ve bölge savaş yapılmadan Müslümanların eline geçti.[440] Bu sırada Suraka b. Amr vefat etti. Halife Hz. Ömer, Suraka'nın yerine Abdurrahman b. Rebiâ'yı tayin ederek bölge valisi olarak atadı.[441]

Taberî'nin aktardığına göre Şehrbaraz'ın rehberliğinde ilerleyen Müslüman kuvvetler Hazar coğrafyasına doğru yaklaşık 200 fersahlık bir alanı ele geçirdiler. İddiaya

---

[436] George A. Bournoutain, *Ermeni Tarihi*, Çev. Ender Abadoğlu-Ohannes Kılıçdağı, Aras Yayınları, İstanbul, 2011, s. 82.

[437] Bizans'ta bu dönemde tahta oturan II. Constan henüz çocuk denilecek bir yaşta başa geçmişti. Bu durum saray içinde çeşitli entrikaların yaşanmasına neden olarak çalkantılı bir durum yarattı. Üstüne Arap Müslümanların farklı merkezlerden yaptığı akınlarda eklenince başkentte kaotik ve pasif bir atmosfer oluştu. Bkz. Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi,* s. 211; W.E. Kaegi, *Bizans ve İlk İslâm Fetihleri,* Çev. M. Özkay, Kaknüs Yay. İstanbul, 2010, s. 289-290; Casim Avcı, *İslâm Bizans İlişkileri,* s. 66. Ayrıca Ermenistan'ın merkezi Dvin'in Müslümanlar tarafından fethedilmesi ile ilgili geniş bilgi için bkz. Ali İpek, "Dvin'de İslâm Hâkimiyeti ve Müslüman-Ermeni Münasebetleri", *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına,* Yayın Kurulu, Abdülkerim Özaydın v.d. İstanbul, 2008, s. 313-314.

[438]Belâzurî, şehre "Ebvâb" denilmesinin nedeninin el-Cebel'de bir yol üzerinde bulunmasından dolayı olduğunu söyleri bkz. Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân,* ,s. 279; İbn Hurdazbih ise şehrin birçok kaleden oluştuğunu ifade ederek bunların isimlerini şu şekilde sıralar: Bâb-ı Sûl, Bâbü'l Lân, Bâbu'ş-Şâbirân, Bâb-u Lâzika, Bâb-u Bârika, Bâb-ı Semsahî, Bâb-u Sâhibu's-Serîr; Bâb-u Filânşah, Bâb-u Kârunân, Bâb-u Taberseranşâh, Bâb-u Lîrânşâh, Bâb-u Anûşirvân. Bkz. İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, s. 118.

[439]Taberî, *Taberî Tarihi,* C. IV, s. 155.

[440] Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân,* s. 290; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* C.III, s. 34. Olayların gelişimi konusunda bkz. Michael Kmosko, "Araplar ve Hazarlar", *Türkiyat Mecmuası,* Çev. Fuat Köprülü, 1935, Sayı: 3-4, s. 136.

[441]Hüseyin Ali Dakukî, "Dört Halife Devrinden Araplar ve Hazarlar", *Türk Kültürü Araştırmaları,* Çev. M. Faruk Toprak, Ankara, 1988, C. XXV, Sayı: 2, s. 92.

göre bu saldırı esnasında Belencer'in yanı sıra İtil'de ele geçirilmişti.[442]Fakat bu sefer esnasında Hazar ordusuyla bir temasın sağlanıp sağlanmadığı ya da Hazar başkentinin ele geçirilip geçirilmediği belli değil.[443] Ancak Müslümanların genel olarak İran dâhil tüm Orta Asya coğrafyasında ortaya koydukları yenilmez güç hiyerarşisinin Hazarları da etkilediği yönünde değerlendirmeler var.[444] Buna göre Hazarlar, İslâm kuvvetlerinin kısa sürede elde ettikleri bu başarıdan etkilenerek onların karşısına çıkamamıştı. Fakat bu değerlendirmenin çok doğru olduğunu kabul edemeyiz. Hazarlar daha önce de ifade edildiği gibi yayılım alanı olarak kuzey coğrafyasına odaklanmışlardı. Bu süreçte Müslümanlarla karşı karşıya gelmemelerinin sebebi de yine muhtemelen iç ve dış politikada benimsedikleri bu siyaset tarzıyla ilişkiliydi.

Diğer yandan Müslümanların başkentinde iç çekişmelerin artığı bir dönem başlamıştı. Halife Hz. Osman Harici grupların saldırısı netcesinde öldürüldü. Hilafet makamına seçilen Hz. Ali ise bu olayın yarattığı kargaşa ile uğraşmak zorunda kaldı. İç çekişmler halifenin iktidar meşruyetini sorgulatacak bir noktaya vardı. Şam valisi Muaviye, halifenin yönetim zafiyetini gösterdiğini iddia ederek otoritesini kabul etmedi.[445] İki taraf arasındaki mücadeleler aynı zamanda çok geniş bir alana yayılmış Müslüman kuvvetlerin ilerleme hareketlerinin büyük oranda sekteye uğramasına neden oldu.[446]

Bununla birlikte Hazar Kağanı sınırlarına dayanan Müslüman kuvvetlere karşı baskın seferi yaparak bir tepki hamlesinde bulundu. Bu sefer esnasında çok sayıda

---

[442]Taberî, *Taberî Tarihi,* C. IV, s. 108.

[443]Bu konudaki değerlendirmeler için bkz. D.M. Dunlop, *The History of the Jewısh Khazars,* s.50; Osman Karatay, *Hazarlar*, s.78.

[444]Hazarların Araplara meleklerin yardım ettiğini düşünerek onlara hiçbir zarar gelmeyeceğine dair bir inaçları olduğu belirtilir. İbnü'l Esîr bu konuda şöyle der: "*Hazar halkı İslâmî gaza ve fetihlerin şiddetle üzerine varmasından sonra öfkelenmiş ve şöyle haykırmışlardı: "Bizi yenebilecek, bize denk bir millet yokken nasıl oldu da bu azcık bir ümmet olan Müslümanlar üzerimize gelip bizi yendiler ve biz onlara karşı koyamadık." Onlardan bazıları şöyle demişlerdi: "Bu adamlardan pek ölen olmadığı gibi, giriştikleri savaşlarda yaralanan bile olmamaktadır."Müslümanlar bu seferden daha evvel Türkler üzerine yürümüş ve meydana gelen çarpışmada kimse ölmemişti."*İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* C. III, s. 1. İbn A'sam ise bu görüşü oldukça abaratılı bir anlatımla aktarır. Ona göre Arap Müslümanlar Ermenistan fethi sonrası ilerlemeye devam ederek Bâb şehrine doğru hareket etmişlerdi. Orada bulunan Hazar kağanı emrinde üç üz bin kişilik bir ordu olmasına rağmen Müslümanların karşısına çıkmaya çekinmiş ve onların gökten indiklerini ve onlara silah işlemediğine inanarak onlarla karşılaşmamak için şehirden ayrılmıştı. Bkz. İbn A'sam el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh,* C. VI, s. 373-374.

[445]Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide,* s. 144-154.

[446]Oktay Bozan, "Emeviler Döneminde Müslüman Hazar İlişkileri", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* Diyarbakır, Nisan 2004, Sayı; 11, s. 107-108.

Müslüman askeri öldürüldü.[447] Azerbaycan'da konuşlanmış olmasına rağmen bölgede hala idari bir mekanizma kurmamış olan İslâm ordusu ise kuzeye doğru öncü bir birlik göndermekle yetindi. Bazı kaynaklarda Abdurrahman b. Rebiâ[448] bazı kaynaklarda ise kardeşi Selman b. Rebiâ el-bahilî[449] komutasında gönderildiği ifade edilen bu ordu yaklaşık dört bin kişiden meydana geliyordu. Arrân, Beyleken, Berda'a üzerinden Derbent geçidini aşarak Hazar kenti Belencer'e kadar sokulan İslâm ordusu, Hazar kuvvetleri tarafından tümüyle imha edildi (652-653).[450] Böylece bölgede sürekli zaferlerle ilerleyen İslâm ordusu ağır bir yenilgi ile karşılaşmıştı.

Hazar ordusu hem kazandıkları zaferle birlikte elde ettikleri özgüven hem de İslâm devletinin iç buhranlarla sarsılmasından istifade ederek Arrân'a[451] kadar ilerledi.[452] Albanya topraklarına vardıklarında (661-662) Bizans'a bağlı Cavanşir adlı Hrıstiyan bir komutanın[453] direnciyle karşılaştılar. Ordusuyla birlikte Kür ırmağının kuzey sahiline geçen Cavanşir buradan saldırıya geçti. Kalankatlı Moses, Cavanşir'in Hazarları mağlup ettikten sonra onların başkanına: *"Git ve Çol (Derbent)'a kapısından geri çekil ve bir daha buraya dönme. Çünkü Allah senin buraya olan yolunu kapadı."*dediğini belirtir.[454]

Bu arada Muaviye iktidar mücadelelerine son verip tüm otoriteyi eline geçirerek kendi monarşik devletini kurduğunda Müslümalar yeniden hudut boylarında boy

---

[447] Mehmet Çog, "Emeviler ve Abbasiler Dönemi Hazar-Arap İlişkileri", *Türkoloji Araştırmaları*, Ankara 2007, s. 151.

[448]İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* C. III, s. 2.

[449]Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân,* s.291-292; Halîfe b. Hayyât, *et-Târîh,* s. 141; İbn A'sam el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh,* C. VI, s. 374.

[450]İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* C. III, s. 2; Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân,* s. 291; Ahmet Taşağıl, "Hazarlar", s. 118. Arap kuvvetlerin bu sefer esnasında yaşadıkları kayıplar İslâm tarih ve edebiyat yazımında da geniş bir akis uyadırmıştır. Arap Şair İbn Cumane el-Bahilî'nin kaleme aldığı ve Belazûrî'nin naklettiği bir şiir bunun güzel örneklerinden biridir: "*Bizim iki kabrimiz var; biri Belencer kabri; diğeri es-Sîndeki (Çin) kabir; bu kabirler ne kadar kutludur. Es-Sîn'deki kabrin feyz ve yardımı umumidir; Belencer'deki kabrin hürmetine de yağmurlar yağar*." Bkz. Belâzürî, *Fütûh'ül-Buldân*, s. 229. İbn A'sam ise Hazar ordusunun üç yüz bin kişiden oluştuğunu belirttikten sonra Belencer'in kendi zamanında (X. yüzyıl) dahi şehitler kabristanı olarak anıldığını belirtir. İbn A'sam, *Kitâbü'l-Fütûh,* C. VI, s. 374.

[451]İlhanlılar dönemine kadar ismi Arrân olan bölge günümüzde merkezinde yer alan bugünkü Karabağ bölgesiyle sınırlı kalmıştır. İstahrî, Arrân'dan bahsederken Berda'a, el-Bâb (Derbent) ve Tiflis'in Arrân'ın en büyük şehirleri olduğundan söz eder. Bkz. İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik,* s. 67. Ayrıca bölge olarak Aras'ın kuzeyinde kalıp Hazar Denizi'ne kadar olan topraklar Arran memleketini oluşturmaktadır. Bkz. Elnur Nesirov, "Abbasîler'den Safevîler'e Karabağ'ın Askerî-Siyasî Tarihine Bakış", *Sutad,* Güz 2017, s. 411.

[452]Mehmet Çog, "Emeviler ve Abbasiler Dönemi Hazar-Arap İlişkileri", s. 151.

[453]Alban prensi olan Cavanşir, Sâsânîlere bağlı bir idareydi. Sâsânî ordusu içerisinde Müslümanlara karşı savaştı. Fakat İranlıların yenilgisi sonrası Bizans'ın himayesine geçti. Bkz. Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi,* s. 191-199.

[454] Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi,* s. 215.

göstermeye başladılar. Ancak bu sefer tamamen Bizans üzerine yoğunlaştılar. Muaviye daha Şam valisi iken sürekli Bizans ile mücadele halinde olmuştu. Devlet başkanı haline geldiğinde de tüm kuvvetleriyle birlikte Bizans topraklarına yöneldi. En uygun strateji Anadolu ve Kafkaslar üzerinden saldırmaktı. Doğu Anadolu'daki mücadeleler Bizans'ın sınır hattını büyük oranda zayıflattı. Kafkaslarda ise yeniden Hazarlarla karşı karşıya geldiler. Ancak Hazar ordusu bu sefer kalabalık ve düzenli olan İslâm ordusuna karşı tutunamadı ve geri çekilmek zorunda kaldı.[455]Bu büyük bir savaş değildi ve Hazar ordusunun büyük kısmı komşuları Bulgarlarla mücadele halindeydi. Bununla birlikte İbnü'l Esir, Arapların 662/3 yıllarında Kafkaslarda faaliyet gösterdiklerini ve Alanlar ile Rumlar üzerine sefere çıkarak birkaç önde gelen kişiyi öldürdüklerinikaydeder.[456] Daha sonraki dönemde Emeviler, karadaki ilerleyişlerine paralel olarak denizde de güçlü bir donanmayla Bizans başkentini kuşatılar (669). Fakat gerek olumsuz hava şartları gerekse Bizans'ın Grejuva (Rum) ateşi ile İslâm donanmasına büyük zarar vermesi üzerine Müslümanlar kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldılar.[457]

Halifelik kuvvetleriye Hazar kuvvetlerinin birbirine denk olmadığı aşikârdı. Hazarların bulunduğu coğrafya çoğunlukla üzerinde düşman kuvvetlerinin yaşadığı kurak bozkır topraklardı. Bulgarlar, Türgişler gibi Türk kavimlerle süregelen problemleri vardı.[458] Ayrıca din faktörünün en önemli aracı olduğu dönemlerde Bizans ile de sıkı ilişkiler kurması mümkün değildi.[459] Bu yüzden kuzeydeki kavimlerle devam eden çatışmalardan dolayı tüm ilgisini güney sınırlarına veremedi. Kafkasların güneyine inme teşebbüsleri zayıf olduğu için Müslüman kuvvetlerin tazyikleri karşısında başarılı olamadı. Bununla birlikte Kalankatlı Moses, Hunlar olarak tabir ettiği kuvvetlerin daha önce Hazarlar karşısında direnmeyi başaran Cavanşir'in ordusu karşısında Ermenistan topraklarına kadar ilerlediğinden bahseder (664). Türk kumandanı, teslim olan Cavanşir'i öldürmek yerine onunla barış antlaşması yaptı. Buna göre ele geçirdiği savaş esirlerini ve

[455]İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* C.III, s. 427.
[456]İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* C.III, s. 428.
[457]Gregor Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi,* s. 185; Taberî, *Taberî Tarihi,* C. V, s. 232; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* C.III, s. 458-459; Casim Avcı, *İslâm Bizans İlişkileri,* İstanbul, 2003, s.71.
[458]Veselina Vachkova "Danube Bulgarıa And Khazarıa As Parts Of The Byzantıne Oıkoumene*"The Other Europe in the Middle Ages Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans, Edited by* Florin Curtawith the assistance of Roman Kovalev, leıden, Boston, 2008, s. 339-341.
[459]L.N. Gumilev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları,* s. 72.

ganimetleri geri verdi. Ayrıca kızını da Cavanşir'e eş olarak vermek suretiyle akrabalık bağı kurdu.[460]

Yazarın Hunlar olarak ifade ettiği ordunun Hazarlara bağlı bir kuvvet olduğu kanısı var.[461] Bununla birlikte bu ordunun bölgeyi tamamen ele geçirip büyük oranda ganimet ve esir ile birlikte geri dönme fırsatı varken neden bunları yapmadığı hakkında bir bilgi verilmiyor. Üstelik Türk kumandan kızını da mağlup Cavanşir ile evlendirmek suretiyle bir akrabalık bağı kurmuştu. Dolayısıyla mesele görünen yönüyle ele alındığında anlaşılmaz bir tablo ortaya çıkıyor. Ancak başka şekilde bakıldığında politik bir başarının varlığı görünür. Zira evlilik bağı ileaslında Bizans himayesine girmiş olan Cavanşir'i kendisine bağlamıştı. Öte yandan Arap Müslümanlarla aralarındaki en önemli tampon bölgelerinden biri olan bu coğrafyanın Türklerin egemenliğini kabul etmesi, Hazarlar için önemli bir gelişmeydi. Nitekim bu dönemde İslâm ordusu her ne kadar hem batıda Bizans ile mücadeleler verip hem de doğu da Amu Derya'nın sağ kıyısında yer alan Maveraünnehir[462] bölgesini ele geçirmeye çalışsa da[463] yine de Hazarlar için büyük ve potansiyel bir tehditti. Ayrıca Hazarlarda bu dönemde (665-675) bölgedeki en önemli rakip kavimlerden biri olan Bulgarlarla mücadele halindeydi. Bu bakımdan bölgenin emniyette alınmış olması Hazarların güney sınırlarından emin olarak batıya yönelmesine yardımcı olmuştu.

---

[460]Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi,* s. 217-218.

[461]Osman Karatay bu kuvvetlerin Hazar kağanı adına hareket ettiğini ifade eder. Bkz. Osman Karatay, *Hazarlar,* s. 80. Ancak olayı aktaran Kalankatlı Moses'in bu yönde bir kaydı bulunmuyor. Hatta Hazarları ve Türkistan hükümdarı olarak ifade ettiği Hun başbuğunu özelikle ayrı şekilde ifade eder. Bkz. Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi,* s. 214-215. Üstelik Cavanşir'in antlaşma için huzuruna çıktığı kişiyi tüm İran hükümdarlarının karşılaşmaya cesaret edemediği Türkistan hükümdarı olduğunu belirtir. Bir alt cümlede ise bu kişiden Hunların hükümdarı olarak bahseder. Bkz. Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi,* s. 218.

[462] Nehrin ötesi anlamına gelir ve bir diğer ismi Transoxaniya'dır.

[463]Emeviler, Amu Darya'nın sağ yakasını 680'lerde fehtetmeye başladılar. Merkezi olarak Merv kasabasıyla bir Arap valiliğinin kurulduğu Horasan'dan güçler geldi. İlk başta seferler yırtıcı baskınlar şeklini aldı. Bölgeye yapılan ilk büyük sefer Horasan valisi Ubaidallah b. Ziyad tarafından gerçekleştirildi. 673'te Amu Darya'yı geçti ve o zaman genç Bukhir khudät'ın (Buhara hükümdarı) Tughshada'nın annesi olan Hatun (kraliçe) tarafından yönetilen Buhara'ya ulaştı. İlk çatışmadan sonra ondan fidye alan Ziyad, Merv'e geri döndü. 676'da Araplar, yeni Horasan valisi Said b. Osman yeniden Buhara'ya saldırdı. Hatun onunla da barış yaptı ve yanına 80 rehine alarak Samarkand'a gitti. Said' b. Osman'ın kasabayı elde etmek için yaptığı bütün girişimleri başarısız oldu: sakinleriyle barış yaptı ve yanına 50 Soğdianlı rehine alarak Transoxania bölgesini terk etmek zorunda kaldı. Araplar daha sonra, yeni Horasan valisi Salm b. Ziyad liderliğinde 680 yılında Harezm, Hocend ve Semarkand'a baskın düzenledi. Ziyad, yöneticilerle barış yaptı ve onlardan fidye aldıktan sonra Transoxania'dan çekildi. Benzer baskınlar sıradaki vali El Muhallab b. Abi Sufra ve halefleri dönemlerinde 705 yılına kadar devam etti. Bkz. B.A. Litvinsky, A.H. Jalilov and A.I. Kolesnikov, *The Arab Conquest History Civizilation of Central Asia* (III), Edt: B.A. Litvinsky, co-Edts: Zhang Guang-da and R. Shabani Samgbabadi, Multiple History Series, Unesco Publishing, Paris, 1996,s. 457.

3.2. HAZARLARIN BULGARLARI HÂKİMİYET ALTINA ALMALARI

Onogurlar ve Avarlara bağlı olan Bulgarlar[464] 635 yılında büyük hakanları Kubrat liderliğinde bağımsız hale gelerek Bizans'a karşı en büyük güçlerden biri olmuşlardı.[465] Kuban ırmağından Dnyeper ırmağına kadar olan bölgede hâkimiyet kurup ve Bizans'a bağlı Kırım yarımadasını tümüyle kuşatmışlardı. Ancak güneyde Arap saldırılarına karşı savaş veren Bizans, kuzeyinde gittikçe güçlü hale gelen Bulgar idaresine karşı pasif olmak zorunda kaldı.[466] Bu yüzden iyi ilişkiler geliştirerek Bulgar tehdidini mümkün olduğunca bertaraf etmeye çalıştı.[467] Fakat kısa sürede büyük bir güç haline gelmeye başlayan Bulgar idaresi, Kubrat'ın ölümüyle bir anda dağılma dönemine girdi. Kubrat'tan sonra geriye beş oğlu kalmıştı. Bunların tek bir idare altında birleşememesi üzerine dağılma süreci hız kazandı. Kardeşlerden tahta oturan Batbayan'ın üç yıllık idaresi (665-668) döneminde diğer kardeşleri kendi bölgelerinde hâkimiyetlerini güçlendirerek merkezi otoriteyi yok saydılar. Bulgarların denetiminde olan Karadeniz kıyılarını ve kıyı limanlarını ele geçirmek isteyen Hazar kağanı ise bu durumdan istifade ederek saldırıya geçti. 670 yılları civarında Kuban boylarında bulunan kardeşlerden Asparuh'un ordasına yapılan taarruz başarılı oldu ve bölge Hazarların egemenliğini tanımak zorunda kaldı. Bu

---

[464] V. yüzyılda ön Bulgarlar (proto-Bulgarlar) engin Karadeniz-Hazar bozkır coğrafyasına hâkim durumdaydılar. Ayrıca Kuzey Kafkasya, Tuna ve Balkanlar'a da yayılmışlardı. Ancak antik yazarların Bulgar kentinden ilk bahsetmeleri Hunların Avrupa'ya yayılışlarından önceki döneme dayanır. Bulgarların ilk ne zaman ortaya çıktıkları ve kökenlerine ilişkin değerlendirmeler hakkında bkz. Fayaz Şaripoviç Huzin - Zufar Gumaroviç Şakirov, "İdil (Volga) Bulgarları ve Göçebe Dünya", Çev. Selim Karagöz, *Mütefekkir,* Aksaray, 2019, C.6, Sayı, 11, s. 241-243.

[465]Bulgarların güçlü bir kavim olarak ortaya çıkmalarının temel sebeplerinden biri 626 yılında Avarların Sâsânîlerle birlikte yaptıkları İstanbul kuşatmasının başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra Bulgarlar üzerindeki siyasi baskısını azaltmasıydı. Bkz. İsmail Mangaltepe, "Avar Tarihinin En Önemli Savaşı: 626 İstanbul Muhasarası", *Karadeniz Araştırmaları,* Say. X, Yaz 2006, s. 1-24. İkinci sebep ise bu dönemde Doğu Köktürk Devletinin yıkılmasıyla birlikte başlayan sorunlar neticesinde Hazarların iç çatışmalarla kendi içine kapanmasından dolayı Karadeniz'de gelişen olaylara müdahil olmamasıydı. Bkz. İ.M. Artomanov, *Hazar Tarihi,* s. 217-218.

[466] Bizans için hem Kubrat'ın Büyük Bulgaristan'ı hem de Hazar kağanlığı yabancı komşulardı ve kuzeyde büyük tehlike arz ediyorlardı. Bkz. Tsvetelin Stepanov, *The Bulgars and the Steppe Empire in the Early Middle Ages The Problem of the Others,* Translated from Bulgarian byTatiana Stefanova and Tsvetelin Stepanov, Leiden, Boston, 2010, s.19.

[467]Bizanslı tarihçi Nikephoros Bulgar devletinin kuruluşunu ve Bizans'ın tutumunu şu sözlerle aktarır: "*Tam da o zamanlarda Organa'nın akrabası Hunno-Hundurların hükümdarı Kubrat Avar Kağanı'na karşı ayaklandı ve onun etrafındaki bütün halkı aşağılamalara tabi tutarak öz topraklarından kovdu. Herakleios'a elçiler gönderdi ve onunla barış imzaladı. Onlar ömürlerinin sonuna kadar bunumuhafaza ettiler. Herakleios da ona hediyeler gönderdi ve 'patrikios' unvanını verdi*". Bkz. Nikephoros, *Short History,* s. 71. Yazar Herekleios'un neden Bulgar kralına karşı bu şekilde müsemahkar davrandığınıda sonra ifadelerinde belli eder. Zira imparator Kubrat'a bu unvanı verdikten hemen sonra ordusunu Mısır'a Arap Müslümanlara karşı savaşa göndermişti. Dolayısyla Bulgarlarla iyi geçinmesinin sebebi İslâm akınlarına yoğunlaşmak istemesiydi. Nikephoros, *Short History,* s. 71.

başarı aynı zamanda diğer kardeşlerinde Hazar gücünden çekinerek daha batıya göç etmeleriyle sonuçlandı.[468] Kubrat'tan sonra tahta kalan Batbayan diğer kardeşlerine uymayarak Hazar otoritesini kabul etti ve bölgesinde kaldı.[469] Böylece Hazar idaresi, İpek yolu ticaretini kuzey güzergâhından Karadeniz limanlarına aktaracak bir koridoru hayatta geçirme fırsattı buldu. Bu politika İstemi Yabgu döneminden beri kurulan idarenin temel önceliğiydi.

3.3. HAZAR-EMEVİ MÜCADELELERİ

Kazanılan bu zaferle birlikte Hazar ordusu daha da güçlendi ve Kafkasların kuzeyinden Doğu Avrupa'ya kadar uzanan coğrafyada büyük ve rakipsiz bir güç haline geldi. Batbayan'ın liderliğindeki Bulgarların katılımıyla ordu daha fazla büyürken ticaret güzergâhlarının denetim altına alınması sayesinde de önemli bir ekonomik kazanımın önü açılmış oldu. Aynı zamanda devletin büyüyen askeri ve iktisadi gücüne paralel olarak kuzey kavimleri üstünde tartışmasız bir otorite kurmasını sağladı. Bundan dolayı bazı araştırmacıların Hazar devletinin asıl kuruluş tarhihi olarak bu dönemi referans almaları yersiz değildir.

Öte yandan Hazar kağanlığı kuzeydeki hükümranlığını tesis etmekle tüm ilgisini güneyde yaşanan gelişmlere yoğunlaştıma imkânını buldu. Artık Müslüman kuvvetlerle

---

[468]Géza Fehér, *Bulgar Türkleri Tarihi,* Çev. Heyet, TTK, Ankara, 1984, s. 31-32.

[469]Bizans tarihçisi Theophanes olayı tüm yönleriyle aktarır: "*...Bulgarların ve Kotragların hükümdarı olduğu söylenen Krobat (Kubrat), Konstantin devrinde vefat etti ve beş erkek çocuğu kaldı. O (Kubrat), onlara (oğullarına) başka bir halkın köleleri olmamalarını ve her zaman kendileri hüküm sürsünler diye hiçbir zaman birbirlerinden ayrılmamalarını ve vatanlarını terk etmemelerini vasiyet etti. Onun ölümü üzerinden biraz zaman geçtikten sonra beş oğlu aralarında anlaşmazlığa düştüler ve herkes kendi hâkimiyetindeki halkıyla dağıldı. Büyük oğul Batbayan ata topraklarının doğu kısmını alarak vatanında kaldı. Kotrag adındaki ikinci kardeş Don Nehri'ni geçerek büyük kardeşinin karşısına yerleşti. Dördüncü ve beşinci kardeşler İster Nehri'ni, ya da Tuna, geçtiler ve onlardan biri Pannonya'ya Avarlara gitti ve Avar Hakanı'nın hâkimiyetine girdi ve kuvvetleriyle orada kaldı, diğeri ise Ravenna'da Pentapolis'e yerleşti ve Hıristiyan Kralı'nın hâkimiyetini tanıdı. Sonra, Asparuh adındaki beşinci kardeş Dnyeper ve Dnyesteri geçerek Olga'yı (bu nehirler Tuna'dan daha kuzeydedirler) istila etti, Tuna ve bu nehirler arasına burayı tehlikesiz ve her taraftan aşılması güç olarak bilip yerleşti. Zira burası önden bataklık diğer taraflardan ise nehirlerle çevrili idi ve bundan dolayı ayrılarak zayıflayan halk için düşmanlara karşı büyük emniyet sağlıyordu. Onların beş parçaya ayrılmaları ve bu zayıflamadan dolayı önceleri Sarmatya olan Berdziliya ülkesinin içersinden çıkan büyük Hazar kabilesi Kaspiy Denizi'ne (Hazar Denizi) kadar bütünülkeye hâkim oldu ve ilk Bulgarya'nın hükümdarı büyük kardeş Batbayanı kendi tebaası yaptı ve o günden beri ondan haraç alıyor..."* Theophanes, *The Chronicle of Confessor, Byzantine and Near Eastern History, AD.284-813*, s. 498. Benzer ifadeleri bir diğer tarihçi Nikephoros'da kullanır. Bkz. Nikephoros, *Short History*, s. 87-88. Ayrıca bkz. Peter Golden, *Hazar Çalışmaları,* s. 56-57; Dinçer Koç, "Bulgar Boylarının Orta İdil Bölgesine Göçü ve Novinkovsk Kurganları" *Karadeniz Araştırmaları* Güz 2010, Sayı 27, s. 39.

top yekün bir mücadele haline girebilirdi. Sâsânîlerin egemenliğinin son bulması, Bizans'ın tüm odak noktasını artan Müslüman saldırılarına yoğunlaştırması ve İslâm kuvvetlerinin birden fazla cephede aynı anda çekişme halinde olması; Hazarların güneye daha fazla sokulmasını sağlayan diğer faktörlerdi. Ayrıca Hun kuvvetleri o zamana kadar bölgeye devamlı şekilde tazyiklerde bulunarak Ermeni, Gürcü ve Müslüman güçlerini ciddi ölçüde yıpratmıştı.[470] Böylece Hazarlarla, Müslüman Araplar arasında yeni bir mücadele safhasının başlaması için uygun bir zemin ortaya çıkmıştı.

Tüm gelişmelerin lehine dönmüş olmasından dolayı ilk saldırıyı yapan taraf Hazarlar oldu. Hazar kağanı, 683 ya da 684 yılında güney sınırları için hayati öneme sahip olan Derbent geçidini ele geçirmek için saldırıya geçti ve buradaki Müslüman kuvvetleri püskürterek bölgeyi yeniden hâkimiyeti altına aldı.[471] Bu saldırı aynı zamanda Muaviye'nin saltanatıyla birlikte yeni bir devlet haline gelen Emevilerin Hazarlarla ilk teması oldu. Hazar kuvvetleri bölgedeki Müslüman varlığının zayıf olduğunu tecrübe ettiği için zaman kaybetmeksizin ilerlemeye devam etti. 685 yılında idari olarak Emevilere bağlı bulunan Albanya coğrafyasına girdi. Daha sonra Ermeniye ve İberya bölgelerine de saldırdılar. Yerel kuvvetlerin direniş çabaları Hazar ordusu karşısında etkili olamadı. Hazarlar Ermenistan ve İberya yöneticilerini öldürdükten sonra bölgeyi tamamen hâkimiyetleri altına aldılar.[472]

---

[470] Hun hükümdarı, kızını evlendirdiği Cavanşir'in bir yıl sonra öldürülmesi üzerine intikam alma gerekçesiyle Alban topraklarına girdi ve şehirleri talan etti. Kalankatlı Moses, bu olayı şöyle aktarır: " *İşte bu vakit Hunların başbuğu ve büyük prensi Alp İlituer, sayısız hesapsız ordusunu, Yecuc ülkesinin muhtelif yerlerinden gelen cesur adamlarını, bayraklarıyla birlikte silahlı kumandanlarını, ok atan, kalkan taşıyan birliklerini, zırhlı ve tolgalı atlılarını toplayarak, Cavanşir'in kanını almak niyetiyle Kafkas dağlarının eteklerinde yer alan vilayetleri ve Gebele vilayetinin köylerini talan etti. Kumandasın daki büyük birliğiyle ovaları aşarak Kür ırmağını geçti. Uti vilayetine girdi, buradaki insanları küçük ve büyük baş hayvanlarıyla birlikte tutsak aldı. Sonra döndüler ve Lpink yakınında ovada ordugâh kurdular."* Bkz. Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, s. 246.

[471] Altay Tayfur Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya,* s. 101.

[472] D.M. Dunlop, *The History of the Jewısh Khazars,* s. 59-60; D. Shapira, "Armenian and Georgian Sources on the Khazars", s. 346; C. Zuckerman, "The Khazars and Byzantıum", s. 430. Altay Tayfur Özcan konuyla ilgili olarak farklı kaynaklardan daha fazla ayrıntıyı paylaşmaktadır. Bkz. Altay Tayfur Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya,* s. 101-102. Kalankatlı Moses ise Hazarların bu seferinden bahsetmemekle birlikte bu seferden kısa bir süre sonra Alban prensinin Araplar ve Bizans ile birlikte Hazarlarada vergi verdiğini belirterek bir nevi bu seferi ve Hazarların zaferini teyit etmektedir. Bkz Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi,* s. 297. George Ostrogorsk ise Bizans İmparatoru II. Jüstinyen ve Emevi halifesi Abdülmelik arasında 685 yılında yapılan bir antlaşmaya göre Kafkas ülkelerinden toplanan vergilerin iki devlet arasında bölüşülmesi konusunda bir uzlaşı sağlandığını ifade eder. Bkz. George Ostrogorsky, *Bizans Devletinin Tarihi,* s. 85. Bu bilgiden anlaşıldığı kadarıyla Hazarların Albanya seferinden hem Bizans hemde Müslümanlar rahatsız olmuş ve bölgenin vergisinin Hazarlardan ziyade kendilerine kalması için işbirliği yapmışlardır. Kalankatlı Moses'in kaydında ayrıca Alban prensinin üç tarafa da vergi verdiğini belirtmesinin sebebi muhtemelen bu antlaşmadır. Ancak yazar aynı zamanda prensin en fazla vergiyi

Diğer taraftan 685 yılında hilafet makamına oturan Abdülmelik b. Mervan (685-705) iç muhalefet ile mücadele etmeyi önceliği haline getirmiş[473] bunun için Bizans'la vergi vermek suretiyle antlaşma sağlamıştı.[474] Dolayısıyla Bizans, Arap saldırılarından korunduğu için rahatlamıştı. Ancak iç meselelerden ötürü Kafkaslara müdahale edip bölgeyi tamamen ele geçirmeyi öncelikli politakası haline getiremedi.[475] Ama halife Bizans'ı ciddi imtiyazlar vererek durdursada Kafkaslara olan ilgisini canlı tutmaya devam etmek zorunda kaldı. Çünkü Hazarların Derbent geçidini ele geçirmiş olması beraberinde büyük bir tehdit taşıyordu. Hazar kuvvetleri güneye inme teşebbüsünde bulunursa el-Cezire bölgesine kadar ilerleyebilirlerdi. Ayrıca Hazarlar, Ermeniye, İberya ve Albanya ülkelerini ele geçirdiği zaman buralardaki yöneticileri öldürmüştü. Öldürülen idarecilerin yerine ise Bizans İmparatoru II. Jüstinyen, gerek Ermenistan'a gerekse Kartli'ye kendi adaylarını tayin etmişti.[476] Bu yüzden Hazarların Bizans ile bu dönemde uyumlu bir ilişki içerisinde olduğu öngörülebilir. Nitekim Ermeni tarihçi Stephanos Asoğik Daronetsi'nin bir kaydı bu düşünceyi ispatlar niteliktedir. Yazara göre Hazarların bölgeden çekilmesinden kısa bir süre sonra Bizans kuvvetleri gelmişti: "*Krallığının üçüncü yılında (688) II. Justinyanus, Ermenistan'a güçlü bir ordu gönderip ateş ve kanla 25 bölgeyi işgal edip 8.000 haneyi esir edip sattı. Sonraki sene (689) İmparator 40.000 kişilik yeni bir ordu gönderdi. Ermeni topraklarında bu büyük bir kargaşanın yaşanmdığı bir dönemdi. Çünkü Güneydoğusunda Tacikler (Arap orduları) gelip bazı bölgelerin*

Bizans'a verdiğini de aktarır. Dolayısıyla Araplar ve Hazarlar bölgeye gelip savaşmalarına rağmen oraya gelmeyen ve savaşmayan Bizans daha fazla vergi alıyordu. Bunun sebebi de muhtemelen Bizans'ın Hrıstiyanların koruyucusu rolünü oynamasından kaynaklanıyordu.

[473] Halife bu dönemde baş gösteren çeşitli sorunlarla ilgileniyordu. Toros ve Amanos dağlarında yaşayan Cerâcime halkı halifelik güçlerine büyük sorun çıkartıyorlardı. Bizans devleti de bu sorunu körüklemek için onları destekliyordu. Suriye'de baş gösteren veba salgını bir diğer önemli sorundu. Ancak en önemli olanları Irak'ta ortaya çıkan Muhtar es-Sekafî ve Haremeyn topraklarında devam eden Abdullah b. Zübeyr isyanlarıydı. Bu yüzden halife fetih hareketlerini durdurduğu gibi Bizans'a da yıllık 365.000 dinar, 365 savaş esiri ve 365 iyi cins at ödemeyi kabul eden bir antlaşma imzaladı. bkz. Theophanes, *The Chronicle of Confessor, Byzantine and Near Eastern History, AD.284-813*, s. 59; Casim Avcı, *İslâm – Bizans İlişkileri,* s. 75-77.

[474] Belazûrî antlaşmanın 70/689 yılında olduğunu kaydetmektedir. Bkz. Belazûri, *Fütûhu"l-Büldân,* s. 186. Theophanes ise bu antlaşmayı 685/686 yılları arasındaki olaylar içerisinde zikreder. Bkz. Theophanes, *The Chronicle Theophanes Confessor Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, s. 506.

[475]II. Justinianus Ermeni prensi Aşot'u yanına çekmiş Leontius komutasındaki bir Bizans ordusunu da bölgeye göndermişti. Başarılı olan Leontius, 686-689 yılları arasında bölgenin Bizans denetiminde kalmasını sağladı. Ghewond, *Armenian History*, s. 16-17; Theophanes, *The Chronicle Theophanes Confessor Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, s. 506-507. Fakat merkezden yardımcı kuvvetlerin gönderilememesinden dolayı bu başarı kısa süreli oldu. Casim Avcı, *İslâm – Bizans İlişkileri,* s. 73.

[476] Theophanes, *The Chronicle Theophanes Confessor Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, s. 506-507.

nüfusunu esir olarak götürdü. Ermenilerin lideri Aşot, Tacikler karşısında savaşmaya çıktığında öldürüldü".[477]

Halife iç mücadeleleri sonlandırıp güç kazanınca, Arap Müslümanlar büyük riskler taşıyan bu ihtimalin gerçekleşmesini önlemek için karşı bir saldırıya geçtiler. 689 ya da 690 yılında Derbent bölgesine taarruz ederek geçidi hâkimiyetleri altına aldılar.[478] Hazarlar kısa süre sonra karşı bir hamle ile bölgeye saldırsalarda başarılı olamadan geri döndüler.[479] Böylece daha fazla güneye inerek İpek yolunun kuzeye bağlama arzuları gerçekleşmemiş oldu. Müslümanlar ise Derbend geçidini kontrol altına alarak Ermeniye, Azerbaycan ve el-Cezire bölgesinin güvenliğini sağlamışlardı. Yukarıda Asoğik'in ifadelerinde yer aldığı gibi Bizans'ta bu savaşa dâhil olmuştu.

693 yılında bölgeye vali olarak atanan halifenin kardeşi Muhammed bin Mervân Albanya'yı geçerek Derbend geçidine girdi. Bu sırada bölgede bulunan Ermeniler isyan etti. Bizans'tan da asker desteği alan Ermeniler, Müslüman kuvvetleri Debil şehrinde kuşatmaya alarak yenilgiye uğrattılar. Savaşı nakleden Kalankatlı Moses bu isyan neticesinde Müslüman kuvveterden 62 bin askerin öldürüldüğünü söyler.[480] Sonrasında ise Muhammed b. Mervân'ın üç yıl içerisinde birleşik Bizans-Ermeni ordusunu yenerek yeniden kontrolü ele geçirdiğini belirtir.[481]

Bizans ordusunun bu yenilgisinin sebebi iç siyasette yaşanan gelişmelerdi. Bizans, II. Jüstinyen döneminde Hazarlarla iyi ilişkiler geliştirmiş ve Ermeniye bölgesinde Araplara karşı üstünlük kurmak için Ermenilere katliam uygulamıştı.[482] Aynı acımasız politikaları iç siyasette de yansıtması halkın ve ordunun tepkisini beraberinde getirdi ve 695 yılında imparator, tahtını kaybederek Kırım'a sürgüne gönderildi.[483] Devrik imparator, Gotların başkenti Kerson'da birkaç yıl sessiz kaldı. Bu arada Arap-Hazar mücadeleleri de sakin bir döneme girmeye başlamıştı.[484] Jüstinyen, uzun bir sessizlikten

---

[477]Giuli Alasania, *Gürcüler ve İslâm öncesi Türkler,* s. 54.
[478] Ghewond, *Armenian History,* s. 13.
[479]Theophanes, *The Chronicle Theophanes Confessor Byzantine and Near Eastern History AD 284-813,* s. 512; Altay Tayfur Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya,* s. 128.
[480]Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi,* s. 303.
[481] Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi,* s. 304.
[482] René Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, Çev. Sosi Dolanoğlu, Aras Yayınları, İstanbul, 2005, s. 295.
[483]Nikephoros, *Short History,* s. 101.
[484]Theophanes'in bir kaydı oldukça dikkat çekicidir. Ona göre 700 yılında Mervan'ın Abdurrahman'a karşı sefere çıktığını ve kağanın kuvvetleriyle birleşerek onu yendiğini ve İran topraklarının kağanın eline

sonra tahtını yeniden ele geçirmek için harekette geçti. Kerson'lu idareciler bu teşebbüsün şehirleri için tehlikeli olacağını düşündükleri için onu yeniden Bizans başkentine göndermeye karar verdiler. Bu yüzden bulunduğu Kerson'dan ayrılarak Hazar kağanı ile görüşmeye gitti. Hazar kağanı Busir (Bousûros) eski müttefiki Jüstinyen'i iyi bir şekilde ağırladı ve kendi kız kardeşini onunla evlendirdi.[485] Böylece Jüstinyen ile ittifak kurup ona destek sağlarken aynı zamanda Bizans'taki taht mücadelelerine dâhil olarak menfaatlerine uygun bir alan da yaratmış oldu.

Hazarlar, Jüstinyen ve eşini Azak Denizi ağzında Kerç Boğazı'nda "Phanagoria" (Tmutorakan) adlı bir şehire yerleştirdiler.[486] Bizans kaynakları bu dönemde tahta bulunan III. Tiberius'un yaşanan gelişmelerden endişe duyduğu için Hazar kağanına ardı ardına elçiler gönderdiğinden bahsederler. Bu Hazar Kağanı'nın olmasını umduğu bir gelişmeydi. Nitekim Tiberius'un endişelerini gidereceğini haber veriyordu. Bizans kaynakları bahsetmese de Hazar kağanı muhtemelen bunun karşılığında menfaatlerine uygun iyi bir antlaşma yapmıştı. Sonrasında harekette geçerek Jüstinyen'in bulunduğu Phanagorya'ya komutanlarından Papatzets idaresinde askeri bir birlik sevk etti. Aynı zamanda ona bağlı olan bölgedeki idarecilerinden Balgitzes'e de haber göndererek Papatzets ile birlikte Jüstinyen'i öldürmelerini emretti. Ancak Jüstinyen'in eşi Theodara, abisinin bu suikast planını haber alarak eşine ulaştırdı. Jüstinyen'de önce Papatzets'i boğarak öldürdü ardından da Balgitzets'ten de kurtularak buna müsaade etmedi. Eşini Hazar ülkesine geri gönderdikten sonra tahtını geri almak için müttefik bulma arayışına girdi.[487] Jüstinyen'in bu süreçte neler yaptığından bahsetmemize gerek yok. Ancak Mesudî'nin bu dönemle ilgili verdiği bir bilgiyi nakletmemiz gerekir. Ona göre Jüstinyen Hazarlardan umduğu desteği bulamadığı için Bulgar kralı Tarfela'nın yanına gitmişti. Daha sonra onun katkısı sonucu iktidarını yeniden ele geçirdi ve vaat ettiği şekilde ona yıllık haraç vermeye başladı.[488] Mesudî'nin bahsettiği Bulgar kralı daha önce Hazarlar karşısında yenilgiye uğradığı için Tuna havzasına göç eden Bulgarlar olmalıdır.

---

geçtiğini belirtir. Bkz. Theophanes, *The Chronicle Theophanes Confessor Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, s. 518.

[485]Nikephoros, *Short History*, s. 101.

[486]Theophanes, The Chronicle Theophanes Confessor Byzantine and Near Eastern History AD 284-813, s. 520.

[487]Nikephoros, Short History, s. 105; Theophanes, The Chronicle Theophanes Confessor Byzantine and Near Eastern History AD 284-813, s. 520-521.

[488]Mesudî, *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf,* s. 120-121.

Jüstinyen 705 yılında iktidarını yeniden ele geçirdi. Sonrasında Hazar Kağanı'nın topraklarına bir deniz gücü göndererek eşini ve oğlunu istedi. Süryani Mihail'in aktardığına göre Hazar kağanı bu durumdan rahatsız olmuş hatta imparatora haber göndererek, bu kadar kalabalık bir deniz gücü göndermesinin gereksiz olduğunu sert bir dille ifade etmişti.[489] Bununla birlikte Theodara ve oğlu Bizans başkentine gelerek imparatorun sarayına yerleştiler.[490] Dolayısıyla Hazar kağanı, bu taht kavgalarından her halükarda kazançlı çıkmış ve hem III. Tiberius hem de II. Jüstinyen ile menfaatlerine uygun bir çıkar ilişkisi kurmuştu. Buna karşın Jüstinyen iktidarını yeniden güçlendirdikten sonra Hazarlarla karşı karşıya gelmesine neden olacak bir adım attı. 710 yılında Jüstinyen 100 bin kişilik bir donanma ordusunu Kırım ve havzasına sevk etti.[491] Bilindiği üzere Kırım, Hazar kağanlığına bağlıydı ve Thanagorya ile Bosporus'ta Hakanı'nın emrinde olan yöneticiler bulunmaktaydı. Ayrıca adanın merkezi konumunda bulunan Kerson kentinde de yine Hazarların askeri genel valisi olan Tudun unvanlı bir idareci bulunuyordu.[492] İmparatorun, Hazar kağanıyla içinde bulunduğu müttefiklik ilişkisine rağmen adaya büyük bir ordu sevk etmesi, aralarındaki ilişkilerin seyrinde bir değişiklik meydana geldiğini gösteriyordu. Aslında Arap tehdidi iki devlet içine geçerliliğini sürdürüyordu. Mesleme komutasındaki Arap Müslümanlar özelikle Bizans'ın Anadolu'daki mülkleri üstünde yıkıcı bir tahakküm kurmaya başlamıştı. Bu dönemde Kilikya'ya kadar olan bölgeler ele geçirilmiş ve Mopsuestia (Adana civarında kurulmuş, İpek yolu üzerinde bulunan antik şehir) kentinin surları güçlendirilerek yeni seferler için merkez haline getirilmişti.[493] Öte yandan Ermeniye ve İberya (Gürcistan)'daki idareleri de sorunsuz bir şekilde devamlılığını sürdürüyordu. Buna rağmen Jüstinyen'in neden Hazar kağanını kızdıracak bu hamleyi yaptığı açık değil. Bu seferden bir yıl sonra yaşanan bir iç isyan neticesinde tahtını ve canını kaybetmesi, ülkede

---

[489] Hazar Kağanı'nın imparatora: "*Beyeh Ahmak! Hanımın için iki veya üç gemi göndermek suretiyle bunca inasanın ölümüne sebep olman gerekmezdi. Yoksa sen savaş yoluyla mı alacağını düşünüyordun? Aha, bir oğlun oldu. Adam gönder de onları aldır! Jüstinyen bunu duyduğunda çok mutlu oldu ve hemen oğlu ile eşini aldırdı."* Michael, *The Chronicle of Michael the Great Patriarch of the Syrians,* Translated from Classical Armenian by Robert Bedrosian, Long Branch, N.J., 2013, s. 136. Benzer ifadeleri Theophanes'te kullanır. Bkz. Theophanes, *The Chronicle Theophanes Confessor Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, s. 523.

[490]Nikephoros, *Short History*, s. 105.

[491]Theophanes, *The Chronicle Theophanes Confessor Byzantine and Near Eastern History AD 284-813,* s. 527; Nikephoros, *Short History,* s. 107.

[492] D.M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, s. 173-174.

[493]Jean-Claude Cheynet, *Bizans Dünyası Bizans İmaprataorluğu (641-1204*), Çev. Aslı Bilge, İstanbul, 2018, C.II, s. 30.

ciddi şekilde iç huzursuzlukların olduğunu gösteriyor. Muhtemelen imparator, kazanacağı büyük bir zaferle kendisine karşı yükselen muhalefetin sesini kesmeyi tasarlamıştı.

Fakat gelişmeler imparatorun düşündüğü şekilde gerçekleşmedi. Adaya ayak basan Bizans kuvvetleri, Kırım şehirlerinde büyük bir kıyım yaptılar.[494]Jüstinyen, Kerson, Bosporus ve diğer şehirlerdeki ahalinin tümüyle kılıçtan geçirilmesi emrini vermişti.[495] Ancak orduyu idare eden komutanlar bu emri yerine getirdikten sonra büyük bir güç kazandılar ve bunu yeni bir sürecin başlangıcı için kullandılar. Bizans'taki iç muhalefet başkentte fırsatını bulamadığı isyan ateşini yanında yer alan 100 bin kişilik ordunun desteğiyle Kırım'da ateşlemişti. Jüstinyen, durumun eski haline getirilmesi ve bölgede bulunan Hazarlı yöneticilerin görevlerine iade edilmesi için iki elçi ve beraberinde 300 kişilik bir askeri birliği Kırım'da bulunan ordusuna gönderdi. Fakat elçiler öldürüldüğü gibi askerlerde Hazar Tudun'uyla birlikte Hazar ülkesine gönderildi.[496] Asi Bizans askerleri bu şekilde Hazar kağanına iyi niyetlerini gösterip asıl maksatlarının imparator ile hesaplaşmak olduğunu ortaya koymuşlardı. Ancak Hazar Tudun'u yolda iken öldü ve beraberinde gelen askerlerde bu ölüm sebebiyle ona eşlik etmeleri için Hazarlar tarafından kurban edildiler.[497]

İsyanın elebaşlarından Bardenes etrafındakilerin desteğiyle Kırım'da imparator ilan edildi. Bunun üzerine Jüstinyen Maurus komutasında bir orduyu Kırım'a gönderdi. Maurus ve desteğe gelen Hazar ordusu isyancılara karşı başarılı şekilde ilerleme kaydetmeye başladılar ve iki tane kaleyi ele geçirdiler. Ancak ilginç bir şekilde isyanın ele başısı ve imparator ilan edilen Bardenes, Hazar kağanı tarafından himaye altına alındı ve başkentte sarayda ağırlandı.[498] Hazar Kağanı'nın siyasetindeki bu değişenlik olayların gidişatını tümüyle değiştirdi. Bardenes ve ona destek veren diğer isyancılar için hayati bir

---

[494]Nikephoros Ermeni Bardenes'in komuta ettiği ordunun Kerson'daki kıyımından bahsederken çocukların dahi bu katliama maruz kaldığını, mekânların ateşe verildiğini söyler. Bkz. Nikephoros, *Short History,* s. 109.

[495]Theophanes, *The Chronicle Theophanes Confessor Byzantine and Near Eastern History AD 284-813,* s. 527.

[496] Theophanes, *The Chronicle Theophanes Confessor Byzantine and Near Eastern History AD 284-813,* s. 528; Nikephoros, *Short History*, s. 109.

[497]Nikephoros, *Short History,* s. 110. Dunlop, askerlerin kağan tarafından öldürülmesini Türklerin geleneğinde var olan ve ölen önemli bir kişinin yanında askerlerinde ona eşlik etmeleri için kurban edilmesi geleneğinden geldiğinden bahs eder. Bkz. D.M. Dunlop, *The History of the Jewısh Khazars*, s. 175.

[498]Theophanes, *The Chronicle Theophanes Confessor Byzantine and Near Eastern History AD 284-813,* s. 528; Nikephoros, *Short History*, s. 111.

dayanak sağlanmıştı. Ama asıl önemli olan kağanın bu hamlesinin kendi menfaatlerine uygun yarattığı etkilerdi. Jüstinyen ittifakı bozmuştu ve tahtını koruması durumunda ele geçirmiş olduğu Kırım ve civarını kendi topraklarına katacaktı. Ayrıca Araplara karşı oluşan ittifakı bozması da Hazarlar için iyi sonuçlar doğurmuyordu. Fakat Hazar kağanı, Bardenes'i desteklediği için onunla ülkesinin çıkarları açısından iyi bir antlaşma yapma zemini oluştu. Bu süreçte kağanın desteğinden dolayı başarısızlığının imparator tarafından cezalandırılacağını düşünen Maurus'ta Bardenes'i desteklemeye karar verdi. Hazar kağanı bu desteğine karşın yüklü miktarda bir bedel ve kendisine ihanet etmemeleri içinde resmi bir tahaütname aldı. Bardenes, Hazar Kağanı'nın himayesinde kalmaya devam etti ve kısa süre sonra da Bizans başkentine ulaştı. Bu arada Jüstinyen ve oğlu da öldürülmüştü.[499] Hazar kağanı Kırım'daki topraklarını yeniden ele geçirdiği gibi sınırlarını ve bölgedeki otoritesini daha da güçlendirdi. Öte yandan isyancıların tahtı ele geçirmesinden dolayı Bizans ile bozulan ittifakı da yeniden tesis etmeyi başarmıştı.

Bizans'taki taht mücadelelerine ikinci kez müdahil olan Hazar kağanı ilkinde olduğu gibi ikincisinde de müthiş bir siyasi zekâ ortaya koymuştu. Topraklarını işgal eden, halkını ve yöneticilerini öldüren Bardenes ve diğer isyancılara karşı savaşması beklenirken bir anda onları himayesi altına almıştı. Bu şekilde hem kendisine karşı harekete geçmiş olan Jüstinyen'i saf dışı bırakmış hem de Bardenes ile birlikte yüklü miktarda altın, Kırım'da toprak ve Bizans ile ittifakı elde etmişti. Üstelik bu başarısı Araplara karşı daha güçlü hale gelmesini de beraberinde getirmişti.

Öte yandan bu esnada Emevi halifesi Abdülmelik, yaklaşık on beş yıl süren mücadelelerden sonra iç muhalefeti büyük oranda susturup devlet içinde de reform hareketlerini yaptıktan sonra yeniden genişleme siyasetine hız vermişti. Devletin gelişimine paralel olarak kısa bir süre sonra Kafkas topraklarını yeniden kontrol altına almak için harekete geçti. Bu amaçla 83 (702) yılında İrminiye (Ermeniye), Azerbaycan ve el-Cezire valiliğine kardeşi Mesleme b. Abdülmelik b. Mervân'ı tayin etti.[500]

---

[499]Nikephoros, *Short History*, s. 111-113; Theophanes, *The Chronicle Theophanes Confessor Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, s. 528-529.

[500]Emevi Devleti'nin önemli komutanları arasında yer alan Mesleme b. Abdülmelik b. Mervân, özelikle Bizans ve Kafkasya cephelerinde olmak üzere önemli seferlere kumndanlık etmiş, bunun yanı sıra meydana gelen bazı tehlikeli iç isyanları da bastırmıştır. Ayrıca devletin önde gelen iki eyaletinin de valiliğini yapmıştır. Askeri dehası bakımından İslam tarihinin meşhur komutanlarından olan Halid b. Velid'e benzetilmiştir. Bu başarılarından dolayı bazı tarihciler tarafından halifelik yapan dört kardeşinden daha kabiliyetli bulunmuştur. Geniş bilgi için bkz. Hanoğlan Hacıyev, "Bir Emevi Valisi ve Komutanı: Mesleme b. Adülmelik b. Mervân", *İstem,* 2010, Sayı:15, s. 111 – 142.

Mesleme, isyan eden Ermeni halkına karşı yoğun bir mücadele vererek onları mağlup etti ve Ermeniye bölgesini kontrol altına aldı.[501] Bu dönemde Ermeniye'nin öncelikle kontrol altına alınması önemliydi. Zira Hazar ülkesinin sınırındaydı ve kuzey bölgesine giden yolun güzergâhında yer alan önemli bir üs konumundaydı.[502]

Kafkasya cephesi artık Bizans'a karşı önemli başarılar kazanan Mesleme'ye emanet edilmişti. Mesleme daha sonra halife olacak Velid b. Abdülmelik ve Hişam b. Abdülmelik dönemlerinde de üç defa daha bu bölgelerin valiliğine getirilecekti. Başarılı bir kumandan ve halifenin de kardeşiydi.[503] Dolayısıyla gerek askeri yetenekleri gerekse idari meşrutiyeti bakımından güçlü bir otoriteye sahipti. Hazarların kuzeydeki sorunları büyük ölçüde aşıp egemenliklerini kuvvetlendirdikleri için tüm ilgilerini güneye kaydırdıkları bir dönemde halifede iç sorunları tüketmiş, Bizans'a karşı yeniden güç kazanmıştı. Ama Hazarlar konusuna verdiği ehemiyetten dolayı kardeşi ve en güvendiği kumandanı olan Mesleme'yi bu bölgeye göndermişti.

Mesleme 702 yılında hızlı ve etkili bir askeri seferle Derbend'i geçerek kuzeye yöneldi. Amacı daha ilk saldırıda Hazarları kesin olarak yenmekti. 705 yılında yeni halife Velid b. Abdülmelik'in emri ile 40.000 kişilik bir ordu eşliğinde Derbend geçidini geçti. Bu sırada Hazar kağanı bölgede 3000 kişilik bir ordu bırakarak başkentine çekilmişti. Mesleme karşısındaki ordunun askeri bakımdan zayıf olmasını değerlendirerek Cula, Lahıcan ve Şirvan'a doğru ilerleyip buraları ele geçirdi.[504] Ancak Hazarlar beklemediği bir karşılık verdiler ve bu saldırıyı püskürtüler.[505] Mesleme bu yenilgi sonrası sarsılan prestijini düzeltmek için halifeninde emri neticesinde Bizans topraklarına akında bulundu. 705 yılında başlattığı sefer ile birlikte 707 yılında günümüzde Niğde sınırları içerisinde yer alan Tuvâne'yi feth etti. Hazar kağanı ise Mesleme'nin bölgeden ayrılmasını fırsat bilip Derbend geçidine taarruzda bulunarak kaybettiği toprakları yeniden hâkimiyeti altına aldı. Bu teşebbüs beraberinde yeni mücadeleleri getirecekti. Tarafların askeri üstünlüğü kabul ettirme çabaları kesin bir sonuç vermekten uzaktı. İslâm kuvvetleri farklı cephelerde savaşıyordu ve tüm gücünü Kafkaslara yoğunlaştırma

[501]Belazuri, *Fütûhu"l-Büldân,*, 294; Halife, *Tarihu Halife b. Hayat*, s. 349; Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, C.I, s. 189.
[502] Oktay Bozan, "Emeviler Döneminde Müslüman-Hazar İlişkileri", s. 109.
[503]Hasan Kurt, "Mesleme b. Abdülmelik", *DİA,* C. 29, s. 318.
[504] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve"n-Nihaye*, C. III, s. 300.
[505]Altay Tayfur Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya,* s. 128-129.

becersini ortaya koyamazdı. Mesleme hem Bizans hem de Hazarlara karşı mücadele halindeydi. Yine bu dönemde Horasan valiliğine getirilen Kuteybe b. Müslim'in Ceyhun ırmağının ötesine geçme faaliyetleri bölgedeki Müslüman nüfusunun çoğunlukla bu coğrafyaya yoğunlaşmasını zorunlu kıldı. 705-715 yılları arasında Orta Asya'nın en önemli üç bölgesi olan Tohâristan, Soğd ve Harezm, Kuteybe'nin liderliğinde birleştirici bir Arap İslâm kimliğini büyük ölçüde kabul etti.[506]

Müslümanların batıda Bizans doğuda ise Orta Asya'daki kavimlerle mücadelelerinden dolayı tüm kuvvetleriyle Hazarlar üzerine gitmeleri mümkün değildi. Ayrıca bölgede yeni Müslüman olmuş grupların önceliklerinden biri olan ganimet elde etme hırslarının[507] Hazar hudutlarında pek işe yaramadığı görülüyor. Bu yüzden Hazarlara karşı olan saldırı politikaları çoğunlukla Mesleme'nin idaresinde bulunan toprakların güvenliğini sağlamak için Derbend geçidini elde tutmak şeklinde biçimleniyordu. Hazarların yarattığı tehdidi bertaraf etmek için 706-709 yılları arasında yoğun şekilde seferler düzenlediler.

Bununla birlikte Arap, Bizans ve İran kaynakları, Müslümanların Hazarlara karşı olan bu siyasetinin nedenleri üzerine bize geniş bir malumat aktarmaktadır. Ancak Hazarların neden daha saldırgan bir tutum içerisinde olmadıkları ya da Müslümanlarla olan çekişmeleri esnasında ne gibi sorunlar yaşadıkları konusu belirsiz duruyor. Hazarlarların o dönemde askeri, siyasi ve toplumsal olarak nasıl bir yapı içerisinde olduklarına ilişkin literatür neredeyse yok gibidir. Eğer Hazarlara dairde kaynak eserler geniş ölçüde bilgi vermiş olsalardı, o zaman Müslüman-Hazar ilişkileri ve mücadeleleri daha verimli ve sağlıklı bir şekilde değerlendirilebilirdi. Ama bu mücadeleler çoğunlukla Arap merkezli bir bakış açısıyla ele alındı. Zira bilgiyi veren onlardı ve içlerinde en kapsamlı bilgileri aktaranların başında ise Taberî gelmekteydi.

---

[506]Svat Soucek, *A History of Inner Asıa*, s. 61.

[507]Arapların ilk baskınları, Hunlar ve Türklerle geçmişteki karşılaşmaların bir tekrarı gibi görünüyordu. Ancak Arap güçleri çeşitli açılardan farklıydı. Birincisi, çöl kumlarında doğan Bedevi kabilelerinin, kuzey göçebelerinkinden bile daha büyük bir dayanıklılığı vardı. İkincisi, fethettikleri Sâsânî İmparatorluğu'nun iyi eğitimli, profesyonel askerlerini ordularına dahil etmişlerdi. Bu eski askerlerden kaçının Arap kabilelerine katıldığı bilinmiyor, ancak Irak ve İran'daki fetihlerde kaynaklar bize hükümetlerinin çöktüğünü gördükten sonra Sâsâni ordusunun Araplara katılan birimlerinden bahsederler. Bu, Arap ordularının sadece deneyimli süvarileri değil, aynı zamanda kuşatmaları bilen mühendisleri de içerdiği anlamına geliyor. Üçüncüsü ve en önemlisi, Araplar sadece yeni bir din değil, aynı zamanda toplumsal bir eşitlik mesajı, sınıfların sonu ve büyük bir Müslüman aileye, ümmete ait olma dayanışmasını da getirdi. Bkz. Rıchard N. Frye, *The Heritage of Central Asia, From Antiquity to the Turkish Expansion*, Princeton, 1996, s. 202-203.

Onun aktarımına göre Mesleme 708 yılında Hazarlar'ın üzerine sefere çıkarak Azerbaycan'dan hareketle Derbend geçidinekadar ulaştı ve orada bazı şehir ve kaleleri fethetti.Taberî, aynı yılın sonunda Hazar kağanı ve oğlunun yaralandığı bir savaştan bahseder ve devamında ayrıntılarına dair fazla bilgi vermeden 709 yılının başlarında Arap Müslümanların Derbend'i ele geçirdiklerini haber verir.[508] Kalankatlı Moses ise Hazar ordusunun 80 bin kişiyle harekette geçip Albanya topraklarını ele geçirdiğini ifade ederek bir nevi kağanın karşı hamlesi hakındaki malumatı aktarır.[509]

710 yılında Mesleme b. Abdülmelik, Derbend civarındaki bazı şehir ve kaleleri ele geçirdikten sonra Derbend'in ötesinde yer alan bazı yerlerin ittatini de almayı başardı. Fakat Hazar ordusu bir yıl sonra yeniden Derbend geçidine ulaşarak önemli birkaç merkezi ele geçirip bölgedeki varlığını sürdürmeye devam etti. İslâm devletinin Ermeniye valisinin çoğu zaman Bizans ile yaşanan çatışmalardan dolayı Anadolu'ya intikal etmesi, Hazarların bölgedeki varlığına dönemsel şekilde kalıcı bir rol biçti ve bu med-cezir hali Müslümanların Hazarlar ile ilişkilerinin genel bir seyri haline geldi. Ancak Hazarların Kırım yarımadasında Bizans ile yaşadığı çekişmelerden dolayı Derbend geçidinin bulunduğu bölgeye daha fazla yoğunlaşmadığına ilişkin bir görüş var.[510]İddianın kaynağıyla ilgili bir belirsizlik söz konusu olsa da Hazarların bu dönemde Arap Müslümanlarla yaşanan çatışmaları Derbend'in ötesine taşıyamaması bu ya da benzeri bir sorunun olduğunu gösterir. Öte yandan bu iddiayı doğru kabul edersek Bizans, Hazar ve Müslüman kuvvetlerin bu dönemde aynı anda birbirleriyle mücadele halinde olduğunu da ifade edebiliriz.

Bu üç kuvvetin sınırlarının kesişme noktası ise Kafkasya ve Kuzeydoğu Anadolu hattıydı. Bu hattın tam merkezinde Ermeniye valiliğini hâkimiyeti altında bulunduran Araplar yer alıyordu. Müslüman Arapların önceliği Anadolu üzerinden Bizans başkentine baskı uygulamak ve Anadolu'da hâkimiyet kurmaktı. Hazarlar konusundaki politika ise genel olarak onları Derbend geçidinin ötesinde tutmak ve güneye inmelerini önlemek şeklindeydi. Gumilev, Arap Müslümanların 713 yılında "Hunların ülkesi"ne (Kuzey Dağıstan) girdiğini fakat ağır bir yenilgi aldıklarını belirtir.[511] Bu teşebbüs her ne kadar

[508]Altay Tayfur Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya,* s. 129.
[509]Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi,* s. 306.
[510]Altay Tayfur Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya,* s. 130-131.
[511] L.N. Gumilev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları,* s. 72.

yenilgiyle sonuçlanmış olsa da Arapların kuzeye doğru daha fazla sokulmak istediklerini gösterir. Nitekim bölgeye vali olarak atanan kişiler arasında Hazarlar konusunda en fazla ön plana çıkan kişi olan Mesleme b. Abdülmelik, 713-714 yılında Hazarlar'a karşı bir sefer düzenleyerek Derbend civarında bulunan Şervân, Cümrân, Berrân ve Sûlşehirlerini ele geçirip Derbend'e kadar ilerledi. Derbend geçidinde bulunan üç bin kişilik Hazar ordusuna karşı yaklaşık üç ay boyunca mücadele verdi ve sonunda karşı taraftan birinin yardımı neticesinde[512] bölgeyi ele geçirmeyi başardı. Bununla birlikte geçidi elinde tutamayacağını düşündüğü için Derbend'in sur ve hisarlarını yıktırdığı ve dokuz yıl sonra yeniden inşa ettirdiği de rivayet edilir.[513]

Mesleme, bu zaferden sonra Abdülaziz b. Hâtim b. en-Nu'man el-Bahili'yi Azerbaycan ve Ermeniye'nin valisi tayin ederek Şam'a döndü. Kısa süre sonra harekette geçen Hazarlar yeniden Derbend geçidi civarında bulunan bölgelere akınlar düzenlemeye başladılar. Bu gelişme üzerine tekrar Ermeniye bölgesine gelen Mesleme, 40.000 kişilik orduyla Derbend'e döndü ve şehri ele geçirdi. Şehrin duvarlarını onarıp savunması içinde beş bin asker bırakarak geri döndü. Ayrıca aynı yıl içinde Hazar denizi sahili civarında bulunan şimdiki Mahackale'de yer alan Tarku'ya da başarısız bir sefer düzenledi. Mesleme, Derbend'den hareket ederek Kuzey Kafkasya topraklarına girdi ve her tarafı tahrip ettikten sonra Tarku şehrine kadar ilerledi. Burada bulunan Hunlar Araplara karşı büyük bir ordu hazırlayan Hazar kağanına ülkelerinin işgal edildiğini haber verdiler.[514] Kalabalık Hazar ordusu ile Arap Müslümanların kuvvetleri karşı karşıya geldiler. İki ordu uzun süre bir hamlede bulunmayarak birbirlerini izlediler. Hazarlar Hakan, Alp-Tarhan kumandasında gelecek takviye birliklerini bekliyorlardı. Bu kuvvetlerin yaklaşması üzerine ordular arasındaki güç dengesi büyük oranda değişti. Mesleme, yaklaşan tehlike karşısında çareyi kaçmakta buldu. Karargâhını düşmana fark ettirmeden eşyaları ile birlikte terk ederek ormanlık dağlara yöneldi. Hazar kuvvetleri onu İberya'ya (Gürcistan)

[512]Mesleme'nin Derbend geçidini nasıl ele geçireceği konusunda karamsar olduğu bir gece kaleden bir şahsın yanına geldiği ve ona "*Sen bana gerektiği kadar para verirsen, ben seni gizli yeraltı geçidinden kaleye götürebilirim, bu geçidi benden başka kimse bilmez*" dediği ya da Mesleme'nin yanına gelen bir adamın "*kendine ve aile fertlerine eman verilmesi"* şartıyla, şehre girmek için ona yol göstereceğini teklif ettiği belirtilir. Rivayette göre Mesleme buna razı oldu ve maiyetindeki 6000 kadar adamla beraber şahsın gösterdiği kalenin kuzey tarafındaki yeraltı geçidinden kaleye girdi. Gece yarısında başlayan savaş sabaha kadar sürdü ve Müslümanlar kaleye hâkim oldu. Yol gösteren o şahıs ise cömertçe mükâfatlandırdı. Bkz. Halife b. Hayat, *et-Târîh,* s. 260.

[513]Halife b. Hayat, *et-Târîh,* s. 260; Murat Eldarov, *İslamiyet'in Hazarlar Arasında Yayılması,* Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 2006, s. 40.

[514] M.İ Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 271.

kadar takip etti. Alban kaynağıMesleme'nin haremini dahi geride bıraktığını belirtir. Yazar ayrıca cesur ve güçlü bir idareci olarak takdim ettiği Alban Prensi Arranşah Vaçagan'ın Mesleme'yi koruduğunu ve bu sayede Hazar ordusunun yenilerek kaçtığını savunur.[515]Micahael Komosko ise Arapların Derbend geçidinin istihkâmlarını tamamen kontrol etmenin Anadolu'da bir mevziyi ele geçirmekle eş olmadığını ve daha kuvvetli bir ordu ile karşılaştığı için kısa sürede süratle geri çekilmek zorunda kaldığını ifade eder. Ayrıca Mesleme'nin bu teşebbüsünün bir yoklama niteliğini taşıdığını, asıl maksadın büyük bir sefer için keşif yapmak olduğu yorumunda bulunur.[516]

Bu değerledirme ifade edilen güç açısından haklı bir paya sahipti. Ancak Arap komutan aldığı ağır yenilgiye rağmen sonuçlarını telafi etmek için Hazarlara değil Bizans üzerine büyük bir sefere çıktı.[517] Hilafet, Bizans başkentini ele geçirmek ve imparatorluk toprakları üzerinde mutlak güç olmak için tüm imkânlarını sınırsız bir şekilde sahaya sürüyordu. Devlet içinde yaşanan dâhili sorunları din motifi üzerinden Bizans'ı yenerek aşmak istiyordu. Mesleme, hükümdar ailesinin bir parçasıydı. Ekonomik ve askeri açıdan oldukça güçlü, fakat merkeze bağlı olmasından kaynaklı olarak bu güçünü tamamıyla Hazarlara karşı kullanma hakkından yoksundu. Zira Şam yönetimi için Hazarlar tüm savaş araçlarını kuzeye göndermeyi gerektirecek kadar bir öneme sahip değildi. Bu belki coğrafyanın uzak ve ekonomik açıdan fazla cazip bir öneme sahip olmamasından kaynaklanıyordu. Ya da belki de o dönemin dünya algısında Hazarların bulunduğu kuzey stepleri, medeni dünyadan uzak yabani ormanların bulunduğu bölge olarak bilinmesinden dolayı Araplar hiçbir zaman o topraklar için savaşmayı düşünmediler.

Ama halife kuvvetlerinin birbirinden çok uzak ve farklı coğrafyalarda içinde bulundukları mücadeleler zaten onları yeterince meşgul ediyordu. Bizans, en büyük düşman ve alt edilmesi gereken öncelikli hedefti. Orta Asya Toharistan merkezli fetih siyaseti Türgişlerin yanı sıra Çin ve Tibet'e kadar uzanan farklı güçlerin muhalefetiyle uğraşıyordu. Diğer yandan Mısır üzerinden Kuzey Afrika'ya uzanan Müslüman kuvvetler bölgede çok ciddi yerel isyanlarla uğraşmak zorunda kalıyordu. Hatta bu dönemde ayak

---

[515] Kalankatlı Moses olayı şöyle anlatır: "*3 yıl sonra Mesleme ibn Abdülmelik gelip Derbend'i atalan etti, sonra Hazarların topraklarına hücuma geçti. Lakin yardım alamadığı için silahlı ordusunu ve hatta karavaşlarını (cariyelerini) orada bırakıp döndü. Arkasını ordusuyla beraber cesur ve faal prens, mahir ok atan, Albanya'nın prensi Arranşah Vaçagan koruyordu. Hazarlar onu takip ettiler, lakin mağlup olup kaçtılar. Mesleme böylece kurtulup İberya'ya yola düştü." Bkz.* Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, s. 307.
[516]Michael Komosko, "Araplar ve Hazarlar", s. 148.
[517] İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih,* C. IV, s. 282-283.

bastıkları İspanya topraklarında yerleşik bir güç olmanın savaşını veriyorlardı. Dolayısıyla Müslüman Arapların zihin dünyasında Hazarlar uzak, önemsiz ve arka plandaki bir sorun olarak kaldı.

Bu durum ise Hazarlara bölgede daha fazla rol almaları için iyi bir avantaj sağladı. Nitekim Mesleme'nin ordularıyla birlikte 717 yılında Bizans başkentinin surlarına dayandığı bir dönemde Hazar kuvvetleri yirmi bin kişiden oluşan bir orduyla Derbend geçidinin ötesine geçerek Ermeniye ve Azerbaycan topraklarına saldırdı. Kaynaklarda bölgeyi yağmaladıkları, birçok Müslümanı öldürdükleri ve bazılarını esir aldıkları kaydedilir.[518] Hazar saldırısı esnasında Abdulaziz b. Hâtim'in ortaya koyduğu direncin zayıf kaldığı anlaşılıyor. Bu yüzden durumun kötüleşmesi üzerine halife Ömer b. Abdülaziz (717-720), Hatim b. Nu'man el-Bahilli komutasındaki bir orduyu Hazarlara karşı gönderdi. Güneyden gelerek Kafkasya'ya ulaşan ordu, Hazarları bölgeden uzaklaştırarak kontrolü sağladı. Fakat halifeye sadece 50 tane esir göndermeleri,[519] bölgeye ulaştıklarında Hazarların az bir kuvvetle kaldıklarını gösterir. Ayrıca Hazar kuvvetlerini Gürcistan'a kadar takip ettikleri ifade edilse de muhtemelen Hazarlar ganimetleri aldıkları için savaşmaya gerek duymadan bölgeden çekilmişlerdi. Bu durum aynı zamanda Hazarların bu dönemde artık bölgede kalıcı bir pozisyon elde etmektense yağma geleneğiyle ganimetleri alıp uzaklaşmayı tercih ettiklerini ortaya koyuyor.

Öte yandan Hazar Kağanı'nın Araplara karşı daha saldırgan bir tutum sergilediği bu dönem başka bölgelerde yaşanan gelişmelerle paralellik gösteriyordu. Müslümanların hızlı ve etkili fetih hareketleri çeşitli bölgelerde reaksiyona sebep oldu ve şiddetli bir hücum dalgasıyla karşılık buldu. 717 yılındaki Kostantinopolis kuşatması Rum ateşiyle püskürtüldü ve aç kalan Müslüman kuvvetler Bizans'ın karşı saldırısı neticesinde büyük oranda kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kaldı.[520] Yine aynı yıl içerisinde Türgiş hanı Sulu, ezeli düşmanı Çin'deki T'ang hanedanlığıyla Araplara karşı barış antlaşması imzalayarak bir ittifak koalisyonu kurdu. Bu ittifak koalisyonuna Merkezi Asya'da söz sahibi olmak isteyen Bot kabilelerinden müteşekil Tibet'te dolaylı şekilde yer aldı. Çin

---

[518]Halîfe b. Hayyât, *et-Târîh,* s. 267; İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih,* C. IV, s. 294; Ahmet Taşağıgil, "Hazarlar",*DİA*, C.17, s. 117; D.M. Dunlop, *The History of Jewish Khazars*, s. 60; Şaban Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri*, s. 58.
[519]İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih,* C. IV, s. 294.
[520]Theophanes, *The Chronicle Theophanes Confessor Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, s. 540; İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih,* C. IV, s. 294.

düşmanı olmasına rağmen T'ang hanedanlığıyla bir barış antlaşması imzaladı.[521] Böylece bölgede yer alan kuvvetler birbirleriyle olan çatışmaları minimize ederek tamamen Arap yayılmasına karşı durma politikasına yöneldiler. Hazarlar'ın aynı yıl içerisinde harekete geçmesinin bu gelişmelerden haberdar olmalarıyla ilişkili olup olmadığı bilinmiyor. Ama dönemin siyasi konjöktürünü iyi okudukları ve ona göre bir harekât tarzı benimsediklerini tahmin etmek zor değil.[522]

Hazarlar kendilerine askeri destek sağladıkları için haraç veren ama Bizans'ın bölgedeki rolünü artırmak isteyen Alanlara karşı 721 yılında harekete geçtiler.[523] Bu teşebbüs Hazarları yeniden Arap Müslümanların ilgi sahasına dâhil etti. Yeni halife Yezid b. Abdülmelik'in (720-724) Ermeniye ve Azerbaycan bögesine vali olarak olarak atadığı Sübeyt en-Nehrânî,[524] Şam ve Cezire'den topladığı otuz bin kişilik bir ordu ile Hazarlar üzerine sefere çıktı. Hazarlarda buna karşılık Kıpçak ve diğer Türk boylarından çok sayıda asker toplayarak büyük bir ordu ile "*Merc-i Hicâre*" denilen yerde Araplarla karşı karşıya geldiler. Savaş, Arap Müslümanların ağır bir hezimetiyle sonuçlandı. Şiddetli geçen çarpışmalar esnasında çok sayıda Müslüman öldürüldü ve ağırlıkları Hazarlar tarafından ele geçirildi. Halîfe b. Hayyât Arapların savaşı kaybetmesinin nedeni olarak kış mevsiminin çok sert geçmesine bağlar.[525]Savaşı kaybeden Arap valisi Şam'a kadar giderek Hazarlara karşı büyük bir mücadele vermesine rağmen savaşı kaybettiği haberini verdi.[526]

---

[521]L.N. Gumilev, *Eski Ruslar ve Bozkır Halkları,* s. 24, 70.

[522] Michael Komosko, Hazarların bu saldırısının Bizans İmparatoru Leo'nun kışkırtması neticesinde olduğunu ileri sürer. Michael Komosko, "Araplar ve Hazarlar", s. 149. Artamonov'unda aynı iddiayı dile getirdiği bu görüş Altay Tayfur Özcan tarafından herhangi bir kayıtın olmaması gerekçesiyle kabul görmez. Bkz. Altay Tayfur Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya,* s. 133. Özcan'ın haklı olarak ifade ettiği şekilde Hazarların bu saldırı teşebbüsünde herhangi bir dış gücün etkisinin olduğuna ilişkin bir kayıt mevcut değil. Bununla birlikte eğer bir etkilenme varsa da bu Bizans'tan ziyade Orta Asya'da yaşanan gelişmelerle uyumlu olabilir. Nitekim Türgişler coğrafya olarak Hazarlara daha yakındı ve sosyo-ekonomik ilişkileri Bizans'a nazaran daha aktifti. Bu yüzden Türgiş kağanının yaptığı faaliyetler Hazar idaresinin harekette geçmesinde daha etkin olmuş olabilir.

[523] İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih,* C. IV, s. 340. Daryal geçidinin etrafında yoğunlaşan Doğu Alanları daha çok Hazarların etki alanında kalmışlardı. Fakat yukarı Kuban vadisinde bulunan ve çoğunlukla bağımsız olan Batı Alanları ise geleneksel olarak Bizans politikalarına bağlıydılar. Bkz. Irina Arzhantseva, "Alans: between Byzantium and Khazaria", s. 3. Bu durumda muhtemelen bölgede etkinliği olan Ermeni kilisesinin dini bağlantıları neticesinde meydana gelmişti.

[524]Belâzurî, Yezid b. Abdülmelik tarafından bölgeye vali olarak gönderilen kişinin Mi'lak b. Saffar el-Behrânî olduğunu belirtir. Bkz. Belâzurî, *Fütuhu'l-Büldan,* s. 294. Halîfe b.Hayyât'da aynı kişinin ismini zikreder. Halîfe bin Hayyât, *et-Târîh,* s. 278.

[525] Halîfe bin Hayyât, *et-Târîh,* s. 278.

[526]İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih,* C. IV, s. 344.

Halife, İslâm ordusunun bu yenilgisine karşılık yeni hamle olarak ünlü komutanlarından Abdülmelik Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî'yi Ermeniye ve Azerbaycan valisi olarak atadı[527] ve beraberinde yirmi beş bin kişilik bir ordu ile birlikte bölgeye gönderdi. Mesleme'den sonra bölgeye gönderilen en kıdemli idareciydi.[528] Ancak Mesleme'ye verilen görev çoğunlukla Bizans'ın doğudaki tahakkümünü kırmak ve Anadolu üzerinden seferler düzenlemekti. Ama Cerrâh el-Hakemî'nin bölgeye intikalinin ana sebebi Hazarlardı.[529] Zira Kostantinopolis üzerine yapılan son seferden sonra Bizans'a karşı durgun bir seyir izleyen Şam yönetimi, Hazarların bölgede artan yükselişini durudurmak ve geri püskürtmek için bu sefer askeri kuvvetlerini bu bölgeye sevk ediyordu. Cerrâh, Hazarları Debend'in ötesine sürmek, onları ağır bir şekilde yenmek ve bir daha güneye sokulmalarını önleyecek tedbirler almakla görevlendirilmişti. Hazarlarla mücadelede uzun süredir ilk kez bu kadar kapsamlı bir sefer hazırlığı yapılıyordu. Öte yandan Arap kuvvetlerinin güçlü bir ordu ile bölgeye yaklaştıklarını duyan Hazarlar ise geri çekilerek Derbend geçidine ulaştılar ve burda savunma hazırlıklarına başladılar.[530]

Cerrâh el-Hâkemî, bölgeye ulaştıktan sonra karargâhını Berde'a'da kurdu.[531] Daha sonra Kür nehrini geçerek Bâbü'l-Ebvâb'a iki fersah uzaklıkta bulunan Rubas adı verilen nehrin kıyısına ulaştı.[532] Kısa süre içerisinde bölgeye uyum sağladıktan sonra çevredeki yerel güçleri yanına çekmek ve kontrolü sağlamak için harekette geçti. Bu arada bölgede bulunan Hazar casuslarının kağana bilgi taşıdıkları haberlerini de alıyordu. Hem bu durumdan zarar görmemek hem de Hazarlara karşı ani bir baskın yapmayacağına ilişkin bir izlenim ortaya koymak için etrafa duyurular yaparak birkaç gün burada konaklayacağını haber verdi.[533]

---

[527]Belâzurî, *Fütuhu'l-Büldan,* s. 294.
[528]Aslen Şam'lı olan Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî ünlü Arap komutan Haccâc b.Yûsuf ile tanıştıktan sonra yaklaşık kırk yıl boyunca Emevî Devleti'nde Basra, Horasan, Irak genel valiliği gibi önemli görevlerde bulundu. Geniş bilgi için bkz. Yılmaz Çelik, "Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî", *İstem,* 2103, Sayı, 21, s. 229-264.
[529]İbnü'l Esir, bu görevlendirmeden bahsederken halife Yezid'in Cerrâh'a "*Hazar Türkleri üzerine saldırmalarını emretmişti",* şeklinde bir ibare kullanarak gönderilme maksadını açık şekilde belirtir. İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih,* C. IV, s. 344.
[530] İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih,* C. IV, s. 344.
[531] Belâzurî, *Fütuhu'l-Büldan,* s. 294.
[532]İbn A'sam, *Kitabü'l Fütuh,* C. VII, s. 260.
[533]İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih,* C. IV, s. 344.

Bu hamle Hazarların hem daha sakin hareket etmelerine hem de hızlı bir şekilde tedbirler almalarını önledi. Zira Arap komutanın yapacağı saldırı harekâtının daha geç bir vakitte olacağını düşünmeye başlamışlardı. Cerrâh ise güçlü Hazar ordusuna karşı yerel kuvvetlerden destek almak ve seri bir şekilde ilerleme kaydetmek için zaman kazanmıştı. Bu avantajını iyi bir şekilde kullanarak bölgede bulunan Bâbü'l-Ebvâb şehrine girdi.[534] Emrindeki üç bin kişilik öncü bir birliği de Haydak ve Hayzar denilen mevkileri ele geçirmeleri için etrafa gönderdi. Gece baskını şeklinde başlayan saldırı harekâtı yüklü miktarda ganimet toplanması ve gündüz vaktinde Arap kuvvetlerin Ram Nehri yakınlarında bir araya gelmesiyle sonuçlandı.[535] Müslüman kuvvetler yaklaşık yirmi beş bin kişiden oluşuyordu. Hazar ordusu ise Arap Müslümanların yaptığı bu baskınları haber aldıktan hemen sonra kağanın oğlu Hazar meliki Nastrik b. Hâkân[536] komutasında kırk bin kişilik bir ordu ile aynı mevkiiye geldi. Nehrin kıyısında karşı karşıya gelen iki ordunun savaşından Araplar galip çıktı.[537] Bozguna uğrayan Hazar kuvetleri ise "Husayn" denilen kaleye sığındılar. Cerrâh kaledekilerle barış yaptıktan sonra önce Tarku şehrini altı günlük bir savaştan sonra ele geçirdi. Daha sonra ise Hazarların en önemli kentlerinden biri olan Belencer üzerine yürüdü.[538]

Arap Müslümanlar yetmiş yıl sonra yeniden Hazarların bu önemli kentinin önlerindeydi. İlk teşebbüs dört bin kişilik Arap ordusunun tamamen imhasıyla sonuçlanmıştı. Ancak bu sefer Cerrâh daha temkinli, planlı ve kalabalık bir ordu eşliğinde gelmişti. Şehirde bulunan Türk komutanı elindeki kuvvetlerle karşı koydu. Savaşta Hazar kuvvetlerinin bozkır kültüründen gelen bir taktikle savaştıkları anlaşılıyor. Birbirine bağladıkları yaklaşık üç yüzden fazla "acele" (kaleyi savunmaya yarayan dönmeli alet) ile şehrin istihkâmını sağlayarak savaşı sürdürmüşlerdi.[539] Fakat dirençli savunma hattı Arap tazyikleri karşısında bozguna uğradı ve şehir 722 yılının Ağustos ayında Cerrâh'ın hâkimiyetini tanımak zorunda kaldı.[540] Arap müellifler Cerrâh'ın bu zaferini Türk

[534]İbn A'sam, *Kitabü'l Fütuh,* C. VII, s. 261.
[535]İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih,* C. IV, s. 344.
[536]Hazar melikinin ismi kaynaklarda farklılık gösterir. Taberi'ye göre Barcil, Derbendname'ye göre ise Paşenk olarak geçer. Bkz. İ.M. Artamanov, *Hazar Tarihi*, s. 274. Peter Golden ise bu ismin İbn A'sam ve Taberî'nin eserini Farsça'ya çeviren kişi olan Bal'ami'de "Bârjîk" şeklinde geçtiğini ifade eder. Bkz. Peter B. Golden, *Hazar Çalışmaları,* s. 181.
[537] Belâzurî, *Fütuhu'l-Büldan,* s. 295; İbn A'sam, *Kitabü'l Fütuh,* C. VII, s. 261.
[538]İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih,* C. IV, s. 345.
[539]İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih,* C. IV, s. 345.
[540]Halîfe b. Hayyât, *et-Târîh,* s. 278; Taberî, *Taberî Tarihi,* C. VII, s. 14-15; İbn A'sam, *Kitabü'l Fütuh,* C. VII, s. 262.

komutanını ve ailesini serbest bırakarak ve mallarını geri vererek taçlandırdığını aktarırlar.[541] Fakat bu sadece politik bir taktikti ve Hazarlara karşı yerli bir işbirlikçi kazanma stratejisiydi.

Öte yandan Belencer'in alınması Hazarlar açısından büyük bir kayıp iken Araplar içinse bir eşiğin atlanmasıydı. Artık Arap fütühatını Kafkasların ötesine taşımak için yol açılmıştı. Bundan istifade eden Müslüman kuvvetler bölgenin bir diğer önemli gücü olan Kafkas Hunları'nın üzerine gittiler. Kırk bin Türk hanenin bulunduğu başkent Varaçan[542] şehri ciddi bir direniş olmaksızın ele geçirildi. Bu aynı zamanda Araplara bağlı olan Albanya ve Ermeniye bölgelerine yönelik Hun baskınlarına son verilmesi anlamına geliyordu. Zira yapılan her baskın bölge gelirlerinin kuzeye aktarılması demekti ve bu Arap valiliği için önemli bir ekonomik kayıptı. Ayrıca bu gelişme Arap otoritesinin bölge üzerine daha kalıcı olmasının önünü açmış oluyordu. Cerrâh el-Hakemî, zaman kaybetmeden bir diğer önemli şehir olan Semender'i ele geçirmekiçin harekette geçti.

Ancak ordusu yola çıktıktan sonra Belencer hâkiminden Hazar Türklerinin yolu kapadıkları haberini aldı. Bunun üzerine kış mevsiminin de bastırmasıyla ordugâhını Berde'a ve el Beylekan'da[543] kurarak beklemeye koyuldu.[544] Cerrâh, Belencer'i almasına rağmen Hazar kuvvetlerinin oluşturduğu tehdidin farkındaydı ve Şam yönetimiyle sürekli temas sağlayarak yardımcı kuvvetler talep ediyordu. Onu bu göreve getiren halife Yezîd b. Abdülmelik, ölmesine rağmen yeni halife Hişâm b. Abdülmelik, aynı kararlılıkla politikayı sürdürdü ve Cerrâh'a Hazarlarla mücadeleye devam etmesini ve yardım göndereceğini bildirdi.[545] Bu arada Türgişler, bir yıl önce Esed b. Abdullah komutasındaki Arapları mağlup ederek Soğdiyan bölgesini yeniden ele geçirmişti.[546] Bu gelişmenin doğrudan Hazar kağanını etkileyip etkilemediğ bilinmese de Hazar ordusu

---

[541] İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih,* C. IV, s. 345.
[542]Kalankatlı Moses'de bu ifade geçer. Coğrafyaya daha yakın olmasından dolayı onun kullandığı ismi almamız daha doğru olur. Bkz. Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, s. 252. Ayrıca Varaçan şehri ile ilgili bkz. Yusuf Gedikli, "463-682 Arasında Kuzey Kafkasya Hun Beyliğinden ve Hazar Türklerinden Alban Tarihi'nin Kaydettiği Türkçe Sözcükler", *Türk Dünyası Araştırmaları,* Temmuz-Ağustos 2015, Sayı, 217, s. 219-238. İbn Hurdazbih'te bu ifade "Versân" olarak geçer ve konumu Berda'a'ya sekiz konak uzaklıkta olarak gösterilir. Bkz. İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı,* s. 117. Halîfe b. Hayyât'da aynı ismi verir. Bkz. Haîfe b. Hayyât, *et-Târîh,* s. 279. İbnü'l Esir ise şehrin ismini "Vebender" olarak verir. İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih,* C. IV, s. 345.
[543] Belâzurî, *Fütuhu'l-Büldan,* s. 295.
[544]İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih,* C. IV, s. 345.
[545]İbn A'sam, *Kitabü'l Fütuh,* C. VII, s. 264; İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih,* C. IV, s. 345.
[546] Haîfe b. Hayyât, *et-Târîh,* s. 278.

aynı yıl içinde harekete geçti. Hazar kağanı Câbân[547], yardımcı kuvvetler gelmeden bölgedeki Arap ordusunu hezimete uğratmak istiyordu. Topladığı büyük bir ordu ile Ermeniye bölgesine yürüdü. Haberi alan Cerrâh'da emrindeki kuvvetlerle birlikte Hazar ordusunu karşılamak için yola çıktı. Ramazan ayında yapılan savaşta Hazarlar bir kez daha yenilerek geri çekilmek zorunda kaldılar.[548]

Arap kuvvetlerin bu zaferi bölgedeki egemenliklerinin daha fazla perçinleşmesini sağlamıştı. Öte yandan hilafet merkezi bu dönemde Hazarlarla mücadeleyi öncelikli politika olarak sürdürmeye devam ediyordu. Bu yüzden kuzeye daha fazla yardımcı kuvvetler gönderildi.[549] Cerrâh, gelen kuvvetlerle birlikte ordusunu bölükler halinde Hazar şehirlerine sevk etti. Ama Araplarla mücadelede de tecrübe kazanmış olan Hazar kağanı, Türk kabilelerinden topladığı kuvvetlerle dağınık şekilde gelen Arap birliklerini yenerek topraklarından göndermeyi başardı.[550]

Kağanın zaferi, Cerrâh'ın bu görevden azl edilmesini beraberinde getirdi.[551] Halife kardeşi Mesleme'yi yeniden Ermeniye valisi olarak atadı.[552] Bölgeyi bilmesi ve Hazar kuvvetleri konusundaki tecrübesi Mesleme'nin bölgeye vali olarak atanmasının öncelikli sebepleriydi. Nitekim art arda tertiplediği seferlerle Derbend geçidini kontrolü altına almayı başardı ve burada güçlü bir garnizon bırakarak Hazarların güneye sokulmasını önelemeye çalıştı.[553] Hazar kağanın oğlu Martîk b. Hakan,[554] Azerbaycan topraklarına yönelik seferini de alt ederek geri çekilmesini sağladı.[555] Bu başarıları Mesleme'yi daha cesur bir adım atmaya yöneltti. Ordusuyla birlikte Derbend geçidini aşarak Hazar topraklarına girdi. Kağan, bizzat ordusunun başında Arap ordusunu karşılamaya geldi. Savaş yaklaşık bir ay sürdü. Şiddetli yağmurların eşlik etmesinden dolayı çamur savaşları olarak da tarihe geçen bu savaş, iki tarafında birbirlerine üstünlük kurmadan geri çekilmeleriyle sonuçlandı.[556]

---

[547]Haîfe b. Hayyât, *et-Târîh,* s. 280.
[548] İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih,* C. IV, s. 355; Haîfe b. Hayyât, *et-Târîh,* s. 280.
[549] İbn A'sam, *Kitabü'l Fütuh,* C. VII, s. 266.
[550]İbn A'sam, *Kitabü'l Fütuh,* C. VII, s. 268; Haîfe b. Hayyât, *et-Târîh,* s. 284.
[551]Yılmaz Çelik, "Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî", s. 253.
[552] İbnü'l Esir bu görev değişikliğini hicretin 107. yılı (M. 725-726) olayları içerisinde aktarır. Bkz. İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih,* C. IV, s. 364.
[553] Haîfe b. Hayyât, *et-Târîh,* s. 284; İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih,* C. IV, s. 364.
[554]Haîfe b. Hayyât, *et-Târîh,* s. 286.
[555]İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih,* C. IV, s. 367.
[556]Halîfe b. Hayyât ve İbnü'l Esir, Mesleme'nin savaşı kazandığını yazsa da her hangi bir kazanımdan bahsetmemektedirler. Bu yüzden muhtemelen uzun süre devam eden savaşın sonunda taraflar

Derbend geçidi doğal sınır olarak kalmaya devam etti. İki tarafta bu sınırın ötesinde birbirlerine mutlak şekilde bir üstünlük kuramadı. Hazarların, Azerbaycan ve Ermeniye bölgelerine yönelik arzuları, Müslüman kuvvetlerin müdafası neticesinde bir sonuca bağlanmadığı gibi Arap idaresinin de Kafkas ötesinde yerleşik bir güç olma politikası, Hazar direnci karşısında başarısız olmaya devam etti. Arap kuvvetlerin genişleme politikası Kafkasların ötesindeki Hazar engelini bir türlü aşamıyordu. Bunun yanı sıra Türgişlerin aynı dönemde Tibet idaresi ile birlikte Orta Asya'da yeniden güçlü bir pozisyon elde etme hırslarıyla başlayan çabaları, Arap ordularının yer yer güç kaybetmeleriyle neticelendi. Artık Merkez Asya'da bulunan Arapların yenilmez güç hegemonyaları kırılganlıklar gösteriyordu. Bunu belki de tetikleyen en önemli sebep, Hazarların ortaya koyduğu direnç ve kendi sınırlarına yönelik teşebbüsleri her seferinde akim kılmasıydı. İslâm devleti içinde; kabileler arasındaki rekabet, mevali politikasının yarattığı iç huzursuzluklar ve Emevi hanedanlığına karşı baş gösteren daimi sorunların ordu cephelerinde de karşılık bulması, gidişatı kötü etkiliyordu. Buna şimdi Hazar ve Türgiş idarelerinin cephe gerisinde oluşturdukları tehdit algısıda eklenmişti.

Şam yönetimi kötü gidişatta yeni hamlelerle karşılık vermek istedi. Bundan dolayı Cerrâh el-Hakemî'yi yeniden Ermeniye valisi olarak görevlendirdi.[557] Ünlü komutanın başlangıçta yaptığı taarruz saldırıları neticesinde kazandığı nispi başarılar, bu gidişatı tersine çevireceği ümidini doğurdu.[558] Ama Hazar Kağanı'nın oğlu Barsbey'in[559]Bizans dâhil olmak üzere müttefiklerinden aldığı desteklerle güçlendirdiği ordusu bu beklentiyi yersiz kıldı.[560] Kalabalık Hazar ordusu karşısında tutunamayan Arap Müslümanlar,

yenişemeyerek bölgelerine çekildiler. Nitekim Mesleme'nin sağ salim geri döndüğü ibaresinin olması bu iddiayı güçlendirmektedir. Bkz. Haîfe b. Hayyât, *et-Târîh,* s. 287; İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih,* C. IV, s. 377.

[557]Taberî, *Taberî Tarihi,* C. VII, s. 67; İbn Kesir, *el Bidâye ve'n-Nihaye*, C. V, s. 132; Haîfe b. Hayyât, *et-Târîh,* s. 288; İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih,* C. IV, s. 379.

[558] Cerrâh bu seferi neticesinde önce Tiflis'i ele geçirdi. Daha sonra harekâtına devam ederek Hazarlara ait olan Belencer ve Berda'a'yı ele geçirdi. Bkz. Haîfe b. Hayyât, *et-Târîh,* s. 288; Zeki Velidi Togan, "Hazarlar", *İA,* C. V, s. 399.

[559] Bu isim İbn A'sam'da geçer. Bkz. İbn A'sam, *Kitabü'l Fütuh,* C. VIII, s. 22-25. Halife b. Hayyât ise Hazer ve İbn Hâkân'ın birlikte ordu toplayıp harekete geçtiklerini ifade eder. Haîfe b. Hayyât, *et-Târîh,* s. 288.

[560]Bizans'ın yardım gönderdiğine ilişkin bir bilgi mevcut değilse de Arapların bu dönemde sürekli Bizans toprakları üzerine saldırıda bulunmaları ve bu savaştan kısa süre sonra Hazar Kağanı'nın kızının Bizans sarayına gelin gitmesi, bu ittifak ihtimalini oldukça güçlendirmektedir. Theophanes bu dönemde Bizans'a yönelik artan Müslüman baskısını ayrıntılı bir şekilde ele alır. Bkz. Theophanes, *The Chronicle of Confessor, Byzantine and Near Eastern History, AD.284-813,* s. 559-563.

Erdebil'de ağır bir yenilgi aldılar (730)[561]ve Cerrâh savaşta hayatını kaybetti.[562] Araplar sadece bir savaş kaybetmişlerdi, ancak gelişimi ve yarattığı etkiler önemliydi. Zira Hazar ordusu kazandığı zaferin arefesinde Musul'a kadar indi[563]ve halifelik merkezine bu kadar sokulan ilk düşman oldu. Bu ilerleyiş her ne kadar ganimet odaklı bir hareket olsa da Emevi yönetimini sarstığı muhakkak. Ayrıca Hazar kağanlığı, Ermeniye ile Azerbaycan bölgeleri üzerinde ciddi bir nüfuz kurarak bölgedeki ekonomik gelirin büyük bir kısmını ele geçirdi. Bu bakımdanda Arap idaresine bir darbe vurmuş oldu.

Öte yandan Bizans'ın olası desteği iki devlet arasında Kırım özelinde yaşanan rekabetin Arap yayılımına karşı arka planda bırakıldığını gösteriyor. Bizans sarayı daha önce Sâsânî tehdidine karşı da Hazar gücünü mütefik olarak değerlendirmeye çalışmıştı. Yaklaşık bir asır sonra yeniden Hazarlarla ortak bir düşman paydasında bir araya gelmişlerdi. Arap Müslümanların varlığı İranî yönetimlerin oluşturduğu tehlikenin çok ötesindeydi ve birkaç defadır kuşattıkları Kostantinopolis'i ele geçirmeleri kadim imparatorluğun sonunu getirecek kadar büyük ve son derece ciddi bir tehditti. Bu yüzden güçlü bir müteffik bulmaları onlar için iyi bir politik avantajdı. Hazarların Ermeniye bölgesinde bulunan Arap idaresi üzerindeki baskısı Bizans'ın menfaatleri açısından olumlu sonuçlar doğuruyordu. Eğer burada bulunan Arap valisi bölgeyi Hazarlar karşısında tamamen kontrol ederse; kuvvetlerini Anadolu üzerinden Bizans başkentine sevk edebilirdi. Nitekim Mesleme döneminde Hazarların Derbend ötesine atılmasından sonra ordu birçok kere Anadolu'daki Bizans yerleşimleri üzerinde denetim sağlayıp başkente kadar ilerlemişti. Ama Hazarların bölgede büyüyen bir güç olarak sorun çıkartması, Arap ordularının doğu yönünden Bizans üzerine yürümesini zorlaştırıyordu. Bu yüzden Bizans yönetimi Hazarlara destek vererek onların Arap kuvvetlerini meşgul edip bölgede kalmalarını sağlamaya çalışmış olabilir. Hazarlar ise Müslümanların büyük bir ordu ile olası saldırılarına karşı Bizans'tan destek alarak karşı koyabilirdi.

---

[561]Arap kaynaklarından savaşın tarihine ilişkin bilgi veren Arap kaynakları genel olarak 730 yılını zikrederken Theophanes ise Hazar Kağanı'nın oğlunun Cerrâh'ı yendiği savaşı 727-728 yılları arasında oladuğunu yazar. Bkz. Theophanes, *The Chronicle of Confessor, Byzantine and Near Eastern History, AD.284-813*, s. 563. Kalankatlı Moses'de 730 yılı olduğunu söyler. Bkz. Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi,* s. 308.

[562]Kudâme ibn Cafer, *Kitabü'l Harac,* s. 52; Belâzurî, *Fütuhu'l-Büldan,* s. 295; İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih,* C. IV, s. 381; Haîfe b. Hayyât, *et-Târîh,* s. 288; İbn Kesir, *el Bidâye ve'n-Nihaye,* C. IX, s. 496; Taberî, *Taberî Tarihi,* C. VII, s. 70; Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi,* s. 308.

[563]İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih,* C. IV, s. 381.

Diğer tarafta ise halifelik, Hazarları Orta Asya ve Anadolu üzerindeki politikaları için aşılması gereken en önemli tehlike olarak görmeye devam etti. Zira Hazarların bölgede Arap kuvvetlerini yenmesi ve olası zaferleri, Orta Asya'da bulunan memnuniyetsiz halkları Müslüman valilere karşı daha dirençli olmaya sevk edebilirdi. Aynı şekilde ana hedef olan Bizans İmparatorluğuna son verilmesi içinde önce Hazarların bir tehlike ve tehdit aracı olmaktan çıkartılması gerekirdi. Sonrasında ise Ermeniye merkezli idarenin bölgeden edindiği vergilerle ordularını rahat bir şekilde doğudan Anadolu üzerine sefere çıkartabilirdi. Bundan dolayı Cerrâh el Hâkemî'nin hayatını kaybettiği savaştan sonra otuz bin seçkin askerden oluşan bir ordu kuvvetti, Türkistan'da Türklere karşı kazandığı parlak zaferlerle bilinen Said b. Amr komutasında kuzeye gönderdi.[564]

Saîd b. Amr el-Hareşî, öncelikli olarak el-Cezire bölgesinden Ermeniye'ye kadar olan alanda bulunan Hazar kuvvetlerini püskürtmek ve Derbend geçidine kadar olan bölgeyi ele geçirmekle görevledirildi. Hazar ordusu, karşısında merkezi bir kuvvet olmadığı için üç farklı koldan ilerleyerek ganimet toplama arayışına düşmüştü. Bu durum Arap komutanın yeniden kontrolü sağlaması için elverişli bir olanak sağladı. Birleşik Arap ordusu farklı bölgelerde karşılaştığı Hazar kuvvetlerini hezimette uğratarak kuzeye çekilmelerini sağladı.[565]Arap komutanın Türklerin savaş taktiklerine olan aşinalığı ve Hazarların merkezi bir ordu etrafında birleşmemiş olması, zaferin temel nedenleriydi. Bununla birlikte Hazar kağanı, kazandığı büyük savaştan sonra kuvvetlerinin bu şekilde yenilerek geri çekilmelerini hazmedemedi. Kurduğu büyük bir orduyu oğlu komutasında

---

[564] Belâzurî, *Fütuhu'l-Büldan,* s. 295; İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih,* C. IV, s. 381; Haîfe b. Hayyât, *et-Târîh,* s. 289.

[565]Said b. Amr, ilk önce Ahlat'a (Hilat) geldi ve burayı kuşatma ile fethettikten sonra önüne gelen kaleleri ve şehirleri arka arkaya fethederek Azerbaycan'da yer alan Berda'a şehrine girdi ve orada konakladı. O sırada hakanın oğlu Narstik'in Azerbaycan topraklarını yağmalayarak insanları öldürdüğü ve esir aldığı haberini aldı. Said b. Amr, amcasının oğlu Abdülmelik b. Müslim el-Ukayli'yi Hazarlar'ın üzerine gönderdi. Abdülmelik b. Müslim emrindeki kuvvetlerle birlikte Hazarları yenerek esirleri kurtardı.. Daha sonra Said, Hazarlar'ı takip edip Erdebil ve Miymez (Mimed) nehrinigecerek Bacervan'a ulaştı. Miymez nehri civarında 20.000 kişilik Hazar ordusunu ağır bir hezimete uğratarak Cerrah'ın ailesi ile birlikte diğer Müslüman esirleri de kurtardı ve ardından Bacervan'a geri döndü. Bkz. Belâzurî, *Fütuhu'l-Büldan,* s. 295; Haîfe b. Hayyât, *et-Târîh,* s. 289; İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih,* C. IV, s. 382-383; İbn A'sam, *Kitabü'l Fütuh,* C. VII, s. 274-277; Kudâme İbn Cafer, *Kitabü'l Harac,* s. 52-53; M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi,* s. 283-285; D. M. Dunlop, *The History of Jewish Khazar,* s. 71-75.

Derbend'in güneyine gönderdi. Azerbaycan topraklarında Arap ordusuyla karşılaşan Hazarlar yeniden mağlup olarak geri çekilmek zorunda kaldılar.[566]

Araplar kaybettikleri prestijlerinin yanı sıra çok sayıda esir ve ganimet kazanmayı da başarmışlardı. Saîd b. Amr, kısa bir zaman sürecinde ve savaş becerileri sayesinde Hazarları kazandıkları büyük zafere rağmen yeniden Derbend'in kıyısına kadar püskürtmeyi başarmıştı. Fakat Emevi halifesi bu esnada beklenmedik bir şekilde onu azl ederek yerine Mesleme'yi Ermeniye valisi olarak yeniden görevlendirdi.[567] Hazar kağanı, Erdebil zaferini Ermeniye ve Azerbaycan bölgelerinde kalıcı bir istihkâm oluşturmak adına değerlendirememişti. Emevi halifesi ise Saîd b. Amr'ın idari ve askeri kazanımlarına rağmen görevden alarak benzer bir hatayı yapmıştı. Mesleme, muhtemelen hilafet ailesinin bir üyesi olmasından ötürü bu göreve yeniden getirilmişti. Zira Orta Asya'daki Arap idaresinde baş gösteren kıpırdanmalar Emevi hanedanlığını endişeye sevk ediyordu. Bu yüzden önemli görevlere mümkün olduğunca güvendikleri kimseleri getirmeye özen gösteriyorlardı.

Mesleme, bölgeye ulaştıktan kısa süre sonra zorlu kış şartlarına rağmen sefere çıktı ve Şirvan bölgesinde bulunan Hizan (Hayzak) kalesini ele geçirdi. Kale sakinlerinin verdikleri sözü tutmadıkları gerekçesiyle öldürülmeleri bölgedeki beylerin dikkatini çekmeye yetti.[568] Arap komutan daha sonra Makat ve Lezgi bölgelerindeki birçok kaleyi de hâkimiyeti altına almayı başardı. Ele geçirdiği bölgelerde uyguladığı sert politikaları, diğer kentlerin kendi istekleriyle Arap hâkimiyetini kabul etmelerini sağladı. Cibâl, Şervânşah, Lîrânşah, Taberserânşah, Fîlânşah, Cerşânşah ve Maskat beyleri Mesleme'ye

---

[566]Hazar kağanı, ordularının ardı ardına ağır yenilgiye uğraması uzerine ülkesinin bütün yörelerinden topladığı askerlerle ordusunu takviye ederek harekete gecti. Said b. Amr, kalabalık bir Hazar ordusunun geldiğini duyunca Versan, Beylekan, Berda'a, Gebele ve Azerbaycan'ın diğer bolgelerindeki idarecilere haber göndererek, yardım istedi. Gönüllülerin de katılmasıyla kalabalık bir ordu oluşturdu. İki ordu arasında Berzend'demeydana gelen savaş cok şiddetli geçti ve Müslümanlar Hazarlar'ı geri püskürterek onları Aras nehrinin kıyısına kadar takip ettiler. Said b. Amr, tekrar ordu toplayıp üzerine gelen Narstik'in ordusunu bu defa Suriye, el-Cezire ve diğer bölgelerden gönderilen askerlerden oluşturduğu kalabalık ordusuyla Muğan (Mugan)nehrinin kıyısında vuku bulan cok şiddetli savaşta güçlü mukavemet etmelerine rağmen yine de hezimete uğratarak geri cekilmek zorunda bıraktı. Hazarlar geri çekilerken çoğunluğu Muğan nehrinde boğuldu. Hazarlar'ı Kur ve Aras nehirlerinin kavşağına kadar takip edenSaid'in Narstik'i öldürerek kesik başını halifeye gönderdiği rivayet edilmektedir ki, bu da daha sonra Mesleme'nin kendisine kızgınlığı ve cezalandırması ile sonuçlanmıştır. Daha sonra Said b. Amr elde ettiği ganimetlerle Bacervan'a geri dönerek ganimetin beşte birini hilafet merkezine gönderdi ve fethettiği yerler hakkında halifeyi bilgilendirdi. Ganimetin geride kalan kısmını askerlerine dağıttıktan sonra Hazarlar'ı takip ederek onları Şirvan bölgesi topraklarından da çıkardı. Haîfe b. Hayyât, *et-Târîh,* s. 289; İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih,* C. IV, s. 383; İbn A'sam, *Kitabü'l Fütuh,* C. VII, s. 272-273.

[567] Belâzurî, *Fütuhu'l-Büldan,* s. 295; Haîfe b. Hayyât, *et-Târîh,* s. 289.

[568]Haîfe b. Hayyât, *et-Târîh,* s. 289; Taberî, *Taberî Tarihi,* C. VII, s. 70;

gelerek itaatllerini sundular.[569] Mesleme ise kazandığı topraklar ve bölge beylerinin tabiyetleri neticesinde edindiği ekonomik kazanımları Derbend ve ötesini ele geçirmek için kullandı.

Nitekim kısa süre sonra Hazar kuvvetlerini geri püskürterek Derbend geçidini ele geçirmeyi başardı. Hazarlar yeniden Debend'in kuzeyine geçmek zorunda kaldılar. Mesleme ise idari ve askeri alanlarda reformlar yaparak Arapların bölge üzerindeki otoritesini güçlendirmeye çalıştı. Bu hazırlıklar aynı zamanda Hazar ülkesine sefere çıkmak içinde yapılıyordu. Mesleme, hazırlıkları tamamladıktan sonra harekete geçti. Belencer şehri üzerine yürüdü ve burada bulunan Hazar kuvvetlerini mağlup ederek şehri ele geçirdi. Daha önce Cerrâh el-Hakemî'de burayı ele geçirmiş ama Semender'i almayı düşünürken mağlup olarak geri dönmek zorunda kalmıştı. Şimdi kendisi de aynı niyetle yola çıktı ama aynı akıbeti yaşamaktan kurtulamadı ve Gazele kentine çekilmeye mecbur kaldı.[570]

Fakat Mesleme bu sefer istihkâmını Derbend'in güneyinde değil kuzeyinde kurmaya karar vermişti. Bunun iki sebebi vardı. Birincisi Arap kuvvetleri için Derbend geçidi bir eşiğin atlanması olarak görülüyordu ve eğer yeniden geçidin güney tarafına inilirse Hazarların Musul'a kadar süren tazyikleri tekrar vuku bulabilirdi. İkincisi ise Hazar kuvvetlerine karşı kuzeyde bir hattın oluşturulması, artık Derbend'in bir Arap toprağı statüsüne sahip olduğunu gösterecekti. Bu bakımdan Arap komutanının izlediği politika iyi bir savaş stratejisiydi. Bu politika dâhilinde düzenlediği seferler neticesinde Dağıstan'ın kuzeyinde önemli stratejik noktalar ele geçirdi.[571] Ayrıca bu seferler esnasında Hazar Kağanı'nın oğlu da öldürüldü.[572]Hazar kağanı ordusuyla birlikte bölgeye

---

[569]Belâzurî, *Fütuhu'l-Büldan,* s. 296; Haîfe b. Hayyât, *et-Târîh,* s. 290; İbn A'sam, *Kitabü'l Fütuh,* C. VII, s. 283; İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih,* C. IV, s.392.

[570] Belâzurî, *Fütuhu'l-Büldan,* s. 295; Taberî, *Taberî Tarihi,* C. VII, s. 71; İbn A'sam, *Kitabü'l Fütuh,* C. VII, s. 287; İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih,* C. IV, s.392. Halife bin Hayyât'ın kaydında Mesleme'nin Hazar hakanı ile çarpıştıktan sonra geri Gazele kentine çekildiği ifade edilir. Müellifin, Arap ordusunun bir zafer kazandığına ilişkin bilgi vermemesi, savaşın Hazarların zaferiyle neticelendirdiğini gösterir. Bkz. Haîfe b. Hayyât, *et-Târîh,* s. 290.

[571]Mesleme, 113 (731-732) yılında Sevrânhâkiminin sulh teklifini kabul ederek onunla barış yaptı. Daha sonra Hazarlar'ın peşini takip ederek Meskatve Ker nehri civarında yaşayan halkları da sulh yoluyla itaat altına aldı. Haîfe b. Hayyât, *et-Târîh,* s. 290. Hazar ülkesinin iç bölgelerine doğru ilerleyişini sürdüren Mesleme'nin ceşitli merkezler üzerine gönderdiği ordular önemli zaferler kazanarak Belencer dağının arkasındaki vilayetleri de hâkimiyet altına aldı. İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih,* C. IV, s. 392.

[572] İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih,* C. IV, s.392; Taberî, *Taberî Târihi,* C. VII, s. 88; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n Nihaye,* C. XIII, s. 65.

geldiğinde direnen Arap kuvvetleri karşısında üstünlük kuramadı.[573]Hatta bu savaşta Hazar hakanı kendisine suikast düzenleyen bir Arap birliğinin saldırısından yaralı olarak geri çekilmek zorunda kaldı.[574] Bu bir savaş yenilgisi değildi ancak Arapların kuzeyde yerleşik bir düzen kurmalarına askeri noktada karşı konulmadığının ispatıydı.

Mesleme, Semender yolunda aldığı yenilgiyle sarsılan prestijini bu olayla birlikte yeniden onarmayı başarmıştı. Ama Hazarların geri çekilişlerini daha iyi şekilde değerlendirmek ve Derbend'deki Arap kontrolünü sağlama almak için bazı hazırlıklar yaptı. Önce bin kişilik bir Hazar ordusunun bulunduğu Derbend kalesini muhasara etti ve hileli bir yöntemle ele geçirdi. Daha sonra Müslüman Araplar için kalede erzak depoları inşa etti ve yaklaşık yirmi dört bin kişilik bir orduyu kaleye yerleştirdi.[575] Stratejik önemi oldukça büyük olan Derbend kalesi böylece büyük bir kuvvetle tahkim edildi.

Bu hazırlıkları yaptıktan sonra yerine Muhammed b. Mervân'ı bırakarak Şam'a gitti. Mervân'ın ilk icraatlarinden biri, birbirleri arasındaki rekabetten dolayı sürekli sorun çıkaran Ermeni beylerini genel bir idare altında toplamak oldu. Bagratouni sülalesinden Aşot'u Ermeni prensi olarak atadı. Ona rakip olan Ermenilerden de büyük bir kısmını Yemen'e sürmek yoluyla sindirmiş oldu.[576] Böylece bölgedeki Arap otoritesini güçlendirerek gerektiği zaman Prens Aşot idaresindeki Ermeni kuvvetlerini Hazarlara karşı daha etkili şekilde kullanacak bir hale getirdi.[577]

Tam bu sırada genel olarak yıkılışına kadar Ermenilerin metbuluğunu yapan Bizans'tan önemli bir hamle geldi. Bizans imparatoru III. Leo, oğlu Constantin ile evlenmesi için elçiler göndererek Hazar Kağanı'nın kızını istedi. Theophanes'in kaydına

---

[573]Theophanes'e göre ise Mesleme 113 (731-732) yılında Türkler'in (Hazar toprakları) üzerine yürümüş, fakat Kafkas kapılarına ulaştıktan sonra geri dönmüştü. Bkz. Theophanes, *The Chronicle of Confessor, Byzantine and Near Eastern History, AD.284-813,* s. 567. Süryani Ebu'l Ferec ise Azerbaycan'da Mesleme'nin kalabalık ordusu ile Hazarlar arasında vuku bulan savaşta her iki tarafında cok sayıda kayıp verdiğini, neticede Hazarlar'ın ilerlemesinin durdurulduğunu ve iki taraf arasında bir sulh yapıldığını ifade eder. Bkz. Ebu'l Ferec, *Ebu'l Ferec Tarihi,* C.I, s. 195.

[574]Taberî, *Taberî Târihi,* C. VII, s. 90; İbn A'sam, *Kitabü'l Fütuh,* C. VII, s. 287; Ebu'l Ferec, *Ebu'l Ferec Tarihi,* C.I, s. 195.

[575] Mesleme el-Bâb şehrine Şam bölgesinden getirttiği yirmi dört bin kişiyi yerleştirdi. Yiyecek maddeleri için bir ambar, arpa saklamak için bir diğer ambar yaptırdı. Ayrıca silahların yerleştirileceği bir yer daha yaptırdı. Sonra da sarnıclarını toprakla doldurdu ve şehri tamir etti. Bkz. Belâzurî, *Fütuhu'l-Büldan,* s. 296-297; Kudâme İbn Cafer, *Kitabü'l Harac,* s. 53.

[576] Ghewond, *Armenian History,* s. 27.

[577] Ghewond, Hazarların bölgeyi istila etmeleri neticesinde sürekli Ermenileri öldürmeleri ya da esir etmelerinden dolayı Mervan'ın bölgede istikrarı sağlamasının Ermeniler tarafından büyük bir sevinçle karşılandığını ifade eder. Ghewond, *Armenian History,* s. 28. Bu yüzden Ermeniler ile Müslümanlar arasındaki bağın kuvvetlendiği belirtilir. F. Macler, "Armenia", *The Cambridge,* C. IV, s. 156.

göre bu olay 732 yılında[578] yani tamda Arapların Dağıstan'ın kuzeyinde yeniden güç kazandığı bir dönemde meydana geldi. Olumlu bir karşılık bulan bu teklif sonrasında Hazar Kağanı'nın kızı çiçek Constantin ile evlenerek İrene ismini aldı ve Bizans sarayına prenses olarak gitti. Mervân'ın faaliyetleri neticesinde Ermenilerin tamamen Arapların kontrolüne girmesinin bu evlilik ilişkisini ortaya çıkartmasında etkisinin olup olmadığı bilinmiyor. Ancak Bizans-Hazar ilişkileri ortak düşman Araplara karşı Transkafkasya'daki rekabette rağmen gelişimini sürdürmeye devam etmişti. Erdebil savaşında (729) Bizans, Hazarlara destek vererek Arapları mağlup etmesini sağlamıştı. Ancak Arap Müslümanların kayıplarını kısa sürede telafi ederek yeniden bölgeye hâkim olması Bizans'ın da yeni bir adım atmasını beraberinde getirmişti. Bu sefer 150 yıldır en önemli müttefiği olan Hazarlarla evlilik bağı ile daha güçlü bir ittifak kurmaya yönelmişti.[579]II. Justinian'ın sürgündeki evliliği dışında, bu Bizans tarihindeki ilk yabancı hanedan evliliği olmuştu.[580]

Bizans tarihçisi Nikephoros daha önce *hēgemōn, archōn* ya da *kyrios* olarak tarif ettiği Hazar hükümdarını bu olayın anlatımıyla birlikte "kağan" olarak betimler.[581] Konstantinos Pophyrogenitus X. yüzyılda bu olayı yeniden değerlendirirken bir utanç vesilesi olarak sunmasına rağmen[582] daha erken bir dönemde yazan Nikephoros'un bu tutumu tamamen Bizans'ın menfaatleriyle ilgiliydi. Nitekim yazarın termonlojik olarak

---

[578] Theophanes, *The Chronicle of Confessor, Byzantine and Near Eastern History, AD.284-813*, s. 567.

[579]Constantine Zuckerman, Constantine Zuckerman, "The Khazars and Byzantıum The First Encounter", s. 432.

[580]Buna rağmen bu evlilik Bizans kaynaklarının çok az ilgisini çekebildi. Theophanes sadece birkaç cümle ile bu evlilikten bahsediyordu: "*Bu yıl imparator Leo, İskitlerin efendisi Kağan'ın kızını oğlu Constanin'e eş uygun gördü. Onu Hrıstiyan yaptı ve ona İrene adını verdi. O, kutsal metinleri öğrenerek muhteşem bir imana kavuştu ve Leo ile Constantin'i dini vecibelerini yerine getirmemekle azarladı."* Bkz. Theophanes, *The Chronicle of Confessor, Byzantine and Near Eastern History, AD.284-813*, s. 567. Nicephoros ise sadece bir cümle bahseder ve Bizans'ta bir deprem olduğunu ifade ederek konuyu geçiştirir: "*Bu sırada İmparator, elçilerini, oğlu Constantin ile evlenmesi için kızını talep etmek üzere Hazarların efendisine gönderdi."* Bkz. Nikephoros, *Patriarch of Constantınople Short History,* s. 131. Araştırmacılar bu durumun İmparatorun dini tercihlerinden dolayı olduğu kanısındadırlar. Bkz. D.M. Dunlop, *The History of the Jews Khazars*, s. 177; M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 307; Thomas S. Noonan, "Byzantıum and Khazars: a special Relationship?", *Byzantine Diplomacy: Papers from the Twenty-Fourth Spring Syposium of Byzantine Studies*, Cambridge, edt. Jonathan Shepard and Simon Franklin, Aldershot, England: Variorium, March 1992, s. 113.

[581]Sebastian Kolditz,"Barbarian Emperors? Aspects of the Byzantine Perception of the qaghan (chaganos) in the Earlier Middle Ages", s. 62.

[582]Konstantin Pophyrogenitus bu konuda aynen şunları söyler: "*Leo… Hazarya'nın kağanı ile bir evlilik ittifakında antlaşıp kızını eşi olarak kabul etti ve böylece Romalıların imparatoruna ve kendine çok büyük bir utanç yükledi, çünkü ata yasalarını yok ve geçersiz saydı; bununla birlikte yine de Ortodoks bir Hrıstiyan bile değil, imgeleri imha eden bir hareketti."* Bkz. Konstantin Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio,* s. 46-47.

yansıttığı bu değişimi aslında Bizans'ın politik olarak ilerleme kaydettiği dönüşümüyle eş güdümlüydü. "Barbar" olarak görülen Hazarlar, bizzat imparatorun elçilik heyeti göndererek teklifte bulunduğu bir evlilik ilişkisi neticesinde eşit statüdeki bir devlet olarak kabul edilmişti. Bu tabiî ki Arap yayılımının doğurduğu benzersiz bir zaruriyetin neticesiydi. Bizans açısından Hazarların kuzeydeki varlığı bir tehditti ve hem güvenlik hem de ekonomik açıdan önemli bir tehlikeydi. Ancak Araplar çok daha büyük bir sorundu. Hazarlar sadece kuzeyde faaliyet gösteriyorlardı ve Bizans başkentine saldırıp imparatorluğa son verme gibi bir siyaset izlemedikleri gibi böyle bir teşebbüstede bulunmamışlardı. Oysa Müslüman Araplar, Bizans'ın Akdeniz'in güneyindeki egemenliğine son vermişlerdi ve geriye kalan başkent dâhil olmak üzere tüm topraklarını ele geçirme arzusunu taşıyorlardı. Bu bakımdan Musul'a kadar sokulabilmiş olan Hazarlarla yapılacak bir ittifak, imparatorluğun varlığının devamı için eşsiz bir fırsat barındırıyordu. Dolayısıyla imparatorun, kağanının kızını kendi sarayına prens alması bu fırsatı değerlendirme isteğinin yarattığı bir sonuçtu.

Bizans'ın bu şekilde bir yakınlık ilişkisi içerisine girmesi, Hazarların hem siyasi hemde askeri bakımdan güçlenmesi anlamına geliyordu. Bu nedenle Mesleme'nin Şam'a döndüğünü öğrenen Hazar halkı, yeniden Kuzey Dağıstan'da bulunan şehirlerine döndüler. Fakat vekil olarak bırakılan Mervân tecrübeli bir komutandı. Haklı olarak Hazarların Derbend kıyılarına dönüşlerinin bir tehdit oluşturduğunu düşünerek topladığı kırk bin kişilik bir ordu ile bölgeye akın etti. Belencer'e kadar gelen Arap ordusu bol miktarda hayvan sürüsünü ele geçirerek geri döndü.[583] Bu başarısı Mervân'ın harekette geçmesini sağladı. Mesleme'nin bölgeyi kontrol altına almak için uyguladığı şiddet siyaseti ordu içinde muhalefete sebep olmuştu. Muhammed b. Mervân, Suriye'ye kadar giderek bu siyaseti şikâyeti etti ve neticede bu durumdan rahatsız olan Şam yönetimi Mesleme'yi görevden alarak yerine Muhammed b. Mervân'ı tayin etti.[584] Emevi iktidarı, zaten Müslüman dünyada kabul görmeyen mevali politikasından dolayı ciddi ölçüde tenkit ediliyordu. Bu yüzden Ermeniyye idaresinin uyguladığı sert politikaların muhalif gruplar için bir aracı olmasından endişe duyarak bu kararı verdi. Muhammed b. Mervân ise hem bölgeyi bilen bir komutan olması hem de hilafet merkezinin arzu ettiği politikaları hayatta geçirmek için uygun özelikler taşımasından dolayı bu göreve getirildi.

[583]İbn A'sam, *Kitabü'l Fütuh,* C. VII, s. 288-289.
[584]İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih,* C. IV, s.395-396.

Yeni vali, halifeyle mutabık kaldıktan sonra emrine verilen büyük bir ordu ile birlikte Kuzey Dağıstan bölgesine intikal etti. Halife Hişam'ın Suriye ve civarında Hazarlarla mücadele edilmesi için gönderdiği ordu ile ilgili olarak kaynaklar 200 bin[585] rakamını verirler.[586] Bu durum Arap halifesinin açıkca Hazar sorunun tamamen çözümüne ve topraklarının ele geçirilmesine odaklandığını gösterir. Nitekim Muhammed b. Mervân'da halifenin bu arzusunu gerçekleştirmek için harekete geçerek öncelikli olarak Alan ülkesi üzerine bir ordu gönderdi. Bunun yanı sıra bir diğer orduyu da Arapların bölgeyi denetim altına almaları için önemli stratejik noktalardan biri olarak gördüğü Daryal geçidine sevk etti. Hazar kağanı bu durumdan rahatsız olarak elçi gönderdiyse de Arap valiyi ikna etmeyi başaramadı. Mervân, yapılan hazırlığın Hazarlara karşı olmadığına ilişkin siyasi bir argümanla oyalama taktiğini uyguladı. Böylece hem askeri noktada hazırlıklarını tamamlamaya devam etti hem de diplomasi yöntemiyle Hazar Kağanı'nın kendisinden çekinerek bir ordu toplamasını önlemeye çalıştı.[587] 735 yılına gelindiğinde Mervân'ın harekâttı Dağıstan'ın güneyinde hızlı bir yayılım gösterdi. Yer yer vuku bulan direniş hareketleri kalabalık İslâm ordusu karşısında etkin olamadı. Hazar kağanı ilk önce ordusunun ana kuvvetleriyle birlikte daha kuzeye çekilme kararı aldı. Fakat Arap komutan, nihai bir sonuç almadan geri dönmek istemiyordu. Zira Arap-Hazar mücadelelerinde ilk kez bu kadar kalabalık bir Arap ordusu Derbend'in kuzeyinde bulunuyordu.[588] İaşe, teçhizat, ikmal ve lojistik bakımdan Dağıstan'ın kuzeyi gibi bir bölgede bu sayıda bir ordunun sevk edilmesi çok zor olduğu için verilen rakam konusunda bir mübalağa söz konusu olabilir. Fakat Hazar Kağanı'nın emrindeki kuvvetlerle birlikte düşmanı karşılamaktan çekinmesi, Arap ordusunun oldukça kalabalık olduğunu göstermektedir. Ayrıca Hazar Kağanı'nın Bizans ve diğer müttefik kuvvetlerden

[585]İbnü'l Esir, *el Kâmil fi't-Tarih*, C. IV, s. 396; Taberî, *Taberî Tarihi*, C. VII, s. 90; İbn A'sam, *Kitabü'l Fütuh,* C. VII, s. 289.

[586]Gumilev, Orta Asya'da aynı dönemde yaşanan gelişmelerinde Mervân'a takviye kuvvetler aktarılmasında pay sahibi olduğunu ifade eder. Bu dönemde Türgiş ve Tibet birleşik güçlerinin Çin'e karşı ittifak ederek Kuça kalesini ele geçirmeleri neticesinde Soğdiyan bölgesi tecrit edildi. Bu sayede bölgenin Arap valisi Nasr ibn Seyyar, Orta Asya'yı bir İslam ülkesi haline getirdi. Böylece emrindeki kuvvetlerin bir kısmını Ermeniye bölgesine gönderdi. bkz. L.N. Gumilev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları,* s. 71. Muhtemelen bu halifenin emri ya da bilgisi dâhilinde yapılmıştı. Ayrıca Arap ordusu içinde Prens Aşot komutasındaki Ermeni kuvvetlerinin yanı sıra bölgede egemenlik altına alınmış diğer prenslerinde kuvvetleri yer alıyordu. Bkz. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi,* s. 289.

[587]Mervân, Hazarları ikna etmek için onlara bir elçi göndererek onlarla barış yapmak istediğini, yapılan hazırlıklarında kendilerine karşı değil Alanlara karşı yapıldığını bildirdi. Ayrıca Hazar Kağanı'nın karşılık olarak gönderdiği elçiyi de alıkoyarak yapılan hazırlıkların haber verilmesini önledi. İbnü'l Esir, *el Kâmil fi't-Tarih,* C. IV, s. 396.

[588]Taberî, *Taberî Tarihi,* C. VII, s. 91.

beklediği desteği gerektiği kadar alamadığı da anlaşılıyor. Bizans, yapılan evlilik neticesinde müttefik olmuşsa da kaynaklarda Hazarlara askeri yardımda bulunduğuna ilişkin bir bilgi mevcut değil. Hazarlara az da olsa destek veren Gürcüler ise Mervân tarafından ağır şekilde bastırılarak büyük bir bedel ödemek zorunda bırakılacaklardı.

Mervân, ilk iş olarak Berda'a ile Tiflis arasında yer alan bir bölgede "Kisal" isminde bir şehir kurdu.[589] Daha sonra Gürcü isyanını bastırarak kontrolü tamamen eline aldı.[590] Alan ülkesine gönderdiği ordusu bölgede bulunan üç kaleyi ele geçirdi.[591] Kendisi de Tuman halkını zapt ederek liderleri Tûmân Şah'ı ele geçirdi. Halifenin onayı neticesinde Tûmân Şah'ı yeniden bölgesinin hâkimi olarak yerine bırakırken, yerel idare bağlantısı sayesinde bölgedeki otoritesini de güçlendirmeye devam etti. 736 yılındaki bu faaliyetleri neticesinde Güney Dağıstan'daki hâkimiyetini inşa ederek savaşı Hazarya'ya taşımayı başardı. Belâzurî ve Halife b. Hayyat'ın aktardığına göre ilerlemeye devam eden Arap ordusu, Remm[592] Nehrini geçerek bölgede bulunan Sakâlibe (Slavlar) üzerine saldırdı ve onlardan yaklaşık yirmi bin aileyi ele geçirdi.[593] 736 yılındaki seferine devam eden Mervân, Vertenis'in hâkim olduğu Lezgi[594] bölgesine girdi. Vertenis[595] kaçarak Hazarlara sığınmak istedi fakat Humreyn halkı Vertenis'i öldürerek kesik başını Mervân'a gönderdi.[596] Bu gelişme Lezgi halkının sorunsuz bir şekilde itiattinide beraberinde getirdi.

---

[589]Belazûrî, *Fütuhu'l-Büldan,* s. 297.

[590]L.N. Gumilev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları,* s. 73; D.M. Dunlop, *The History of the Jews Khazars,* s. 83; M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi,* s. 289. Ayrıca bkz. Marget B. Biro, "Marwan b. Muhammad's Georgian Campaign", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Humgaricae*, Budapest, 1975, s. 289-291.

[591]Belazûrî, *Fütuhu'l-Büldan,* s. 297.

[592] Bu ismin Rum nehri olduğu da düşünlüyor. Halîfe b. Hayyât'ın eserini Türkçe'ye kazandıran Ömer Sabuncu bu nehrin ismini Rum nehri olarak çevirmiştir. Bkz. Halîfe b. Hayyât, *et-Târîh,* s. 291.

[593] Halîfe bin Hayyât, *et-Târîh,* s. 291; Belâzurî, *Fütuhu'l-Büldân*, s. 297. Osman Karatay ismi geçen nehrin Don nehri olabileceğini söyler. Ayrıca Sakâlibe olarak ifade edilen halkın da orda meskûn bulunan Bulgarlar olabileceğini belirtir. Osman Karatay, *Hazarlar,* s. 92. Nitekim Kudâme İbn Cafer'de bu halkın Bulgarlar olduğunu ifade eder. Bkz. Kudâme İbn Cafer, *Kitâbü'l Harac,* s. 53. Artamonov ise bu halkın Burtaslar olduğu konusunda bir şüpheye yer olmadığını belirtir. İ.M. Artamonov, *Hazar Tarihi,* s. 291. Dunlop'ta aynı kanaattedir. Bkz. D.M. Dunlop, *The History of the Jews Khazars,* s. 83.

[594] Belazurî, bölge hâkiminin adını vermezken feth edilen yerin isminin "el-Lezk" olduğunu yazar. Belâzurî, *Fütuhu'l-Büldân*, s. 299. Bu ifade yüksek ihtimalle günümüzde Lezgiler olarak bilinen halkın yaşadığı ve kendi isimleriyle anılan bölgelerinin ismiydi.

[595]Bu isim İbnü'l Esir'de Vernis olarak geçer. Bkz. İbnü'l Esir, *el Kâmil fi't-Tarih,* C. IV, s. 412.

[596]Halîfe bin Hayyât, *et-Târîh,* s. 291

Mervân'ın ilerleyişi Hazarların en önemli kentleri olan Belencer (Sulak nehrinin sağ tarafında)[597] ve Semender'e (Terek üzerinde, Şelkovskaya köyü karşısında)[598] kadar ulaştı. Arap müellifler sadece kentlerin ele geçirildiğinden bahsederken harekâtın nasıl geliştiği ve olduğuyla ilgili bir bilgi vermezler.[599] Hazarlar daha önce 724-725 yılllarındaki Arap saldırıları karşısında başkentlerini Terek'ten İtil şehrinin bulunduğu Volga civarına taşımak zorunda kalmışlardı. Fakat Belencer'den sonra Semender'inde ele geçirilmiş olması bu seferki Arap taarruzunun diğerlerine kıyasla çok daha büyük ve ciddi olduğunu ortaya koyuyordu. İbn A'sam, Arap ordusunun beyaz elbiseler (İslâm inanıncındaki kefen simgesi ve aynı zamanda Emevilerin rengi) ve yeni parlak kılıçlarla sefere katıldıklarını belirterek halife kuvvetlerinin bu sefere verdikleri önemi teyit eder.[600] Nitekim Hazarlar dâhil Dağıstan'daki ordular, kabiliyetli ama aynı zamanda çok temkinli ve cesur olan Mervân ve ordusunun yaptığı bu fütuhata karşı beklenildiğinden çok daha az direnmişti.

Diğer yandan Hazar kağanı Hanuka Han'ın[601] bu gelişmeler yaşanırken nasıl bir tepki verdiğiyle ilgili kaynaklar bir bilgi aktarmıyor. Savaşı sonuçlarıyla birlikte daha sonra kaleme alan Arap müellifler, romantik bir süslemeyle kağanın aciz bir durumda olduğuna ilişkin bir porte çizerler. Bu elbette hiçbir şekilde kağanla teması olmayan Arap yazarların kendi zaferlerini yüceltmek için yaptıkları edebi bir betimlemedir. Belâzuri, kağanın ülkesini istilaya gelen Arap ordusu karşısında korku ve endişeye kapıldığını söylerken,[602] İbnü'l Esir kağanın etrafındaki beyleriyle yaptığı istişare neticesinde geri çekilmeye karar verdiğini belirtir. Bununla birlikte Hezâr Tarhân[603] komutasında kırk bin kişilik seçkin bir birliği başkentte[604] bırakarak İtil nehrinin kuzeyindeki dağlara

---

[597] Zeki Velidi Togan bu şehrin gümümüzde Dağıstan'da bulunan Anderey şehri olduğu görüşündedir. Bkz. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 27.

[598]L.N. Gumilev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları,* s. 72. *Hudûd al- Âlem'*e ve eski bir haritaya göre Semender deniz sahilinde yer alıyordu. Ama ifade edilen deniz Terek nehrinden başka bir yer değildi.

[599]Halîfe bin Hayyât, *et-Târîh,* s. 291; İbnü'l Esir, *el Kâmil fi't-Tarih*, C. IV, s. 424.

[600] İbn A'sam, *Kitabü'l-Fütuh,* C. VII, s. 289; D.M. Dunlop, *The History of the Jews Khazars*, s. 82

[601]Hazar Hakan'ının ismi konusunda İslâm tarihçileri herhangi bir isim zikretmezler. Ancak nu ismin Hanuka Han olduğu şeklinde bir görüş var. Bkz. *Meydan Larausse*, Milliyet yay, İstanbul, 1994, C. X, s. 5143.

[602]Belâzurî, *Fütuhu'l-Büldân*, s. 297.

[603] Halîfe b. Hayyât'ın kaydında "Hezâr" şeklinde geçen ibare, Farsçadaki hezar yani "bin" kelimesi de olabilir. Dolayısıyla bu isim Farsça kökenli de olabilir. Zira Hazarya'da Sasanilerden ve Harezm bölgesinden dolayı güçlü bir Fars tesiri vardı. Bkz. Peter B. Golden, *Hazar Çalışmaları,* s. 208-209.

[604]İbnü'l Esir Hazarların merkezi konumundaki bu şehri Beyzâ olarak ifade eder. Bkz. İbnü'l Esir, *el Kâmil fi't-Tarih*, C. IV, s. 424. İbn A'sam'da aynı ibareyi kullanır. Ahmed İbn A'sam el-Kûfi, *Kitabü'l-Fütuh,* c. VII, s. 290-291. Halîfe bin Hayyât ise bu bölgeyi Beydâ olarak tarif eder. Halîfe b. Hayyât, *et-Târîh,* s. 294. İbn Tağrıberdi'de aynı ismi zikreder. Bkz. D.M. Dunlop, *The History of the Jews Khazars*, s. 83. Fakat

çekildiğini de aktarır. Artamanov ise kağanın geride bıraktığı birliğinin Arap ordusunu İtil'in önlerinde tutacağını ve kendisinin de müttefik kuvvetler tedarik ederek yardıma gelmeyi düşündüğü şeklinde bir çıkarımda bulunur.[605] Aslında yazarın bu değerlendirmesinin haklı bir payı vardı. Zira daha önce Cerrâh ve Mesleme'nin yaptığı akınlar Semender'e ulaşmadan geri püskürtülmüştü. Ayrıca İtil ötesinde Hazarlara yardıma gelecek müttefik kabileler vardı. Ancak kısa süre içerisinde yaşanan gelişmeler bu olası düşünceyi akim bırakacaktı.

Kağanın başkenti savunması için bıraktığı ordu, savaş becerileri olan tehlikeli bir askeri birlikti. Sivil halkda muhtemelen kağanla birlikte dağlara çekildiği için şehri savunacak orduya iyi bir avantaj sağlamıştı. Hezâr Tarhân, seçme birlikleriyle İtil'in karşı sahili boyunca ilerledi. Amacı muhtemelen Arap ordusunu arkadan vuracak bir strateji uygulamaktı. Ancak casusları vasıtasıyla bu gelişmeyi haber alan Mervân, akıllıca bir hamlede bulundu. Ordusunu ani bir baskın yapacağı güzergâhtan, Volga nehrinin sol tarafındaki sahil kısmından sevk etti. Hazarlara kıyasla Mervân'ın seyyar köprüler yapacak yetenekli mühendisleri vardı ve bu belki de savaşın seyrini değiştiren önemli bir kazanımdı. Bu sayede seçme bir birliği Hazar kuvvetlerini kuşatmaları için nehrin öte tarafına geçirmeyi başardı.[606]

Arap ordusu, Hazarların beklemeyeceği bir şekilde ani bir baskınla nehrin öte kıyısında bulunan karargâha saldırdılar. Gafil avlanan Hazar kuvvetleri kuvvetli bir direnç ortaya koymaktan yoksun kalmışlardı. İbn A'sam'a göre Mervân'ın ordusu, başta Hezâr Tarhân olmak üzere on bin Hazar askerini öldürmüş yedi binini ise esir almıştı.[607] Geriye kalanlar muhtemelen bu yıkıcı hezimetten kurtulmak için etrafa kaçmışlardı. Ermeni tarihçi Ghewond, Hazarların paniğe kapılarak kendilerini kurtarmak için eşyalarını ve hatta bazılarının kendilerini de nehire attığını söyler.[608]Savaş Hazarların mutlak yenilgisiyle sonuçlanmış ve Mervân, Güney Dağıstan'dan sonra Kuzey Dağıstan'ı da hâkimiyeti altına almayı başarmıştı. İtil'in kuzeyine çekilen ve burada yardımcı

---

bazı modern araştırmacılar, bu şehrin isminin, eserlerini X. yüzyıl ve sonrasında kaleme alan Arap coğrafyacılara dayandırarak İtil olduğunu iddia ederler. Bkz. Zeki Velidi Togan, "Hazarlar", *İA,* s. 399; Altay Tayfur Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya,* s. 180. Osman Karatay ise bu bölgenin Şarkel kalesinin bulunduğu yer olduğu iddiasındadır. Osman Karatay, *Hazarlar*, s. 93.

[605]M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi,* s. 290.

[606]L.N. Gumilev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları,* s. 72; M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi,* s. 292.

[607]İbn A'sam, *Kitabü'l-Fütuh,* C. VII, s. 291-292.

[608]Ghewond, *Armenian History,* s. 80.

kuvvetler bularak yeniden başkentine dönüp Arapları püskürtmeyi uman Hazar kağanı, barış yapmaktan başka bir seçeneğinin olmadığını anlamıştı. Mervân'a elçi göndererek barış antlaşması yapmak istediğini iletti. Mervân ise kağana tek şart olarak Müslüman olması karşılığında tahtını geri vereceğini aksi takdirde yerine başka birini tayin edeceğini bildiren bir cevap gönderdi. Mervân'nın daha sonra kendisine İslâm'ı anlatacak iki fakih göndermesi kağanın bu şartı kabul ettiğini gösterir.[609]

İbn A'sâm'a göre Hazar hakanı, İslam'ı anlatmak üzere gönderilen âlimlerin huzurunda Müslüman olmayı kabul ettiğini açıklamıştı. İmzalanan antlaşmaya göre İtil'de iki fakih kalacak ve Hazarlar'a İslâmiyet'i öğretecekti. Mervân, Nuh b. Said el-Esedi ile Abdurrahman b. Fulan el-Havlani adında iki İslam âlimini İtil bölgesinde yaşayan insanlara ve Hazarlara İslam'ı öğretmek üzere gönderdi. Nuh b. Said el-Esedi[610], Hazar hakanı ile ilk karşılaşmasında "*İslam'da haram olan bir şeyi helal, helal olan bir şeyi de haram kılmak diye bir şey yoktur. Eğer efendiniz Müslüman olursa, artık O'nun ölü hayvan ve domuz eti yemesi, kan ve şarap içmesi haramdır. Allah'ın adı anılmadan kesilen hayvanın etini de yemek yasaktır*" demiştir. Yine müellifin anlatımına göre Hakan, Müslüman âlimin bu tavrı karşısında "siz *gerçekten samimi bir Müslümansınız*" demekten kendini alamamıştır.[611]

Böylece yaklaşık bir asırdır devam eden Arap-Hazar mücadeleleri ilk defa bir tarafın mutlak yenilgisiyle neticelendi. Kuzey Dağıstan'ı hâkimiyeti altına alan Arap ordusu, İtil'in doğu ve batı yakasında kendisine karşı mukavemet edecek hiçbir güç bırakmamıştı.[612] Mervân, zaferinin ardından ele geçirdiği çok sayıda esiri ve büyük miktardaki ganimeti yanına alarak bölgesine çekildi. Hazar başkentinde herhangi bir idareci ya da askeri birlik bırakmadı. Bu hamlesi, savaşı kazanmış olmasına rağmen zaferine uygun olmayan bir antlaşmayla sonuçlandırdığı anlamına geliyordu. Savaş esirleri ve ganimet dışında Hazar kağanından askeri ya da siyasi hiçbir kazanım talebinde bulunmadan geri çekilmişti. Oysa bölgede bırakacağı idareci ve askeri birlik vasıtasıyla

---

[609]Belâzurî, *Fütuhu'l Büldan,* s. 297; Kudâme İbn Cafer, *Kitabü'l Harac,* s. 53.

[610]Arap yazar el Bekrî'ye göre gönderilen fakih, Yahudiler tarafından hunharca katledilmişti. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 361; L. N. Gumuliev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları*, s. 74-75.

[611] İbn A'sam, *Kitabü'l-Fütuh,* C.VIII, s. 254-255.

[612] Mervân sefer dönüşü Serîr halkı (Avar) üzerine yürüdü ve çok sayıda ganimet ile köle alarak yürüşüne devam etti. Daha sonra sırasıyla Tûman, Zirîkîran, Hamzi, Şendan, Taberseranşâh ve Fîlanşah üzerine de sefer düzenleyerek buralardan da yüksek miktarda ganimet ve köle aldı. Bkz. Belâzurî, *Fütuhu'l Büldan,* s. 298; Kudâme İbn Cafer, *Kitabü'l Harac,* s. 53; İbnü'l Esir, *el Kâmil fi't-Tarih*, C. IV, s. 446.

Hazarları tamamen kendisine hizmet edecek bir pozisyona taşıyabilirdi. Nitekim bu politikası neticesinde Hazar kağanı kaybettiği savaşa rağmen siyasi ya da askeri bir baskıya maruz kalmadan ülkesi üzerindeki idaresini tartışmasız bir şekilde idame etmeye devam edecekti. Yiyecek ve içecek konusundaki muhalefetinden dolayı İslâmiyeti kabulü kağan için elbette büyük bir sorundu.[613] Benimsemiş olduğu yaşam kültürünü bir anda terk etmesini emreden bir dini, üstelik kendi iradesi dışında kabul etmek zorunda kalmıştı.[614] Ama ordusunu, başkentini ve tahtını kaybetmekle karşı karşıya kaldığı ağır bir yenilgiye rağmen sadece tek bir şart karşılığında yeniden tüm imkânlarına kavuşmuş olması çok büyük bir kazanımdı. Ancak bu kağanın diplomatik zaferinden ziyade Mervân'ın askeri yetenekleriyle uyumlu olmayan siyasi becerilerinin yarttığı bir sonuçtu.

Öte yandan asıl düşündürücü husus, Şam idaresinin de bu antlaşmaya karşı çıkmamış olmasıdır. Hazarlar yaklaşık bir asırdan fazladır Arapların genişleme siyaseti önündeki en büyük engelerden biriydi. Bu yüzden kazanılan savaş sonrası hâkimiyet altına alınmaları ve halifenin sınırlarına dâhil edilmeleri olması gereken en doğal neticeydi. Buna rağmen Mervân, Hazar kağanını kendi haline bırkarak geri çekilmeyi seçmişti. Bu politik tercihin nedenleri üzerine düşünen araştırmacılardan bazıları çok geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Hazar devletini kontrol altında tutmak için büyük bir ordunun bölgede bırakılması gerektiğini ancak askerlerin çoğunluğunun memleketleri olan Arap coğrafyasına geri dönme zaruriyetinden dolayı Mervân'ın geride ordu kuvveti bırakmadığını belirtirler.[615] Bu görüş haklı bir çıkarımın sonucudur ve muhtemelen Şam yönetimininde antlaşmaya rıza göstermesinin en önemli sebeplerinen biridir. Ayrıca Yemen, Arabistan ve Suriye gibi sıcak bir iklimden gelen askerleri, soğuk ve coğrafi özelikleri bakımından oldukça farklı olan Hazarya'da kalıcı bir şekilde barındırmak sorun olabilirdi. Bunun yanı sıra Emevi devletinin o dönemdeki siyasi konjöktürü ele alındığında tek sebebin bu olmayabileceğide öngörülebilir. Zira Abbasi propagandasının sosyal bir meşrutiyet kazandığı bir dönemde Emevi hanedanı merkezi ordunun büyük bir

[613]İslâm inancında murdar eti yemenin ve şarap içmenin yasak olması Hazar kağanın geleneksel yaşam biçimine oldukça aykırıydı.

[614]İbn A'sam, sadece Hakan'ın değil başka bir sürü kişinin de İslâm'ı benimsediğini şu sözlerle belirtir: ""*Sadece Hakan, Hazar hükümdarı Müslüman olmakla kalmamış, ailesi, yakın çevresi, Hazar ümerası ile birlikte İtil şehir halkından pek çok kişi de Müslüman olmuştur."* Bkz. İbn A'sam, *Kitabü'l-Fütuh,* C.VIII, s. 255.

[615] D.M. Dunlop, *The History of Jewish Khazars,* s. 84.

kısmını çok uzak bir coğrafya olan Dağıstan'ın kuzeyinde tutamazdı. Olası bir isyanda bu kuvvetlerin desteği hayati bir öneme sahipti.

Bu sebepler ışığında Mervân komutasındaki Arap ordusunun kazandığı savaşı mutlak bir başarı olarak görmek mümkün görünmüyor. Zaten kısa süre sonra Mervân'nın da dâhil olduğu iktidar mücadelelerinden dolayı Emevilerin Hazar kağanıyla yaşadığı sorunları ikinci plana atması, yapılan mücadelenin bir yenilgi mi yoksa zafer mi olduğuna dair bir sorgulamayı önemsiz kılmıştı. Dönemin kaynaklarının savaşın sonuçlarına ilgisiz kalarak iktidar mücadelelerine yoğunlaşmaları da bu durumun açık bir göstergesiydi.[616] Mervân, Hâşim'den sonra hilafet makamına oturan II. Velîd ve III. Yezid dönemlerinde de Ermeniye valisi olarak görevinde kalmaya devam etti. Fakat bu dönem boyunca tüm ilgisini Şam'da meydana gelen iktidar mücadelelerine yoğunlaştırdı. Hem Velîd hem de Yezid'in halife olduğu dönemlerde ordularıyla güneye inerek olayların içerisinde yer almaya çalıştı.[617] Böylece Hazar kağanlığı, Emevilerin iç problemleriyle meşgul olmasından dolayı aldığı yenilginin izlerini silerken Mervân da Suriye'deki yönetimle daha fazla yakınlaşmaya başladı. 744 yılına gelindiğinde ise nihayet asıl maksadı olan halifelik makamına oturarak 750 yılına kadar hâkimiyetini sürdürdü ve II. Mervân nispetiyle Emevilerin son halifesi olarak tarihteki yerini aldı.[618]

Mervân eğer kazanılan zafere uygun bir antlaşma yapıp hayatta geçmesi içinde gerekli şartları temin etseydi tarihin seyri çok farklı bir gidişat alabilirdi. Savaşın gelişimi sadece Hazar-Arap mücadeleleri çerçevesinde değerlendirilmemeli. Zira bu savaş aynı zamanda Bizans-Emevi rekabetinin yeni merkezlerinden birinin Hazar coğrafyası olduğu anlamınada geliyordu. Eğer Mervân, Hazar ülkesini tamamen denetimi altına alıp ordu yerleştirseydi, bölgeyi Bizans ile süre gelen çatışmaların yeni merkezlerinden biri haline getirebilirdi. Akdeniz ve Anadolu üzerinden yapılan seferlere kuzeyden de ordu sevk etmek suretiyle eşlik ederek yeni bir cephe açabilirdi. Üstelik Bizans ile yapılan evlilik

---

[616] İbnü'l Esir, Belâzurî ve Halife bin Hayyât gibi İslâm tarihçileri savaşın sonuçları ve antlaşma üzerinde neredeyse hiç durmamaktalar. Belâzurî, Hazar Kağanı'nın İslâmiyeti kabul ettiğini belirttikten sonra devamında *"Mervan'da ona birisini gönderdi; o da Müslüman olduğunu açıkca gösterdi. Mervân da onunla, kendi ülkesinde kalması şartıyla antlaştı. Daha sonra Mervân, yanında Hazarlardan bir zümre ile yola çıktı"* der. Belâzurî, *Fütuhu'l-Büldan,* s. 297. İbnü'l Esir ise "*Belencer, Semender'den geçmiş, Hakan'ın bulunduğu Beyzâ'ya kadar ilerlemiş, Hakan kendisinden kaçmıştır"* diyerek kazanılan savaşa dahi değinmemiştir. İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih,* C. IV, s. 424. Halîfe bin Hayyât'da "*Abdülmelik b. Mervân b. Muhammed, Ermeniyye bölgesinde Hezâr Tarhân ve yanındakilerin çoğunu öldürdü"* demekle yetinmiştir. Bkz. Haîfe b. Hayyât, *et-Târîh,* s. 291.

[617] Hasan Kurt, "Mervân II", *DİA,* C. XXIX, s. 227-229.

[618] İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih,* C. IV, s. 514; Haîfe b. Hayyât, *et-Târîh,* s. 314.

neticesinde müttefik olan Hazarları saf dışı bırakabilir hatta ordu güçlerinden istifade etmek suretiyle Bizans'a karşı kullanabilirdi. Ayrıca Hazar coğrafyası üzerinden gönderilecek ordular başta Doğu Avrupa olmak üzere daha iç kesimlere kadar sokularak farklı senaryolara zemin hazırlayabilirdi. Bazı araştırmacıların Hazarları İslâm'ın Avrupa'ya girmemesindeki sebeplerden biri olarak görmesinin nedeni bu senaryonun gerçekleşmemiş olmasıdır.

Diğer yandan Hazarya kalıcı şekilde bir Emevi toprağı olsaydı zaman içerisinde Müslümanların buraya yapacağı göç neticesinde bölge bir İslâm beldesi haline gelebilirdi. Bu yüzden tüm bu olası senaryolar göz önüne alındığında savaş kazanılmış olmasına rağmen Araplar açısından bakıldığında yapılan antlaşma bir zafer değil aksine mağlubiyet olarak değerlendirilmelidir. Hatta Hazar hükümdarının ve üst kademesinin kısa süre sonra Yahudiliği benimsemesi de mağlubiyet değerlendirmesinin tezahürrü olarak görülebilir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HAZARLARIN YÜKSELİŞİ

4.1. HAZARLARIN YAHUDİLİĞİ KABUL ETMESİ

Hazarların Yahudi inancını benimsemesini teolijik açıdan icelemenin siyasi tarihine etkileri sınırlı olduğu için yapmayacağız. Bundan ziyade komşuları olan Hıristiyan Bizans, Müslüman Araplar ve Budist Çin[619] ile süregelen ilişkilerindeki dengeler bakımından ele alacağız. Ortaçağ'da din faktörünün devletin ya da toplumun siyasal ve sosyal alanları üzerindeki yapısal etkileri göz önüne alındığında Hazarların neden Yahudi inancını benimsediği daha iyi anlaşılabilir. Nitekim komşuları olan ama aynı zamanda siyasi rakipleri pozisyonunda bulunan bu devletlere karşı eşit statüde bir konuma erişme ihtiyacı, Hazarları semavi bir dine inanmaya yöneltmişti.

Hazarların tanıştığı ilk semavi din Hırsitiyanlıktı. Ermeniler IV. yüzyılın ortalarından itibaren Hıristiyanlığı kabul etmiş ve bulunduğu bölgede yaygınlaştırmaya başlamıştı.[620] Bundan dolayı VI. yüzyılın başlarından itibaren başta Ermeniler ve Alanlar olmak üzere Güney Rusya, Kafkasya ve Azerbaycan'da Hıristiyanlık kendine yer bulmuş ve misyonerlik faaliyetlerine hız verilmişti. Bölgede bulunan Türk boylarından Sabirler daha 507-508 yılında Arran patriği Kardust'un teşvikleri ile Hıristiyanlığı kabul etmişlerdi.[621] Yine Hunlar arasında da Hırsitiyanlığın kabulü için uzun uğraşlar verilmişti. Kalankatlı Moses, Alanlar'ın Hunları Hrıstiyan yapmak için verdikleri çabalarından uzun

---

[619] Hazarların Çin ile siyasi alanda rekabet ettiğine ilişkin kaynaklara yansıyan bir bilgi mevcut değil. Aslına Hazarları kuran Batı Köktürk Devleti, Çin ile ciddi şekilde bir mücadele içinde olmuştu. Ancak Hazarya ile Çin arasındaki uzak mesafeden dolayı bu çatışma hali Hazarlara yansımadı. Çin, dönemin en büyük askeri güçlerinden biriydi. Türgişlerle savaşıyordu ve Talas savaşına (750) kadar hala Ön Asya'yı ele geçirme arzusunu taşıyordu. Bu yüzden de Hazarların ilgi dünyasında kalmaya devam etti. Ayrıca Budizm Doğu Köktürklerde kendine bir yer bulmuştu. Hazarlara kadar ulaştığına ilişkin bir bilgi bulunmasa da, Yine de Türkler içinde bilinen bir dindi. Bkz. Peter B. Golden, "The Conservesion of the Khazars to Judaizm", *The World of the Khazars,* New Perspectives Selected Papers from the Jerusalem 1999 İnternational Khazar Colloquium, Edts. Peter B. Golden-Haggai Ben-Shammai-Andras Rona-Tas, Leiden-Boston, 2007, s. 125-126. Öte yandan Hazarların siyasi olmasa da Çin ile ticari noktada yolları kesişiyordu. İpek yolu güzergâhında Çin'den gelen ürünler Hazar ülkesine ve daha ötesine gidiyordu. Dolayısıyla Hazarlar için Çin, dönemin önemli siyasi, askeri ve dini aktörlerinden biri olarak kalmaya devam etti.

[620]Ermeniler Doğu Roma'nın artan siyasi ve askeri tesiriyle birlikte 301 yılında Ermenistan'da yaşayan bir subay olan Kirkor Lusaroviç'in aracılığıyla Hıristiyanlığı kabul ettiler. Kirkor, Suriye ve Kapadokya'dan rahipler getirerek Hıristiyanlığın Ermenistan'da yaygınlaşmasını sağlamıştır. Erol Kürkçüoğlu-Hakan Özkaya, *Ermeni Sorunu ve Ağrı'da Ermeni Olayları,* Erzurum, 2019, s. 20.

[621]Mualla Uydu Yücel, "Hazarlar", *Türkler*, Ankara, 2002, C. II, s. 799.

uzadıya bahseder. Sonunda Psikopos İsrail vasıtasıyla Hrıstiyanlığın Hunlar arasında kabul gördüğünü ve katolikos makamının kurulduğunu belirtir.[622] Eserde sadece Hunlardan bahsedilse de aynı bölgede yaşayan ve Türk olan Hazarlar arasında da muhtemelen bu etkileşimin bir sonucu olarak Hrıstiyanlık yer bulmaya başlamıştı.[623]Hatta Hazarların başkenti İtil'de Psikoposluk makamı bulunuyordu.[624]Öte yandan Hazarların batıya açılan koridoru olan Tamam ve Kırım yarımadalarında Hırsitiyanlık yaygın şekilde kendine yer bulmuştu. Kırım'da yaşayan Gotlar daha III. yüzyılda Hrıstiyanlığı tanımaya başlamıştı. Zaman içersinde burada Bizans'ın artan etkisi neticesinde Hrıstiyanlık zemin bulmaya ve yaygınlaşmaya başladı.[625] Dolayısıyla Hazarların hem doğusunda hem de batısında Hrıstiyanlık egemen inançlardan biriydi ve Hazar halkından da bu dini kabul edenler olmuştu.

Bir diğer semavi din olan İslâmiyet ise Hazarların güney ve doğu sınırlarında bulunan İran ile Harezm[626] bölgelerinde kabul görmüş ve Arap fatihlerin gerek askeri gerekse ticari alanlarındaki faaliyetleri neticesinde geniş bir halk tabanında karşılık bulmuştu. İran bölgesi daha Hz. Ömer döneminde ele geçirilmiş ve yavaş yavaş İslâmiyet

---

[622]Kalankatlı Moses bu süreçte ayrıca Hun beyinin Şamanist inançlardan nasıl vazgeçtiğine ilişkin ilginç bir anektot verir. Buna göre Hun beyi Şamanist din adamlarını toplayarak onlara Psikopos İsrail'e inandığını ve onun onun Şamanist değerlere karşı vereceği savaşta yanında duracağını şöyle ifade etmişti: "*Biz bu ere inanıyoruz ve onun aramızda tebliğ ettiği Allah'a inanıyoruz. Mabetleri söküp dağıtmakta ve bu ağacı kökünden çıkarıp, doğrayıp yakmakta ona mani olmayacağız. Eğer bu putların, mabetlerin ve kurban verdiğimiz ağaçların vasıtasıyla onu korkutabilme, onu korkunç sayrılıklara (hastalıklara) salarak öldürme imkânımız varsa, o zaman size inanıp öneki gibi mabetlerin yapılmasını devam ettireceğiz; putlara, simgelere ve ağaçlara ibadet edip, kurban kesip onların paylarını ayıracağız. Yok eğer siz ona karşı gelip onu korkutmasanız, o da putlarla mabetleri dağıttıktan, ağacı kırıp yaktıktan sonra hastalanmaz ve ölmezse; onu bize göğü, yeri, güneşi, ayı, yıldızları yaratan Allah'ın gönderdiğine emin olabiliriz ve biz bu Allah'a inanıyoruz. Sizi eliniz, kolunuz bağlı olarak ona teslim edeceğim ki o sizi bu ağaçla birlikte yakıp mabetlerle birlikte yok etsin*." Bkz. Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, s. 262.

[623] Kalankatlı Moses yine Hun beyinin Tarhan rütbesinden birini psikopos İsrail'in yanına verdiğini söyler. "Tarhan" bilindiği üzere Hazarlarda mevcut olan idari bir unvandı. Bu bakımdan ifade kişi aynı zamanda Hazarlardan da olabilir. Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, s. 267.

[624]Aleksandr Aleksandrovich Vasiliev, "The Goths in the Crimea", *The Mediaeval Academy of America*, Cambridge, MA: 1936, s. 97–8; Margit Bíró, "Abo's Georgian "Vita"", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. 31 (2), 1977, s. 255–256; Kevın Allan Brook, "Hazar Bizans İlişkileri", *Türkler,* C. II, s. 476.

[625]Vasıleyev, bu konu ile ilgili detaylı bilgiler vermektedir. Bkz. Alexander Alexandrovich Vasılıev, *The Gots in the Crımea,* Wisconsin, 1936, s. 4-89. Bir diğer ilginç teori ise Nejdet Keleş'ten gelmektedir. Ona göre Gotlar, Orta Asya kökenli Proto Moğol bir kavim olan Yüeçiler idi. Bkz. Nejdet Keleş, *İndo-Germenler ve Türklerin Avrasya İlişkileri, Karışımları ve Etkileşimleri (İlk Çağ'dan Orta Çağ'a)*, Edt. Meryem Nakipoğlu, Denizli, 2016, s. 30-49.

[626]Tarihte "Ḫˇorezm", "Harizm", "Harzem", olarak da geçen Harezm; bugünkü Özbekistan ve Türkmenistan sınırları içinde kalan, Ceyhun (Amu Derya) ırmağının döküldüğü Aral gölünün güneyinde ve bu ırmağın her iki tarafında uzanan bölgeye ve aynı zamanda bölge halkına verilen addır. Bkz. Coşkun Erdoğan, "Hrezm İsmi ve Bölgenin Tarihi Coğrafyası Hakkında Bazı Tetkikler", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum, 2018, s. 308-311.

yayılmıştı. Harezm bölgesi ise daha geç bir vakitte fetholunmuştu. Bölgeye Hz. Osman döneminden itibaren seferler yapılmış ancak nihai fethi 713 yılında Kuteybe b. Müslim tarafından gerçekleştirilmişti.[627] Bu dönemden sonra Harezm bölgesinde İslâmiyet yaygınlaşmaya başladı. Müslüman olan Harezmli tüccarlar, yeni dinlerini Hazar topraklarına da taşıdılar.[628]

Bu dönemde zayıflamaya başlayan Bizans ve Emeviler kendi inançlarını Hazarlara kabul ettirerek onları müttefik olarak yanlarına alma arayışı içerisindeydiler. Bizans, bu hamlesini Hazar Kağanı'nın kızını alarak ilişkilerini geliştirme ve sürdürme şeklinde yaparken, Emeviler ise Mervân'ın kağana savaş yoluyla İslâmiyeti kabul ettirerek tamamlamaya çalışıyordu. Bu yüzden Hazar kağanı adeta kuşatılmış bir vaziyeteydi. Ayrıca Arapların saldırıları neticesinde büyük oranda güç kaybetmiş ve zayıflamıştı. Araplar ve Bizans'a karşı ayrı bir güç merkezi olarak yer alması için hem dini hemde siyasi olarak bağımsız bir hale gelmesi gerekiyordu.

Hazar toplumu muhtemelen Göktanrı ya da Şamanizm[629] gibi Türklerin geleneksel olarak kabul gördüğü dini ritüellerini icra ediyorlardı.[630]Yunan coğrafyacı Strabon, bölgedeki Türklerin inançlarıyla ilgili olarak; "*Onlar (Masagetler) yalnız güneşi ve ona at kurban ederler*"diyordu.[631] Yine Kalankatlı Moses psikopos İsrail'in Türklerin

---

[627]İbnü'l Esir, *el Kâmil fi't-Tarih*, C. IV, s. 242-243; Mualla Uydu Yücel, "Hazarlar", C. II, s. 799.

[628]Mesudî Arsiler diye bir kavimden bahseder. Müellife göre bunlar Harezm'den gelmişlerdir. Ülkelerinde veba ve savaşlar çoğalınca Arsilerde Hazar melikine sığınmışlardı. Hazar kağanıyla yaptıkları antlaşma neticesinde bulundukları bölgede cami kurabilir, ezan okuyabilir ve dinlerini rahatça yaşayabileceklerdi. Bkz. *Mesudî, Murûc ez-Zeheb,* s. 138. Artamonov ise Arsilerle ilgili olarak: "*Arsilerin kim oldukları konusu haledilmemiş olarak durmaktadır. Daha ziyade onları, bâkiyeleri Kafkaslarda Osetilerin oluşumuna katkıda bulunan, bununla birlikte Hazarlar döneminde Saltovo kültürünü temsil eden (Esiler) eski Aorslarla ilişkilendirilmektedirler. Ne var ki, Aorsların ana kitlesi Hazar Denizi'nin doğusunda yaşamıştı. Stabon'un ifadesine göre Asiler, Pasiyonlar, Toharlar ve Sakaraullarla birlikte Bactirya'yı ele geçirmişti. Daha sonra onlar (Ar-siler) Parth'lar bünyesinde yer almış ve Parthia'da yönetici mevkileri (Arşakî hanedanı) ele geçirmişlerdi. Parthia, Çin salnamelerinde An-hsi adıyla geçmektedir. Doğu Türkistan'da yapılan arkeolojik kazılarda ele geçirilen ve çözülen birçok belge, onları bırakanların Ar-siler oldukları sonucuna ulaşma imkanı vermektedir… Arsilerin Yüeçi denilen halk oldukları sanılıyor. (Yüeçi veya Yavçilerin ise Uygurların ataları oldukları ve Hunların bir kolunu oluşturdukları bilinmektedir). Daha sonraları Şemseddin Dımaşkî Kıpçakların bünyesinde el-ars adlı bir kabilenin bulunduğundan bahsetmektedir. Çok muhtemeldir ki, Türkmenistan'da yaşayan bu eski halkın herhangi bir kısmı, Arap fütuhatından sonra ve İslâm'ın yayılışından sonra şu veya bu sebeple Hazarya'ya göç etmiş ve Hazar melikinin hizmetine girmiştir."* Bkz. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi, s. 521-522.*

[629]Zeki Velidi Togan, "Hazarlar", *İA,* VI/I, s. 398.

[630]İbn Rüsteh Hazarların inancıyla ilgili olarak, "*Türklerin dinine benzer bir dine bağlıydılar"* der. Bkz. İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefîse,* s. 158. Ayrıca İbn Fadlan'da benzer ifadeler kullanır. İbn Fadlan, *Seyahatname*, notlar no; 139. Daha geniş bilgi için bkz. Zajaczkovskiy , "Hazar Kültürü ve Varisleri",Çev. Çagatay Bedii, *Belleten,* TTK Basım evi: Ankara 1963, CXXVII, s. 479.

[631]Hasan Eren-Halasi Kun Tibor, *Türk Dili ve Tarihi Hakkında Araştırmalar,* TTK, Ankara, 1950, C. I, s. 49.

inançlarıyla ilgili gözlemlerini şu şekilde aktarıyordu: "*Şeytanın tahriğiyle yoldan azan ve ağaca tapma günahına gömülen bu kabile, (Hunlar), kalın kafalı kuzey ahmaklığına göre uydurulmuş, yalancı inançlarına sadık kalıyor, murdar puta tapar ayinlerini diğer dinlerden üstün tutuyordu. Eğer gök görültüsünün eşlik ettiği ve semayı yakan yıldırım, bir insan veyahut bir hayvana çarpıyorsa, bunu Kuar adlı ilahlarına kurban ediyor ve bundan dolayı ona tapıyorlardı. Bundan başka taptıkları dev, biçimsiz ve çirkin, Farslıların Aspandiat dediği Tanrı-han adlı ilahlarına atı kesip kurban ediyorlardı. Hiçbir sağlam fikirleri olmadığından çeşitli yanlışlara düşüyorlardı. Cesetler üstünde dümbelek ve zurna çalıyor, bıçak ve hançerle yanaklarını, el ve ayaklarını çizip kan akıtıyorlardı."*[632] Bu inanç biçimleri aynı şekilde Hazarlar ve Bulgarlar içinde geçerliydi.[633]Ancak Türklerin bu geleneksel inançları kurumsal bir kimliğe ve toplumla devlet arasında yetkileri belirleyen yazılı dini kurallara sahip değillerdi.

Hrıstiyanlık ve İslâmiyette mensup toplumların yazılı bir kültüre sahip olmaları ve kendilerini medeni dünyanın öncüleri olarak sunma iddiaları onlara bir avantaj sağlıyordu. Bu sayede semavi dinlere inanmayan topluluklar üzerinde kurdukları etkileşim sonucunda geniş nüfuz alanlarına erişebiliyorlardı. Hrıstiyanlıkta kilise, İslâmda ise Halifelik birer otorite alanına sahipti ve başta idareciler olmak üzere o dine inanan tüm kesimleri dini sınırlar içinde kontrol etme yetkisini taşıyorlardı. Bundan dolayı Hazar toplumu içerisinde bu dinlerden birini kabul eden kişiler, kağanın siyasi etkisinden ziyade bu otoritelerin belirlediği siyasi amaçlara hizmet edebilirlerdi.[634]

Mervân, Hazarları yenilgiye uğrattığı zaman kaynaklarda geçtiği kadarıyla tek bir şarttı öne sürmüştü. O da Hazar Kağanı'nın İslâmiyeti kabul etmesiydi. Müslümanların fetih hızı yavaşlamış ve iktidar olma hırsıyla başlayan iç çatışmalar neticesinde duraklama evresi başlamıştı. Kısa süre sonra Orta Asya'da önemli zaferler elde edilmesine rağmen Müslüman Arapların fetihleri daha öteye taşıma arzuları ciddi ölçüde duraksamıştı.[635] Mervân'ın Hazar kağanından İslâmiyeti kabul etmesi dışında hiçbir

[632]Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi,* s. 253-254.
[633]G.M. Devletşin, "Hazar Kağanlığı'nda Dini durum", *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi,* Çev: Aktarma Kutluay Erk, İzmir, Ocak, 2007, Sayı: 13, s. 56.
[634] Mesela bu konuya en örneği Mesudî vermektedir. Yazara göre Hazarlara bağlı Müslüman Arsiler kendi dindaşlarıyla yapılacak bir savaşa katılmıyorlardı. Bkz. Mesudî, *Murûc ez-Zeheb,* s. 138.
[635]Özelikle Nasr b. Seyyâr önderliğinde ileryen Arap orduları önemli başarılar kazandılar. Fakat bu dönemde hem Abbasi propagandasının yaygınlaşarak orduya temayüz etmesi, hem Afrika ve Filistin gibi bölgelerde başlayan iç isyanlar hem de Mervân'nın da dâhil olduğu iktidar savaşları Emevi ordularının

istekte bulunmamasının sebebi de tam olarak bu olabilir. Zira Hazarların Müslüman olması zaten o coğrafyanın dolaylı olarak fethi anlamına geliyordu. Mervân yaşanan gelişmelerden dolayı arkasında bir ordu bırakamazdı. Ama Hazarlar İslâm inancını benimsemiş olurlarsa kağanlığık hem hilafet ile dini noktada bir bağ oluşturacak hemde Hazarya bir İslâm ülkesi haline gelecekti. Hazar Kağanı'nın bu antlaşmaya rağmen kısa süre sonra Yahudiliği benimsemesinin temel sebebide bu olabilir. Güçlü bir devlet yapısına sahip Hazarların Müslümanlığı kendi istekleri ya da zorunlu şekilde kabulü, onları halifenin siyasi veya askeri yetkisini kabul etmese de dini otoritesini tanıma zorunda bırakacaktı.

Yahudilik de semavi bir dindi ama kendisine inanan bireyler ya da idareciler üzerinde otorite kuracak kurumsal bir dini mekanizmaya sahip değildi. Hazar Kağanı'nın muhtemelen Yahudiliği bir inanç olarak kabul görmesinin önemli sebeplerinden biride buydu. Bu yüzden Yahudiliği benimsediği takdirde Bizans ve Müslüman Araplar gibi semavi bir dine mensup olarak onlarla eşit statüde ayrıcalıklı bir konum elde edecekti. Ama buna rağmen kendisini sınırlayan herhangi bir dini otoritenin baskısı altında kalmayacaktı. Böylece geleneksel yaşam biçimini sürdürmeye devam ederken ve menfaatlerine uygun siyasi ya da askeri kararlar alırken kendisini uyaracak, sınırlayacak ya da dini kimliğinin meşrutiyetini sorgulayacak hiçbir dini otoritenin endişelerini gidermek zorunda kalmayacaktı. Nitekim İbn Havkal'ın bir kaydı bu durumu teyit etmektedir. Müellif, "*Yalnız hükümdar ve etrafındakiler Yahudi'dir*", dedikten sonra "*Ahlakları, adetleri genellikle putperestlerin ahlakına benzer"* demektedir.[636] Dolayısıyla Hazar Kağanı'nın Yahudiliği kabul etmesine rağmen atalarının geleneksel yaşam biçimini herhangi bir baskıya maruz kalmadan devam ettiğini gösterir. Eğer bir Müslüman ya da Hıristiyan olsaydı dinen uygun olmayan kabullere muhalefet etmesi neticesinde sapkın ilan edilme suçlamasına veya aforoz edilme tehdidine maruz kalabilirdi. Örneğin Hıristiyanlıktaki kilise kurallarına uymamak ya da Müslümanlıktaki dini yasakları çiğnemek durumunda bu yaptırımlarla karşı karşıya kalabilirdi. Daha da önemlisi aynı dine mensup kesimler olarak Bizans veya Emevilerin poltikalarına hizmet etmeninin hükmü oluşacaktı. Zira Müslüman ve Hrıstiyanlarda hükümdar dini birer

fetihleri genişletme politikalarına ket vurmuştu. Emevilerin son on yılı ile ilgili yaşanan gelişmeler için bkz. İbnü'l Esir, *el Kâmil fi't-Tarih,* C. IV, s. 455-604.

[636]İbn Havkal, *Sûrat el-Arz,* s. 299.

meşrutiyet kaynağına sahipti ve yaratıcının yeryüzündeki temsilcisi olarak görülmekteydi. Dolayısıyla onların bu statüsü kendileriyle aynı inancı paylaşan hükümdarları dahi bağlamak zorunda bırakıyordu. Daha sonra Ortodoks Hrıstiyanlığı kabul edecek olan Ruslar, Fener Rum Patrikhanesinin ve Bizans'ın otoritelerini meşru olarak görmek zorunda kalacaklardı.[637] Yine aynı şekilde İslâmiyeti benimseyen bazı hanedanlıklarda halifenin güçlü olduğu dönemlerde dini otoritesinin yanı sıra siyasi hükümranlığını da kabul edeceklerdi. Hazar Kağanı'nın İslâmiyeti veya Hrıstiyanlığı benimsemesi durumunda kilise ya da halifeliğin bulunduğu ülkenin hükümdarına da dolaylı şekilde bir meşrutiyet atfetmekle karşı karşıya kalabilirlerdi. Bu bakımdan bağımsız bir devlet olmaktan öte dini sınırlara bağlı olarak bir mütefik ülke haline gelebilirdi. Ama Yahudileri temsil eden güçlü bir devlet yoktu. Bu yüzden Yahudiliği kabul etmekle hem dini veya siyasi bir otoriteye bağlı olmaktan kurtuldu hem de semavi bir din olan Yahudiliğin siyasi alandaki en güçlü temsilcisi haline geldi.

Öte yandan Hazarların Yahudiliği kabul etmesini dış politikanın getirdiği bir sonuç olmaktan ziyade iç sorunların yarattığı bir değişim olarak gören görüşlerde var. Buna göre Göktürk soyundan gelen Hazar kağanı, farklı etnik kökenlere ve inançlara mensup halkı üzerinde mutlak bir otorite kurma konusunda ortaya çıkan sorunları aşmada zorluklar yaşıyordu. Bu yüzden ülkesine gelen Yahudi tüccarların tavsiyesi üzerine Museviliği kabul etmişti. Böylece ülkesinde bulunan pagan ve Müslüman soylulardan herhangi bir kesimin dinini kabul etmeyerek tarafsızlığını korumuş ve bu taraflar arasındaki çekişmelere dâhil olmaktan kurtulmuştu. Ayrıca yeni inancının meşrutiyetini vurgulayarak taraflar üstü bir konuma erişmişti.[638]

Bu iddiayı görmezden gelemeyeceğimizi gösteren en önemli husus, Hazar devletinde 820-830 yılları arasında patlak veren Kabar (Kabar ismi muhtemelen isyancı demekti) isyanıdır. İsyan, halkın bir kısmının yönetime karşı ayaklanması ve bastırılmasıyla sonuçlanmıştı. İsyanın Hazarlar'ın meşhur kağanı Obediye zamanında Ortodox Rabani Yahudiliğin kabul edilmesine bir tepki niteliğinde başladığına inanılırdı.[639] Ancak son dönemde Tuna havzasında bulunan Yugoslavia (Vojvodina)'ya bağlı Chelaryovo köyü yakınlarında - X. Yüzyılda Macarlar tarafından işgal edilmişti -

[637] Ihor Sevcenko," Byzantium and the Slavs", *Harvard Ukrainian Studies,* Vol. 8, No. 3/4, 1984, s. 30.
[638]Yakov Kuzmin – Yumanadi- Pavel V. Kuleshov, "Hazarlar", *Türkler,* Ankara, 2002, C. II, s. 820-822.
[639] Konuyla ilgili olarak geniş bilgi için bkz. Dan D.Y. Shapira, "notes on Early Jewish History", s. 153.

yapılan kazı çalışmaları neticesinde bulunan bulgular bu inancı haksız çıkarmaktadır. Buna göre bölgede keşfedilen göçebe mezarlarında silahlar, at heykeleri gibi geleneksel materyallerin yanı sıra Yahudiliği sembolize eden bazı mezar taşlarıda keşfedilmişti.[640] Kazı sit alanı isyancı Kabarların Macarlara katılmak için geldikleri bölge olduğuna göre isyana farklı kültür ve halklardan katılanlar olduğu anlaşılıyor. Bu yüzden Hazarlardaki iç çatışmanın Yahudiliğin kabul edilmesine bağlı dini bir gerekçeye dayandığı bilgisi doğru olmayabilir.

Bununla birlikte isyanı, neyin tetiklediği tam olarak bilinmese de dile getirilen en önemli sebep, sınıflar arası çatışma olduğu şeklindedir. Buna göre Hazarlarda kademeyi oluşturan üst kesimdeki Köktürk hanedanlığından gelen Türklerle toplumun ve askeri kadroların en büyük hisessini oluşturan Hun Türkleri arasında bir rekabet ve uyumsuzluk vardı. Halk, kağan ve sülasine karşı hoşnut değildi. Bu yüzden isyana teşebbüs etmişlerdi.[641] Hazarlarda kağanın şahsi ordusunun Müslümanlardan ve Rus kökenli Slavlardan olduğuna ilişkin bazı kayıtlar var.[642] O halde kağanın kendi halkından ziyade bu kişilere güven duyması bu iddiayı güçlendirmektedir. Öte yandan Yusuf kağanın yazığı mektupta idarenin her zaman kendi ailesinin elinde olduğunu belirtmesi de[643] ayrıcalıklı bir hanedan otokrasisini teyit etmektedir. Bu bakımdan Hazarlarda idare ve halk arasında bir sorun ya da çatışma havası olduğu açıktı. Kağanın oğlunun ordusu başında Müslümanlara karşı savaşa gittiği bir dönemde muhtemelen kendi dindaşlarına karşı savaşmayı red eden Müslümanların liderlik ettiği bu asi grup, hükümdarına karşı ayaklanmıştı. İsyan eden halk ve kağana bağlı ordu arasında çetin bir mücadele başladı. Kağanın oğlunun geri dönmesi ve galip gelmesi neticesinde savaş asilerin yenilgisiyle sonuçlandı. Savaşı kaybeden Türkler, Hazar ülkesinden ayrılarak birkaç güzergâh denedikten sonra batıda yer alan ve kendileriyle aynı soydan gelen Macar Türklerinin arasına katıldılar. Bizans İmparatoru Konstantin Porphrogenitus bundan sonrası ile ilgili

---

[640] Vladimir Petrujhin, "The Khazar Khaganate and its Neighbours", *The History of the Tatars,* Edts. Mirkasym Usmanov-Rfael Khakimov, Kazan 2017, s. 311.

[641] Yakov Kuzmin – Yumanadi- Pavel V. Kuleshov, "Hazarlar", C. II, s. 820-822.

[642] Mesudî, Müslüman Arsilerin Hazar Kağanı'nın ordusunun en büyük gücü olduğunu belirtikten sonra hükümdarın şahsi paralı askerleri olduğunu dile getirir. Daha sonra ise Putperest Rus ve Saklabların melikin ordusu ve kulları olduğunu ifade eder. Dolayısıyla buradaki kul ifadesinden de anlaşılacağı gibi bunlar hükümdarın şahsi askerleriydi. Bkz. Mesudî, *Murûc ez-Zeheb,* s. 138-139.

643 Yusuf Kağan mektubunda kendi atalarının isimlerini saydıktan sonra şöyle devam etmekteydi: "Biz bütün hükümdarlar, hükümdar oğluyuz. Bizim atalarımızın tahtında yabancı oturamaz, babanın tahtına (sadece) oğlu oturur. Atalarımızın geleneği ve bizim geleneğimiz böyledir." Bkz. Osman Karatay, *Hazarlar,* s. 298.

aydınlatıcı bilgiler verir: *"Kabaroi denenler Hazarlar ırkındandı. Şimdi anlaşılan, onlar hükümetlerine toprak vermişlerve bir iç savaş çıktığında ilk hükümetleri baskın çıkmış ve kimileri öldürülmüş, ama diğerleri kaçıp gelerek Peçenekler ülkesinde Türklerle (Macarlar) birlikte yerleşmiş ve birbirleriyle dost olmuşlar ve "Kabaroi" diye adlandırılmışlar. Ve böylece bu Türklere Hazar dilini de öğretmişler ve bugüne kadar bu aynı dili konuşurlar, ama Türklerin diğer dilini de bilirler. Ve savaşlarda kendilerini sekiz boyun en güçlüsü ve en yiğidini gösterdikleri ve savaşın öncüleri oldukları için, ilk boyluğa yükseltilmişlerdir. Aralarında, yani Kabaroi'nin üç boyu arasında, günümüze kadar gelen bir prensleri vardır."*[644]

Yukarıda da bahsedildiği üzere bu isyana muhtemelen bazı Yahudilerde iştirak etmişti. Dolayısıyla isyanla-Yahudilik arasında doğrudan bir ilişki bulunmuyordu. O halde Yahudilik nasıl kabul edilmişti? Aslında Musevi inancı İsrailoğullarına ait bir dindi ve onlardan olmayan kimseleri Yahudi olarak kabul etmiyorlardı. Fakat Hazarlar, Yahudi inancını benimsediler ve Yahudilerden herhangi bir tepki gördüklerine ilişkin de bir kayıt mevcut değil. Buna dair en tatmin edici cevap Kahire'de bulunan Geniza mektuplarında yer alır. Hazar kağanı Yusuf (Joseph) Yahudi Hasday b. Şaprut'ta gönderdiği mektupta Yahudiliği kabul eden atalarından Obediye'nin onlara gümüş ve altın verdiğinden bahseder.[645] Muhtemelen Hazarlar, Yahudileri ikna etmek için bu yola başvurmuştu. Ancak daha sonra bu olayı ele alan Yahudi yazarların konuya eleştirel bir nazarla bakmamaları düşündürücü bir hadisedir. Daha ilginç olan ise günümüzde dahi Hazarları bir Yahudi devleti olarak gören görüşler mevcut.

Macar tarihçi Arthur Koestler'in alevlendirdiği bir tartışma ise özelikle Hazarların Yahudiliği kabul edişlerinin günümüzde nasıl algılandığına ilişkin ayrı bir pencere açıyor. Buna göre Doğu Avrupa'lı Yahudiler kesinlikle Hazarların torunlarıydı ve Türk kökenliydi.[646] Bu teori birçok tartışmayı da beraberinde getirdi. Aslında daha XVIII. yüzyılda (1771) dile getirilen bir görüşe göre Hazarlar, Yahudiliğin Karait mezhebini

---

[644] Kostantin Porphyrogenitus, *De Admınıstrando Imperıo,* s. 105.
[645]Osman Karatay, *Hazarlar,* s. 309.
[646]Arthur Koestler, *Onüçüncü Kabile,* Çev. Belkıs Çorakçı, İstanbul, 1993, s. 14. Zekeriya Kitapçı Arthur Koestler'in bu iddialarına şiddetle karşı çıktığı gibi Hazarların yönetim kademesi dâhil olmak üzere İslâmiyeti kabul ettiklerini söylemiştir. Bkz. Zekeriya Kitapçı, "Hazarlar Hakkında Yeni Tarihi Gerçekler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Nisan 2005, Sayı, 155, s. 111-112.

kabul etmişlerdi.[647] Bu bakımdan günümüzde hala Doğu Avrupa ülkelerinde yaşayama devam eden bu Karait Yahudilerinin aslında Hazarların torunları oldukları şeklinde ciddi iddialar var.[648] Hatta zamanında Rus tarihinin Hazar kanıtlarını yok etmeye çalışan Stalin, ülkesinde bulunan Yahudi yerleşimlerini Hazarların devamlılığını sağladığı gerekçesiyle haritadan silmişti.[649]Ancak Modern bilimin katkıları neticesinde Doğu Avrupa kökenli Yahudilerin genetik olarak Asyalı (yani Orta Asya'dan gelen Hazarlar) olmadığı ortaya konuldu.[650] Dolayısıyla Karait Yahudilerinin Hazar kökenli olduklarına ilişkin teori büyük ölçüde geçersiz kalmış durumda.[651]

Öte yandan Hazarların Yahudiliği kabul edilişlerini konu alan en önemli belge Hazar mektuplarıdır. Mısır'ın başkenti Kahire'nin eski şehri olan Fustat'ta 882 yılında inşa edilen Ben Ezra sinagosunun mahzeninde bulunan bu mektuplar,[652] XIX. yüzyılın ortalarında keşfedilmiş XX. yüzyılın başlarında ise Solomon Schecter'in çabalarıyla bilim dünyasının ilgi alanına girmişti.[653] Endülüslü Seferad Yahudisi Hasday b. Şaprut, Horasanlı tüccarlardan Hazarlar isminde bir Yahudi devletini olduğunu öğrenmişti. Merakını gidermek için bir mektup yazmış ve İshak Ben Eliezer adında genç bir adama vermişti. Bu mektuba karşılık yazan Hazar kağanı Yusuf, atalarının Yahudiliği nasıl kabul ettiklerini menkıbevi bir üslupla muhatabına yazmıştı.[654] Ayrıca Türk soyundan

---

[647]Dan D.Y. Shapira, "Khazars and Karaites, Again", *Karadeniz Araştırmaları Degisi,* Çorum, 2007, Sayı 13, s. 44.

[648]Zvı Ankorı, *Karaıtes in Byzantıum The Formatıve Years, 970-1100*, AMS Press, New York, 1968, s. 58-87.

[649]Jacques Pıatıgorsky – Jacques Sapır, *Hazar İmparatorluğu VII. – XI. Yzüyıllar,* Çev. Hande Güreli, İstanbul, 2007, s. 14.

[650]Shaul Stampfer, "Settling Down in Eastern Europe", *Jews and Germans in Eastern Europe,* Edt. Tobias Grill, Published by: De Gruyter, 2018, s. 2.

[651] Bazı Yahudi bilim insanlarına göre ise günümüz Dağıstan bölgesinde bulunan Yahudiler, Hazarların soyundan gelmektedir. Geniş bilgi için bkz.Bernard D. Weinryb, "The Khazars: An Annotated Bibliography", *Studies in Bibliography and Booklore,* Spring, 1963, Vol. 6, No. 3, s. 114-115.

[652]Osman Karatay, "Hazarların Musevileşmesine Dair Bir Belge: Genize Mektubu", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi,* 2008, Sayı, 18, s. 1.

[653]Solomon Schechter 1912 yılında kaleme aldığı bir makalesinde bu mektupların gizemini çözmeye çalışmıştı. Bkz. Solomon Schechter, "An Unknown Khazar Document", *The Jewish Quarterly Review,* Oct., 1912, Vol. 3, No. 2, s. 181-219.

[654]Hazar Kağanı Yusuf'a göre atalarından Bulan isimli bir Hazar kağanı gördüğü bir rüyada Tanrı'nın kendisine seferler yapıp zaferler kazanmasını istediğini belirtir. Bulan seferler yapıp zaferler kazanınca Hrıstiyan ve Müslümanalar kendisine elçiler göndererek dinlerini kabul etmelerini istemişti. Zira bir yaratıcının varlığı kabul etmesi kendi inancından ziyade semavi bir dinin belirtisiydi. Ancak Bulan Yahudi bir din adamınında gelmesini istemişti. Yapılan münazaralar esnasında hem Hrıstiyan hem de Müslüman din adamının kendileri dışında güvenilecek din olarak Yahudiliği öne sürdükleri için, Bulan'da Yahudiliği kabul etmişti. Bkz. Jacob Marcus, *The Jew in the Medieval World: A Sourcebook, 315–1791,* s. 227-232. Benzer bir hikâye ile Hazarların nasıl Yahudiliği kabul ettiklerini açıklamaya çalışan Arap yazar el-Bekrî ise münazaraya giden Müslüman din âliminin yolda Musevi temsilcisi tarafından öldürülmesinden dolayı,

geldiğini belirtiyor[655] ve Hazarların sosyal yaşantısına ve siyasal faaliyetlerine ilişkinde önemli bilgiler aktarıyordu. 960 yılında gönderilen bu mektupların sahte olup olmadığı ya da içeriklerinin doğru olup olmadığına dair görüşler bugün hala tarihçilerin ilgisini çekmeye devam ediyor.[656] Ama Hazarlardan günümüze ulaşan yegâne belge olduğu izlenimi daha çok kabul görmüş durumda. Bu bakımdan mektuplarda yer alan ifadeler Hazarların daha iyi anlaşılması için ciddi bir katkı sunuyor.

Bununla birlikte Hazarların din değiştirme hadisesinde tartışma yaratan bir diğer konu ise tarihtir. Bu konuda henüz kesinliği kabul edilen mutlak bir tarihten bahsetmek mümkün değil. Farklı bulgu ve verilerden yola çıkan araştırmacılar, Hazarların din konusundaki değişimine ilişkin VIII. yüzyılın ortalarından X. yüzyıla kadar değişen aralıklarda tarihler vermişlerdir.[657] Tarihler arasında zaman olarak büyük bir farkın olması ve araştırmacıların değişik tarihleri öne sürmesi belirsizliğin ortaya çıkardığı bir sonuç. Zira Arap tarihçiler ve Yahudi yazarlar bu konuya dair farklı tarihler öne sürerler. Ayrıca Hazar mektupları ve farklı dillerde yazılmış kitaplarda aktarılan bilgilerde, yine bu belirsizliğin daha da karmaşık hale gelmesine sebep oluyor.

Hazarların ne zaman Yahudiliği kabul ettiğiyle ilgili bilgi veren yazarlardan biri Arap tarhçi ve coğrafyacı Mesudî'dir. X. yüzyılda yaşayan Mesudî (912-957) kaleme aldığı hacimli "Murûc ez-Zeheb" (Altın Bozkırlar) isimli eserinde Hazarların, Abbasi Halifesi Harûn Reşid döneminde (786-809) Yahudiliği benimsediğini ifade etmektedir. Mesudî eserinde: "*Yahudilere gelince, hükümdar ve maiyeti Yahudidir. Hakan, Hazarlardandır. Hazar hakanı Harun Reşid zamanında Mûseviliği kabul etmiştir"* demektedir.[658]Diğer Arap yazarlarda genel olarak Mesudî'nin bu görüşünü takip

onun yokluğunda Hazar Kağanı'nın hak din olarak Yahudiliği benimsediğini belirtir. Bkz. D.M. Dunlop, *The History of Jewish Khazars*, s. 90.

[655]Yusuf, Mektubunda kendisine yöneltilen hangi soydan olduğuna dair soruya karşılık olarak şöyle cevap vermekteydi: "Mektubunda bana soruyorsun: "Hangi halktan hangi soydan ve boydasın?" sana Togarman neslinden, Yafes oğullarından (olduğumu bildiriyorum). Şecere kitaplarında atalarımı şöylece buldum: Togarman'ın on oğlu vardı; işte adları: birinci Aviyor, ikinci Turis, üçüncü Avaz, dördüncü Uguz, beşinci Biz-l, altıncı T-r-na, Yedinci Hazar, sekizinci Yanur, dokuzuncu B-lg-r, onuncu Savar. Ben (oğulların) yedincisi olan Hazar'ın oğullarından (geliyorum). Bkz. Osman Karatay, *Hazarlar*, s. 305.

[656]Hazar kralı Yusuf'a ait uzun versiyonlu mektup 1874 yılında birçok sahte belgenin yazarı Karait Firkoviç'in el yazmaları arasında bulunmuş ve dolayısıyla sahte olduğu düşünülmüştür. Jaques Pıatıgorsky – Jaques Sapır, *HazarİmparatorluğuVII.-XI. Yüzyıllar*, s. 73.

[657]Verilen tarihler ve gerekçeleriyle ilgili bkz. Jonathan Shepard, "The Khazars' Formal Adaption of Judaizm and Byzantıum's Northern Policy", *Oxford Slavonic Papers,* Edts. G.C. Simith - G.C. Stone – G.M. Macrobert, Clarendon Press, Oxford, 1998, s. 12-13.

[658]Mesudî, *Murûc ez-Zeheb,* s. 136.

ederler.[659] Ancak Yahudi yazarlar daha erken bir döneme işaret ederler. Endülüslü şair ve tıp doktoru, Yahudi Yehuda Halevi (ö. 1141), *el-Kitâbü'l-Hazerî* ya da İbrânîce adıyla *Seferha-Kuzari* (1140) isimli eserinde: *"tarih kitaplarında anlatıldığına göre dört asır önce [takriben 740 yılında] Yahudi dinine giren Hazar kralının huzurunda bulunmuş bir hahamın iddiaları hakkında duyduklarım"* şeklinde bir ifade kullanarak Hazarların 740 yılında Mûseviliği kabul ettiğini belirtir.[660] Eğer Yahudi yazara inanacaksak Hazar kağanı Mervân'ın İslâmiyeti kabul ettirmesi yönündeki şartından sadece üç yıl sonra Yahudiliği kabul etmişti. Dolayısıyla Mervân'ın İslâmiyetin kabulünü öne süren şartının Hazar idarecilerini din ile ilgili düşünmeye sevk etmişti. Ancak Artamonov bu iddiaya şiddetle karşı çıkarak Hazarların ancak IX. yüzyılın başlarında Yahudiliği kabul etmiş olabileceğini belirtir. Buna ilişkin iddiasını ise Bizans ve Abbasilerin Yahudiliği benimsemiş Hazarlardan kız almayı kesinlikle ret edeceklerine ilişkindir.[661] Fakat yazarın yanıldığı husus İslâm inancında Yahudi bir kadınla evlenilmeyeceğine dair bir yasağın bulunmamasıdır.

Öte yandan Pritsak, Hazarlarla ilgili ilk yazılı belgenin**,** Westphalya'daki Corvey manastırında bir Fransız Benedikti rahibi olan Aquitaineli Druthmar'ın verdiğini belirtir. Bu bilgi Druthmar'ın 864 yılında Matthew 24:14. Ayetin yorumlanması kısmında bulunmaktadır. O şöyle yazmaktadır:*"şimdiki zamanda dünyada Hıristiyanların (aralarında) yaşamadığı hiçbir ulus bilemiyoruz. Sadece çok savaşçı olan bir tek kabile vardır ki onlar Hun neslinden gelen ve kendilerini Hazar olarak anan Gog ve Mogog ülkesindekilerdir-Alexander onların etrafını bir duvarla çevrelemiş ve onlar kaçmışlardır- ve onların hepsi Museviliği benimsemişlerdir. Bununla birlikte aynı ırka*

---

[659]Mesudî'nin görüşünü takip eden Arap yazarlardan Şemseddin ed-Dımaşkî konuyla ilgili görüşlerini şu şekilde dile getirmişti: "*Halkı iki bölüme ayrılmaktadır: birisi askerlerdir, onlar Müslüman'dır, ikincisi reayadır onlar Yahudilerdir. Onlar Harunu'r-Reşid'in halifeliği döneminde Musevi oldular. Kostantiniye İmparatoru, kendi memleketindeki Yahudileri illerinden çıkarıp atınca, onlar Hazar memleketine gelip kendi dillerini Hazarlara anlatmışlardır. Hazarlar bilgisiz, boş halk olduklarından, Yahudilerin dinini kendi dinlerinden daha iyi bir biçimde benimseyip, Yahudilerin dinine geçtiler. Bir süre geçince, Horasan tarafından askerler gelip, bunların illerini ele geçirdi ve bu halk (Hazarlar) Müslümanların yönetimi altına girdi."* Bkz. Şehabeddin-i Mercani, *Müstefâdü'l-Ahbâr fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar*, s. 67. El-Bekri başta olmak üzere diğer Arap müelliflerin Hazarların Yahudiliği benimsemesi konusuna nasıl baktıklarına ilişkin bkz. D.M. Dunlop, *The History of Jewish Khazars*, s. 89-116.

[660]Salime Leyla Gürkan, "Yehuda Halevi'nin *el-Kitâbü'l-Hazerî*'de (*Kuzari*) Ortaya Koyduğu Yahudilik Savunusu ve İslâm'a Yönelik Eleştirileri", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, 2019, Sayı, 41, s. 2. Ancak birçok Yazar gibi Yahudi tarihçi Shlomo Sand'da bu tarihin doğru olmayabileceğini düşünüyor. Bkz. Shlomo Sans, *The Invention of the Jewish People*, Translated By Yael Lotan, New York, 2009, s. 221.

[661] M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 350.

mensup olan Bulgarlarda son zamanlarda Hıristiyan olmuşlardır."[662]Bu bilgiden anlaşıldığı kadarıyla Hazarlar kesinlikle IX. yüzyılın ikinci yarısından önce Yahudiliği kabul etmişti. Yakın zamanda ortaya çıkan bir nümizmatik bulgu da bu bilgiyi teyit etmektedir. 2002'de İsveç'in Gotland kentindeki Viking "Spillings Hoard"dan bir sikkenin Yahudi Hazarlar tarafından basıldığı tespit edildi. Madeni para, Arapça sikkenin bir taklidi olarak basılmıştı ve imgesel bir darp işareti olan "Madinat as-Salâm 779-80"ni içeriyordu. Nümizmatlar, Hazarya'da aslında 837 veya 838'de basıldığı sonucuna varıyorlar. Bu Hazar dirhemleri Arapça bir yazıt olan "la ilahe İllallah Musa Resul Allah" (Muhammed Resul Allah yerine) şeklinde bir tamğaya sahipti ve Hazarların Tevratkimliğini ilan ediyordu.[663] Zuckerman, Hazarların din konusundaki değişimini doğrudan Bizans'ın yönlendirdiği misyonerler (861) olan Selanik doğumlu erkek kardeşler Cyril ve Methodius'un başarısızlığına bağlasada[664] tespit edilen bu madeni para ile birlikte teorisi geçersiz kaldı. Bir diğer ilginç teori ise Dunlop'tan gelir. Amerikalı araştırmacıya göre Hazarlar din değişimini daha 720 yılından önce yaşamıştı.[665] Ancak bu tezini destekleyecek hipotezleri öne sürmede başarısız kaldığı anlaşılıyor.

759 yılında[666] Arap vali Yezîd b. Useyd ile evlenen Hazar Kağanı'nın kızı, İbn A'sam'ın aktarımına göre Berda'a şehrine geldikten sonra Arap valisine haber göndererek *"Bana İslâm'ın mahiyetini izah edip Kur'an okunmaları için Müslüman*

---

[662]Omeljan Pritsak, "Hazar Hakanlığı'nın Museviliğe Geçişi", Çev. Altay Tayfur Özcan, *Karadeniz Araştırmaları*, Çorum, 2007, Sayı, 13, s. 25.

[663]Dan D.Y. Shapira, "Khazars and Karaites, Again", s. 44. Benzer şekilde İsviçre'de Baltık kıyılarında Samanilerden kalma paralar bulunmuştu. 880 yılına ait bu paralar muhtemelen Müslüman tüccarlar vasıtasıyla gelmişti. Ama aynı zamanda Hazar bölgesinde İslâm paralarının önemli ölçüde değer gördüğünü gösteriyordu. Bkz. W. S. W. Vaux, "On The Dıscovery of Cufic Coıns in Sweden, And on the Shores of the Baltıc", *The Numismatic Chronicle And Journal Of The Numismatic Society*,, Aprıl, 1850–January, 1851, Vol. 13, s. 14-23.

[664]Constantine Zuckerman, "On the Date of the Khazars' Conversion to Judaism and the Chronology of the Kings of the Rus Oleg and Igor. A Study of the Anonymous Khazar Letter from the Genizah of Cairo" *Revue des études byzantines Année* 1995, 53, s. 242-243. Bizans kaynaklarında geçen bir rivayette göre Hazar kağanı Bizanslılardan kendilerine Hrıstiyanlığı öğretmesi için bir din adamını göndermesini istemişti. Zira memleketindeki Musevi ve Müslümanların faaleiyetlerinden rahatsız olduğunu bu yüzden göndereceği kişi kendilerini ikna ederse Hrıstiyanlığı kabul edeceğini bildirmişti. Bunun üzerine imparator, Slavlar arasında Hırsitiyanlığı yaygınlaştırdığı için "İslav Havarisi" olarak anılan Kostantin (Krill)'i 860 yılında Hazar ülkesine gönderdi. Kostantin yolda Kırım'a uğradı ve burda Hazar dilini öğrendikten sonra başkent İtil'i gitti. Burada Hakan'nın huzurunda bir Müslüman ve Yahudi din adamıyla girdiği münazarada galip gelmesine rağmen Hazar hükümdarının tevecühünü kazanamadı. Bu yüzden Hrıstiyanlık Hazarlar arasında yaygınlaşamadı. Bkz. George Vernadsky, *Byzantıum and Southern Russia*, s. 72-86.

[665]D.M. Dunlop, *The Historyof the Jewısh Khazar*, s. 170.

[666] K. Czeglédy bu evliliğin 759 yılında olduğunu belirtir. Konuya ilişkin değerlendirmeleri ve tarihleri konusunda bakınız. K. Czeglédy, "Khazar Raids in Transcaucasia in 762-764 A.D." s. 81.

kadınlar gönder. Bunların hepsini benimsedikten sonra senin olacağım" demişti.[667] Bu ifade ve sonrasında İslâmı kabul ettiğine ilişkin bilgiler eğer doğruysa o zaman Hazarların bu dönemde hala daha Yahudiliği kabul etmemiş olabileceğini öngörebliriz. Zira Yahudilikte İslâm gibi semavi bir din ve Hazar kağanı eğer ailesi ile birlikte Yahudiliği bu dönemde kabul etmişse o zaman kızının neden hiçbir baskı olmamasına rağmen İslâm'ı seçmek için böyle bir istekte bulunduğu sorusu ciddi şüpheler barındırıyor. Sonuç olarak söylemek gerekirse Hazarlar IX. yüzyılda Yahudiliği kabul etmişlerdi. Var olan deliler bunu ispatlıyor. Ama XIII. yüzyılda kabul edildiğine dair var olan görüşler henüz tatmin edici bulguları ortaya koyamamaktadır. Bu bakımdan Hazarların Yahudiliği bir inanç sistemi olarak kabulünü normatif bir bakış açısıyla ele almaktan ziyade tarihi verilere göre değerlendirmek gerekir. Öyle ise var olan deliller ışığında Hazarların IX. Yüzyılda (kesin bir tarihten bahsetmek mümkün değil) Yahudiliği benimsediğini ancak yeni ortaya çıkabilecek bulgulara göre yeniden değerlendirilebiceğini ön görmemiz gerekir.

Shaul Stampfer ise Hazarların hiçbir zaman Yahudiliği kabul etmediğini öne sürer. Yazar kaleme aldığı uzun makalesinde bu teorisine ilişkin önemli ipuçları ortaya koyar.[668] Ancak hem Arap hem Bizans hem Avrupalı hemde Yahudi kaynaklarında Hazarların Museviliği kabul ettikleri ifade edildiğine göre bu iddiaya bağlı kalmak olası görünmüyor. Bu durumun en iyi göstergelerinden biri de İbn Fadlan Seyahatnamesidir. Eserini 922 yılında yani Hazarların en güçlü olduğu dönemde ve onlara yakın bir coğrafyada kaleme alan İbn Fadlan, Hazar Kağanı'nın Yahudi olduğunu belirttikten sonra inancına mensup kişileri nasıl koruduğunu da sözlerine ekler: "*922 yılında Hazar Hakanı'na, Müslümanların Darülbâbûnec'teki havrayı yaktıkları haberi ulaşınca minarenin yıkılmasını emretti. Ve yıkıldı, müezzinleri öldürüldü. Hakan 'Müslüman ülkelerindeki havraların hepsinin yıkılmasından korkmasam camiyi de yıkardım' dedi."*[669]

---

[667]İbn A'sam, *Kitabü'l Fütuh,* C. VIII, s, 229.
[668]Shaul Stampfer, "Did the Khazars Convert to Judaism?" *Jewish Social Studies,* Published By: Indiana University Press, 2013, Vol, 19, s. 1-72. Yine Benzer bir iddiayı da Yahudi Yazar Moshe Gil dile getirmektedir. İbranice kaleme aldığı makalesinde bu görüşünü savunmaya çalışır. Bkz. Moshe Gil, "The Khazars Did Not Convert to Judaism" , *Historical Society of Israel*, 2010, s. 5-14.
[669]*İbn Fadlan Seyahatnamesi,* s. 47.

Sadece arkeolojik verilerle desteklenmese de[670] nümizmatik verilerde yine bu dönüşümün yaşandığını açıkça ortaya koyuyor. Bu bakımdan Hazarların Yahudiliği benimsediği gerçeğini kabul etmemiz gerekir. Ancak Arap kaynakların özelikle dile getirdiği bir gerçeği daha görmek durumundayız. Buna göre Hazarlarda Yahudiliği sadece devleti idare eden idari bir kesim kabul etmişti. Halkın geri kalanı çoğunlukla hala İslâm, Hrıstiyanlık ve pagan inançlarına bağlıydı. Mesudî bu konuda şöyle yazmıştı: "*Hazar başkentinde geçerli âdete göre yedi kadı bulunmak zorundadır. İkisi Müslümanlar, ikisi Hazarlar içindir. Hazarların dâvâlarına bakanlar Tevrat'a göre hüküm verirler. İkisi Hırsitiyanlar içindir ve onlar da İncil'e göre hüküm verirler. Bir tanesi ise Saklab, Rus ve diğer putperest halklar içindir. Putperest geleneklerine, yani aklî hükümlere göre karar verirler. Putperestler, daha önce karşılaşmadıkları mühim meselelerle karşı karşıya kalınca, Müslüman kadılara başvururlar."*[671]Bir başka Arap müellif İbn Rüsteh'te Hazarlarla ilgili olarak: *"Onların en büyük kralı Yahudilik dinine bağlıydı. İşa, ona bağlı komutanlar ve diğer yetkililerse Türklerin dinine benzer bir dine bağlıydılar"* demektedir. [672]Diğer Arap kaynaklarda benzer ifadeler kullanarak bu durumu teyit etmektedirler.[673]

Yahudilerin Hazarlarla temasları ise üç şekilde gerçekleşmişti. Birinicisi İran'da ortaya çıkan sorunlar nedeniyle buradaki Yahudiler, Hazar ülkesine kaçmak zorunda kaldıklarında olmuştu. İran'da Şah Kavad döneminde 491 yılında ortaya çıkan Mazdek inancı, hükümdarın ve halkın desteğiyle egemen görüş haline gelmişti.[674] Bu arada Yahudilerden bir kısmı bu inanç mensuplarını saygı duyulması gereken kişiler olarak kabul ediyorlardı. Ortodoks Talmudçular Mazdeklerin görüşlerine karşı çıktıkları için ülkeyi terk ederek Bizans tarafına gittiler. Ancak Kabbalistler kendi mezhep inançlarına

---

[670]Csanâd Bâlınt, Hazarların Museviliği kabul ettiklerini gösteren hiçbir arkeolojik verinin bulunmadığını söyler. Bkz.Csanâd Bâlınt, "Hazar'lara İlişkin Arkeolojik Araştırma" s. 45.

[671] Mesudî, *Murûc ez-Zeheb,* s. 139.

[672] İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefîse*, s. 158. Bir diğer Arap coğrafyacı İbn Havkal ise bu konuyla ilgili şöyle demektedir: "*Hükümdar Yahudidir. ... Şehrin her iki tarafında Müslümanlar, Hıristiyanlar, Yahudiler ve putperestler bulunmaktadır. Bu dinlerin mensupları arasında en azını Yahudiler, en çoğunu Müslümanlar teşkil eder. Onların ahlak ve adetlerinin çoğu putperest ahlâk ve adetleridir."* Bkz. İbn Havkal, *Sûrat el Arz,* s. 299.

[673] İbn Fadlan ise biraz daha farklı bir tablo ortaya koyar. "*Hazar Hakanı'nın Etil (Volga) nehri üzerinde büyük bir şehri vardır. Bu şehir nehrin iki tarafındadır. Bir tarafında Müslümanlar, diğer tarafında Hakan ve adamları oturur*" dedikten biraz sonra "*Hazarların hepsi ve hükümdarları Yahudi'dir"* diyerek çelişkili bir ifade kullanır. Bkz. *İbn Fadlan Seyahatnamesi,* s. 47. Ancak müellifin Hazarlarla ilgili bilgilerini İtil Bulgarlarından ve tüccarlardan aldığını belirtmemiz gerekir.

[674]Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, s. 91; Josef Wıesehofer, *Antik Pers Tarihi,* Çev. Mehmet Ali İnci, Telos Yayınları, İstanbul, 2003, s. 305.

göre bu görüşleri destekliyor hatta Mazdeklerin iktidarından istifade ediyorlardı. Ancak hükümdar Kavad ve oğlu Hüsrev Mazdeklerin idare üzerinde gittikçe artan etkisinden rahatsız oldular. Mazdekizm'in öne sürdüğü görüşler zaman içerisinde halk nezdinde de rahatsızlığa neden olunca hükümdarın müdahalesi daha etkin olmaya başladı ve nihayet Sasani hükümdarı Şah Hüsrev 529 yılında Mazdekleri yenilgiye uğratarak büyük ölçüde kılıçtan geçirdi.[675] Bu arada onlara doğrudan ya da dolaylı şekilde destek veren Yahudilerde bu kıyımın bir parçası haline geldiler. Bunun üzerine büyük ölçüde İran topraklarını terk etmeye başladılar. Bir kısmı Bizans'a kaçarken önemli bir kesimi Kafkaslara yöneldi.[676] Burada özelikle semavi bir dinin üyeleri oldukları için Hrıstiyanlar tarafından ateşperest Sasanilere karşı muhafaza altına alındılar.[677] Bu suretle bölgeye yerleşen Yahudiler, zaman içerisinde Hazar topraklarında da kendilerine yer buldular.[678]

Yahudilerin Hazar ülkesine ikinci geliş güzergâhı ticaret vasıtasıyla oldu. Farsça'da "yol bilen" anlamına gelen Rahdaniler[679] Güney Fransalı tüccarlardı.[680] Arap fütuhatının Orta Asya'da dengeleri değiştirmesi ve Çin ile Türgişlerin sürekli savaşması nedeniyle İpek yolu ticareti sekteye uğramaya başlamıştı. Bu sırada bağımsız yurttaşlar olarak

---

[675] İbnü'l Esir, *el Kâmil fi't-Tarih*, C. I, s. 401-402; Ehsan Yarshater, "Mazdakism". Ed. E. Yarshater, *The Cambridge History of Iran*, Cambridge 1983, Vol. III part. 2, s. 991-1024. Mesudî, bu sayının 80. 000 kişi olduğunu yazar. Bkz. Mesudî, *Murûc ez-Zeheb*, s. 233.

[676]Kafkasya'ya ulaşan Yahudilerden bir kısmı Ermeni coğrafyasına da yönelmişti. Ermenistan'a giden Yahudilerin de zaman içerisinde Hazar ülkesine göç ettikleri iddia edilir. Geniş Bilgi için bkz. Baron, Salo Wittmayer, *A Social and Religious History of the Jews. 2d* ed., New York, 1957, Vol, III, s. 196-222.

[677]M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 346-347.

[678]Yahudi araştırmacı Yıtzhak Ben-Zevı'ye göre İran'dan Hazar coğrafyasına gelen Yahudiler, özelikle Kırım'da gerek tarım gerekse ticaret konusunda iyi bir etki yaratarak bölgeyi ihya etmişlerdi. Hatta yazara göre bu Yahudiler Moğol istilasına kadar bölgede kalmaya devam etmişlerdi.Bernard D. Weinryb, "An Annotated Bibliography II", *Studies in Bibliography and Booklore*, Winter, 1975/76, Vol. 11, No. 1/2, Centennıal Issue, Winter, 1975/76, s. 60.

[679] İbn Hurdazbih, Rahdanilerle ilgili şu bilgileri verir: *"(Râzâniyye Yahudi) tüccarlar Arapça, Frsça, Rumca, Fransızca, Endündülüs dili ve Slav dili konuşurlardı. (Hem) doğudan batıya, (hem de) batıdan doğuya doğru, karada ve denizde yolculuk ederlerdi. Batı'dan, (erkek) hizmetkârlar /hadem/ cariyeler / cevârî, köleler, ipek kumaş / dîbâc, işlenmiş deri, kürk, samur (derisi) ve kılıç getirirlerdi. Batı denizinde / Bahrü'l-Garbî, Firence'den gemiye binip Feremâ'da (karaya) çıkarlar. Ticaret eşyalarını (hayvan) sırtlarında Kulzum'a götürürler. (Feremâ ile Kulzum) arası 25 fersahtır. Daha sonra Doğu Denizinde/ Bahrü'i-Şarkî, Kulzum'dan gemiye binip, Car ve Cüdde'de (karaya çıkarlar.) Buradan Sind, Hind ve Çin'e geçerler. Çin'den Misk, öd (ağacı), Kafûr ve dâresînî ve buna benzer, bu yöreden/nevâhi şeyler getirirler. Daha sonra Kulzum'a geri dönüp, yanlarında getirdikleri şeyleri Feremâ'ya götürürler. Burada, Batı denizinde/ Bahrü'l-Garbî gemiye binerler. Bazen ticaret mallarıyla birlikte Kostantiniyye'ye giderler ve (burada Rûmlardan) alışveriş yaparlar. İstedikleri takdirde, (satın aldıkları ticaret mallarını) Firence'den Batı denizinden/ Bahrü'l-Garbî götürürler ve Antakyâ'da (karaya) çıkarlar. 3 merhale yürüyerek Câbiye'ye varırlar. Daha sonra Fırat (nehrinde) gemiye binip Bağdat'ta ulaşırlar. Daha sonra Dicle'den gemiye binerek Übülle'ye varırlar. Übülle'den Ammân, Sind, Hind ve Çin'e varırlar. Bunların hepsi biri diğerine bitişik (yerlerdir)."* İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı,* s. 143-145.

[680] Cengiz Kallek, "Ticaret", *DİA*, C. 41, s. 137.

hareket eden Rahdaniler, Bizans ve Hazarya'daki Yahudilerle işbirliği yaparak İpek yolu ticaretini kendi tekkelerine almaya başladılar.[681] İç karışıklıklardan dolayı Çin'deki ipek fiyatlarının düşmesi üzerine Rahdaniler aldıkları ürünleri Orta Asya üzerinden Anadolu ve Akdeniz dünyasına taşıdılar. Bu esnada kuzey güzergâhı üzerinden de bir koridor açmak istedikleri için Hazarlarla ilişkilerini geliştirdiler. Kuzey coğrafyasında en güçlü otorite Hazarlardı. Dolayısıyla onlarla kurdukları temaslar beraberinde ticareti zenginleştirme ve Yahudi yerleşimleri de getirmişti. Böylece Kuzey bozkırlarından Bizans'a ürün satmak isteyen Yahudi Rahdanilerin bir kısmı Hazar ülkesine yerleşti. [682]

Hazarya bölgesine yerleşen Yahudilerden üçüncü grup ise Bizans'tan gelenlerdi. Bizans Ortodoks Hıristiyanlığın merkeziydi ve tarih boyunca Yahudileri bir sorun olarak görmüştü.[683] Sasani-Bizans savaşalarından sonra İmparator Herakleios Yahudileri adeta kılıçtan geçirmişti.[684] Yine Arap-Bizans savaşları başladıktan sonra Yahudilerin ortaya koydukları propagandalar yeni bir nefret dalgasını körükleyecekti. Buna göre Hırsitiyanlar, Müslümanlar karşısında yenilgiye uğruyorsa demek ki İsa Mesih ve ve getirdiği din kutsal değildi.[685] Bu türevdeki beyanlar özelikle Bizans'ın liderlik ettiği Ortodoks Hrıstiyan dünyasında Yahudilere karşı büyük bir hezeyan oluşturdu. VIII. yüzyılın başlarında başlayan ikonalizm tartışmaları da bu hezayanların artması için ayrı bir neden teşkil etti. Bizans imparatoru karşı olduğu ikonalzmin müsebbibi olarak Müslüman Araplar ve Yahudileri görmekteydi. İmparator III. Leon, Herakleios gibi bütün Yahudilerin vaftiz edilmesini emretti.[686] Böylece Yahudilere karşı olan baskı artarak büyümeye devam etti.

Bu baskılar Musevileri yeni arayışlara itti. Hazarların idaresi altında olan Kuzey Karadeniz kıyılarında birinci yüzyıldan beri etkin Yahudi kolonileri bulunmaktaydı. Bu

---

[681]Farda Asadov, "İpek Yolu Ticaretinde Hazar Kağanlığının Ürünleri ve Tüccarları (IX-X. Yüzyıllar)", *Yükselen İpek Yolu, İpek Yolu'nda Bilgi ve Siyaset,* Edt. Fahri Atasoy, Ankara, 2016, s. 219.
[682] L.N. Gumilev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları,* s. 154-155.
[683]Bizans'ın Hrıstiyanlığı resmi din olarak kabul etmesinden sonra Yahudileri tasfiye etme politikaları ile ilgili bkz. Ammon Lınder, "The Legal Status Jews in the Byzantine Empirel", *Jews in Byzantium, Dialectics of Minoraty and Majority Cultures,* ed.R. Bonfil, O. Irshai, G. Stroumsa, R. Talgam, Brill-Leiden-Boston, 2012, s. 169.
[684]Andrew Sharf, *Byzantine Jewry, from Justinian to the Fourth Crusade,* Routledge London, 1971, s. 61; Walter Kaegı, *Bizans ve İlk İslâm Fetihleri,* s. 183.
[685]Walter Kaegı, *Bizans ve İlk İslâm Fetihleri*, s. 327; A. Lukyn Williams, *Adversus Judaeos, A Bird's-Eye View of Christian Apologies until the Reneissance,* Cambridge University Press, London, 2012, s. 162-163.
[686] Michael, *The Chronicle of Michael the Great, Patriarch of the Syrians*, s.139; Theophanes, *The Chronicle of Confessor, Byzantine and Near Eastern History, AD.284-813*, s. 555.

koloniler Helenistik merkezler olan Kerç, Tamam ve Azov'da yer alıyordu.[687] Nitekim Theopahnes'in kayıtlarına göre VII. Asırda Bizanslıların *Maeotid* Gölü (Azak Denizi) ve *Kimmeria Bosphoros*'unda (Kerç Boğazı) Yahudiler oturmaktaydı.[688] Hazar kağanlığı Yahudiliği kabul etmeden öncede ticari çıkarlarından dolayı Yahudilerin bu bölgeye yerleşmelerine izin vermişti. Bu yüzden Bizans'ın baskı ve katliamlarından kurtulmak isteyen Talmudçu Yahudiler, Hazar topraklarına akın etmeye başladılar. Kırım adasında Hazarların koruyuculuğu altına giren Yahudiler, buradaki Hrıstiyanlar karşısında egemen güç haline geldiler. Muhtemelen bunun yarattığı bir sonuç olarak 787 yılında II. İznik (Nikea) konsilinde Yahudilerin *(Hebraeos*) gönüllü olmadıktan sonra zorla Hıristiyan yapılması uygulamasına son verildi.[689] Ancak Bizans'ta "Makedonya hanedanlığı" başa geçince (868) Yahudiler yeniden benzer baskılara maruz kalmaya ve Hazarya bölgesine göç etmeye devam ettiler. Mesudî, X. yüzyılda bu durumun hala devam ettiğini şu sözlerle belirtmektedir: "*İslâm ülkelerinden ve Rum diyarından gelen Yahudi gruplarda ona (Hazar Kağanı) katılmışlardır. Çünkü içinde bulunduğumuz 332 (943-944) yılında [II, 9] Rum hükümdarı Armenos (Romanos) ülkesinde bulunan Yahûdîleri Hıristiyanlığa geçmeye zorladığı ve bu konuda tatbikât yaptırdığı için, Yahûdîlerin bir kısmı belirttiğimiz gibi Rum topraklarından Hazar yurdunakaçtılar."*[690]

Ancak Mesudî dâhil Arap seyyahlar, Yahudilerin Hazar ülkesinde azınlıkta olduğunu ifade ederler.[691] Bu ifade doğru olabilir, ama yanıltıcı da olabilir. Zira Hazarların demografik yapısıyla ilgili bilgi veren Arap müellifler, çoğunlukla sadece başkent İtil ve çevresindeki yerleşimlere göre değerlendirme yapmışlardı. Oysa Hazar ülkesi, günümüzün Doğu Avrupası'ndan Dağıstan bölgesine kadar ulaşan çok geniş bir coğrafya demekti. Üstelik daha öncede değindiğimiz gibi Yahudilerin büyük çoğunluğu– özelikle Bizans tarafından gelenler–Tamam ve Kırım yarımadalarına yaşıyorlardı. Buna

---

[687] Michael Nosonovsky, "Judeo-Turkıc Encounters ın Hebrew Epıtaphs From Ukraıne: Namıng Patterns", *Omeljan Pritsak Armağanı, Ed*. Mehmet Alpargu-Yücel Öztürk, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya, 2007, s. 283.

[688] Theophanes, *The Chronicle of Confessor, Byzantine and Near Eastern History, AD.284-813*, s. 498.

[689] *Decrees of the Ecumenical Council, Volume I*, Edt. Norman P - Tanner S.J., Nicaea I to Lateran V, Sheed & Ward and Georgetown University Press, Georgetown, 1994, s. 145.

[690] Mesudî, *Murûc ez-Zeheb,* s. 136.

[691] İbn Havkal, *Sûrat el-Arz,* s. 299; Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri,* Yâkût el-Hamevî, s. 138; Mesudi, *Murûc ez-Zeheb,* s. 139. İslâm coğrayacıları içerisinde bu bilgiye aykırı bir ibare bulunduran tek gezgin Mukaddesî'dir. Yazar, Hazar coğrafyasından bahsederken diğer inanç gruplarına değinmeksizin "Yahudilerde çoktur" ifadesini kullanır. Bkz. Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm,*s. 355-356.

rağmen merkezde yer alan Yahudilerin sayıca az olmalarına karşın etkinlik bakımından güçlü oldukları anlaşılıyor. Yusuf kağanın mektubunda atalarından Obadiye güçlü bir otorite olarak tasvir ediliyor.[692] X. yüzyılda yazan Arap seyyahlar, Hazar kağanını tecrit edilmiş ve sembolik bir figür olarak yansıtırlarken devletin idaresinininde "Beg"[693] ya da "İşa" ismindeki bir kişinin elinde olduğunu aktarırlar.[694] Bundan dolayı devleti asıl idare eden "Beg" konumundaki kişiler, Obadiye döneminden itibaren Yahudiler olabilir. Ayrıca Hazar kağanlığının parlak askeri seferlerinin IX. yüzyıldan itibaren fazla gündememe gelemesi de yine aynı nedenden ötürü olabilir. Zira devleti ele geçiren Yahudiler, ülkenin politik eylemlerini askeri faaliyetlerinden ziyade ticari bir boyutta taşımışlardı. Devetin Yahudi idarecileri, bu dönemden sonra daha çok ticari alandaki rolleri ile ön plana çıkmışlardı.

4.2. ABBASİLER DÖNEMİYLE BİRLİKTE HAZARLARIN KAFKASLARDA GÜCÜNÜN ARTMASI

Abbasiler dönemi müslümanların politik olarak yeni arayışlar içerisine girdiği ve bölgesel amaçlar konusunda da farklı yönlere geçişler yaptığı bir dönem oldu. Bu dönem Emevilerin iç politikadaki anlayışına muhalif bir çizgiye yönelimini de beraberinde getirdi. Emeviler döneminde çeşitli politikalar neticesinde bozulan iç dinamikleri yeniden dizayn etme ve iç barışı sağlamaya öncelik verdiler. Dış politika da benzer şekilde bir kayma söz konusuydu. Hülafâ-i Raşidin ve Emeviler döneminde temel politika, sürekli genişleme, yeni yerlerin fethi üzerine şekillenmişti. Fakat Abbasiler dış politikadaki bu hareketliliği sürdürme arzusunu taşımıyorlardı.

Bundan ziyade hilafet topraklarını mümkün olduğunca koruma ve elde tutma anlayışını benimsemişlerdi. Bununla birlikte Bizans, hala en büyük rakip, tehdit ve tehlikeydi. Aynı şekilde Hazarlarda potansiyel düşman varlığını sürdürmeye devam

---

[692]Osman Karatay-Muvaffak Duranlı, "Hazar Kağanı Yusuf'un Endülüs'e Mektubu", *Bilig,* Kış 2013, s. 211-212.

[693]*İbn Fadlan Seyahatnamesi,* s. 45; İbn Havkal, *Sûrat el-Arz,* s. 299.

[694] İbn Rüste, *el-A'lâku'n-Nefîse*, s. 158. Bu konudaki en ayrıntılı bilgiyi Mesudî verir: "*Burada sözünü ettiğimiz hakan değil, Hazar melikidir. Çünkü Hazarya'daki âdete göre hakan'ın nezdinde kendinden başka bir melik bulunmak ve kendisinin ayrı bir sarayı olmak zorundır. Hakan sarayında oturur. Ata binmez; yönetici kesimin ve halkın karşısına çıkmaz; dışarı adımını atmaz. Bir haremi vardır. Herhangi bir şey emretmez, bir yasak koymaz ve ülke işlerine karışmaz. Ancak, hakan olmadan melik ülkeyi yönetemez. Ülkenin işleri ancak hakan başkentte olduğu ve sarayında oturduğu sürece yürür.* Bkz. Mesudî, *Murûc ez-Zeheb,* s. 140.

ediyordu. Bu yüzden yeni dönemde daha çok iç politika ile ilgili konular ön planda olsa da, Abbasiler, yine de Hazarları tamamen arka planda tutmak istemiyorlardı. Halife el-Mansur, kardeşini Ermeniye topraklarına vali tayin ederek bölgeye ne kadar önem verdiğini gösteriyordu.[695] Daha sonra yine Abbasiler tarafından Basra, Kûfe ve Şâm bölgesinde bulunan bazı kabîleler, reisleri ile birlikte Azerbaycan bölgesine tehcir edilerek Tebriz ve civarında iskân edildiler. Bu kabîlelerin bölgede yerleşmeleri ve kalıcı olmaları içinde kendilerine araziler iktâ edildi.[696] Ebû Müslim'i öldüren ve bu yüzden Abbasilerin gerçek kurucusu ve ilk halifesi olarak da değerlendirilen Ebû Cafer el-Mansur (754-775),[697] Hazarlar konusunda da aynı kararlılığı ortaya koymaya özen gösteriyordu. Anlaşılan halife, Hazar gücünden çekiniyordu ve Azerbaycan ile Ermeni bölgelerinin elde tutulması için, Hazarlarla savaşmaktan ziyade diplomatik bir yol bulma arayışını gözden geçiriyordu. Zira Ebû Müslim'in öldürülmesi İran ve Orta Asya coğrafyasında ciddi ölçüde kıpırdanmalara sebep olmuştu. Halife, bu tepkilerin isyana dönüşebileceğini göz önünde bulundurarak, bu durumdan istifade edecek muhtemel bir Hazar saldırısının önüne geçmeyi tasarlamış olabilir. Bir diğer gelişme ise Araplara karşı bölgede bulunan Alanlar ve Gürcülerin mukavemet göstermesiydi. Belazûrî'nin bir kaydında geçtiğine göre bölgenin Arap valisi Yezîd b. Useyd, Bab-ı Alan'ı (Alan kapısı) zaptetmiş ve oraya bir garnizon kurmuştu. Ayrıca bölge halkını ağır bir yenilgiye uğrattığı için vergi almaya başlamıştı.[698] Bu olaydan sonra bölgede bulunan Alanlar, daima Arap gücüne karşı mücadele içinde olmuşlardı. Bu mücadeleleri esnasında Güney Kafkasya'da bulunan halklar ve Hazarlarda müttefik olarak desteği vermekten geri durmuyorlardı. Bu mücadelelere daha sonra kendi bağımsız krallıklarını kurmayı amaçlayan Gürcülerde destek verecekti.[699]

Bölgede bulunan Alanlar, Güney Kafkasya halkları ve Gürcüler aslında Arap idaresi için ciddi bir tehdit oluşturmuyorlardı. Fakat Hazarların menfaatleri gereği bu ittifaka dâhil olması, halifeyi endişelendirmeye yetmişti. Hazarlar, bölgedeki en büyük güçtü ve diğer kavimlerin de desteğiyle Arap idaresine son vermesi olası bir gelişmeydi.

---

[695] İbnü'l Esir, *el Kâmil fi't-Tarih*, C. IV, s. 603.
[696] İsrail'li tarihçi Khalil Athamına, Arap Müslümanların bölgeye yönelik iskân faaliyetleriyle ilgili geniş bir araştırma sunmaktadır. Bkz. Khalil Athamına, "Emevî Hilâfeti Döneminde Arap İskânı", Çev. Saim Yılmaz, *Sakarya Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, (203-226), 2000/2, Sakarya, 2000, s. 208-211.
[697] Mesudî, *Murûc ez-Zeheb*, s. 378.
[698] Belâzurî, *Fütuhu'l Büldan,* s. 299.
[699] Giuli Alasania, *Gürcüler ve İslâm Öncesi Türkler,* s. 100.

Bu yüzden halife, hemen harekette geçti. İbn A'sâm'ın anlatımına göre el-Mansur, Ermeniye valisi Yezîd b. Useyd'e bir mektup yazarak; "*Ermeniye bölgesi ancak Hazarlarla yakınlık ve akrabalık kurmakla emniyete alınabilir. Kanaatim odur ki devlet tamamen kuruncaya kadar Hazarlar ile akrabalık kur. Aksi takdirde senin için ve diğer vâliler için endişeleniyorum. Eğer Hazarlar isterlerse seni orada mağlup ederler. Dikkatli ol ve dediklerimi uygulamaya çalış, onlarla akrabalık kurmaya gayret et. Vesselam*"[700] şeklinde bir öneride bulunmuştu. Bu öneriyi dikkate alan Yezîd b. Useyd, Hazar kağandan kızını kendisine eş olarak vermesini teklif etti ve teklifi Hazar kağanı Ta'atur[701] tarafından kabul edildi.[702]

İbn A'sâm'ın olay ile ilgili aktarımı yeterince geniş, fakat tek taraflı bir bakış açısı sunuyor. Zira bu aktarımdan Arapların neden böyle bir teklifi gündeme aldıkları anlaşılabilir. Ancak Hazar Kağanı'nın neden olumlu baktığı sorusu cevapsız kalıyor. Bununla birlikte Müslümanlarda hanedanlık değişmişse de askeri gücü noktasında bir gerileme söz konusu değildi. Hatta iç sorunlarını halletmiş bir halife devleti çok daha tehlikeli olabilirdi. Bu yüzden Hazar Kağanı'nın akrabalık bağlarıyla Araplarla ilişki kurması kendisi içinde avantajlar sağlıyordu. Bu sayede Emeviler döneminde sürekli ülkesine saldıran Arapların bu tazyikleri son bulacak ve güney sınırları güvenceye alınacaktı. Ayrıca ticari konuda da daha güçlü bir ilişkiler ağı kurulacaktı.

Hazar Kağanı'nın kızı ile Arap valinin evliliği tamamen Türk geleneklerine göre gerçekleşmişti. Yezîd b. Useyd, kağanın kızına yüz bin dirhem kalın yani başlık vermişti. Kağanda yine Türklerde olan geleneğe göre kızına nişan hediyesi olarak büyük bir çeyiz hazırlamıştı. Hakan, kızına eşlik etmeleri için yaklaşık bin kişilik bir kafile gönderirken; çeyiz olarak da dört bin at ve kısır, bin adet dişi ve erkek katır, on bin küçük tipli Hazar devesi ve çift hörgüçlü bin adet Türk devesi göndermişti. Ayrıca yirmi bin koyun ve on adet kubbeli çadır vardı. Bu çadırların kapıları altın ve gümüş levhalarla kaplıydı ve içleri samur kürkleri ile düşenmişti. Üst kubbeler ise altınlı ipek ile örtülmüştü. Kafile

[700]İbn A'sam, *Kitabü'l Fütuh,* C. VIII, s, 229.
[701]Eşref Buharalı bu ismin Bagatur olabileceğini ileri sürer. Bkz. Eşref Buharalı, "Hazar Türkleri'nin Kültür Tarihine Ait Bazı Notlar", *Türk Kültürü,* Ankara, 1991, Sayı, 340, s. 505.
[702] Belâzurî, *Fütuhu'l Büldan,* s. 300; Zeki Velidi Togan, "Hazarlar", s. 401.

beraberinde yirmi adet eşya arabası da taşıyordu. Bu arabaların içinde altın ve gümüşün yanı sıra yüklü miktarda çeşitli eşyalarda bulunuyordu.[703]

Hatun, Berda'a şehrine gelerek burada konakladı ve islâmiyeti öğrenmesi için kendisine Kur'an-ı Kerim ve Müslüman kadınlar gönderilmesini istedi. Yezîd, bu talebi karşıladı ve Müslüman kadınlarda kendisine Kur'an-ı Kerim ve İslâmiyetin şartlarını öğrettiler. Hazar Kağanı'nın kızı, Müslüman olduktan sonra valinin yanına gelerek yine Türk adetlerinin bir gereği olarak hançer ve kılıcını çıkardı. Bu davranışı izin ve rıza sembolüydü. Ayrıca Türk kadınlarında yaygın olarak görülen kına sürme âdetini de yerine getirmişti.[704]

Hazar hakanının bu cömert tutumuna ve kızının bağlı duruşuna karşılık Yezîd b. Useyd ve beraberindeki komutanları da imkânları derecesinde Hatun'a hediyeler armağan ettiler. Hazar-Abbasi ilişkileri bu yakınlık sayesinde iyi bir noktaya gelmişti. Ancak bu durum uzun süreli olmadı. Hazar Kağanı'nın kızının ani ölümü bütün dengeleri bir anda bozdu. İbn A'sam, Hazar Kağanı'nın kızının iki çocuk sahibi olduğunu ancak hem kendisinin hem de çocuklarının öldüğünü söyler.[705] Belazurî ise Hatun'un ilk çocuğunun doğumu esnasında öldüğünü ifade eder.[706] Fakat asıl hadise Hazar Kağanı'nın buna verdiği tepkiydi. Hazar kağanı kızının ölümünü Arapların bir ihaneti olarak değerlendirdi. Ghewond, bu durumu "*Fakat Hatun kısa süre sonra öldü. Bununla, onlar arasındaki barış ve uyumda sona erdi. Çünkü onlar (Hazarlar) Hatun'un ölümünü karanlık bir entrikaya bağladılar"* sözleriyle açıklar.[707]

Hazar ordusu 762 yılında intikam savaşı gibi gelişen bir saldırıyı tertip etti. Derbend geçidi civarındaki istihkâmları tahrip eden kağanın kuvvetleri, sonrasında Arap idaresinin bulunduğu Ermeniye bölgesine girdi. Çok sayıda kişi öldürüldü ve şehirler istila edildi.[708] İbnü'l Esir bu olayla ilgili olarak "*Bu yılda Türkler ve Hazarlar Bâbü'l-Ebvâb'da*

---

[703]İbn A'sam, *Kitabü'l Fütuh,* C. VIII, s, 229-231; Eşref Buharalı, "Hazar Türkleri'nin Kültür Tarihine Ait Bazı Notlar", s. 505-508; Mustafa Demirci, "Abbasiler ile Hazarlar Arasındaki İlişkiler (VIII.IX.yy)" *Tarihin Peşinde,* Sayı, V, s. 115.
[704]Eşref Buharalı, "Hazar Türkleri'nin Kültür Tarihine Ait Bazı Notlar", s. 509.
[705]İbn A'sam, *Kitabü'l Fütuh,* C. VIII, s, 231.
[706]Belâzurî, *Fütuhu'l Büldan,* s. 300.
[707]Ghewond, *Armenian History*, s. 31. Ayrıca bkz. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 318; Altay Tayfur Özcan, *Hazar kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*, s. 201; K. Czeglédy, "Khazars Raids in Transcaucasia in 762-764 A.D.", s. 80.
[708] Akdes Nimet Kurat, "Muhammad bin A'sam al-Kûfî'nin Kitâb al Futûh'u" *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Dergisi*, Ankara, 1949, C. VII, s. 273.

ayaklanıp Armenia'da birçok Müslümanı öldürdüler" demektedir.[709] İfade ile ilgili dikkat çeken ilk husus Hazarlarla birlikte Türklerinde bu saldırıda yer aldıklarına ilişkindir. Müellifin Türkler olarak belirttiği kişiler Hazarların yanında yer alan Hunlar olmalıdır. Bir diğer husus ise ayaklanma olarak tarif edilen saldırıda sadece Müslümanların öldürüldüğüne ilişkindir. XVI. yüzyılda Dağıstan'da kaleme alınan anonim bir eser olan *Derbendname*'de de bu Hazar saldırısı ayrıntılı bir şekilde tasvir edilir. Buna göre Derbend geçidine saldıran Hazar ordusu, surların tepesine kadar ulaşan ağaçlarla saldırıyor, ancak Arap müdafilerin sıcak neftle yaptıkları savunmadan dolayı geri çekilmek zorunda kalıyorlardı. Taberî ise İbnü'l Esir ile benzer ifadeler kullanarak Hazarların Derbend geçidini aşarak Ermeniye bölgesine girdiklerini ve çok sayıda Müslümanı öldürdüklerini belirtir.[710]

Arap kaynakları Hazar Kağanı'nın ittifakı bozmasını ve Hazarlara saldırmasını sadece kızının ölümüne bağlar. Ancak bu ittifakın sadece bu nedenden dolayı bozulduğunu düşünmek çok doğru olmayabilir.[711] Muhtemelen Hazar kağanı, Araplara saldırmayı zaten düşünüyordu. Nitekim bu saldırı esnasında Abbasi kuvvetlerinin direnci oldukça zayıf kalmıştı. Bu durum bölgedeki Arap garnizonunun Hazarlarla yaptıkları ittifaka güvenerek yeterince hazırlıklı olmadıklarını gösterir. Zaten Hazarlar dışında bölgede kendilerine saldıracak güçlü bir ordu bulunmuyordu. Üstelik Hazarların müttefikliği onlar için ayrı bir destek gücü anlamına geliyordu. Hazar kağanı, Arap idaresinin içinde bulunduğu bu başıbozukluğun farkındaydı ve saldırmasının temel sebebiyde buydu. Bu yüzden kızının ölümünü bahane ederek Arap idaresini hemen sorumlu tutup saldırıya geçmişti.

Hazar kağanlığı, 737 seferinden sonra Araplara karşı daha fazla dikkat etmeye ve bu sorunun çözümüne odaklanmıştı. Ayrıca bundan sonraki süreçte Kafkas ötesine inme teşebbüslerine ara vermek zorunda kalacaktı. Bu yüzden devlet, kendi içinde yeni bir dönemin inşasına yönelmişti. Dikkat çekici bir şekilde yerleşik düzen ve ona paralelel olarak tarım havzalarının artması sağlandı. Ekonomik gelirleri, yabancı bölgelere saldırarak ganimet elde etmek üzerine biçimlenen göçebe topluluklar, bu seçeneğin ortadan kalkması üzerine farklı bir arayışa yoğunlaşmıştı ve en iyi alternatif olarak tarım

[709] İbnü'l Esir, *el Kâmil fi't-Tarih,* C. V, s. 84.
[710] M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi,* s. 318.
[711] Golden'da aynı düşünceyi ima eden ifadeler kullanır. Bkz. Peter B. Golden, *Hazar Çalışmaları,* s. 79.

arazilerini işlemek, genişletmek ve yeni iktisadi gelir kaynağı olarak ön plana çıkarmak olmuştu. Güneyde Kafkas etekleri ve batıda Kırım adası canlı tarım havzalarıydı. Tamam yarımadasının Kuban ve Don aşağı kısmları da yine ekili toprakların bulunduğu ve ziraatin yapıldığı bölgelerdi. Yeni dönemle birlikte daha önce sadece göçebe hayat tarzının var olduğu orman kuşağının bozkıra yakınlaştığı bölgelerde tarıma kazandırıldı. Arap idaresinin Derbend ve Daryal geçitlerinde mutlak bir hâkimiyet kurmasından dolayı Kafkaslara sarkamayan Hunlarda, Hazar coğrafyasına göç ederek bu düzene uyum sağlamaya başlamışlardı. Böylece devlet, tarımı öncelikli iktisadi gelir kaynağı olarak gündemine alırken halkında zaman içerisinde yerleşik bir hayat kültürüne adapte olmasını sağlayacaktı. Tarımın genişlemesi ve yerleşik düzenin inşası beraberinde doğal bir reaksiyon olarak uluslararası ticaretinde artmasına neden oldu. Başkent İtil şehri ülkeninin ticari ürünlerinin toplandığı merkez olmasından dolayı hem doğudan hemde batıdan gelen tüccarlarında bir araya geldiği önemli bir konum elde edecekti. Öte yandan Hazarları kendi bölgelerinde rahatsız edecek herhangi bir savaş ordusu bulunmuyordu.[712]Nitekim doğudaki Hun bakiyeleri, Hazar topraklarına göç ederek artan iktisadi gelirlerden pay kapmak arayışına düşmüştü. Batı yakasında ise Karadeniz kıyılarından Dinyeper bozkırlarına kadar uzanan sahada Bulgarların ağırlıkta olduğu halklar Hazarların mutlak otoritesini kabul etmek zorunda kalmışlardı.

737 yılından 762 yılına kadar Araplarla yaşanan sükûnet, Hazar ülkesinde bu dönüşümün başladığı ve yavaş yavaş ilerlediği bir dönemin başlangıcıydı. Bu dönem boyunca Hazarlar ciddi şekilde bir daha Arap otoritesinin hâkim olduğu Kafkasların güneyine saldırmamışlardı. Öte yandan Araplarda Hazar ülkesine yönelik son seferinden beri bir daha böyle bir teşebbüste bulunmamıştı. Zira son sefer aslında Arapların gerek coğrafi etkenlerden gerekse askeri yeteneklerden dolayı Dağıstan'ın kuzeyindeki orman-step kuşağında kalıcı bir idare kurmalarının imkânsızlığını ortaya koymuştu.[713] Abbasi idaresiyle birlikte değişen fetih siyasetinden dolayı Arapların saldırgan kimliklerini revize etmesi de Hazarlara yönelik bu politikanın diğer sebeplerinden biriydi.

Bununla birlikte Hazar Kağanı'nın 762 yılındaki saldırısının planlı bir harekât olduğunu teyit eden başka bulgularda var. Gürcü kaynaklarına bakıldığında Hazar

[712]M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 310-311.
[713] Değerlendirme için bkz. Altay Tayfur Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*, s. 205.

Kağanı'nın 760 yılında[714] Gürcü Cevanşir'den kız kardeşini istediği ve karşılık olarak da Araplar lehine kendisine yardımda bulunacağını vaad ettiği belirtilir. Hikâyenin devamında *"Üç sene sonra hakan komutanlarından Bluçan'ı gönderdi; Lezgistan'dan geçip Kaheti'ye geldi. Cevanşir ve kızkardeşi Şuşana (Hazar Kağanı'nın evlenmek istediği kişi)'nın bulunduğu kaleyi kuşattılar ve çok kısa süre içerisinde kaleyi alıp onları esir ettiler. Tiflis şehrini ilhak edip Kartli ve bütün ülkeyi işgal ve harap ettiler"* denilmektedir.[715] Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere Hazar kağanı Gürcü krallığıyla evlilik ilişkisi neticesinde bir mütefiklik kurmaya çalışmıştı. Kız kardeşini almasına karşılık Araplara karşı yardımda bulacağı yönündeki vaadi de aslında Gürcü krallığını yanına çekmeye çalıştığını göstermektedir. İsteğinin kabul görmemesinden dolayı sözde kızının intikamı için gönderdiği ordu aynı zamanda Gürcü topraklarına da saldırmış ve ülkeyi istila etmişti.

Hazar kağanı bu saldırıdan kısa süre sonra yeniden Arap idaresinin bulunduğu merkezlere saldırıda bulunucaktı. Ama bu sefer hazırlıklar daha iyi şekilde tanzim edilmişti ve kağanın uzun zamandır düşündüğü planını hayatta geçirmeyi tasarladığını gösteriyordu. Hazar kağanı, Taberî'de geçtiği kadarıyla Harezmli olan komutan Ras Tarhan[716] idaresindeki bir orduyu Ermeniye valiliğinin hâkimiyetinde bulunan topraklara gönderdi. Dunlop'un değerlendirmesine göre Hazarlar ilk önce Alan topraklarına ayak basmışlardı. Ras Tarhan, Alan toprakları olan Hazmin, Lazk ve Daryal geçidine saldırarak şehrileri tahrip etti.[717] Hızını almayan Hazar ordusu Ermeniye ve Tiflis'e de girdi. Çok sayıda Müslüman öldürüldü.

Olayı aktaran bir başka tarihçi Ghewond ise Hazar Kağanı'nın R'azht'arxan, isimli komutanının idaresinde güçlü bir orduyu Arapların üzerine sevk ettiğini belirtir. Hazar ordusunun Albanya'daki birçok bölgenin yanı sıra Balasankan ovasını da ele geçirdiğini ve sayısız ganimeti ele geçirdikten sonra Gürcistan topraklarına saldırdıklarını aktarır.[718] Burada da yine yedi bölgeyi istila ettikten sonra pek çok ganimet ve esir ile birlikte

---

[714]Giuli Alasania, *Gürcüler ve İslam Öncesi Türkler*, s. 59.
[715]Marie Félicetié Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 219.
[716]İbnü'l Esir bu kişiyi "Esterhân el-Hârezmi" olarak ifade eder. Bkz. İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih,* C. V, s. 88. Ras Tarhan ismiyle ilgili değerlendirmeler için bkz. Peter b.Golden, *Hazar Çalışmaları,* s.175-177; D.M. Dunlop, *The History of the Jewısh Khazars,* s. 180; M. Canard, "Byzantium and Müslim World to the Middle of of the Eleventh Centuary", *CHM,* 1966, C. IV, s. 704.
[717]D.M. Dunlop, *The History of the Jewısh Khazars,* s. 180-181. Yakubî'nin anlatımına dayanarak benzer bilgileri Artamonov'da verir. Bkz. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi,* s. 319.
[718] Ghewond, *History of Armenia*, s. 31.

memleketlerine döndüklerini ifade eder. Ayrıca Arap valinin bu yenilgiden sonra Ermeni topraklarında utancından başını kaldıramadığını da ekler. Bununla birlikte aralarında bazı farklılıklar söz konusu olsa da birbirini tamamlayan Arap ve Bizans[719] tarihçileri de benzer bilgileri aktarırlar.[720]

Hazar Kağanı'nın Arapların askeri durumundan haberdar olarak bu saldırıyı tertip ettiğini düşünmek çok zor değil. Nitekim Abasilerin bölge valisi Yezid ibn Üseyd, planlı Hazar saldırısı karşısında ancak yedi bin kişilik bir ordu çıkarabilmişti. Bundan dolayı ağır bir yenilgi aldığı için durumu hemen Bağdat'ta bildirdi ve halifeden yardım talep etti. Abbasi halifesi Ebu Cafer el-Mansur, bu sırada hem iç isyanlarla uğraşıyordu[721] hem de hanedan içinde bazı sorunların üstesinden gelmeye çalışıyordu.[722] Buna rağmen el-Cezire, Suriye, İran ve Irak topraklarında yaklaşık elli beş bin kişilk bir ordu toparlayarak[723] Cebrail b. Yahya ve Harb b. Abdullah önderliğinde[724] Ermeniye valisinin yardımına gönderdi. Azerbaycan topraklarında bulunan Şirvan mevkiinde Hazarlarla karşı karşıya gelen Arap ordusu, İbn A'sam'ın ifadesiyle dehşetli bir günün sonunda yenilerek geri çekildi. Hazar ordusu zaferin ardından her zaman olduğu gibi yine ganimet ve esir toplama telaşına düştü. Yüklü miktarda toplanan ganimetin yanı sıra Ebu'l Ferec'in kaydına göre yaklaşık 50.000 kişi de esir edildi.[725] Olayı daha sonraki bir tarihte kaleme alan İyâs el-Mevsılî el-Ezdî (ö. 334/945-46), bu esirlerin büyük çoğunluğunun esaret döneminde sert bir iklime sahip Hazar topraklarında soğuktan öldüklerini haber

[719]Theophanes, *The Chronicle Theophanes Confessor Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, s. 602.
[720] Farklı dillerde yazılmış eserlerde Hazarların bu savaştaki zaferinin ayrıntıları ile ilgili bkz. K. Czeglédy, "Khazars Raids in Transcaucasia in 762-764 A.D.", s. 83-87; Altay Tayfur Özcan, *Hazar kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*, s. 202-204.
[721] Bu dönemde devlet içinde kendisini mehdi ilan eden Muhammed b. Abdullah b. Hasan b. Ali b. Ebî Talip ve kardeşi İbrahim b. Abdullah'ın isyanları özelikle İran ve Irak coğrafyasında büyük bir karışıklığa sebep oldu. Yine bu dönemde Medine'de zenci isyanı baş göstermiş ve Medine valisi kaçmak zorunda kalmıştı. Bkz. İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih,* C. V, s. 52-84.
[722] Halife Mansur, hanedan içinde kendisine rakip kişiler ve kendisinden sonra hilafette geçecek kişinin ilanı ile ilgili sorunlar yaşıyordu. Geniş bilgi için bkz. Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide,* s. 234-235.
[723] K. Czeglédy, "Khazars Raids in Transcaucasia in 762-764 A.D.", s. 86.
[724] İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih,* C. V, s. 88.
[725]Gregory Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi,* s. 200. Benzer bir bilgiyi Süryani Mihail'de vermektedir. Ama tercüme hatası mı yoksa müellifin kendi hatası mı bilinmez, bu kişileri esir edenlerin Kürtler olduğu ifade edilir. Bkz. *The Chronicle of Michael the Great Patriarch of the Syrians,* s. 144.

verir.[726] Arap komutanlardan Musa İbn Ka'b, savaş meydanında hayatını kaybederken[727] vali Yezid ibn Üseyd ise Hazarların eline düşmemek için önce Berda'a da saklandı daha sonra ise kağanın kuvvetlerinin geri çekildiğini haber alınca sessizce Bağdat'a halifenin yanına gitti.[728]

Hazar ordusu, Albanya, Gürcistan ve Ermenistan'daki mutlak başarılarının yanı sıra halifenin gönderdiği büyük bir orduyu da bertaraf ederek bölgenin yegâne hâkimi haline gelmişti. Ancak 729 yılındaki Erdebil zaferinden sonra Musul'a kadar inmiş olan Hazarlar, bu sefer ele geçirdikleri ganimetleri ve esirleri ile birlikte arkalarında hiçbir güç bırakmadan geri çekildiler. Kağanın bu hareketi halife için büyük bir şans ve fırsattı. Ermeniye valiliğini yeniden tanzim etme ve Derbend geçidindeki istihkâmları güçlendirmek için hiçbir engel kalmamıştı. Ama sorun bu sefer Hazar kuvvetlerini geri püskirtmek değildi. Zaten buna imkân tanıyacak herhangi bir askeri kuvvetten söz edilemezdi. Hatta halife askeri noktada içinde bulunduğu zafiyeti aşmak için sıra dışı bir çareye başvurmak zorunda kaldı. Hapishanelerin kapılarını açarak içerideki mahkûmları silahlandırıp kuzeye topraklarına sevk etti. Bunlara ilave olarak kale surlarını tamir etmek için duvar ustaları ve diğer zanaatkârlardan da bir kısım kimseleri ordu ile birlikte gönderdi.[729] Araplar, gelen takviye kuvvetlerle birlikte istihkâmları güçlendirmeyi ve ordu düzenini sağlamayı başardılar. Ancak bundan ötesi artık mümkün değildi. Emeviler döneminde Araplar, Hazarlar karşısında benzer bir yenilgi sonrası toparlanıp Derbend'in ötesine geçişler yapıyorlardı. Ama Abbasi halifeliğinin iktidarı ile birlikte Müslüman kuvvetlerin Hazarlar karşısında üstün olduklarına ilişkin teamülleri bir duraksama evresine girmişti. Bu yenilgiyle birlikte ise üstünlük psikolojisi büyük bir sarsıntı yaşadı. Hatta Hazarların daha güçlü olduklarını kabul ederek aldıkları yenilginin intikamını almak için bir teşebbüste bulunmadılar. Hazar kağanı, Araplar karşısında bölgenin hâkimi olduğunu kabul ettirmiş, istediklerini almış, zafer ve ganimetlerle birlikte güney sınırlarını da güvence içine almayı başarmıştı. Halife kuvvetleri ise Hazarların bölge üzerindeki egemenliğini sarsmak için hiçbirşey yapmayı düşünmüyorlardı. Savaşın

[726] Mustafa Demirci, "Abbasiler ile Hazarlar Arasındaki İlişkiler (VIII.IX.yy)" *Tarihin Peşinde,* Sayı, V, s. 116.
[727]Theophanes, *The Chronicle Theophanes Confessor Byzantine and Near Eastern History AD 284-813,* s. 602; K. Czeglédy, "Khazars Raids in Transcaucasia in 762-764 A.D.", s. 88.
[728]Altay Tayfur Özcan, *Hazar kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*, s. 204-205.
[729]D.M. Dunlop, *The History of the Jewısh Khazars,* s. 181.

yenilgisi, Müslümanların Hazarlar karşısında savunma pozisyonunda kalmalarını zorunlu bir tercih olarak kabul etmelerine neden oldu.

Hazarların başarısı ve Abbasi idaresinin bu yenilgi sonrasında ortaya koyduğu pasif harekâtı, bölgenin siyasi dinamiklerinde sarsıntılara ve çözülmelere zemin hazırladı. Bölgenin yerli unsurları Ermeniler, Gürcüler ve Alanlar, Arap idaresinin yaşadığı hezimetden sonra ayaklanmaya karar verdiler. İlk harekette geçenler, uzun yıllardır Bizans ile ittifak halinde olan Ermeniler olacaktı. Ermeniler aslında kısa zaman önce Emevilerin Abbasi tehdidi altında olduğu bir dönemde bir ayaklanma başlatmışlardı. Emevilerin merkezinde ve Horasan başta olmak üzere birçok vilayette iç karışıklıkların devam ettiği bir sırada Grigor Mamigonyan'ın öncülük ettiği Ermeni beyleri Arap idaresine başkaldırarak harekette geçmişlerdi. Emevilere bağlı olan Prens Aşot bu isyan teşebbüsüne karşı çıkmasına rağmen savaşta yenilerek esir düşmüş ve Grigor Mamigonyan (750-751) Ermenilerin bağımsızlığını ilan etmişti. Ancak Abbasilerin iktidara gelmesinden sonra Ermeniye bölgesi yeniden Arapların hâkimiyetine girmişti.[730] Buna karşın Ermeniler, Arap idaresinden memnun olmadıkları için fırsat kolluyorlardı. Ermeni vekayinamelere göre Arap idaresine karşı oluşan hoşnutsuzluğun temel sebebi yüksek vergilerdi.[731] Bu yüzden Hazar yenilgisinden sonra Ermenistan coğrafyasında Araplara karşı yer yer isyan hareketleri patlak verdi.[732] Onları Alanlar ve Gürcü nüfusunun egemen olduğu Kartli bölgesi takip edecekti.[733]

Araplar, isyan hareketleri karşısında başlarda büyük sıkıntılar yaşamalarına rağmen zaman içersinde bazı noktalarda yeniden egemen olmayı başaracaklardı. 770 yılında Tiflis'i ele geçirip emirliklerini kurdular.[734] Kartli yöneticisi ve Gürcü isyanının lideri Nerse, Bağdat'ta götürüldü ve burada üç yıl boyunca esir edildikten sonra gitmesine izin verildi.[735] Nerse, Arap tehdidinden uzaklaşmak ve güç kazanmak için ülkesini bırakarak

---

[730]Ghewond, *History of Armenia,* s. 30.
[731]Ghewond, 774-775 yılları arasında Ermenistan'da vergilerin artırılmasından dolayı bir isyan hareketinin başladığındığı haber verir. İsyanın gelişimiyle ilgili de bilgiler veren yazar, daha sonra Arap komutanının müdahalesiyle bu isyan teşebbüsünün Ermeniler için felaketle sonuçlandığını aktarır. Bkz. Ghewond, *History of Armenia*, s. 34. Ayrıca bkz. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi,* s. 323.
[732] F. Macler "Armenia" C. IV, s. 156.
[733] W.E.D. Allen, *A History of Georgian People,* Yay. Haz. Sir Denison Ross, London, 1971, s. 81.
[734]Giuli Alasania, *Gürcüler ve İslâm öncesi Türkler,* s. 59.
[735] M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi,* s. 323; Peter B. Golden, *Hazar Çalışmaları,* s. 80. Ebu'l Ferec, halife Mehdi'nin iktidarının başlarında Bizans'a karşı iyi niyetini göstermek için bütün esirleri serbest bıraktığından bahseder. Bizans İmparatoru Leo'nun da buna karşılık Müslüman esirleri salıverdiğini

300 adamıyla birlikte Ovseti geçidin denkuzeye Hazarların yanına gitmek zorunda kaldı.[736] Aslında Arap Müslümanların yerel unsurlar karşısında ayakta kalmasını sağlayan asıl etken Hazarların ve Bizans'ın bölgedeki sorunlara müdahil olmamalarıydı. Bizans bu süreçte iç sorunlar ve Müslümanların Anadolu üzerinden yaptıkları tazyiklerle meşduldu.[737] Fakat Hazar Kağanı'nın bu kadar önemli bir fırsatta rağmen Arap idaresinin altını oymaması dikkat çekicidir. Bu politikaya neyin sebep olduğu tam olarak belli değil.[738] Ama yapılabilecek en iyi değerlendirme; Orta Asya ve Harezmli Müslüman tüccarların Avrasya bozkırları üzerinden Hazarlarla kurdukları karlı ekonomik ilişkilerin bozulmasının istenmemesi olabilir. Nitekim Nerse, Hazar Kağanı'nın yanına kadar gitmesine rağmen talep ettiği askeri desteği bulamayacaktı.[739]Sadece güvenli şekilde Abhazya'ya ulaşmasını sağladılar.[740]

Abhazya bölgesi Hazarların Bizans karşısında güç kazanmak istediği stratejik bir bölgeydi. Arapların bölgedeki varlığını Derbend geçidinin ötesindeki topraklarla sınırlı hale getiren Hazar kağanı, Bizans İmparatorluğunun bu coğrafyada var olan kadim bağlantılarına da son verme arayışındaydı. Bu yüzden VIII. asrın sonlarına doğru (787) Abhazya lideri II. Leon'un Bizans'a karşı başlattığı bağımsızlık hareketini güçlü şekilde destekledi. Abhazya aslında kâğıt üstünde Bizans'a bağlı değildi ama politikalarının belirlemesinde Bizans'ın etkisi hala devam etmekteydi. Abhazya hâkimi II. Leon, Bizans İmparatoru Leon Hazar'ın yeğeniydi ama aynı zamanda Hazar Kağanı'nın kızının da oğluydu.[741] Dolayısıyla iki tarafla ile de akrabalık bağlarına sahipti. Buna karşın II. Leon ülkesinin bağımsızlığı için Hazarların desteğiyle Bizans'a karşı bir mücadele başlattı.[742]

---

belirtir. Bkz. Georgia Ebu'l Ferec, *Abu'l Farac Tarihi,* s. 203.Nerse'de muhtemelen bu iyi niyet göstergesinin bir sonucu olarak serbest kalmıştı.

[736]D. Shapira "Armenian and Georgian Sources on the Khazars", s. 348.

[737]Abbasilerin bu dönemde Bizans üzerine yaptıkları seferler hakkında Bkz. İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih,* C. V, s. 114.

[738] Halîfe b. Hayyât'ın verdiği bir bilgi dikkat çekicidir. Müellif h.155 (m. 771-772) yılında denizde görevlendirilen Şihâb b. Abdülmelik ile birlikte Yezid b. Üseyd es-Sülemî'nin Hazar denizi bölgesinde Dâne Kışşa'da gazvede olduklarını bildirir. Bu gazvenin Hazarlara karşı olma ihtimali oldukça yüksektir. Bundan dolayı Hazar Kağanı'nın sessiz kalmış olabileceği düşünülebilir. Bkz. Hâlife b. Hayyât, *et-Târîh*, s. 363.

[739]D.M. Dunlop, *The History of the Jewısh Khazars,* s. 182. Gürcü kaynağı Hazar Kağanı'nın Nerse ve adamlarını çok iyi karşıladığını ve ekibinde yer alan Abo'nun faaliyetleri neticesinde Hazarladan bazı kimselerin Hrıstiyanlığı kabul ettiğini belirtir. Bkz. D. Shapira "Armenian and Georgian Sources on the Khazars", s. 348.

[740]Giuli Alasania, *Gürcüler ve İslâm öncesi Türkler*, s. 59.

[741]Marie Félicetié Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 221.

[742]Cyril Toumanoff, "Chronology of Kings of Abasgia and Other Problems", *Le Museon*, Louvain, 1956, C. LXIX, s. 75.

Gürcü kaynağı "Kartlis Tskhovreba", olayı şöyle nakletmektedir: "*Grekler (Bizans) zayıf düştüğü zaman Leon sülalesinden I. Leon'un yeğeni olan Leon adındaki Abhaz yöneticisi onlardan ayrıldı. Bu II. Leon, Hazar Kağanı'nın kızından olma torunuydu ve Hazarların gücü ile Greklerle savaşıp Abhazya ve Likh sıradağına kadar Egris ülkesini ele geçirdi. İovanne vefat ettiği ve Cuanşer ihtiyarladığı için kendisine Abhazların kralı unvanını verdi."*[743] Bu bilgiden yola çıkan Thomas Noonan gibi bazı araştırmacılar Hazar Kağanı'nın Abhazya bölgesini etkisi altına almaya çalıştığını ifade ederler.[744]Bununla birlikte Hazarların II. Leon'u Bizans'a karşı desteklemesinin sebebi olarak 780 yılında Kırım'da baş gösteren Hazar karşıtı Got isyanının olabileceğide düşünülmektedir. Her ne kadar Gotyalı John bu isyan teşebbüsünde başarısız olmuş olsa da Hazar Kağanı'nın bu isyan hareketinde Bizans'ın rolü olabileceğine ilişkin bir düşünceyle harekette geçtiği varsayılabilir. Aslında kaynaklar bu konuda sessizdir. Ama Hazarlar ve Bizans arasında sıkışmış bir bölge olan Kırım'da, Hazarlara karşı gelişen hareketliliğinin Bizans'ın desteği olmaksızın gerçekleştiğini düşünmek çok olası görünmüyor. Bu yüzden kaynakların sessizliğine rağmen Hazar Kağanı'nın bu gerçekten yola çıkarak Bizans'a karşı cephe gerisinde Abhazya bölgesini destekleyerek bir bakıma intikamını almış olabilir.[745]

Öte yandan Abhazya bölgesinin Bizans'ın yanı sıra Araplara karşı savunulmasın da da Hazarların rol oynadığı görülmektedir. Mervan'ın seferinden sonra 745 yılından itibaren Hazarlar-Bizans ve Gürcülerin ortaklık ettiği koalisyon Arapların ilerleyişine karşı birlikte hareket etmeye başlamıştı.[746] 764 seferinden sonra Arap Müslümanların genel olarak Gürcülerin ve özelde Abhazya bölgesi üzerindeki denetimleri büyük oranda zayıfladı. Ancak Hazar kağanı anlaşılan Bizans'ın bölgedeki tahakkümüne de son vermek istiyordu ve bu yüzden Abahzya kralına destek vermişti. M. Biro'ya göre II. Leon 797-

[743]Giuli Alasania, *Gürcüler ve İslâm öncesi Türkler*, s. 59; Marie Félicetié Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 221.
[744] Thomas Noonan, "Byzantıum and the Khazars: a Special Relationship?", *Byzatine Diplomacy*, papers from the Twenty forth spring Symposium of Byzantine Studies, edited by Louthan Shepard and Simon Franklin, Cambridge, Variorum, March, 1992, s. 113.
[745]Peter B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, s. 80-81.
[746]Giuli Alasania, *Gürcüler ve İslâm öncesi Türkler*, s. 83. Ermeni tarihçi Ghewond ise bu dönemle iligili olarak "*Bizim bütün yöneticiler, Arap hükümranlığını ortadan kaldıralım, isyan edip haraçtan kurtulalım"* şeklindeki düşüncesini ifade ederek bu ittifak hareketine bir göndermede bulunmaktadır. Bkz. Ghewond, *History of Armenia,* s. 26.

802 yılları arasında Bizans'tan bağımsızlığını kazandı.[747] Bununla birlikte bu bağımsızlık vurgusu aslında Hazarların kontrölünde olan bir dengeyi temsil ettiğini de belirtmemiz gerekiz. Zira bölgede Arapların ve Bizans'ın etkisini büyük ölçüde kırarak yegâne unsur haline gelmişti. Bundan dolayı Abhazya kralığı bağımsız görünse de aslında X. yüzyıla kadar Hazarların kontrolünde kalmaya devam etti.[748]

Bu arada Hazarların Araplarla ilişkileri ekonomik kaygıların ön planda olduğu ticarette dayalı yeni bir boyut kazanmaya başlamıştı. Ancak bu yeni dönemdeki ilişkilere rağmen Hazarlar kontrolü elden bırakmamaya gayret gösteriyordu. Zira siyasi alandaki rekabet devam etmekteydi. Nitekim Hazarlar, yavaş ama etkili bir şekilde Arapların nüfuz sahasını daraltarak bazı yerleşim birimlerini ele geçirmişlerdir. Gumilev, 764 yılında başlayan Hazar saldırıları neticesinde 779 yılına kadar Kafkas ötesinde yer alan Kahetya, Tao (Taveli)-Klarcet ve Abhazya'nın Arap idaresinin elinden alındığını belirtir.[749] Bu esnada Bizans ile savaş halinde olan Abbasi halifesi Mehdi'nin yapabildiği tek faaliyeti ise bazı bölgeler dâhil Ermeniye valiliğini oğlu Harun Reşid'in emrine vermek oldu.[750] Böylece Emeviler döneminde Mesleme, Cerrâh ve Mervan'ın uzun süreli çabaları neticesinde ele geçirilen topraklar kısa süre içerisinde Hazar hâkimiyetini tanımak zorunda kalırken, Kafkas sıradağları, Avrasya bozkırı ile İslam dünyası-Levant arasında tabii sınır haline gelecekti.[751]

Halife Mehdi ve özelikle oğlu Harun Reşid devri Abbasilerin en parlak dönemi olarak değerlendirilmektedir. Buna rağmen Abbasiler bu dönemde kuzeydeki gelişmelere mümkün olduğunca uzak kalma politikasını sürdürmeye devam ediyordu. Dönemin genel atmosferi Anadolu üzerinden Bizans topraklarına seferler düzenlemek,[752] rakip Endülüs Emevi iktidarıyla mücadele etmek ve Arabistan'dan Kuzey Afrika'ya uzanan koridordaki iç isyanlarla uğraşmaktı.[753] Kuzeydeki Hazar gücü Derbend'in ötesine geçip Arap

---

[747] M.B. Biro, "Marwan ibn Muhamad's Foreign Campaign", *Acta Orientalia, Acedemia Scientiarum Hungaricae*, 1975, T. XXXIX, 3, s. 295. Benzer ifadeleri Thomas Noonan ve Brook'da paylaşmakadır. Bkz. Kevın Alan Brook, *Hazar Yahudileri,* Çev. İsmail Tulçalı, İstanbul, 2005, s. 258; Thomas Noonan, "Byzantıum and the Khazars: a Special Relationship?", s. 113.

[748]Altay Tayfur Özcan Minorsky'e dayandırarak bu görüşü ifade eder. Bkz. Altay Tayfur Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya,* s. 207.

[749] L.N. Gumilev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları,* s. 75.

[750]İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih,* C. V, s. 162.

[751] L.N. Gumilev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları,* s. 75.

[752]Bu dönemde Abbasilerin Bizans ile gerek diplomasi gerekse mücadele hareketleriye ilgili bkz. Casim Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri,* s. 86-104.

[753]İç isyanlarla ilgili bkz. Cem Zorlu, *Abbasilere Yönelik Dini ve Siyasi İsyanlar,* Ankara, 2001.

iktidarını tehdit etmediği sürece öncelik sırasında yer alması mümkün değildi. Bu yüzden de Hazar Kağanı'nın Derbend ötesinde Araplara rağmen kendi otoritesini güçlendirme çabaları, Abbasi halifesinin ilgi alanı dışında kalmaya devam etti.

Buna karşın Ermeniye bölgesinde yer alan Araplar arasında yaşanan sorunlara müdahale etmekten de geri kalmıyordu. Bilindiği üzere bölgedeki Müslüman nüfus, halife tarafından planlı bir iskân poltikası neticesinde getirilip yerleştirilmişti. İskân siyasetinin başarılı olması ve yerleşimcilerin geri dönmemeleri için kendilerine araziler tahsil edilmiş ve vergi muhafiyeti getirilmişti.[754] Ama Harun Reşid döneminde Musul bölgesinde yer alan bazı Arap kabileleri de ağır vergi yükünden dolayı kuzeye göç etmeye başladı. Bu durum devleti mali açıdan sıkıntıya soktuğu gibi Ermeniye idaresinde yer alan kabilelerin hem nüfuz hem de ekonomik açıdan büyümesini de beraberinde getiriyordu. Ayrıca vergi vermek istemeyen başka kabilelerinde kuzeye gitmesinin önünü açma potansiyeli taşıyordu. Bundan dolayı halife Harun Reşid bu sorunun önüne geçmek için bölge valisi Sa'id b. Süleym'den kendi idaresi altında bulunan Arap nüfusundan da vergi almasını emr etti.[755] İbn A'sam, Arap sakinlerin halifenin emri karşısında hüsrana uğradıklarını ve karşılaştıkları bu durum karşısında yaptıkları serzenişlerini şu sözlerle aktarır: *"Ya Emir! Şimdiye kadar bu topraklardan hiç vergi alınmadı. Çünkü burası düşman kılıcının ağzıdır. Halk Hazarlara karşı savaşmaktadır."*[756]Böylece Arap sakinlerde mücadele ettikleri Ermeniler gibi idarenin vergi talebinden rahatsız olmuşlardı. Bu rahatsızlık kısa süre sonra bir iç isyanla sonuçlanacaktı.

Bununla birlikte Arap-Hazar ilişkileri bazı sınır ihlaleri dışında sakin bir şekilde sürmeye devam etmekteydi. Fakat Harun Reşid'in İran'dan getirdiği ve iktidarının en önemli dayanıklarından biri olan Bermeki ailesinden sütkardeşinin oğlu Fadıl ibn Yahya ibn Halil el-Bermekî'yi Ermeniye valisi olarak atayarak bu uzak coğrafyada yaşanan gelişmelere güvendiği bir kişinin eliyle müdahil olmayı seçtiğinde durum değişmeye başlayacaktı. Halil el-Bermekî'nin 791 yılında Derbend civarında bulunan ve Hazarların denetiminde olan Hamzin kalesine saldırısı yerel halk tarafından geri püskürtüldü.[757]

---

[754]Halife Mansur bu dönemde profesyonel bir ordunun yanı sıra Kemâh ve Bâbı Vak şehirlerine de hapishanelerden topladığı kişileri getirmişti. Ayrıca Nehcevan, Dubeyl Bâbu'l-Ebvâb gibi yerleşim yerlerine de Abbasi taraftarı göçebe kitleleri getirip yerleştirmişti. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Demirci, "Abbasiler ile Hazarlar Arasındaki İlişkiler", s. 116.

[755] Mustafa Demirci, "Abbasiler ile Hazarlar Arasındaki İlişkiler", s. 116.

[756] İbn A'sam, *Kitabü'l Fütuh,* C. VIII, s. 256-257.

[757]Yakubî'den alıntıyla aktaran; M.İ Artamonov, *Hazar Tarihi,* s. 327.

Anlaşılan bölgedeki Arapların askeri organizasyonu Hazarların bir kalesinde bulunan yerel halka karşı dahi başarı sağlayamacak kadar kötü bir durumdaydı. Abbasi valisi de bunun farkında olarak 799 yılında yeniden eski bir stratejiyi uygulamaya karar verdi ve Hazar kağanından kızını isteyerek evlilik yoluyla güvenli bir müttefiklilik ilişkisi kurmaya çalıştı. Kaynaklarda anlatıldığı kadarıyla Hazar kağanı bu isteği kabul edip kızını Arap valisi Bermekî ile evlenmesi için Kafkas ötesine gönderdi. Fakat tarihin yeniden tekerrür etmesiyle kağanın kızı Sitit (Subt) kısa bir zaman sonra öldü. Bu ölüm, kağanın Arapları ihanet suçlamasıyla yeniden düşman olarak kabul etmesiyle birleşince, kısa zaman içerisinde yüz bin kişiden oluştuğu ifade edilen bir Hazar ordusu Müslüman topraklara saldırdı.[758] Zayıf Arap savunması, Hazar taaruzu karşısında hiçbir varlık gösteremedi. İbn A'sam'ın "*yeryüzünde eşi emsali görülmemiş bir panik yaşandı"* şeklindeki ifadeleri durumun vehametini açıkca göstermektedir.[759] İbnü'l Esir'in aktarımına göre ise Ermeni topraklarında yaklaşık iki ay kalan Hazar ordusu yüz bine yakın Müslim ve gayr-ı Müslim kişiyi esir alırken yeryüzünde görülmemiş kepazeliklere neden olmuşlardı. Müellif devamında Harun Reşid'in Yezîd b. Meyzed'i Azerbaycan ve Ermeniye valisi olarak görevlendirip Hazarların üzerine gönderdiğini ifade eder ve bu ordunun Hazarları püskürttüğünü belirtir.[760]

---

[758]İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih,* C. V, s. 248; M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi,* s. 327; Mustafa Demirci, "Abbasiler ile Hazarlar Arasındaki İlişkiler", s. 117. Olayın gelişimini Araplar arasında yaşanan iç mücadeleler neticesinde Hazarların müdahalesi etmesi şeklinde değerlendiren görüşlerde bulunmaktadır. Buna göre Harun Reşid, Kafkaslarda Ermenilerin isyanları ve Arap halkı arasında yaşanan çatışmaların çözümü için 796 yılında Said b. Selm Kuteybe el-Bahilî'yi bölgeye vali olarak tayin eder. Ancak hem halk hem de bölgenin valisi Necm b. Hâşim, Harun Reşid'in gönderdiği yeni valiyi kabul etmeyerek isyan ederler. Bunun üzerine Said b. Selm, hali hazırdaki vali Necm b. Hâşim'i yakalayarak öldürürür. Uzun zamandır bölgede bulunan ve nüfuzlu bir aile olan Necm ailesi durumu kabullenmez ve Necm b. Hâşim'in oğlu Hazarlara sığınarak yardım ister. Hazar kağanı da kendisiyle birlikte yüz bin kişilik bir orduyu Arap topraklarına sevk eder. Yetmiş gün burda kalan Hazar ordusu büyük bir kıyım yapıp çok sayıda kişiyi esir alır. Buna karşılık Harun Reşid, hemen Huzeyme b. Hazım ile Yezid b. Meyzed'i Ermeniye'ye gönderir. İbnü'l Esir veTaberî bundan sonrası için gelen kişilerin Arap idaresindeki sorunları çözüp Hazarları püskürtüklerini ve geçitleri güvenceye aldıklarını ifade etselerde muhtemelen Hazar ordusu amacına ulaşmış şekilde kendileri geri çekilmişti. Bkz. İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih,* C. V, s. 248; Taberî'den alıntıyla kataran; Altay Tayfur Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya,* s. 208-209; D.M. Dunlop, *The History of the Jewısh Khazars*, s. 183-184; M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi,* s. 328; Mustafa Demirci, "Abbasiler ile Hazarlar Arasındaki İlişkiler", s. 117; Mehmet Çoğ, "Emeviler ve Abbasiler Dönemi Hazar-Arap İlişkileri", s. 158-159. Hazar saldırısıyla ilgili anlatılan iki senaryoda da bazı problemler bulunmaktadır. Birincisine göre Hazar Kağanı'nın yeniden kızını Arap valisiyle evlendirmesi ve bu kızın da kısa süre içerisinde ölmesi ve bu durumun ikinci defa tekrarlanıyor olması tarihi bir fantezinin sunumu olarak da görülebilir. İkinci senaryoya göre ise Hazar kağanın sadece bir Arap ailesinin yardım çağrısı için yüz bin kişilik bir orduyu sevk etmesi ise çok daha mantık dışı gibi duruyor. Bundan dolayı kağanın kızının ölümü üzerine bu kadar kalabalık bir orduyu sevk ettiğini düşünmek daha tutarlı bir değerlendirme olur.

[759]İbn A'sam, *Kitabü'l Fütuh,* C. VIII, s, 260.

[760]İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih,* C. V, s. 248. Özcan aynı bilgileri Taberî'den de aktarır. Bkz. Altay Tayfur Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya,* s. 208-209.

Savaş Hazarların mutlak zaferi ve Arapların ağır bir yenilgisiyle sonuçlandı. Kaynaklarda bundan sonraki süreçte Arapların Hazarlarla savaştığına dair hiçbir kayıt bulunmuyor. Ama bu yenilginin Abbasi sarayında çok da önemsenmediği görülüyor. Zira Hazarların bu büyük saldırısına rağmen ciddi sayılacak hiçbir tepki verilmedi. Üstelik bu saldırı Abbasilerin en güçlü zamanı olarak değerlendirilen Harun Reşid'in iktidarı döneminde gerçekleşmişti. Bunun sebebi Arapların Hazar gücünü mutlak suretle kabul ettiğini gösterebilir. Ama muhtemelen daha önce değindiğimiz gibi Abbasilerin farklı coğrafyalarda karşı karşıya kaldığı sorunlardan dolayı Hazarlarla da yeni bir cephe açmak istemeyişinden kaynaklanıyordu. Diğer yandan Hazarlarda güney sınırlarını tehdit eden Arap kuvvetlerini tamamen uzak tuttuğu için bir daha onlara saldırma gereği duymayacaktı.

Bu dönemden sonra Arap-Hazar mücadeleleri bir sükûnet ve barış sürecine girecekti. Halife ve kağan aralarında bir yazılı antlaşma olmamasına rağmen sanki böyle bir durum söz konusuymuş gibi karşılıklı bir saldırmazlık politikası izlendi. Bu yeni dönem aynı zamanda barış ilişkileriyle birlikte gelişen süreçte farklı alanlardaki etkileşimleri de hızlandıracaktı. Bundan sonra iki taraf arasında öne çıkan en önemli ilişki biçimi ticarette dayalı ekonomik bağlantılardı. Nitekim IX. yüzyılın başlarından itibaren Hazar topraklarına ayak basan Abasiler sadece tüccar Müslümanlar olacaktı.

Hazar kağanı Derbend geçidinin ötesinde yer alan Müslümanları, sınır güvenliğini tehdit etmediği sürece bir sorun olarak görmedi. Kağanlık, Kafkasların ötesindeki Dağıstan merkezli geniş topraklarında çevredeki yerel güçler üzerinde de egemen olarak güçlü bir otorite statüsünde varlığını sürdürmeye devam etti. Bundan dolayı askeri ve siyasi alanlardaki bu başarılarını ekonomik kazanımlarla güçlendirme politikasına yöneldi. Barış dönemiyle uyumlu olarak da zengin bir ticaret potansiyeline sahip ve geniş bir coğrafyada faaliyetler yürüten Müslüman tacirlerle ilişkiler kurdu. Nitekim Hazar şehirleri IX. yüzyıldan sonra şehirleşme ve buna bağlı olarak artan ticari emtianın önemli merkezleri haline gelmişlerdi.[761] Bu çerçevede doğu-batı-kuzey ve güney parelelinde Hazar topraklarını ziyaret eden oldukça kalabalık tüccar kafileleri bulunuyordu.[762] Bunlar arasında da özelikle güney ve doğu yönünden gelen Müslüman kervanların payı büyüktü.

[761]David Christian, *A History of Russia Central Asia and Mongolia*, Vol 1: Inner Eurasia from Prehistory to the Mongol Empire, The Blackwell History of the World, Oxford, Blackwell, 1998, s. 332.
[762]Peter B. Golden – Constantine Zuckerman – Ananiasz Zajaczkowski, *Hazarlar ve Musevilik*, s. 16.

Öte yandan Abbasilerde Kafkaslardaki Arap varlığını kabul etmiş olan Hazarlarla gerginliği tırmandırma gereği duymamıştı. Zira bu yeni bir çatışma alanı yaratmadığı gibi iki yönlü bir etkileşimle Abbasiler için daha avantajlı politikalara kapı araladı. Bunlardan Birincisi kuzey topraklarında zengin ticari mamüllerin yanı sıra yoğun köle ihtiyacını da karşılyabileceği bir pazar piyasasına sahip olmasıydı.[763]Abbasiler, birçok noktada doğal sınırlara ulaştıkları için savaş politikaları sekteye uğramıştı. Bu aynı zamanda ganimette dayalı ekonomik gelir kaynaklarının da iflası demekti. Bu yüzden çoğunlukla İranlıların ve Romalıların kurdukları merkezleri yeniden hayatta geçirerek üretime dayalı yeni bir ekonomi modeline geçiş yapmaları gerekti. Ancak bunun için ciddi bir enerji kaynağına ihtiyaç vardı ve ortaçağda bu ihtiyaç karşılayacak tek seçenek kölelerdi. Bundan dolayı bir ticari emtia olarak kölelerin en yoğun olduğu kuzey bölgesiyle daha barışçıl ve canlı bir ilişki kurulmaya başlandı.[764]İkincisi ise Hazar topraklarına daha çok gitme fırsatı bulan Müslüman tüccarların bu sayede İslâm'ın yayılımına da katkı sağlayarak halifenin dolaylı şekilde dini otoritesini bu bölgelere de taşımalarıydı.[765]

Müslümanların bu dönemden sonra Hazar topraklarında ne kadar etkin olduklarına işaret eden en önemli bulgular keşfedilen sikkelerdir. Hazarların hâkimiyet kurduğu topraklarda yapılan kazılarda İslâm dirheminin yapısal biçimi olan Kûfik tarzı Hazar paraları keşfedildi. Hazar paralarındaki Kûfik yapısının 737 yılında Muhammed b. Mervân'ın seferinden sonra kağanın İslâmiyeti kabul etmesiyle birlikte başlandığı ifade edilir. İtil şehrinden doğu Slavlarının bulunduğu merkezlere ve oradan kuzey ve merkez

---

[763]İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı,* s. 145; İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefîse,* s. 163; Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri,* Gerdizi, s. 86; Roman K. Kovalev-Alexis C. Kaelin, "Circulation of Arab Silver in Medieval Afro-Eurasia: Preliminary Observations", *History Compass,* 2007, 5, s. 12.Şehabeddin-i Mercani, Hazar ülkesinden alınan kölelerin durumunu şu sözlerle aktarır; "*Abbasi halifeleri devletinde, Hazarlardan ve öbür halklardan çok sayıda erkek ve hatun kız köle olarak alınıp onlara, edep ahlak, tarih, şiir, coğrafya, matematik, cebir, doğu dilleri ve öbür bilimler verilir, kuran-ı kerim ezberletilip değerleri artırılır, yüksek fiyatlarla satılırdı. Çok sayıdaki cariye, halifelerin ve öbür yüksek dereceli kişilerin yataklarında çocuklarının anaları olmuşlardı. Bu düzende yetişen yiğitlerin birçoğu kitaplar yazmış, devlet hizmetinde büyük işler yapıp, büyük mevkilere yerleşmişlerdi. Hatta mehdi halifenin cariyesi Harunu'r-Reşid ve Hadi halifenin anası olan Hizran'ın aslı da bu memleketten olduğuna göre aynı ad ile adlandırılmaları uzak bir ihtimal değildir."* Şehabeddin-i Mercani*, Müstefâdü'l-Ahbâr fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar,*s. 52.

[764] Omeljan Pritsak, "Rusların Kökeni", *Omeljan Prıtsak Armağanı*, Çev. Bilal Çelik, Edt. Mehmet Alpergu, Yücel Öztürk, Sakarya Üni. Yayını, Sakarya, 2007, s. 55-56.

[765]Bu dönemde tacirlerle birlikte zanaatkârlar, muhacirler ve tebliğci din adamları da Hazar ülkesine giderek yerleşik nüfus üzerinde etkili olmaya başlamışlardı. Bkz. Mustafa Demirci, "Abbasiler ile Hazarlar Arasındaki İlişkiler", s. 118. Ancak Mukaddesî, Hazar ülkesinin kuzey bölgelerinde yer alan ve Müslümanlığı kabul etmiş olan kişilerin halifenin varlığından ve sahip olduğu otorite alanından habersiz olduklarını belirtir. Bkz. Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm,* s. 369.

Avrupa'ya kadar uzanan sahada Hazarlardan kalma gümüş Kûfi yazılı paralar bulundu. Ayrıca Doğu Avrupa'da nadir görülmüş olmasına rağmen İtil'de kûfi tarzı Arap altın sikkerine de rastlandı. Nitekim V.P.Shilov tarafından Astrahan vilayeti sınırları içinde bulunan Chernoyar kenti Salten Floodplain yakınlarındaki kurganda gümü içinde altın sikkeler keşfedilmiş, A.A. Bykov'un yaptığı çalışmalar neticesinde de bu sikkelerin 760-761 tarihli olduğu tespit edilmişti.[766]

Hazar devletinin bulunduğu coğrafyada keşfedilen bu sikkeler ilginç bir şekilde Abbasilerin iktidara geldiği dönemle paralelelik gösterir. Bu durum Hazarların Emevi iktidarının azalan tahakkümünden sonra bölgede kendisine alan yaratarak göçebeler için uygun bir merkez olmasıyla ilgili olduğu gibi, Abbasilerin kuzeyde ticareti ön plana çıkaran politika değişikliğiyle de ilişkiliydi. Hazar kağanlığı 750'de, Donets ve Don'daki bozkırlara yakın toprakları koruyarak göçmenleri uzun zaman önce göçebe pastoralistlerin egemen olduğu topraklara çekti. Bu sayede suyollarındaki ticarette artış oldu. Bu da kısmen Hazar gücünün istikrarı ile mümkün hale geldi.[767] Ayrıca, VII. yüzyılın ekonomik çöküşünden sonra Avrupa, Bizans ve İslam dünyasından gelen talep nedeniyle, kayık, kereste, kürk, balmumu ve bal gibi orman ürünlerine ilgi arttı. VIII. yüzyılın sonlarında, Dnyeper'ın batısındaki yerleşim yerlerinin çoğu savunmasız kalırken, doğudakiler muhtemelen nehir kavşaklarına veya vadilere bakan ve üzerinde yerleşmiş surlara ya da pahalı ahşap çıtalara sahip olan yapılar üzerine kuruldu.[768] Bu yüzyılın sonlarından itibaren, İslâmi gümüş dirhemlerin Don-Donets sistemleri üzerinden kuzeyde Oka ve Volga'ya doğru akması muhtemelen bölgeye rehberlik, koruma veya kürk tedarikçileri gibi davranmaya istekli bu yerleşimcilerin dikkatini çekti. Burada, VIII. yüzyılın sonlarından itibaren Hazar ülkesi içinden geçen topraklara gümüş dirhemlerin akışından faydalanan varlıklı bireylerin olduğuna dair kanıtlar var. Bu topraklarda ticaret, mütevazı olsa da, küçük şeflerin küçük aristokrat elitlerinin ortaya çıkması için gerekli olan fazla zenginlikleri sağladı. Sıradan Slav yerleşimleri bile bazı bölgelere ticaretle uğraşmış olabilir ki bunların çoğu X. yüzyılda bile kendi kendine yeterli olsa da, satılabilir ürünler de ürettiler. Hanelerin çoğunda bal, balmumu, kürkler ve diğer eşyalara erişim

[766]Azgar Mukhamadiev, *Ancient Coins of Kazan,* Tatar Publishing house, Kazan, 2005, s. 72.
[767] L.N Gumilev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları,* s. 179.
[768]Alex M. Feldman, *Ethnicity and Statehood in Pontic-Caspian Eurasia (8-13th c.): Contributing to a Reassessment,* University of Birmingham Research Archive, 2018, s. 182-183.

sağlanırken, kışın keten veya yünlü kumaşlardan elbiseler yaptılar.[769] Bu elbiseler Hazar ülkesinde bulunan ruyan (kırmızı boya kökü) ile boyanırdı.[770] Demirciler için ise seramik veya yanmış kömür ya da yerel bataklıklarda kazılmış pigiron üretilirdi. [771]

VIII. yüzyılın sonlarında Doğu Avrupa'da, iki ticaret yolu etkinlikleri bakımından bütün tüccarlar için ön plana çıkmaya başlamıştı. Bunlardan birincisi İtil şehrinden başlayarak, İdil (Volga) nehrini takiben Kuzey'e bir tarftan Kama nehri ile Urallar sahasına, diğer yandan Volga'nın yukarısından bazı küçük ırmaklar vasıtasıyla Ladoga gölü ve Fin körfezine, oradan da İskandinavya memleketlerine giden büyük ticaret yoluydu. Öteki yol ise Bizans ile İskandinavya memleketleri arasındaki, başlıca Dnyeper (Özü) nehri üzerinden geçen ve Dnyeper'in başlarından 50-60 km. kadar karadan ve tekrar ırmaklar üzerinden, İlmen gölüne, oradan da Fin körfezine ve bugünkü İsveç'e varan yoldu. Hatta Kiev şehrinin yerinde eskiden "Sambata" adını taşıyan ve Hazarlar tarafından kurulmuş olması muhtemel olan bir ticaret yeri olduğu ifade edilir.[772] VIII. yüzyılın başlarından itiberen yoğunluk kazanmaya başlayan bu ticaret yolları, Hazarların askeri güç sayesinde oluşturdukları otoriteye bağlı olarak güvenli bir geçişi sağlaması ve Abbasilerle süregelen savaşlara son vererek bölgeyi istikrara kavuşturmasından dolayı IX. yüzyıldan itibaren altın yıllarını yaşamaya başladı.

VIII. yüzyılın başlarından itibaren bu gelişmeyi mümkün kılan bir diğer faktör ise İpek yolunda yaşanmaya başlayan aksaklıklardı. Çin'den Orta Asya'ya uzanan oradan da Ön Asya aracılığıyla Anadolu ve Arap yarımadasına ulaşan bu tarihi ve bereketli ticaret yolu, bu dönemde bölgede yaşanan çatışmalardan dolayı istikrarsız hale gelmişti. Arap fatihlerin Soğdlular başta olmak üzere onlara destek veren Türgiş ve Karluklarla devam eden uzun süreli çatışmaları bölge ticaretini tehdit eden başlıca etkendi.[773] VIII. yüzyılın başlarında Kuteybe b. Müslim'in liderlik ettiği Müslüman kuvvetler, bölgede hâkimiyeti

---

[769]DavidChristian, *A History of Russia Central Asia and Mongolia,* Vol 1, s. 332-333.
[770]Bu ruyan maddesinin tüm dünyaya ihraç edildiği ifade edilir. bkz. *Hudûd al-'Âlam,* s. 60. İbn Havkal, Kür nehri karşısında ormanların ağaçların suların bulunduğu büyük bir ada olduğunu ve bu adada kırmızı (kök) boya bitkisinin yetiştiğini ifade eder. Berda'a tarafından insanların yılın belli zamanlarında adaya gelerek bu bitkiyi topladıklarını ve Berda'a ile Versan'da satarak para kazandıklarını belirtir. Bkz. İbn Havkal, *Sûrat el-Arz,* s. 298.
[771]David Christian, *A History of Russia Central Asia and Mongolia,* Vol 1, s. 333.
[772]Akdes Nimet Kurat, *IV – XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri,* s. 33.
[773]B.A. Litvinsky, A.H. Jalilov and A.I. Kolesnikov, *The Arab Conquest History Civizilation of Central Asia (III),* s. 459.

sağlayarak güvenlik endişelerini bir ölçüde giderebildi.[774] Ancak bu seferde Çin, Tibet[775] ve Türgişlerin yeni düzende daha etkin rol alma çabaları ile başlayan çatışmaları istikrarsızlığı baltalamaya devam etti.[776] Dolayısıyla tüm bu gelişmeler bölgede ticaret yapan tüccarları yeni arayışlara sevk etti. VIII. yüzyılın ikinci yarısında Hazarların kontrol ettiği bölgeler bu arayışlara cevap verecek nitelikteydi. Hazar kağanlığı bu dönemde kendi bölgesindeki güçleri büyük ölçüde hâkimiyeti altına almış ve yolların güvenliğini sağlamıştı. Aynı zamanda yerleşik hayata geçişi sürdürerek işlerlik mekanizmasını öne çıkardığı üretim ekonomisine yönelmişti. Bu dönemde Doğu Avrupa platosunun nehir yolları ve iki nehir arası karayollar kullanılmaktaydı. Bütün bu yollar Hazarların ve İskandinav-Varegler'in kontrolü altında idi.[777]

Hazar devletinde ekonomi ve buna bağlı ticaret yollarının önem kazanmasının nedenlerinden biri de Yahudilerin özelikle Kırım yarımadasında ticari hayattın içinde daha fazla yer almalarıydı. Ülkenin merkez ve batı yakasında ticaret daha çok Yahudilerin kontrolü altındaydı.[778] Bununla birlikte Orta Asya'daki ekonomik hayatın ana rölünü üstlenmiş olan Soğdlu tüccarlarda yine bu dönemde Hazar ülkesinde faaliyet göstermeye başlamışlardı. Soğdlu tücarlar, İpek yolu üzerinde yaşanan sorunlardan dolayı Harezm bölgesi üzerinden Hazar ülkesine geçerek başta Bizans olmak üzere batı devletleriyle ticaret yapmaya başlamışlardı. Belâzurî, Soğdlu tüccarlara ait Sukdabil isimli bir ticaret merkezinden bahseder.[779] Yine Hazar kağanı Yusuf, Hasday b. Şaprut'a yazdığı mektubunda hâkim olduğu şehirlerin isimlerini zikrederken Sugray adında bir yerleşim

---

[774] Rıchard n. Frye, *The Heritage of Central Asia, From Antiquity to the Turkish Expansion,* s. 209-211.

[775] Eski Arap tarihçileri ve coğrafyacıları Tibetlilerin kökenlerini Habeşlilerin ataları olan Himyerilere dayandırmaktadır. Bu görüşlerini efsanevi anlatımlara dayandırmaya çalışsalar da doğru değildir. Söz gelimi Mesudî Tibetlilerin çevrelerindeki topluluklardan etkilenerek zaman içerisinde dilleri olan Himyerice'den farklı bir dil kullanmaya başladıklarını belirtir. Bkz. Mesudî, *Muruc ez-Zeheb,* s. 126. Benzer görüşleri Gerdîzî gibi tarihçilerde dille getirmektedir. Geniş bilgi için bkz. Vasilij Vladimiroviç Barthold, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık,* Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, 2010, s. 347. Bu görüşün ortaya çıkmasının sebebi ise muhtemelen Arapların Orta Asya'da Çinliler ve Türklerle mücadele ettikleri dönemde Tibetlilerinde aynı şekilde bu iki güç ile çekişme halinde olmasıydı. Bundan ötürü Araplar Tibetlileri kendilerine yardım eden bir kavim olarak benimseyip bu durumu aidiyet izahıyla açıklamaya çalışmışlardı.

[776]Bu dönemdeki çatışmalar için Bkz. Raphael Israeli, "An Arabic Manuscript on China and Tibet", *Arabica* Jul., 1992, s. 207-215

[777] Çulpan Zaripova Çetin, "Klasik Rus Kaynaklarında Büyük İpek Yolu", *Yükselen İpek Yolu, İpek Yolu'nda Bilgi ve Siyaset,* Edt. Fahri Atasoy, Ankara, 2016, s. 232.

[778] Kevın Alan Brook, "The Origins of East European Jews", *Russian History* Vol. 30, No. 1/2, Sprıng-Summer 2003, s. 1-22.

[779]Belâzurî, *Fütuhu'l Büldan,* s. 299.

yerinin adını da verir.[780] Bu şehir Kırım yarımadasında bulunan Suğdak şehri olmalıdır.[781] Dolayısıyla Yahudilerin yanı sıra Soğdlu tüccarlar, Bizanslılar, Avrupalı tacirler ve Arap kervanları da Hazar ülkesinde ticari hayatın içinde yer almaya başlamışlardı.

Ülkenin kuzey ile bağlantısını sağlayan bölgesinde İitl Bulgarları bulunuyordu ve buradaki ticari hayat onların denetimi altındaydı. Gerdîzî, Hazarların ve Rusların Bulgarlarla ticaret yapmak için bu bölgeye geldiklerini belirtir. Sık ormanların bulunduğu bölgede Samur, Kakum ve Sincap kürkü ticareti yaygın şekilde yapılmaktaydı. Ayrıca hububat yönünden de zengin olan bölgede darı, buğday, mercimek ve bunlara benzer her çeşit hububat üretimi yapılarak satılmaktaydı.[782] Endülüslü gezgin el-Gıranâtî, Bulgar ülkesine Veysuvâ (Vîsû) denen gayr-ı Müslim ülkelerden yabancı tüccarların geldiği bilgisini verir. Ayrıca başta mızrak olmak üzere çeşitli silahları üretiklerini ve Kunduz derisi karşılığında sattıklarından bahseder.[783] Ülkenin doğu kısmında bulunan Harezm bölgesiyle sınır olan yerlerde ise daha çok Slav halklarının etkinliği söz konusudur. Slav kabileleri İdil yolu üzerinden doğu ile ticaret yapıyorlardı. Cürcan'dan Rus beyliklerine pirinç, kuruyemiş, pamuk, yün ve ipek kumaşlar, halılar ve daha birçok mal getirmekteydiler. Rus tüccarları da Cürcan'ın ticaretine önemli bir katkıda bulunmaktaydılar.[784]

Hazarların Arap kuvvetleriyle devam eden uzun süreli çatışmaları sonlandırması, bütün coğrafyanın kaderi üzerinde bir etkiye sahip olmuştu. Bu etki yazılı kaynakların şahitliğinde bir ölçüde aydınlandığı gibi sınırlı arkeolojik kanıtlar ve özelikle Nümizmatik bilimin ortaya koyduğu bulgular neticesinde çok daha anlaşılır hale gelir. Nümizmatik çalışmalarıyla ön plana çıkan Thomas S. Noonan, 1970'te başladığı dünya çapındaki sikkelerin katalog haline getirilme çalışmaları neticesinde ilginç sonuçlara

---

[780] Olgun Ergün-Paşa Cengiz Kara, *Özgün Belgeler Işığında Yahudi-Hazar Yazışmaları,* s. 117.
[781]Farda Asadov, "İpek Yolu Ticaretinde Hazar Kağanlığının Ürünleri ve Tüccarları (IX. X. Yüzyıllar)", *Yükselen İpek Yolu, İpek Yolu'nda Bilgi ve Siyaset,* Edt. Fahri Atasoy, Ankara, 2016, s. 219.
[782]Ramazan Şeşen, *İslâm coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri,* Gerdîzî, s. 87.
[783]Ebu Hamîd Muhammed b. Abdurrahim el-Gırnâtî, *Tuhfetu'l-Elbâb ve Nuhbetu'l-A'câb,* s. 130.
[784]Çulpan Zaripova Çetin, "Klasik Rus Kaynaklarında Büyük İpek Yolu", s. 232. İbn Hurdazbih, Gürgenç ile Hazar şehri Hamlîc arasında kuzeyde Sakalibe memleketinden doğup Hazar denizine akan bir nehrin olduğundan bahseder. Bkz. İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı,* s. 119. Dolayısıyla Gürgenç ve Hazar merkezleri arasında suyolu bağlantısı vardı ve bu bağlantı sayesinde muhtemelen Hazarlarla da ticaret yapılıyordu.

ulaşmıştı.[785]Daha sonra bu çalışmaları devam ettiren meslektaşları İslâm sikkelerinin dolaşımdaki hareketliliğine baktıklarında, Müslüman topraklarda basılan gümüş sikkelerin neredeyse dörtte üçünün, eski ve erken Hıristiyanlık döneminde kuzey ve kuzeydoğu Avrupa'da bulunan ve Darü'l-İslâm'ın dışında kalan bölgelerde olduklarını tespit etmişlerdi.[786] Bu ilgi çekici sonuç aslında Müslüman tüccarlarının ticaret rotalarında kuzey bölgelerinin ne kadar sıklıkla yer aldığını gösterir. Ayrıca Abbasi-Hazar ilişkilerinin normaleşmesiyle birlikte Hazar ülkesinde Müslüman tacirlerin iktisadi hayatla ilgili artan etkinliklerine de ışık tutar. Bununla birlikte keşfedilen sikkelerin çoğunluğunun IX. yüzyılda İran topraklarında Abbasilerden hâkimiyetini kazanarak bağımsız şekilde hareket etmeye başlayan Samanilerden geldiği tespit edilmişse de[787] bu sürecin Abbasilerin Hazarlarla geliştiridiği barış dönemiyle birlikte başlayan ilişkilerin neticesi olarak görülmelidir.

İslam dünyasını kuzeyde bulunan Hazarlar ile birleştiren ticari bir arterin en eski yazılı kanıtı ise İbn Hurdazbih tarafından 840 ile 885 yılları arasındaki bir tarihte kaleme alınan *"el-Mesâlik ve'l-Memâlik"* isimli eserdir. Bağdat'taki halife posta istihbarat servisinin bu ustası,[788] bir Müslüman tüccarın gezdiği coğrafyaların şaşkınlık yaratacak derecedeki uzak mesafelerini şu şekilde aktarır: *"(Tacirlerden) birisi Endülüs'ten veya Firence'den yola çıkarak, Sûs el-Aksâ'ya yönelir, Tanca'ya, oradan İfrîkiye'ye, oradan Mısır'a, oradan Remle'ye, oradan Dımaşk'a, oradan Kûfe'ye, oradan Bağdat'ta, oradan Basra'ya, Ahvaz'a, oradan Fâris'e (Fars), oradan Kirmân'a, oradan Sind'e, oradan Hind'e, ordan Çin'e ulaşır. Bazen Sekâlibe ülkesindeki/bilâd Roma'nın/Rûmiyye arka tarafından Hazar (bölgesinin) şehri/Medîne Hamlîc'e ulaşır. Daha sonra Cürcân*

---

[785] Thomas S. Noonan - R. K. Kovalev, *Dirham Hoards from Medieval Western Eurasia, c.700– c.1100,* Commentationes De Nummis Saeculorum, IX–XI in Suecia Repertis. Nova Series 13 Stockholm: Vitterhetsakademien, forthcoming.

[786]Roman K. Kovalev-Alexis C. Kaelin, "Circulation of Arab Silver in Medieval Afro-Eurasia: Preliminary Observations", s. 9; S.M. Imamuddin, bölgede Arap sikkelerinin çok olmasının sebebi olarak Abbasilerin Hazarlarla daha iyi şekilde ticaret yapma olanağı bulmasına bağlar. Bkz. S.M. Imamuddin, "Commercıal Relations of Muslim-Spain with Khurasan and Lands ın Central Asia (9th-11th century a.c.)", *Central Asia, History, Politics and Culture,* edt. Rizaul Islam, Kazi A. Kadir-Javed Husain, Karachı, 1999, s. 41.

[787]Noonan'ın projesine göre, elde edilen dirhem stoklarına bakıldığında X. yüzyıl boyunca, Orta Asya'dan kuzey Avrupa'ya yaklaşık 125 milyon Samani dirhemi veya 3750 kg gümüş ihraç edildiği ön görülmektedir. Aslında, bu ticaret o kadar yoğundu ki Samanilerin Kuzey ile olan ticaret için dirhemlere çarptığına inanmak için iyi nedenler vardı. Noonan'ın projesi ışığında, onuncu yüzyılın tümünde Orta Asya'dan Kuzey Avrupa'ya dirhem ihracatı, üç yıllık Samani bütçesinden daha azını oluşturduğu tahmin edilebilir. Bkz. Thomas S. Noonan, "Volga Bulgharia's Tenth-Century Trade with Samanid Central Asia," *Archivum Eurasiae Medii Aevi,* 11 2000–2001, s. 206.

[788]Mukaddesî, İbn Hurdazbih'in halifenin veziri olduğunu ve hilafet arşivini elinden bulundurduğu ifade eder. Bkz. Muakaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm,* s. 368.

denizinde (Hazar denizi)/Bahr-ü Cürcân ilerler, oradan Belh'e, oradan Mâverâünnehir'e, oradan Dokuzoğuz (topraklarına)/Vürüt Tuğuzğuz, oradan Çin'e ulaşır." Ayrıca çeşitli yollar ve yollar üzerine yaptığı incelemede Halifeliğin ötesinde, ar-Rus / Rus'olarak bilinen belirli bir tüccar kimliğinden bahseder. Kuzey Rusya'dan Kuzey Donets-Don nehri havzaları aracılığıyla kuzeyin uzak kesimlerinden işlenmiş deri, siyah tilki postu ve kılıçları, gemi ile Hazarlar üzerinden Hazar Denizi'nin güney sahiline ve ardından deve üzerinde Bağdat'a kadar devam ederek seyahat ettiklerini kaydeder. [789]

İbn Hurdazbih, bu rotada daha fazla ayrıntı ve geri dönüş yoluna dair birşey paylaşmaz. Bununla birlikte, tarihsel nümizmatik verilere dayalı bazı temel çalışmalarda Thomas Noonan, müellifin coğrafyası ve kronolojisini izleyebilmiştir. Kuzey Avrupa ile Müslüman dünya arasında sekizinci-dokuzuncu yüzyılın başında dokuzuncu yüzyıl dirhem ticaretinin yapıldığını tespit eder. Kaynağının İslâmi Yakın Doğu (Irak ve İran) olduğunu ve 800 yılında Hazar kağanı ve Abbasi halifeliği arasında gelişen barışçı ilişkilerden dolayı başlatabileceğini belirtir.[790] Özellikle, gömülerin tespit noktaları ve bunların kompozisyonel profilleri, Yakın Doğu'dan Kafkasya üzerinden aşağı Volga'ya kadar uzanan bir rota izler. Oradan Hazar kalesi Sarkel ve bir nakliye aracılığıyla Don nehrinin alt kısmına geçer. Daha sonra, Don'u kuzeydeki Donetlere doğru devam eder ve oradan Oka sistemine daha kuzeyden akar ve sonra üst Dnyeper, üst Volga veya Batı Dvina'ya ve Lovat üzerinden - Volkhov - Ladoga gölü - Neva - Finlandiya körfezi su sistemi yoluyla Baltık'a geçer. Nümizmatik bulgular ve bazı madeni paraların üzerinde bulunan benzersiz grafiti temel alan Noonan, bu "Gümüş yolu"un, 800'lerin başında başladığını ve Kuzey Avrupa'ya gümüş akışına güzel bir şekilde karşılık geldiğini ifade eder.[791]Nitekim 903'de İbn Rüsteh[792] ve ondan yaklaşık bir buçuk asır sonra yazan, Gerdizi,[793] Rus'un hayvan derilerini yalnızca dirhemler için sattığını belirttirler (post

[789] İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı,* s. 145-146.
[790] Thomas S. Noonan, "When and How Dirhams First Reached Russia: A Numismatic Critique of the Pirenne Theory," *Cahiers du Monde Russe et Soviétique,* 1980, 21, s. 401–69; Thomas S. Noonan, "Ninth Century Dirham Hoards from European Russia: A Preliminary Analysis," in M. A. S. Blackburn and D. M. Metcalf (eds.), Viking-Age Coinage in the Northern Lands: The Sixth Oxford Symposium on Coinage and Monetary History, British Archaeological Reports, International Series No. 122, Oxford: BAR, 1981, s. 47–117; Thomas S., Noonan, "The Regional Composition of Ninth-Century Dirham Hoards from European Russia," *Numismatic Chronicle,* 1984, 144, 153–65; Thomas S. Noonan, "Why Dirhams First Reached Russia: The Role of Arab-Khazar Relations in the Development of the Earliest Islamic Trade with Eastern Europe," *Archivum Eurasiae Medii Aevi,* 1984, 4, 151–282.
[791]Thomas S. Noonan, "When Did Rus/Rus' Merchants First Visit Khazaria and Baghdad?" s.213–19.
[792]İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefîse,* s. 164.
[793]Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri,* Gerdizi, s. 89-90.

başına iki-iki buçuk dirhem). Bu daha sonra, Ruslar'nın ticari ilişkilerini sürdürdükleri Rusya ve Baltık'ta bulunan çok sayıda dirhemin nedenini açıklar.

Abbasilerden Hazar ülkesine yoğun dirhem akışını sağlayan başlıca iki ticari etken söz konusudur. Bunlardan birinici kürk diğeri ise köle ticaretidir. Kürk modası, aslında İslâm dünyasında Emevi hâkmiyetinin ilk zamanlarından itibaren genişleyen sınırlar ve zengin aristokrasinin ortaya çıkışıyla başlamaktadır. Emevi hükümdarlarında kürk giyme konusunda küçümseme göründüğü halde - kirli olarak algılanıyordu - ve İslâm'ın en erken dönemlerinde kürklerin, kullanımı hakkında çok az şey biliyor olmamıza rağmen çok kısa bir süre sonra Abbasi hanedanının iktidara gelmesiyle birlikte Müslüman seçkinler arasında standart bir lüks unsur haline geldiğini görüyoruz.[794] İbn A'sâm, 758'de Abbasilerin Ermeniye valisi Yezid'in Hazar Kağanı'nın kızıyla evlendiği sürece ilişkin verdiği bilgiler içerisinde kızın çeyizi olarak gönderilen eşyalar arasında kürkten de bahseder.[795] Bu dönemden sonra Abbasiler arasında kürk kullanımının yaygınlaşmaya başlandığı görülüyor. Bağdat'taki Abbasi saraylarında, halife Mehdi (775-785) döneminde de kürk giyildiğine dair kayıtlar var.[796] Aslında halifeler de dâhil olmak üzere, ilk Abbasi seçkinleri günlük olarak kıyafetlerinde yoğun bir şekilde kürk kullanmaya başlamışlardı. Mesela Harun Reşid'in hazinesinde dört bin samur kürkü olduğu söylenir. Samurlar, erken dönemden itibaren Abbasi saraylarında tahkimatların süslenmesinde kullanılmıştır.[797]Mesudî, "Murûc ez-Zeheb" isimli eserinde Burdas ülkesinden gelen kürklerden bahsederken: *"Bu siyah kürkleri Arap ve Acem hükümdarları giyerler. Bunları giymekle övünürler. Bu hükümdarlar yanında siyah tilki kürkleri samur, fenek ve benzeri hayvanların kürklerinden daha kıymetlidir. Hükümdarlar bu kürklerden kaftan, kalpak ve manto, palto edinirler. Hükümdarlar arasında "Burtas"[798] tilkilerinin kürkleriyle astarlanmış kaftan ve palto edinmeyen birini bulmak mümkün değildir*" demektedir.[799] Daha sonra kalem aldığı "Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşrâf" adındaki eserinde

[794]Roman K. Kovalev-Alexis C. Kaelin, "Circulation of Arab Silver in Medieval Afro-Eurasia: Preliminary Observations", s. 10.
[795]İbn A'sam, *Kitabü'l Fütuh,* C. VIII, s, 229-231.
[796]Roman K. Kovalev-Alexis C. Kaelin, "Circulation of Arab Silver in Medieval Afro-Eurasia: Preliminary Observations", s. 10.
[797] İbn Zübeyr'in eserinden aktaran: Moshe Gil, "The Radhanite Merchants and the Land of Radhan," *Journal of the Economic and Social History of the Orient,* 1974, Sayı, 17/3, s. 313 d. 56.
[798]Hudûd al-Âlam'da ise Burtas ülkesinini asıl zenginlik kaynağının kunduz postu olduğu ifade edilir. *Hudûd al-Âlam,* s. 162. Gerdîzî'de bu bilgiyi teyit etmektedir. Bkz. Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri,* Gerdîzî, s. 86.
[799] Mesudî, *Murûc ez-Zeheb,* s. 141.

ise Hazar ülkesinden Abbasilere gelen kürklerle ilgili olarak: "*Burtaslar Türklerden büyük bir kabiledir, Harezm ile Hazarlar arasındadır. Hazarlara bağlıdırlar. Bu nehirde (İtil) büyük gemiler Harezm'den ve diğer yerlerden ticaret malları, çeşitli eşya taşırlar. Burtas ülkesinden siyah tilki kürkleri getirilir. Bunlar, en kaliteli, en pahalı kürklerdir. Aralarında kırmızı, beyaz olanlar vardır. Bunlarla parsuk, halencî kürkleri arasında fark yoktur. En kalitesizi A'rabî (bedevi) kürk çeşididir. Bu kürklerin siyahı dünyada ancak bu bölge ve civarında bulunur. Acem hükümdarları bu kürkleri giymekle övünürler, bunlardan külâhlar, kürkler edinirler. Siyah olanları çok paraya satılır. Bir kısmı Bâbü'l-ebvab, Berdea ve Horasan diyarına, hatta Slavların ülkesinin kuzeyine, hatta Fransa'ya, Endülüs'e, siyah ve kırmızıları Mağrib diyarına götürülür. Mağribliler bunların Endelüs, Fransa, Slav ülkelerinden getirildiğini zanederler. Bu kürkler sıcak tutar, nemsizdir. Bu husus etlerinin acı olduğunu gösterir. Diğer kürklerden daha sıcak tutar"*diyerek bu durumu ayrıntılı bir şekilde özetlemektedir.[800]

VIII. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak, İslam dünyasında kürk giyme hareketi sağlamlaştı ve kürkler yüzyıllar boyunca büyük talep gördü. Bu modanın bir sonucu olarak, İslam'ın Tüm Ortaçağı boyunca Orta Doğu ve Orta Asya'ya'dan Yakın Doğu'ya kadar geniş bir ilgi çekici piyasası vardı. Hiç kuşkusuz İslam dünyasına özellikle batı bölgelerine kuzey Avrupa'dan batı Avrupa ve Akdeniz'e giren bazı kürkler konusunda ezici çoğunluğunun Rus tüccarları tarafından Rusya üzerinden taşındığı hususunda bir sorun yok.[801] Bu nedenle, İbn Hurdazbih, İbn Rüsteh ve Gerdîzî'nin kayıtları zaten Rusların tilki, kunduz, sable, sansar ve sincap ticaretinden bahsediyor. Hazarlardan bahseden İbn Havkal, (977-980) ise: *"Bu kürklerin büyük bir kısmı, hatta en iyisi Rus topraklarından elde edilir ve daha pahalı olanlar, ye'cüc ve Me'cüc halklarının topraklarından ithal ediliyor; Ye'cüc ve Me'cüc halklarına olan yakınlıkları ve onlarla ticaretlerinden dolayı Rus'a geliyor"*[802]demektedir.

[800]Mesudî, *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf,* s. 57-58.
[801]Rusların üretimi olan kürklerin en iyi pazarlayıcıları Rahdani Yahudilerdi. İbn Hurdabih, Arapça, Farsça, Rumca, Fransızca, Endülüs dili ve Slav dilini konuşmayı bilen bu Yahudilerin batıdan cariye, köle, ipek kumaş, işlenmiş deri, samur ve kürkleri deniz yoluyla Akdeniz ve Kızıldeniz'e getirdiklerini belirtir. Bkz. İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı,* s. 143-144.
[802]İbn Havkal, *Sûrat el-Arz,* s. 301.

Bu 'Ye'cüc ve Me'cüc' toprakları[803], Uralların eteklerinde, kuzeydoğu Avrupa'nın kürk zengini Perm bölgelerinde yer almakta ve uzman avcılar olan ve çeşitli toplaycılık faaliyetleri olan Fin-Ogur kabilelerinin yaşadığı yerlerdir.[804] Özetle, Hazar ülkesinin kuzeyi İslam dünyası için önemli bir tedarikçi oldu ve Rus'lar IX. yüzyılın ilk yıllarından itibaren Kuzeydoğudaki ticaret yolları aracılığıyla oraya taşıdıkları bu malın ana sağlayıcısı olarak hareket ettiler.[805]

Hazarların İslam dünyasına sağladığı bir diğer önemli emtia, insan kargo - kölelerdi. Kürk talebinde olduğu gibi, köleler için de talep, Abbasilerin 750'deki yükselişiyle başladı. Yıkıcı veba sayesinde 745-752 yılları arasında Kuzey Afrika ve Yakın Doğu'daki kentsel bölgelerdeki nüfusun yüzde yirmi beş ile otuz beşinin ölmesi, İslam dünyasında emek talebinin keskin biçimde artmasına neden oldu.[806] On yıllık veba sonrasında Abbasi, siyasi güçlerini pekiştirdi, halifeliğin başkenti Şam'dan 762'de yeni Bağdat'a taşıdın ki[807] burası coğrafi şekilde Hazar denizi ve Basra körfezi ile Akdeniz arasındaki ticaret ilişkileri için çok daha iyi bir konumdaydı.[808] 770'lerin sonlarına kadar beklenmedik bir şekilde eşi benzeri görülmemiş bir dirhem üretim artışı başladı. Halifelik yaklaşık olarak 800 yılında Hazar Kağanlığı ile başlattığı barışçıl ilişkiler sayesinde, kuzey Avrupa ile kuzey Pontus-Hazar bozkır bozkırlarında Hazar ve Rus nehir yollarında büyük bir ticaret başlattı ve gümüşlerini köleler, kürkler ve diğer kuzey malları karşılığında kuzeye gönderdi.[809] Böylece, 811-813 gibi erken bir zamanda Avrupalı köleler ya da Sakalibe Bağdat'ta halifeliğin muhafızları olarak kullanıldı ve İbn

---

[803]Mukaddesî, Ye'cüc ve Me'cüc ülkesinin Hazarlar olduğunu ifade eder. Bkz. Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm,* s. 69. Batı literatüründe Gog ve Magog ülkesi olarak isimlendirilen bu coğrafyada yaşayan hakların Müslümanların zihin dünyasında göçebe Türkler olarak bilindiği ve medeni dünyayı tahrip edecek bir halk olarak görüldüğü ifade edilmektedir. Bkz. Gerald Mako, "The Possiple Reasons fort he Arab-Khazar Wars", *Archıvum Eurasıae Medıı Aevı,* Edt. By, Th. T. Allsen, Peter B. Golden, R.K. Kovalev and A.P. Martinez, Harrassowitz Verlag-Wiesbaden, 2010, s. 53. Tevrat, İncil ve Kur'an'da geçen Ye'cüc ve Me'cüc kavimleriyle ilgili bkz. A. J. Wensinck, "Yecûc ve Mecûc", *İA*, XIII, s. 369-370.

[804]Roman K. Kovalev, "The İnfrastructure of the Northern Part of the 'Fur Road' Between the Middle Volga and the East During the Middle Ages," s. 25–64; Roman K Kovalev, "The Infrastructure of the Novgorodian Fur Trade in the Pre-Mongol Era (ca.900–ca.1240)," s. 3.

[805]Roman K. Kovalev-Alexis C. Kaelin, "Circulation of Arab Silver in Medieval Afro-Eurasia: Preliminary Observations", s. 11.

[806]M. McCormick, *Origins of the European Economy. Communications and Commerce, A.D. 300– 900,* Cambridge University Press, Cambridge, 2001, s. 753.

[807]İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* C. V, s. 73-75.

[808]Bağdat şehrinin ticari coğrafyası hakkında bkz. Ahmet Turan Yüksel, "Kuruluş Döneminde Bağdat'ın Ticarî Yapısı ve İlişkileri" *SÜİFD,* C. 29, s. 1-14.

[809] Roman K. Kovalev-Alexis C. Kaelin, "Circulation of Arab Silver in Medieval Afro-Eurasia: Preliminary Observations", s. 12.

Hurdazbih'e göre, IX. yüzyılda Bağdat'a ticaret yapmaya gelen ar-Rus / Rus'a tercüman olarak yerelde yardım ediyorlardı.[810] IX. yüzyılda Rus kölelerin satışına doğrudan İslâm dünyasına gönderilmemesine rağmen, bu kişilerin Tuna boyunca bölgedeki insan ticaretine bu dönemde dâhil oldukları açıktır. IX. yüzyıl boyunca Hazarlar ve Ruslar arasında var olan yoğun ticari ilişkilerin ışığında, çoğunun olmasa da bu kölelerden bazıları, Kuzey Avrupa'dan Ruslar tarafından Hazarya'ya getirildi.[811] Nitekim İbn Rüsteh[812], Gerdîzî ve *Hudûd el-âlem'*in[813] bilinmeyen yazarı, Rusların köleler için yaptığı baskınlarından ve İslâm dünyasına satmasından bahsederler.[814] Kürklerde olduğu gibi, köle ticareti de oldukça önemli olmalıydı. Sadece Abbasi yöneticileri tarafından kullanılan kölelerin büyüklüğüne bir örnek vermek gerekirse: Harun Reşid'in harem inde iki binden fazla şarkı söyleyen ve dans eden hizmetçi kız olduğu söylenir. Bağdat'taki halifelik sarayında onuncu yüzyılda yazılmış bir el yazmasında; Abbasi Halifesi el-Muktafi (902-908)'nin erken dönemlerinde, Helal as-Sabi'nin, evinde on bin siyah ve beyaz tenli (Sakalibe) memurun olduğu kaydedilir. Bir sonraki halife El-Muktedir (908-932)'in sarayında, on bin erkek hizmetçi, yedi bin siyah tenli ve dört bin beyaz sakalibe ve dört bin köle ve özgür kadın bulunuyordu. Tabii ki, halife sarayları ve devletin bürokratik teçhizatı Abbasi topraklarındaki tek köle işveren değildi. Hiç şüphe yok ki, bu köleler aynı zamanda sanayi, tarım ve başka aristokrat aileler içinde kullanıldı.[815]

Abbasi-Hazar ilişkilerinin normaleşmesinin bir diğer sonucu ise Hazar topraklarında İslâmiyetin yaygınlaşmaya başlamasıydı. Daha önce değindiğimiz gibi aslında Hazar ülkesinde Emeviler döneminden itibaren İslâmiyet filizlenmeye ve taraftar bulmaya başlamıştı. Abbasi iktidarı döneminde ise taraflar arasındaki ilişkileri domine eden asıl unsurlar tüccarlar olacaklardı. Müslüman tüccarların Hazar ülkesindeki yoğun faaliyetleri neticesinde İslâm inancı da belli ölçüde artarak devam etti. Bu durumun

---

[810] İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı,* s. 145.
[811]Thomas S. Noonan, "Khazaria as an Intermediary between Islam and Eastern Europe," 179–204.
[812]İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefîse,* s. 163.
[813]*Hudûd al-Âlem*, s. 161.
[814] Bahsedilen Rusların Vikingler olduğu ifade edilmektedir. Geniş bilgi için bkz. Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri,* s. 39. Rusların köle ticareti ve bu komnudaki faaliyetleri için ayrıca Bkz. Erman Şan, "Eski Ruslar ve Erken Tarihleri Bağlamında Köle İstihsâl Süreçleri Üzerine (IX-X. Yüzyıllar)", *Abdülkadir Özcan'a Armağan,* Haz. Hayrünisa Alan v.d., Kronik Yayınları, İstanbul, 2018, s. 711-737.
[815]Roman K. Kovalev-Alexis C. Kaelin, "Circulation of Arab Silver in Medieval Afro-Eurasia: Preliminary Observations", s. 12. Abbasilerin köle ticareti ve kölelerin hilafet topraklarındaki fonksiyonları için bkz. Erman Şan, "Abbâsî Devleti Döneminde Uluslararası Köle Ticaretinin Öneminin Artması (MS VIII-IX. Yüzyıllar)", *Mediterranean Journal of Humanities,* 2020, C. X, s. 437-447.

olgunlaşmasında Hazarların takip ettiği politikaların etkisinden de bahsetmek gerekir. Hazar kağanlığı VIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra iç ticareti artırmaya yönelik siyaseti benimsediği için ülkeye gelen farklı inanç gruplarına karşı hoşgörülü olmaya özen göstermişti. Günümüzde "Pax Hazarya"[816] yani "Hazar barışı" olarak tanzim edilen bu atmosfer, Müslüman tüccarları da cezp etmişti. Bu sayede Darü'l-harp'ta kendi dini ritüellerini serbestçe icra etme fırsatı bulan Müslümanlar, Hazar ülkesine çok daha sık bir şekilde gitmeye devam edeceklerdi.

IX. yüzyılda yazan İbn Hurdazbih, Hazar ülkesindeki İslâm inancının durumu ile ilgili somut bilgiler paylaşmasa da X. yüzyılın Arap seyyah ve tarihçileri bu gelişimi ve sonuçlarını eserleri aracılığıyla günümüze aktarmayı başarmışlardır. 922 yılında Bulgar ülkesine giden İbn Fadlan, aynı zamanda Hazar ülkesiyle ilgili de bilgiler verir. İbn Fadlan, Hazar Kağanı'nın İtil Nehri üzerinde bulunan şehrin bir tarafında adamlarıyla oturduğunu belirttikten sonra şehrin diğer tarafında da Müslümanların ikamet ettiği bilgisini verir. Hazar ülkesinde kağana bağlı bir görevli olan Haz çavuşu[817] adında bir memurun olduğunu ve bu kişinin ülkeye gelen Müslüman tüccarların yanı sıra ülkedeki Müslüman ahalininin de hukuki işleriyle ilgilendiğini bildirir. Devamında Müslümanların Cuma namazı kıldıkları bir camilerinin olduğunu ve birkaç müezzine sahip olduğunu ifade eder.[818] İbn Fadlan'dan kısa bir zaman sonra yazmış olan Mesudî (H.280/345,M.893-4/956), Hazar ülkesindeki Müslümanları daha kalabalık ve güçlü bir şekilde tasvir eder. Müellif, Müslümanları ülkedeki hâkim sınıf olarak sunduktan sonra onların Harezm tarafından veba salgını nedeniyle Hazar ülkesine geldiklerini ve hükümdar ordusunu meydana getirdiklerini belirtir. Ayrıca tüccarların yanı sıra Müslüman sanatkârlarında olduğu söyler.

Mesudî, İbn Fadlan'dan kısa süre sonra yazmış olmasına rağmen Hazar ülkesindeki Müslümanların bir caminin yanı sıra çocukların Kur'an okudukları mektepleri bulunan bir Mescitlerinin olduğunu da aktarır. Müslümanların bu kadar kısa sürede Hazar ülkesinde güçlü hale gelmesi muhtemelen Harezm'li Müslümanların toplu bir şekilde ülkeye gelişiyle ilgiliydi. Nitekim gerek Mesudî'nin verdiği bilgiler gerekse daha sonra

---

[816] Alex M. Feldman, *Ethnicity and Statehood in Pontic-Caspian Eurasia (8-13th c.): Contributing to a Reassessment*, s. 267.
[817] İbn Fadlan'a göre Haz Çavuşu Hazar Hakanı'nın vekili Kündür Hakanı'nın vekiliydi. Bkz. *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s.45.
[818] *İbn Fadlan Seyahatnamesi,* s. 47.

yazmış olan seyyah ve tarihçilerinde benzer ifadeleri kullanmaları bu görüşü desteklemektedir.[819] Harezmli Müslümanların hükümdarla bir antlaşma yaptıklarını ve bu antlaşamaya göre Müslümanların dinlerini serbestçe yaşayacakları, mescitler inşa edecekeri, ezan okuyacakları, vezirin onlar arasından seçileceği, Müslümanlara karşı savaşmayacakları belirtilmiştir. Ayrıca bu Müslümanlardan yedi bin kişilik zırhlı bir kuvvetin hükümdar ordusunda yer aldığını da ekler.[820]Mesudî'den daha erken bir tarihte yazmış olan İbn Rüsteh[821], Hazar ülkesinde Müslümanlardan bir topluluk olduğunu ve mescit, imam, müezzin ve mekteplerinin bulunduğunu ifade eder.[822] İstâhrî,[823] ve diğer müelliflerde benzer ifadeleri kullanmaya devam ederler. Ancak 946-47/1000 yılları arasında yaşamış olan Mukaddesî'nin Hazar kağanlığında bulunan Müslümanlarla igili verdiği bilgiler içerisinde dile getirdiği "camiler" ibaresi dikkat çekicidir.[824] Müellifin verdiği bilgiyi doğru kabul edersek Hazar ülkesinde Müslümanların sayıca çoğalması ve kağanın müsadesi neticesinde birden fazla cami inşa edildiği sonucuna ulaşabiliriz. Neredeyse aynı dönemde yaşamış ve tüccar kimliğinden dolayı birçok farklı coğrafyayı gezme ve diğer tüccarlarla konuşma fırsatı bulmuş olan İbn Havkal'de bu bilgiyi doğrulayacak şekilde Hazar ülkesinde Müslümanlara ait üç mescid'in olduğunu ve Müslüman nüfusun on bin kişi olduğunu ifade eder.[825]Mukaddesî'nin Hazarlarla ilgili verdiği bir diğer ilginç bilgi ise İbn Hurdazbih'ten alıntılıyarak verdiği bir olaydır. Buna göre Abbasi halifesi Vâsık Billah (842-847) gördüğü bir rüya üzerine Ye'cüc ve Me'cüc ülkesine teftişte bulunmaları için bir elçilik heyeti göndermişti. Hazar ülkesine gelen bu heyet Hazar kağanı tarafından oldukça iyi bir şekilde ağırlanmıştı.[826] Dolayısıyla bu tarihte Abbasi-Hazar ilişkilerinin iyi bir durumda olduğu görülüyor.

Arap müelliflerin kayıtlarına bakıldığında Hazar ülkesinde İslâm inancının ve bu inanca mensup kişilerin iyi bir şekilde karşılandığı ve herhangi bir sorun yaşamadıkları, aksine devlet içinde hâkim sınıf olduğu izlenimi verilmektedir. Ancak dikkat çekici bir

[819]Gerdîzî, Hazar ülkesinde bir Müslüman topluluğun bulunduğunu ve bunların mescitlerinin, imamlarının, müezzinlerinin ve okularının olduğunu ifade eder. Bkz. Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri,* Gerdîzî, s. 86.
[820]Mesudî, *Murûc ez-Zeheb,* s. 138-139.
[821]Müellif'in doğum ve ölüm tarihleri kesin olarak bilinmese de halife Muktefi döneminde (902-908) devlet idaresinde Posta Teşkilatı Müdürü olarak görev aldığı bilinmektedir.
[822]İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefîse,* s. 158.
[823] İstâhrî, *Kitabü'l-Mesalik ve'l-Memalik,* s. 131.
[824]Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm,* s. 368.
[825]İbn Havkal, *Sûrat el-Arz,* s. 299.
[826] Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm,* s. 369.

husus vardır ki o da, Hazar ülkesinde Müslüman varlığının sadece İtil şehrinden ibaret olduğu şeklinde bir tablo ortaya konulmasıdır. Mukaddesî hariç hiçbir müellif İtil dışında bir Müslüman varlığından bahsetmemektedir. Mukaddesî'de ise gönderilen elçilik heyetinin Hazar ülkesinin kuzeyindeki topraklara ilerlerken Müslümanlarla karşılaştıkları bilgisine yer verilir.[827] Ancak bu Müslümanların sosyal ya da siyasi hayatlarına ilişkin herhangi bir detay paylaşılmadığı gibi halifenin varlığından haberdar olmadıkları da ifade edilmektedir. Dolayısıyla müellifin bu bilgileri kendisinden önce yaşamış birilerinin ifadelerine dayandırması ve bahsettiği bölgenin Müslüman tüccarların uğramadığı topraklar olduğu için şüpheyle karşılanmalıdır.

4.3. HAZARLARIN YÜKSELİŞ DÖNEMİ VE BİZANS

Doğuda ve güneyde, Araplar ve Kafkasya halkları ile üstünlüğe dayalı barışçıl ve ticari ilişkileri güçlendiren Hazarlar, batı da yine başta Bizans olmak üzere çeşitli halklarla ticaretin ön planda olduğu ama aynı zamanda siyasi çatışmaların minimize edildiği istikrara dayalı komşuluk ilişkileri geliştirmişti. Benzer şekilde bu istikrarı ortaya çıkartan iki ana etken söz konusuydu. Bunlardan birincisi Hazarların askeri açıdan büyük bir güç haline gelmesi, ikincisi ise Balkanlardaki Tuna havzasından Kırım ve Harezm'e kadar uzanan ticaret yolunun diğer devletler içinde yarattığı avantajlardı.[828]

Öte yandan Bizans'ın da Hazarlara karşı pasif bir politika izlemesinin bazı sebepleri vardı. VII. yüzyılın ortalarından itibaren İslâm kuvvetleriyle süregelen mücadeleler imparatorluğun öncelikli sorunu olarak kalmaya devam etti. Abbasiler iktidara geldiklerinde de bu savaşlar hız kesmedi ve özelikle Harun Reşid döneminde Bizans, hem askeri hem siyasi hem de iktisadi anlamda ağır şekilde zorlandığı bir süreci yaşadı.[829]

---

[827]Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm,* s. 369.

[828]Hazarlar Bizans için önemli bir ticari ortaktı. Hazar ülkesi, Bizanslı tüccarların en çok uğradıkları ticaret merkezlerden biriydi. Sarkel kalesinde Bizans'tan kalma kemikten yapılmış taraklar bulunmuştu. Bkz. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 386. Dolayısıyla Bizans bu tarakları Hazarlara ihraç ediyordu. İki devlet arasındaki ticaretin boyutları Genize mektuplarının kayıtlarında da yer alır. Hasday b. Şaprut, Yusuf kağana yazdığı mektubunda Kostantinopolis'ten gelen tüccarların kendisine " *Şimdi onlara hükümdarlık eden kağanın adı Yusuf'tur, bize gemiler onun ülkesinden gelir, balık, deri ve çeşitli ürünler getirilir, onlar bizimle dostane ilişkiler içindedir ve bizim saygımızı kazanmışlardır, bizim aramızda daimi diplomatik elçiler ve ürün değişimi (alışveriş) devam etmekte; onlar zaman zaman savaş yapan askeri güce, kudrette, askere ve orduya sahipler…"*dediklerini ifade eder. Bkz. Olgun Ergün-Paşa Cengiz Kara, *Özgün Belgeler Işığında Yahudi-Hazar Yazışmaları,* s. 69. Ayrıca Bkz. Kevın Alan Brook, "Hazar-Bizans İlişkileri", s. 833-834.

[829]Harun Reşid döneminde Abbasilerle Bizans arasında yaşanan mücadelelerle ilgili bkz. Casim Avcı, *İslam-Bizans İlişkileri,* s. 144-149.

Ama Harun Reşid'den sonra Abbasilerin iç sorunlarla meşgul olması Bizans'ı rahatlattığı gibi karşı bir hamlede bulunmasını sağlayacak şekilde elininin güçlenmesini de beraberinde getirdi. Buna karşın Abbasi halifeliği var olmaya devam etti. Ayrıca Kuzey Afrika'da boy gösteren ve Sicilya adasını ele geçirecek kadar güçlü bir donanmaya sahip olan Ağlebiler, Bizans'ın Akdeniz hâkimiyeti için uğraşmak zorunda kaldığı önemli bir güç halini aldı.[830] Bunun yanı sıra X. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan Fatımiler[831] ve İspanya'da hüküm süren Endülüs Emevileri de yine Bizans'ın Akdeniz'deki gücünü sınırlayan diğer Müslüman devletlerdi.

Hrıstiyan dünyada Bizans'ın en büyük rakibi Charlemagne idi.[832] Bizans'ı ortadan kaldırmak isteyen krallık, bu husuta Abbasilerle mütefiklik kurmaya çalışmıştı.[833] Balkanlarda ise özelikle Bulgar krallığı Bizans'a rakip olmaya devam ediyordu.[834] Ayrıca çeşitli Slav ve Türk kabileleri de yoğun olmasa da imparatorluk için birer tehdir unsuru

[830]Ağlebilere ait yetmiş parçadan oluşan donanma, Bizans hâkimiyetinde bulunan Sicilya adasına 827 yılında ayak bastıktan sonra farklı tarihlerdeki saldırıları neticesinde 902 yılında tümüyle feth etmiştir. Bkz. Philip K. Hitti, *Arap Tarihinin Mimarları,* Çev. Ali Zengin, Risale Yay. İstanbul 1995, s. 93; M. V. Levtchenko, *Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bizans Tarihi,* s. 160-161; Daha geniş bilgi için bkz. Martino Mario Moreno, "Sicilya'da Müslümanlar", Çev. Aydın Çelik-Abdulhalık Bakır, *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi,* V/1 Elazığ, 2007, 175.

[831]Ömer Tokuş, "Fâtımîler İle Sicilya ve Güney İtalya Arasındaki Münasebetler", *Tarih Dergisi*, İstanbul, 2014, Sayı 59, s. 27-55.

[832]Charlemagne 768-814 yılları arasında günümüz Fransa'sının büyük bir kesimini, Almanya, İtalya, Belçika, Lüksemburg ve Hollanda'yı kapsayan geniş bir bölgeyi egemenliğine alarak, uzun süreden beri kullanılmayan Batı İmparatoru unvanını almaya hak kazandı. Dolayısıyla Katolik dünyasının siyasi lideri olarak Ortodoks Bizans ile rakip haline geldi. Bkz. Thomas Asbridge, *Haçlı Seferleri,* Çev. Ekin Duru, Say Yayınları 1. Baskı, İstanbul, 2014, s. 28.

[833] Harun Reşid, Bizans İmparatoru Nikeforos itaate yanaşmayınca, Konya Ereğli'ye kadar gelerek İmparatordan bağlılık yemini almış ve cizye miktarını artırarak ona boyun eğdirmişti. Bu sırada Bizans ile güç mücadelesi içinde bulunan Batı'daki güçlü Charlemagne Harun Reşid ile temasa geçer. Charlemagne'nin komşusu Endülüs, Harûn ile mücadele içindedir. Endülüs Müslümanları da Franklar karşısında bu sıralarda Pireneler'de durdurulmuşlardır. Ortak menfaatler Charlemagne ile Harûn'u birbirlerine yaklaştırır. Karşılıklı elçi alışverişinde bulunulur. Bkz. Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 192; Philip K., Hitti, *History of the Arabs,* New York 1968, s. 299.

[834]Büyük Bulgaristan Devleti (635-665)'nin dağılmasından sonra Esperüh Han'ın 681'de kurduğu Tuna Bulgar Devleti'nin 1018 yılında çöküşüne kadar devam eden süreçte Bizans ile birçok kere gerek askeri gerekse siyasi alanlarda mücadeleler verilmişti. Bizans'ın Bulgar devletiyle ilk ilişkileri Esperüh'ün ölümünden sonra yerine geçen Tervel zamanında (701-718) başladı. Özelikle Kardam Han (777-804) ve Kurum Han (804-814) dönemlerinde Bulgar devleti Bizans için büyük bir sorun haline geldi. Devletin en parlak dönemi olan Omurtag Han (814-831) devrinde ise Bulgarlar Trakya bölgesine sokulacak kadar Bizans'a karşı üstünlük kurdular. Bu dönemden sonra Bizans her ne kadar Bulgar devletine karşı üstünlüğü ele alsada devletin yıkılışına kadar bu sorunla uğraşmaya devam ettiler. Bkz. Géza Fehér, *Bulgar Türkleri Tarihi,* s. 52; A.A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi,* s.325; V.N. Zlatarski, "Kurum Han", Çev. M. Türker Acaroğlu, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 1983, s.137-138; İbrahim Kafesoğlu, "Türk-Bulgarlar'ın Tarih ve Kültürüne Kısa Bir Bakış", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi,*, İstanbul 1983, s.106.

olarak varlıklarını sürdürüyorlardı.[835] Hatta Bizans'ın Hazarlar ile bir çatışmaya girmemesinin önemli nedenlerinden biri kağanlığın bu başıboş ama tehlikeli olan göçebe kabileleri kontrol altında tutmasıydı. Dolayısıyla Bizans, Akdeniz dünyasındaki güçlerle, Balkanlardaki tehditlerle ve Anadolu üzerinden her an saldırabilecek Abbasilerle çatışma halinde iken Hazarlarla da sorun yaşamak istemiyordu. Bu bakımdan özelikle Kırım özelinde ortaya çıkan sorunlara mümkün olduğunca müdahil olmamaya ve Hazar kuvvetleriyle karşı karşıya gelmemeye çalıştı. Öyle ki X. yüzyılda Hazarlar yıkımın eşiğine geldiğinde bile Bizans imparatoru Konstantin Porphrogenitus (905-959), imparatorluk kuvvetlerinin Hazarlarla doğrudan savaşmaları yerine onlara karşı çeşitli sorunları bulunan Uzlar, Alanlar veya Bulgarlarla ittifak kurarak saldırmayı öneriyordu.[836]

Kırım yarımadası Bizans ile Hazarya arasındaki geçiş güzergâlarından biriydi. Özelikle Yahudi tüccarların etkin olduğu bölge iki devlet içinde önemli bir ekonomik potansiyele sahipti. VIII. yüzyılın sonlarına doğru Bizans'ın ağır Abbasi baskısı altında kaldığı bir dönemde Kırım Gotları[837] Hazarların dikkatini çekmeye başlamıştı.[838] Kırım'ın güneybatısında yer alan Gotlar V. yüzyılda Hrıstiyanlaşmıştı. Bu dönemde doğudaki sorunları büyük ölçüde çözmüş olan Hazar kağanı, benzer bir genişlemeyi Kırım yarımadasında da gerçekleştirmek istiyordu. Kırımlı Gotlar dini yönden Bizans Ortodoks kilisesine bağlı olsalar da idari açıdan bağımsızlardı.[839] Bizans'ın içinde bulunduğu buhrandan faydalanmak isteyen Hazar kağanı, 786-787 yıllarında Kırım'ın güneybatısında yer alan ve Kırım'lı Gotlar'ın merkezi olan Doros kentine (şimdiki

---

[835]Bizans'ın bu dönemde uğraşmak zorunda kaldığı göçebe kavimlerle ilişkilerine dair bkz. Jonathan Shepard, "Mingling with northern barbarians: advantages and perils"*The Steppe Lands and the World Beyond Them,*editors, Florin Curta, Bogdan-Petru Maleon, Edıtura Unıversıatıı, Alexandru Ioan Cuza, Iaşı, 2013, s. 219-235.

[836] Konstantin Porphyrogenitus, *De Administrando İmperio*, s. 40-41.

[837]Dağınık bir şekilde İskandinav bölgesinden Orta Avrupa ve Balkan Tuna havzasına kadar yayılan Gotlar 350'li yıllarda kral Hermanarik önderliğinde kurumsal bir yapılanmaya ve büyük bir askeri güce kavuştu. Kırım'daki Got varlığı Yunan kültürünün etkisi altında bu yapılanamanın getirdiği güç ile bağımsız bir kuvvet olmaya başladı. Bkz. Mert Kozan, "Kral Hermanarik Döneminde Gotların Ticaret Ağı ve Hermanarik'in Ölümü", *Tobider International Journal of Social Sciences*, Volume 2/1 2018 Spring, s. 13-22.

[838] VII. yüzyıldan itibaren yaygınlaşan veba salgını ve artan Arap-İran kuvvetlerinin karşı saldırıları Bizans'ın askeri rezervlerini ciddi ölçüde azalmıştı. Bu yüzden Kırım yarımadasındaki ordu kuvvetleri yalnızca merkez doğu ve batı sınırlarını koruyacak kadar bir kuvvette sahipti. Bkz. İ.A. Baranov, "Kırım'daki Hazar-Bulgar Antları", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 2000,* Ankara, 2001, s. 27. Bu kuvvetlerin zaman içersinde azalması ve Bizans'ın Hırsitiyanlaştırdığı yerel kuvvetleri sahadaki birlikler olarak yerleştirmesi, Hazarların bölgeye olan iştahını artırmaya yetecekti.

[839] Alexander Alexandrovich Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, s. 5-20.

Mangup) bir saldırıda bulundu.[840] Bu baskın ve olayların gelişimi ile ilgili bilgiler çok sınırlı olsa da Gotlar'ın Hazar ordusuna karşı savunmaya geçtikleri ve onları püskürtükleri bilgisi mevcut. Gothia psikoposu Johannes'in önderlik ettiği Got kuvvetleri, Hazar ordusu karşısında başarılı bir direnç ortaya koymuşlardı. Ancak kentte bulunan Hazar yanlısı kuvvetler Kırım'daki Gotlar'ın siyasi varlığına son verdiler ve kent Hazarların hâkimiyetini kabul etmek zorunda kaldı.[841] Hazarların bu başarısında muhtemelen Bizans'ın Gotlara ihtiyaç duydukları desteği vermemesinin de payı büyüktü.[842] Zira imparatorluk bu dönemde ekseriyetle Anadolu üzerinden gelen ve yoğun bir şekilde devam eden Abbasi saldırılarıyla meşguldu ve Hazarlarla da yeni bir cephe açmak istemiyordu. Nitekim Hazar Kağanı'nın Bizans'ın idaresi üzerinde etkili olduğu Abhazya bölgesini kontrolü altına alması da yine bu dönemde olacaktı. 810 yılında Bizans, Doros kentinin Hazar valisini kovarak şehri ele geçirdi ve IX. yüzyıl boyunca idare etmeye devam etti. Ancak X. yüzyılda Hazarlar bölgeyi yeniden ele geçirerek yıkılış tarihlerine kadar bölge üzerinde hâkimiyetlerini sürdürdüler.[843]

Bizans, IX. yüzyılın başlarından itibaren ifade edilen nedenlerden ötürü Hazarlarla ilişkilerini barışçıl bir düzeyde tutmaya devam etti. Bu politikanın en önemli göstergesi Don ile Donets nehirlerinin birleşme noktasının yaklaşık 50 km yukarısında bulunan Sarkel kalesidir. Kostantin Porphyrogenitus, Bizans imparatoru Theophilus döneminde Hazar Kağanı'nın bir kale inşa etmek için Bizans'tan yardım talebinde bulunduğunu ve imparatorunda askeri donanmayla birlikte kaleyi yapacak olan mühendis Petrona Kamatir'i bu bölgeye gönderdiğini yazar.[844] Uzun yıllar kalenin arkeolojisi üzerine çalışan Mikhail Artamonov, Cedrenus ve Thaophanes'in verdiği bilgileri değerlendirerek

---

[840]D.M Dunlop, *The History of Jewish Khazars,* s. 183.

[841] Altay Tayfur Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya,* s. 210.

[842] J.Howard-Johnston Johannes'in isyanı esnasında Bizans'ın bir desteği olabileceğini ifade eder. J. Howard-Johnston, "Byzantinre Sources for Khazars History", s. 169-174. Buna karşın Artamonov, Bizans'ın Johannes'in mücadelesine destek vermediğini aksine bir maceraya kalkışmaması gerektiği şeklinde bir telkinde bulunmuş olabileceğini dile getirir. M.İ Artamonov, *Hazar Tarihi,* s. 337. Golden ise Bizans'ın destek verip vermediğine ilişkin hiçbir bulgunun mevcut olmadığını, bu yüzden de bir değerlendirmede bulunmanın gereksiz olduğunu belirtir. Peter B. Golden, *Hazar Çalışmaları,* s. 80. Golden'ın tespitinin en doğru yaklaşım olduğunu kabul etmekle birlikte savaş esnasında Gotların Hazarlara karşı ikinci saldırı esnasında zayıf bir direnç ortaya koymaları, Bizans'ın herhangi bir desteği vermediğinin açık bir göstergesi gibi duruyor.

[843]Thomas S. Noonan, "The Khazar-Byzantine World of the Crimea in the Early Middle Ages: The Religious Dimension", *Archivum Eurasiae Medii Aevi,* 10, 1998-1999, s. 209; D.M Dunlop, *The History of Jewish Khazars,* s. 183.

[844]Konstantin Porphyrogenitus, *De Administrando İmperio*, s. 109.

kalenin 834 yılında Don nehrinin Batı mecrası üzerinde Simlyan istasyonu yakınında inşa edildiğini belirtir.[845]

Hazarların kaleyi inşa etmelerinin hem askeri hemde ticari sebepleri vardı. Don nehrinin aşağı kısımında, ulaşım yolu üzerinde kurulmuş olan Sarkel kalesi, Karadeniz'den suyolunu kullanarak bölgeye ulaşanların durup dinlendikleri ya da yollarına devam ettikleri bir merkezdi.[846] Dolayısıyla Karadeniz üzerinden gelen Bizans ve batılı tüccarların ilk uğrak yeriydi. Bu bakımdan ticari arterin güvenli geçişini sağlayan önemli bir kontrol noktasıydı. Kalenin yapılmasının bir diğer amacı ise Hazarların İtil'den Aşağı İtil'e kadar olan bölgeyi sorunsuz bir şekilde kontrol etme isteğiydi. Söz gelimi Tuna Irmağı'nın aşağılarından kalenin olduğu yerleşim yerine kadar olan bölgeyi kontrol eden Macarların varlığı, kağanlık için bir tehdit unsuruydu ve kalenin yapımı bu tehdidi bir ölçüde engeleyebilirdi.[847] Diğer taraftan söz konusu yolun üzerinde bulunan ve Hazarya ile bağlantı sağlayan kale, sadece surları ile değil aynı zamanda geniş nehir yardımı ile batıdan gelebilecek saldırılara karşı korunaklı bir üs görevi üstlenmesiyle de öne çıkıyordu. Anlaşıldığı kadarıyla bu kale, hem özellikle doğudan gelen saldırılara karşı hem de ticâret amaçlı yapılmıştı. Bu kalenin başka bir önemi de Hazarların batıdaki arazileri ile bir köprü görevi görmesiydi.[848] Bu açıdan bakıldığında Bizans imparatorunun neden Hazarlara kalenin yapımında yardım ettiği daha iyi anlaşılmaktadır. Zira yoğun şekilde Karadeniz üzerinden Hazar topraklarına ulaşan tüccarlarının güvenli bir varış noktasına ulaşımı sağlanıyordu. Öte yandan kalenin bulunduğu stratejik konumu Karadeniz yoluyla Bizans'a saldırmak isteyen Slav[849] ve Peçenek[850] gibi halklara karşı önleyici bir tabya rolü oynuyordu. Yani kale, yağmacı bozkırlılar ile Bizans arasında

---

[845] M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi,* s. 387.

[846]Jale Özlem Oktay Çerezci, "Hazar Dönemi Sarkel Şehri, Kalesi Ve Bir Kısım Arkeolojik Buluntu Örnekleri (Orta Ve İç Asya Türk Sanatı Bağlantıları)", *Sanat Tarihi Yıllığı,* İstanbul, 2019, Sayı, 28, s. 4.

[847] Konstantin Porphyrogenitus, Macarların Sarkel kalesine kadar olan bölgeyi kontrol ettiklerini belirtir. Bkz. Konstantin Porphyrogenitus, *De Administrando İmperio*, s. 109. Bu kalenin yapılış amacının Macarlara karşı olduğunu düşünen araştırmacılarda bulunmaktadır. Bkz. Jonathan Shepard, "The Khazars' Formal Adoption of Judaism and Byzantium's Northern Policy", *Oxford Slavonic Papers,* New Series 31 1998, s. 24; Richard A. Mason, "The Religious Beliefs of the Khazars", *The Ukrainian Quarterly* 51, 1995, s. 385.

[848]Jale Özlem Oktay Çerezci, "Hazar Dönemi Sarkel Şehri, Kalesi ve Bir Kısım Arkeolojik Buluntu Örnekleri (Orta ve İç Asya Türk Sanatı Bağlantıları)", s. 4.

[849]Kevin Alan Brook, "Hazar-Bizans İlişkileri", s. 832.

[850]Golden, Bizans kaynaklarına dayanarak Sarkel'in Peçenek saldırılarının kontrol edilmesi için yapıldığını ifade eder. Peter B. Golden, *Hazar Çalışmaları,* s. 83. Aynı görüşü başka araştırmacılarda desteklemektedir. Bkz. Sebastian Kolditz, "Barbarian Emperors? Aspects of the Byzantine Perception of the qaghan (chaganos) in the Earlier Middle Ages", s. 64.

tampon vazifesi görüyordu. Gumilev, kalenin inşasında Hazar Kağanı'nın ikonaklasmucu Bizans imparatorlarını ustaca kullandığını belirtir.[851] Bu ifade Hazar Kağanı'nın Bizans'ın iç meselelerinden istifade ederek ihtiyaç duyduğu yardımı aldığına işaret ediyor. Fakat gelişmeleri bu şekilde değerlendirmek çok mümkün görünmüyor. Zira Sarkel kalesi Hazarların olduğu kadar Bizans'ın da menfaatlerine uygundu. Bu yüzden Sarkel kalesi iki devlet arasındaki çıkar politikalarıyla uyumlu barışçıl ilişkilerin sembollerinden biri olarak inşa edildi.

Bu dönemdeki Bizans-Hazar ilişkilerini belgeleyen bir diğer arkeolojik bulgu ise yakın dönemde bulunan Bizanslılara ait bir kılıçtır. Hazarların hüküm sürdüğü döneme ait olduğu tespit edilen kılıç, Ukrayna'da Kharkov bölgesinde keşfedildi. Bulunan kılıç ile ilgili değerlendirmede bulunan Gennadiy V. Baranov, kılıcın muhtemelen Hazar kağanlığı ile Bizans imparatorluğu arasındaki diplomatik ilişkilerin bir göstergesi olduğuna inanıyor.[852] Öte yandan yine Hazarya bölgesinde Bizanslılara ait olduğu tespit edilen madeni paralarda iki devlet arasındaki ticari ilişkilerin varlığını ve yoğunluğunu yansıtır.[853]

Bizans'ın Hazarlarla iyi niyete dayalı ilişkiler geliştirmek istemesinin bir diğer önemli sebebi ise Ortodoks Hrıstiyanlığı başta Hazar halkı arasında olmak üzere devletin kontrolü altında bulunan Slavlar, Türk orjinli kabileler, Bulgarlar ve Kırım'ın yerel halkları arasında yaygınlaştırma projesiydi. Aslında Hazarların kontrolü altında bulunan Doros, Kerç, Sudak, Kerson ve Tmutarakan[854] gibi şehirler ile başkent İtil'de Ortodoks kilisesine bağlı psikoposluk merkezleri bulunmaktaydı.[855] VIII. yüzyılda Bizans'taki ikonalist tartışmalardan dolayı imparatora muhalif olan bazı gruplar Hazar bölgesine kaçmışlardı.[856] Bizans idaresi onların kendi fikirlerini Hazarya bölgesinde yaymamaları ve kontrol altında tutulmaları için müdahalede bulunmak istedi. Bu yüzden Bizans

---

[851] L.N. Gumilev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları*, s. 188.
[852] Gennadiy V. Baranov, "New Data on the Found of a Byzantine Sword in the Kharkov Region", *Hıstorıa I Swıat*, Siedlce, 2019, s. 91.
[853]Bizans'a ait gümüş paraların varlığı Kafkasya bölgesine kadar geniş bir alanda yayılmıştı. Bkz. Tasha Vorderstrasse, "Buddhism on the Shores of the Black Sea: The North Caucasus Frontier between the Muslims, Byzantines, and Khazars", *The Archaeology of Medieval Islamic Frontiers: From the Mediterranean to the Caspian Sea*, Edıted By A. Asa Eger, University Press of Colorado, 2019, s. 168-194.
[854]Tumutorokan ya da Tmutarakan; Kerç boğazı tarafından kontrol edilen ve Azak denizi koridorundaki Tamam yarımadasında yer alan antik şehir. Şehir ile daha geniş bilgi için bkz. A. D. Stokes, "Tmutarakan'", *The Slavonic and East European Review* , Jun., 1960, Vol. 38, No. 91, s. 499-514.
[855]Kevin Alan Brook, "Hazar-Bizans İlişkileri", s. 834.
[856]Thomas S. Noonan, "The Khazar-Byzantine World of the Crimea in the Early Middle Ages", s. 222-223.

imparatoru III. Michael, Hazar kağanıyla iyi ilişkilerinden istifade ederek 860 yılında Aziz Konstantin ve Methodius'un da dâhil olduğu temsili bir misyoner heyetini Hazarya bölgesine gönderdi. Bu heyetin öncelikli hedefi Hazar kağanı da dâhil bölge halklarını Hrıstiyanlaştırmaktı. Temsil heyeti Hazar kağanıyla da görüşerek onu Hrıstiyanlığa davet etti. Ancak kağan, Hrıstiyan din adamlarının bu çabalarına olumlu bir karşılık vermedi.[857] Bu teşebbüs dini görünümlü olmakla birlikte siyasi bir amaca da hizmet etme isteğini ortaya koyar.[858] Bununla birlikte Hazar topraklarında kalmaya devam eden misyoner heyeti umduğu şekilde bir başarı sağlayamadan az sayıdaki Hazar nüfusunu Hrıstiyan yaptıktan sonra Kırım adasına geri döndü. Burda faaliyetlerine devam ederek önceden pagan olan Phullai halkını Ortodoks Hrıstiyan yapmayı başardı.[859]

910 yılına gelindiğinde Hazar topraklarında bulunan Hrıstiyanlardan bir grup başkent Kostantinopolis'e gelerek Patrik I. Nikolas Mistikos'tan kendilerine dini yaşamlarında öncü olmaları için bir din görevlisinin gönderilmesini talep ettiler. Bu talebi Kerson patriğine ileten Nikolas, aynı zamanda sapkın olarak tarif ettiği Hazar halkının Hrıstiyanlaştırılması için çabalarına devam etmesini de tenbih etti.[860] Bu çabalar 915 yılında Hazarlara komşu Alan halkının Hrıstiyanlığı kabul etmesini sağladı.[861] Ancak idarecilerinin Yahudiliği halkının ise İslâmiyet, Şamanizm ve pagan gibi inançları kabul etmiş olan Hazar ülkesinde, bu faaliyetler arzu edildiği şekilde bir karşılık bulamadı. Buna karşın Ortodoks kilisesinin Bizans'ın siyasi desteğiyle birlikte sunduğu Hrıstiyanlık inancı Hazarların yıkılış tarihlerine doğru Rus kabileleri arasında bir karşılık bulacak ve bölgenin hâkim inancı haline gelecekti.

X. yüzyıla gelindiğinde Bizans-Hazar ilişkileri daha hareketli bir seyir halini aldı. Bu dönemde Abbasi tehdidini büyük ölçüde bertaraf eden ve Ermenistan gibi eski kolonyal bölgelerini yeniden hâkimiyeti altına alan Bizans,[862] Hazarlara karşı da daha aktif bir politika izlameye başladı. Bu siyaset doğrudan bir savaş tehdidi yöneltmek yerine

---

[857] Peter B. Golden, "The conversion of the khazars to judaism", s. 140.
[858] Kevın Alan Brook, *The Jews of Khazarıa,*s. 122-124; Constantine Zuckerman, "On the Date of the Khazars' Conversion to Judaism and the Chronology of the Kings of the Rus Oleg and Igor", s. 245.
[859] Kevin Alan Brook, "Hazar-Bizans İlişkileri", s. 834.
[860]Jonathan Shepard, "The Khazars' Formal Adoption of Judaism and Byzantium's Northern Policy", s. 21; Thomas S. Noonan, "The Khazar-Byzantine World of the Crimea in the Early Middle Ages", s. 226.
[861]Irina Arzhantseva, "Alans: between Byzantium and Khazaria", s. 4.
[862]Abbasi idaresi altındaki Ermenistan bölgesi hilafet gücünün zayıflaması ve yerel güçler arasında Bizans yanlısı kuvvetlerin ortaya çıkması neticesinde 908 yılında ikiye ayrılarak kuzeyde Bagratuni, güneyde Ardzruni şeklinde bir bölünmeye gitti. Bu dönemden sonra Bizans'ın bölge üzerindeki ağırlığı artmaya başladı. Grousset, René, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi,* s. 378.

Hazarlara karşı mücadele halinde olan Alanlar, Ruslar gibi kavimlere destek vermek şeklinde kendini gösterdi. Kostantinopolis idaresinin Yahudiler ile ilgili ortaya koyduğu sert poltikalar iki devleti karşı karşıya getirsede bu uzun süreli ve çatışmaya ortam sağlayacak bir hareketliliğe sebep olmadı.[863] Nitekim Hazar Kağanı'nın Kostantinopolis sarayındaki saygınlığı devletin yıkılış sürecinde dahi yerini korumayı başaracaktı. Kağanlığın Karadeniz sınırları üzerindeki ağırlığı Bizans'ın sahtede olsa bu saygınlığı göstermesini bir ölçüde zaruri kıldı. Bu dönemde Bizans imparatorları Hazar Devleti'nin hükümdarlarına büyük önem vermekteydiler; imparatorluktan Hazarya'ya gönderilen mektuplar üç solidi ağırlığındaydı.[864] Bu, en azından biçimsel/simgesel olarak Hazarya'nın çevresindeki ülkelerin en değerlisi olduğunu göstermekteydi.[865]

[863]930 yılında Bizans'ın destek verdiği Rus kuvvetler Hazar kenti Tmutarkan'a saldırıp çok sayıda Yahudiyi öldürmüştü. Ancak Hazar komutanı Hazar Peşah bu saldırının intikamını ağır bir şekilde aldı. Buna karşın Bizans ile askeri açıdan herhangi bir sorun yaşamadı. Bkz. Kevın Alan Brook, *The Jews of Khazarıa,* s. 118. Yine Mesudî'nin aktardığına göre bu olaydan kısa süre sonra (943-944) Bizans imparatoru Romanos Yahudileri Hırsitiyan yapmaya zorlamış ve Yahudiler Hazar topraklarına göç etmişlerdi Mesudî, *Muruc ez-Zeheb,* s. 136.

[864]Constantine Porphyrogenetos, *The Book Ceremonies,* s. 690; Jonathan Shepard, "The Khazars' Formal Adoption of Judaism and Byzantium's Northern Policy", s. 22.

[865] Kevin Alan Brook, "Hazar-Bizans İlişkileri", s. 834.

BEŞİNCİ BÖLÜM

HAZARLAR VE RUSLAR

5.1. SLAVLAR: KÖKENLER VE COĞRAFYA

Rusların atalarının tam olarak nereden geldikleri ve kimlerden oldukları sorusu bugün dahi bir tartışma pratiği olarak akademik dünyanın ilgi alanında kalmaya devam ediyor.[866]XVI. yüzyılda resmi Rus saray tarihçisi ve St. Peteresburg'daki İmparatorluk Bilimler Akademisi üyesi olan Gerhard Frederich Müller (1705-1783), Rusların kökenlerinin Normanlara (Norsemen) dayandığına ilişkin bir bilgi paylaşmak istedi. Ancak bu iddiayı doğru bulmayan Rus kökenli araştırmacılar atalarının tarih öncesi çağlardan itibaren Kiev'in güneyinde yaşayan Slavlar olduğunu iddia ettiler. Bu tezi desteklemek için birkaç nehrin ismini kanıt olarak sundular.[867] Örneğin Dnyeper'in sağ yaka kollarından "Ros" bunlardan biriydi.[868] Norman görüşü karşıtları bu "yerel" Slav unsura o dönemin devlet inşa sürecinde, özelikle de Kievli Ruslar dönemindeki rollerine atıfta bulunmaya çalıştılar.[869] XX. yüzyılın başlarında Rusya'da başlayan devrimle birlikte Norman karşıtı görüş Stalin'in de etkisiyle egemen görüş haline geldi. Buna karşın Batı blokunda yer alan araştırmacılarda tarihin siyasi gerekçelerle tahrip edilmesine bir noktada eşlik ederek Norman teorisinin amansız takipçileri oldular. Sovyetlerin dağılmasıyla birlikte ise artık daha objektif çalışmalar için nihayet uygun bir zemin oluşmaya başladı.[870]

Rus Vikingler -Norveçli, İsveçli ve muhtemelen Finli Normanlardan oluşan bir topluluk- Doğu Avrupa'ya ilk geldiklerinde esasen tüccarlardı; bölgenin ormanlarında yağmalanacak çok az şey olduğundan burayı fethetmeye gelmemişlerdi. Bununla birlikte

---

[866]Bu konuda etnik, dil ve kültür alt başlıkları altında günümüzde hala tartışmaları süren çeşitli akademik sorunlar günceliğini korumaya devam ediyor. Bkz. O. P. Tolochko, "The *Primary Chronicle*'s 'Ethnography' Revisited: Slavs and Varangians in the Middle Dniepr Region and the Origin of the Rus' State" *Franks, Northmen and Slavs: Identities and StateFormation in Early Medieval Europe,* ed. by Ildar H. Garipzanov, Patrick J. Geary and Przemysław Urbańczyk Turnhout: Brepols, 2008, s. 169–88, 184–87. Konu ile ilgili yararlı olabilecek görüşler için ayrıca bkz. K. Rahbek Schmidt, "The Varangian Problem: A Brief History of the Controversy", *Varangian Problems,* Scando-Slavica Supplementum I, Copenhagen, Munksgaard, 1970, s. 7–20,

[867]Omeljan Prıtsak, "Rusların Kökeni", s. 41.

[868]Walther Kırchner, *A History of Russia,* New York 1972, s. 9.

[869]Omeljan Prıtsak, "Rusların Kökeni", s. 41-42.

[870]Christian, David, *A History of Russia Central Asia and Mongolia,* Vol 1: s. 334.

750'li yıllardan itibaren geldikleri bölgede kurumsal yapıları ve askeri organizasyonları bulunmayan dağınık haldeki Slav kabilelerinin zaman içerisinde siyasi bir teşekkül kurmalarına liderlik ettiler.[871]Bu bakımdan Slavların bir Rus devleti inşa etme süreçleri Normanların siyasi organizasyon konusundaki tecrübeleri ve faaliyetleri ile mümkün olduğunu ifade etmek yazılı kaynaklara, arkeolojik, filolojik ve öteki kanıtlara dayandırıldığında daha güçlü bir zemine oturmuş olur.[872] Nitekim yakın dönem araştırmacılarından Shepard, hem metin hem de arkeolojik verilere dayanarak "*kesin olan şudur ki, 838'ler geldiğinde Rus arasında bir tür siyasi yapı biçimlenmiştir"* diyerek anlatımını bu görüşe göre organize etmektedir.[873] Kiev idaresinin kurulmasından sonra ilk prenslerin ve haleflerinin Bizans kayıtlarında yer alan isimleri ile arkeolojik alanlardaki önemli kültürel kanıtlar, bugünkü araştırmacıların çoğunluğunu ilk Rus hanedanının ve idarecilerinin İskandinavya kökenli oldukları konusunda ikna etmektedir. Ukrayna veya Polonya kökenli tarihçiler bu görüşlerden ziyade kendilerinin de aidiyet bulabilecekleri bir zemin oluşturma arayışı içinde yer alır. Bu yüzden sahanın en önde gelen uzmanlarından Ukraynalı Omeljan Pritsak'da hem Norman yanlısı hem de Norman karşıtı görüşleri sığ bularak Ruslarının kökeninin Baltık, Akdeniz, Doğu Avrupa ve diğer etkileri içeren "çok etnikli ve çok dilli" bir sosyo-ekonomik oluşum olduğu görüşündedir.[874]Fakat bu görüşler dahi Norman etkisini tamamen ret edecek şekilde förümüle edilmemektedir.

---

[871] Siyasi ve askeri alanlardaki eksik yanlarına rağmen Slavlar aslında bu dönemde (IX. yüzyıl) ekonomik, toplumsal ve kültürel olarak önemli bir gelişme kaydetmişlerdi. Slavlar arasında tarım gelişmiş, balıkçılık, avcılık, arıcılık, büyükbaş hayvan yetiştiriciliği, dokumacılık, çömlekçilik ve doğramacılık gibi çeşitli ekonomik sahalar yer edinmişti. Ticarette hâkimdiler ve demircilik önde gelen mesleklerden biri haline gelmişti. Ayrıca dağınık köy hayatından gelişmiş medeni şehir hayatına doğru hızlı bir ivme yakalamışlardı. Bu dönemde Novgorod, Smolensk ve Kiev gibi şehirler Salvlara ev sahipliği yapmaktaydı. Bkz. Nicholas S. Riasanovsky-Mark Steinberg*, Rusya Tarihi Başlangıçtan Günümüze***,**Çev. Figen Dereli, İnkılâp Yayınevi, İstanbul, 2016, s. 16.

[872]Petr S. Stefanovich, Vikinglerin Rusların politik oluşumlarına çeşitli yönlerden yaptıkları katkıların göz ardı edilemeyeceğini ve Sovyet tarihçiliğinin Norman karşıtı iddialarına rağmen bu katkıları ifade etmenin kendisi için bir görev olduğunu belirtir. Ele aldığı makalesinde de bu iddiasının doğruluğunu çeşitli argümanlarla ortaya koymaktadır. Petr S. Stefanovich, "The Political Organization of Rus' in the 10th Century", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas,* Neue Folge, Bd. 2016, 64, H. 4 s. 529-544. Yine Anne Stalsberg'de özelikle Vikinglerin bulunduğu bölgede ortaya çıkartılan çeşitli arkeolojik buluntulardan yola çıkarak Rusların politik bir güç olma süreçlerinde Normanların yaptıkları katkıları ortaya koymaya çalışmaktadır. Bkz. Anne Stalsberg, "Scandınavıan Relatıons Wıth Northwestern Russıa Durıng The Vıkıng Age: The Archaeologıcal Evıdence", *Journal of Baltic Studies* Vol. 13, No. 3, Specıal Issue: Relatıons Between Scandınavıa and The Souteastern Baltıc/Northwestern Russıa in The Vıkıng Age, Fall 1982, s. 267-295.

[873] Jonathan Shepard, "The Origins of Rus", s. 52.

[874] Omeljan Pritsak, "Rusların Kökeni", s. 48-49.

Bununla birlikte devletin temel unsurunu Slav halkı teşkil ediyordu. İskandinav kökenli Rus/Varegler zaman içerisinde kalabalık Slav halkı arasında asimile olacaktı.[875]Her ne kadar araştırma konumuzu kapsayan tarihlerde Rus/Varegler egemen güç olsalar da uzun süreli ve karmaşık bir süreç neticesinde geçişken bir dönem yaşanacaktı. Sonrasında Rus/Varegler, Slav kabilelerine hâkim olarak siyasal bir kimlik kazanacaklardı. Bu yüzden Rusların siyasi arenadaki etkisini anlamak için Slav halkının ortaya çıktığı koşulları iyi bilmek gerekir.

Doğu Slavlarının bulunduğu bölgede onlardan önce İskitler ve daha sonra onlara eşlik eden Sarmatyalılar vardı. Sovyet arkeologlara göre bu iki halk geçtiğimiz bin yılın sonlarında uzun bir süre boyunca Karadeniz ve Hazar denizinin kuzeyinde göçebe bir oluşuma neden oldular.[876] Kimmerleri, yenip devletlerini yok eden İskitler, Orta Asya'dan geliyorlardı ve görünüşe göre Moğol unsurlar da içermelerine rağmen İran dili konuşuyorlardı ve bu nedenle de Hint-Avrupa dil ailesine aitlerdi. Güney Rusya'yı M.Ö. VII. yüzyıldan III. yüzyılın sonuna kadar yönettiler. Bir çağdaş olan, Herodotos'a göre İskit egemenliği Tuna Nehri'nden Don Nehrine, Karadeniz'in kuzey kıyısından yirmi günlük seyahat mesafesi ile içerilere kadar uzanmıştı.[877] En muazzam ölçülerdeki haliyle İskit Devleti'nin batı tarafı Tuna Nehri'nin güneyinden Kafkaslar boyunca doğu tarafındaki Küçük Asya'ya kadar uzanmaktaydı.[878]

İskitlere eşlik eden Sarmatyalılarda Fars dilini kullanan İranî bir halktı.[879] Öte yandan İskitlerinde benzer şekilde Fars dilini kullandıkları ancak Avrupalı ırksal özelikler taşıdıkları kabul edilmektedir.[880] Nitekim Ukrayna'nın bazı nehirlerinin mevcut adları aynı zamanda Doğu-İranlı kökenlidir. Dahası, birçok Slav-İran dilbilimsel benzerliğinin bu Hint-Avrupa halklarının ortak kökeniyle açıklanabileceği varsayılır.[881] Mitoloji, din ve etnik alanlarındaki benzerlikler antik din, mitoloji ve kültür topluluğunu açıkça

[875] George Vernadsky, *Rusya Tarihi*, s. 19.
[876] Walther Kırchner, *A History of Russia,* s. 2.
[877] Heredotos, *Tarih*, s. 367.
[878]Nıcholas V. Rıasanovsky-Mark D. Steınberg, *Rusya Tarihi, Başlangıçtan Günümüze*, s. 12.
[879] John Lavrance, *A History of Russıa,* New York, 1965, s. 24.
[880] John Lavrance, *A History of Russıa,* s. 24. Rus Yıllığı *Povesti Vremennıh Let'*e geçen bir iddiaya göre Slav halkları İskit dilini kullanıyorlardı. Hatta Hazarlar ve Bulgarlarda bu dili konuşuyorlardı. Kronoğin anlatımı şu şekildedir: "*Bizim de söylediğimiz gibi Tuna'da yaşayanların konuştukları Slavyan dili İskitlerden geldi ki Hazarlar ve Bulgarlar da böyle konuşuyorlardı."* Mualla Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler,* s. 86.
[881]*Slavs And the East,* Edt: Mikhail Tikhaminov, Babadjen Gafurov, s. 18.

yansıtırken, sonuçta İranlılar ve Slavlar arasında, terimin daha geniş anlamıyla var olan yakın kültürel temaslarını gösterir.[882]

Slav halkının İskit kültüründen etkilendiğini gösteren güçlü ve ikna edici bazı yazılı kanıtlar da bulunur. Grek tarihçisi Herodotos, İskitler'in krallarını nasıl gömdüğünü anlatır. Kral öldüğünde, en sevdiği cariye ve sadık hizmetkârları ilk önce boğularak öldürülür ve sonra onlarla en iyi atları ve altın kaplarıyla birlikte gömülür. İskitliler, ölen adamın diğer dünyadaki tüm bunlara ihtiyaç duyacağına inanırlar. Mezarın üzerinde yüksek bir höyük yükseltilir.[883]Bizans, sonra da Arap kaynaklarında Slavlar ve Ruslar arasında da benzer bir defin ayininin yapıldığı görülür. Bizanslı Mauricius, Leo ve Bonifacius'un eserlerinde bu konuda bazı bilgiler bulunur.[884] Arap müelliflerden İbn Fadlan bizzat şahit olduğu bir Rus resinin ölüm ayinini ayrıntılarıyla anlatır. Ona göre reis öldüğü zaman onunla birlikte bir cariyeside öldürülür ve ölen bu iki kişi bir gemiye bindirilerek yakılır.[885] İbn Rüsteh'in anlatımı ise Heredotos'unkine oldukça benzemektedir: *"Onlardan biri öldüğünde, ev tarzında geniş mezar kazılır ve içine yerleştirilirdi. Giydiği elbiseleri, altından takıları, bol miktarda yemeği, su testisi ve aynı zamanda altın ve gümüş olarak biriktirdiği malı da oraya bırakılırdı. Aynı zamanda hayatta olduğu sürece onu en çok seven eşi de bu mezar eve bırakılır, kapısı kapatılır ve o da orada ölür."*[886] İskitler ve Slavlar arasındaki benzerlikler sadece ölü gömme ayini ile ilgili değildi. Aynı zamanda geleneksel Rus elbisesi de İskitliler'e çok şey borçluydu.[887]

---

[882] Vernadsky, Slav ve Rus kültürünün birçok bakımdan İrani temalar barındırdığını belirtir. Slav mitolojisinin, Rus folklörünün, edebiyatının ve sanatının İran kültür havzasına yakınlığı ve benzerliklerinin günümüzdeki araştırmalar neticesinde daha da anlaşılır bir seviyede kabul edildiğini söylemektedir. Yazara göre Ortaçağ hatta modern dönemdeki Rus halk sanatına ait çoğu desen, İskit ve Sarmat dönemlerindeki İrani örneklerinden türetilmiştir. Dahası, kadim Rus medeniyetinin esas itibariyle orijinal Slav unsurlar ile temas içinde bulunduğu İrani unsurların bir kombinasyonu olduğu iddiasındadır. George Vernadsky, *Rusya Tarihi,* s. 30.

[883] Heredotos, *Tarih*,s. 316.

[884]Türkkaya Ataöv, "Rus Devletinin Kuruluşu", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,* C. XXIII, Sayı, 4, Ankara, 1969, s. 218.

[885]*İbn Fadlan Seyahatnamesi,* s. 38-39.

[886] İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefîse,* s. 164.

[887]Öte yandan yapılan arkeolojik çalışmalar neticesinde İskandinav kültüründeki ölü gömme ayinlerinin Rusların bu konudaki törensel ayinleriyle oldukça benzer özelikler taşıdığı ifade edilir. Anne Stalsberg, "Scandınavıan Relatıons Wıth Northwestern Russıa Durıng The Vıkıng Age: The Archaeologıcal Evıdence", s. 269. Dolayısıyla Rusların bu konuda İskitlerden ziyade bir siyasi güç unsuru olmalarına önderlik eden İskandinav kültürüne sahip Normanlardan etkilendiğini düşünmek daha doğru olacaktır.

Bu kültürel benzerlikler bazı araştırmacıların İskit-Sarmatları, Slavların ataları olduğu şeklinde yanlış bir kabulle yönlendirmişti. Ancak Slavların İskitlerin devamı olduğu düşüncesi yapılan araştırmalar neticesinde artık doğru görülmemektedir.[888] Slavlar M.Ö. 2000 yılında bile ayrı bir millet olarak vardı. Doğu Avrupa'nın engin ovalarını kapsayan Ptolemy tarafını Veneti adındaki bir Aryan ırkı istila etmişti. VI. yüzyılda Vistül tarafından sulanan ovalardaki Gotlar ile var olma mücadelesi verdiler. Sonradan Wends, Antes ve Slavi olarak ayrıldılar. Wendsler, Kuzey-doğu Avrupa'da Prusya'nın Baltık illerinde hüküm sürmeye başladılar. Antesler, Dnyeper ve Dnyester arasındaki ovaya yayıldılar; hızlı bir yayılım içerine giren Slavlar ise nehrin ötesini ve Vistül arasındaki araziyi işgal ettiler.[889] Ancak Slavların bu genişlemesi doğudan gelen güçlü bir rakip karşısında duraksamak zorunda kaldı.

375 civarında Don (Tanais) Nehrini aşarak Alanların topraklarını ele geçiren Hunlar, Doğu Gotlarını hezimette uğratarak Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlardan sürdüler. Ardından Tuna havzasına yöneldiler ve buradaki Batı Gotlarını da bozguna uğratarak Macar ovasını ele geçirdiler.[890] Hunların ilk yerleşim bölgeleri Dnyester (Özü) Nehri civarı iken sürüleri için daha bereketli topraklara sahip olduklarını düşündükleri Panonya'ya yerleştiler. Bu yerleşim Balkanlardan Avrupa'nın merkezine kadar inen sahada yeni bir gücün inşasını beraberinde getirdi. Hunlar, Tuna havzasında bulunan yerleşim yerlerine sayısız sefer düzenlediler. Ayrıca Orta Avrupa'ya kadar uzanarak bu bölgelerde bulunan Alman kabilelerini itaat altına aldılar. Attila'nın önderliğinideki bu güçler, Roma İmparatorluğunu yıkımın eşiğine getirdi.[891] 435 yılında Roma ile yaptıkları bir antlaşma ile imparatorluktan yıllık haraç almaya başladılar. Fakat 451 yılında Attila, Catalaunia ovası yakınlarındaki Chalons (Katalon) savaşında Roma ve Vizigot kuvvetleri karşısında yenilgiye uğradı.[892] 453 yılında Atilla'nın ölümüyle birlikte ise Hunlar çözülmeye ve gerilemeye başladı.

---

[888] Walther Kırchner, *A History of Russia,* s. 2.
[889] Penttı Aalto, *Iranıan Contacts of the Turks Iin Pre-Islamıc Tımes*, Edt: L. Lıgetı, Akadémıaı kıado, Studia Turcica, Budapest, 1971, s. 225.
[890] Denis Sinor, *Erken İç Asya Tarihi*, 249; Mehmet Abdulhaluk Çay, *Kavimler Göçü ve Doğu ve Orta Avrupa"da Türkler (Avrupa Hunları, İtil/Volga Bulgarları, Tuna Bulgarları),* T.C. kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Kültür Portalı Projesi, Tarih, Türk Tarihi ve Kültürü, Ankara, 2009, s. 4.
[891] Oğuzhan Cengiz, *Attila*, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul, 2016, s. 15-16.
[892]Ian Hughes, *Aetius: Attila's Nemesis,* Barnsley: Pen & Sword Military, 2012, s. 176-183.

IV. yüzyılın başlarında başlayan Hun saldırılarına kadar bugünkü Polonya, Batı Ukrayna, Litvanya ve Letonya'nın sakinleri, Balto-Slav denebilecek tek ve aynı millet idiler. İnanç biçimleri, çömlekçilik gelenekleri ve mesken yapıları bu döneme kadar aynı özellikleri göstermiştir. Hunların Tuna kuzeyinden Avrupa'nın içlerine kadar yaptıkları fetihlerinin başlamasıyla birlikte Polonya ile Ukrayna, Letonya ve Litvanya bölgelerinde yaşayan Balto-Slavlar güçlü Ural-Altay ve Hint-Avrupa etkisi altına girmeye başladılar.[893]

Salv halkları Hun'ların bu yıkıcı askeri yetenekleri karşısında hareket kabiliyetlerini bir süre için askıya almak zorunda kalmışlardı. Ancak Attila'nın ölümüyle beraber sert düşmanlarının devrilmesi, genişlemelerine tam anlamıyla yer verdi. Üç yönde doğu, batı ve güneye ilerlemeye başladılar. Bu yönelim onların dilsel olarak da kopup üç aileye ayrılmalarına yol açtı. Güneye yayılma Doğu ve Batı Slavlarından kopan iki ayrı kol tarafından, kademe kademe gerçekleşti. Doğu Slavları Karpat havzasına girerken, Batı Slavları da Orta Tuna boylarına indiler.[894] Tuna'yı geçip Adriyatik ve Karadeniz arasındaki zengin ülkeyi işgal ettiler; daha sonra kuzeye doğru yayıldıklarında Pskov ve Novogorod göl bölgesini ele geçirdiler.[895]VI. ve VII. yüzyıllarla birlikte Doğu Slavları kuzeyde İlmen Gölüne, güneydoğuda Don Nehri ve Azak Denizi'ne kadar yayılmışlardı. Balkanların kuzeyini işgal ederek Baltık ve Dinyeper nehri kıyılarına kadar ulaşmışlardı.[896]

Muhtemelen çoğu göçmen bir çeşit proto-Slavic konuşuyordu. Yapılan araştırmalar çeşitli Slav dillerinin XI. yüzyılda bile hala tek biçimli olduğunu gösteriyor.[897] Doğu Roma İmparatorluğu'na karşı V. yüzyıl sonunda ortaya çıkan isyanlarla birlikte Yunan medeniyeti Slavaları tanımaya ve onlarla ilgili yazılı bilgiler aktarmaya başladılar.[898] Bu nedenle Tacitus, Pliny ve Ptolemy gibi eski dönem tarih ve coğrafyacıları Avrupa'nın bu

---

[893] Plamen S. Tzvetkov, "Türkler, Slavlar ve Bulgarların Kökeni", *Türkler,* Çev. Osman Karatay, Ankara, 2002, C. II, s. 603.
[894]Osman Karatay, "Avar Hâkimiyeti ve Balkanların Slavlaşması", *Balkanlar El Kitabı,* Derleyenler; Osman Karatay, Bilgehan A. Gökdağ, Ankara, 2006, s. 89.
[895] Penttı Aalto, *Iranıan Contacts of the Turks Iin Pre-Islamıc Tımes,* 226.
[896] Abdulhalik Bakır- Ebru Emine Oğuz, "Slavların Kökeni ve Polonya'nın Kuruluşunda Büyük Rol Üstlenen I. Mıeszko Dönemi", *Cappadocıa Journal Of Hıstory And Socıal Scıences,* Vol.14-Aprıl 2020, S. 152.
[897]David A. Christian, *History of Russia Central Asia and Mongolia,* Vol 1, s. 329; Nıcholas V. Rıasanovsky-Mark D. Steınberg, *Rusya Tarihi, Başlangıçtan Günümüze,* s. 16.
[898] Francis Dvornik, *The Slavs-Their Early History and Civilization,* American Academy of Arts and Sciences, Boston, 1956, s. 34.

bilinmeyen kuzeydoğu bölümüne Slav halkına ithafen Venethi, Sklaveni ve Antesler şeklinde farklı isimler vermişlerdir. Bu isimlendirmeler daha sonra Batı, Güney ve Doğu Slavları olarak ifade edilecekti.[899] Gotlu Jordanes IV. yüzyılda, Doğu Avrupa'da Karpatlardan orta Dnyeper'e ve kuzeye Vistula'ya kadar uzanan ve Slavca konuşan seçkin bir ırk'ın (Venethi) elinde olan bir tarım yerleşim bölgesinden bahseder. Kabilerinin çoğunluğuna "Sklaveni" deniliyordu ve neredeyse kesinlikle Slavca ve 'Anti'yi (kimileri Sarmatyalı veya Alan kökenli olabilir) konuşuyorlardı.[900]

Slavlar, üç farklı gruba ayrıldı: Büyük Ruslar, Küçük Ruslar ve Beyaz Ruslar. Diğer Slav kabileleri - Vendler, Çekler, Polonyalılar ve Slovaklar- daha batı bölgesini işgal etti. Yine diğerleri Sırbistan, Bulgaristan ve Romanya'ya yerleşti. Slavlar; Severyane, Polyane, Krivichi, Drevlyane, Dregovichi ve diğerleri günümüzde pek az bilinen sayısız kabileden oluşuyordu. Üç büyük merkezin etrafına yerleştiler, güneybatıda Kiev, kuzeyde Novgorod ve güneyde Tmutarakan güneydoğuda ve bu bölgelerde yaşayan halklarla, özellikle de Finliler, Almanlar ve Türklerle serbestçe karışıyorlardı.[901] Sonraki üç yüzyıl boyunca Slavlar küçük gruplar halinde göç ederek genellikle nehir kıyısına yakın yerlere yerleştiler. Orta Dnyeper'e, ya da kuzeye, Baltık kıyılarına doğru hareket ettiler. VIII. yüzyıl boyunca, bazıları karışık orman bölgesine ve ayrıca Dnyeper'in doğusuna dağıldılar.[902] Bu kavimlerin çoğunlukla göçebe bir yaşam tarzını benimsediklerini bilmemiz gerekir. Bu yüzden de kesin sınırlara sahip olduklarından bahsedemeyiz.

Eserini 550'lerde kaleme alan Bizanslı tarihçi Prokopius'a göre Slavlar, "*birbirinden oldukça uzak olarak kurdukları acınası barakalarda*" yaşayan yarı göçebelerdi. Yaşam alanlarını sürekli değiştirirlerdi. Slav savaşçılar *"alışılmadık derecede uzun ve iri yapılı adamlardı.*" Prokopius'un Slavların görünüşleri hakkındaki yorumları ise şöyle idi: "*Ne vücutları açık tenli ne saçları sarı ne de bütünüyle esmer gibiler ama hepsinin renkleri biraz kırmızıya çalıyor. Bedensel rahatlıklarına aldırış etmeden zorlu bir hayat yaşadılar. ve (.. .) sürekli ve her zaman pislikle kaplılar[dı]*

[899] Oskar Halecki, *Borderlands of Western Civilization,* A History of East Central Europe, Ed. Andrew L. Simon, Simon Publications, La Vergne, 1980, s. 14.
[900] Jordanes, *The Orıgın And Deeds of The Goths,* translated by Charles C. Mierow, Vanderspoel, Department of Greek, Latin and Ancient History, University of Calgary, 2009, s. 33.
[901] Walther Kırchner, *A History of Russia,* s. 3.
[902]David A. Christian, *History of Russia Central Asia and Mongolia,* s. 29.

buna rağmen hiçbir anlamda aşağılık ya da kötü değiller[di] ama Hun kökenli niteliklerini bütün sadeliğiyle korurlar[dı]".[903]

Buna rağmen Slavların tarih sahnesine demokrasi bayrağı altında girdikleri iddia edilir.[904] Prokopius şöyle yazar: "*Bu milletler, Sklavenler ve Antalar, tek bir insan tarafından yönetilmezler, bunun yerine eskiden beri demokrasi altındalardır ve dolayısıyla onların refahına bağlı iyi veya kötü her şey halka mal edilir*". Savaşırken yarı çıplak olmayı tercih ederlerdi. "*Savaşa girdiklerinde,"* der Prokopius, "*çoğunluğu düşmanlarına karşı çıplak ayak gidiyor, ellerinde küçük kalkanlar ve mızraklar taşıyorlar ama asla zırh giymiyorlar. Doğrusu bazıları bir gömlek ya da pelerin bile giymiyor ama düşmanlarıyla çatışmaya girdiklerinde pantolonlarını mahrem bölgelerine kadar çekiyorlar"*.[905]

Slavların savaş becerileriyle ilgili benzer bilgiler yakın bir zaman sonra 600 yılı civarında yazılmış ve İmparator Mavrikios'a atfedilmiş Bizans eseri Strategikon'dan gelmektedir. Yazar, Tuna hudutlarını aşıp Balkanlara yerleşen Slavları bazı ayrıntılar vererek anlatır. Onların gezginlere karşı misafirperver ama antlaşmalara itibar etme ya da çoğunluğun fikrine uymak konusunda vurdumduymaz ve isteksiz olduklarını düşünür. Tuna'nın kuzeyindeki anayurtlarında yerleşimlerini nehir kıyısındaki ormanlarda ve bataklıklarda, istilacıların erişimine uzak yerlerde kurmuşlardı. En gözde taktikleri pusu kurmaktı. Açık alanlarda savaşmayı tercih etmiyor ve düzenli ordu yapılanmasını onaylamıyorlardı. Silahları kısa mızraklar, tahta yaylar ve bazıları zehirli uçlu kısa oklardan oluşuyordu. Tutsaklarını köleleştiriyorlardı fakat kölelik dönemi belli zaman aralıklarıyla sınırlıydı.[906]

Prokopius ayrıca Slavların inançları ile ilgili de bilgiler vermekteydi. Ona göre Slavlar tek tanrılı dine inanıyorlardı. Prokopius bundan, "*şimşeğin yaratıcısının her şeyin yegâne sahibi olan tek tanrı olduğuna inanıyorlardı ve ona büyükbaş hayvan ve başka*

---

[903] İlk Rus Yıllığı *Povesti Vremennıh Let'i*n yazarı Nestor'da IX. yüzyılın başlarındaki Slavlardan bahsederken benzer ifadeleri kullanır. Nestor, Radimiç, Vyatiç ve Severyan gibi Slav kabilelerinden bahsederken: "*Ormanlarda vahşi hayvanlar gibi yaşarlar, pis şeyleri yerler, babalarının ve gelinlerinin yanında kötü söz söylerlerdi. Onların aralarında evlenme yoktu*…" Mualla Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler,* s. 84-85.

[904] Florin Curta, *The Making of the Slavs, History and Archaelogy of the Lower Danube Region, c. 500-700,* Cambridge University Press, 2001, s. 7.

[905] Procopıus, *The Secret History of Procopius,* s. 52-55.

[906] Maurıces, *Strategikon,* Trans. By George T. Dennıs, Universty of Pennsylvanıa Press, Phıladelphıa, 1984, s. 120-121.

birçok kurban veriyorlardı" şeklinde bahsetmiştir. Bir yandan tek ve asıl tanrıyı onurlandırırken eski alışkanlıkları olan doğaya tapmak ve kurban sunmaktan da hiçbir zaman vazgeçmiyorlardı. Prokopius'un yazdığı gibi, "*hem nehirlere hem orman perilerine hem de başka ruhlara hürmet ediyorlar dahası hepsine kurban da sunuyor ve bu kurbanlarla bağlantılı kehanetlerde bulunuyorlar"*. Bizanslı yazarın şaşırtıcı bulduğu, Slavların Hrıstiyanlık öncesi Romalılarda da benzeri bulunan kurban verme geleneği değil; onların diğer imparatorluk tebaalarının çok önceden yaptığının aksine Hrıstiyanlık dinini kabul etmedeki başarısızlıklarıydı. Prokopius hayal kırıklığı değilse de biraz şaşkınlıkla, "*bunu ne biliyorlar ne de herhangi bir suretle insan üzerinde bir etkisi olduğunu kabul ediyorlar*" diye yazıyordu. "*Fakat ne zaman ölüm yakınlarına sokulsa, hastalığa kapıldıklarında ya da savaşa gireceklerinde, eğer kurtulabilirlerse bağışlanan hayatlarının karşılığında tanrıya kurban vereceklerine dair yemin ederler; kurtulduklarında ise neyi kurban etmeye yemin ettilerse onu kurban eder, güvenlerinin bu kurbana karşılık sağlandığına inanırlardı*".[907]

Bizans'lı yazarların haklarında bilgiler verdikleri Slavların siyasi ve karakteristik yapılarının meydana gelmesinde bulundukları coğrafyanın önemli bir etkisi vardı. Slavların ana yurtlarının bugünkü Viyana yakınlarında Bratislava'dan başlayarak Polonya'nın güneyinden ve Ukrayna'nın güneybatı kesiminden geçen Karpatlar dağ silsilesinin kuzeyi olduğu kabul edilmektedir.[908] Rusların ataları olarak kabul edilen Doğu Slavları daha sonra bugünkü Rusya'nın güney ve batı taraflarına yayılacaklardı. Bu bölgeler coğrafya olarak geniş düzlüklere ev sahipliği yapmaktaydı. Ancak bu düzlükler güneye doğru farklı iklim katmanlarına bölünüyordu. Kuzey kutup bölgesi yazın yetersiz bitki örtüsünün olduğu yılın büyük çoğunluğunda donmuş tundraların bulunduğu yaşam için elverişli olmayan bir iklim ve bitki örtüsüne sahipti.[909] İkinci alt katmanda yer alan ve yaklaşık 50 ila 54 derece enlemlerine kadar aşağıda olan ormanları ve bataklıkları çam ve huş ağaçları ve bazı ekilebilir topraklarla kaplı güney toprakları vardı. Daha aşağı kısımlarda tarım için verimli olan kara toprağın uzandığı geniş alanları

[907] Procopıus, *The Secret History of Procopıus,* s. 87-89.
[908] Z. G. Földvary, *Geology of the Carpathian Region,* World Scientific Publishing, Singapore. 1988, s. 75.
[909] John Lavrance, *A History of Russıa,* s. 20.

olan bozkır kuşağı ile Asya yükseltisindeki Hazar Denizi'nden bir kuru alkali veya tuzlu çöl bölgesi yer alıyordu.[910]

Slavların bulunduğu coğrafyada dağlar geniş düzlükleri kesmeyecek şekildeydi. Batıda Karpatlar güneyde Kafkaslar hâkimdi. Doğu ve batıyı ayırmaktan ziyade birbirine bağlayan Urallar ise fazla yüksek değildi.[911] Bu sayede coğrafyanın can damarları olan nehirlere kaynaklık edebilmekteydi. Ancak dağların hâkim kuşakta yer almayışı sert rüzgârların oluşmasına ve yağış miktarının az olmasına neden oluyordu. Bu aynı zamanda verimli topraklara rağmen tarım yapmanın zorluğunu ve mahsulun az olmasını beraberinde getirmekteydi.

Slav göçleri öncesinde de çeşitli İskit, Sarmat ve Türk halklarından oluşan kabileler belli ölçüde bir tarımsal faaliyetin içinde olmuşlardı. V. yüzyıldan itibaren doğuya doğru bir yayılım içine giren Slavlar bu halkların bulundukları coğrafyaya uygun geliştirdikleri tarımsal mirası az ya da çok almış olmalıdır. Bununla birlikte coğrafyanın tabiatına en uygun ürünler darı, buğday gibi temel besin maddeleriydi. VI. ve VII. yüzyıldaki ana mahsuller hala darı, buğday, arpadan ve daha sonra yaygın bir hale gelecek olan yulaftan oluşuyordu. Zaman içerisinde bakliyat, keten ve elma gibi meyveler de yetiştirildi.[912] Her yerde, at, sığır, koyun, keçi domuz gibi hayvanların beslenmesi daha da yaygınlaştı.[913] Slavların az da olsa bulundukları kuzeyde ise muhtemelen kışlık çavdarı yaygınlık gösteriyordu. Çavdar, bu soğuk iklim kuşağına uygun bir besindi ve buğdaydan daha güvenilirdi. Çavdarın üretimi Kuzey Avrupa'da olduğu gibi bu bölgede de nüfus artışını beraberinde getirdi.[914]

Toprakların tarım için çok fazla elverişli olmayışı Slavların yaşamlarını göçebe şeklinde devam etmelerine neden olan ana etkenlerden biriydi. Bununla birlikte köy hayatını tercih eden kabileler bir başka alana yönelmişti. Bu da Rusların tarih boyunca verim alacakları geniş orman kuşağıydı. Ormanlardan elde edilen keresteler köy ekonomisinin en önemli kaynağıydı. Hem yapım hemde yakıt ürünü olarak kullanılmaktaydı.[915] Uzak coğrafyalara satışı ise çoğunlukla geniş ve uzun nehir yatakları

---

[910] Walther Kırchner, *A History of Russia,* s. 4.
[911] Paul Bushkovıtch, *Rusya'nın Kısa Tarihi, ,* s. 23.
[912]David Christian, *A History of Russia Central Asia and Mongolia,* s. 328-329.
[913] Francis Dvornik, *The Slavs-Their Early History and Civilization*, American Academy of Arts and Sciences, Boston, 1956, s. 59.
[914]David Christian, *A History of Russia Central Asia and Mongolia,* s. 329.
[915] Walther Kırchner, *A History of Russia,* s. 17.

sayesinde oluyordu. Engebellerin az olması nehir taşımacılığını mümkün kılıyordu ve bu nehirlerde seyir eden gemiler başka ürülerle birlikte kerestelerinde hem doğu hemde batı yönünde denizlere ulaşmasını sağlıyordu. İtil nehrinin büyük ölçüde merkez rol oynadığı doğuda, nehir sistemi sayesinde ürünler Hazar Denizine aktarılıyordu. Güneybatıda ise Dnyeper Nehri aracılığıyla gemiler Karadeniz'e ve oradan da Doğu Roma İmparatorluğu ve zengin Akdeniz toprakları ile temasa geçiyordu.

Slavların askeri olarak varlık göstermesi VII. yüzyılda söz konusu oldu. Bu dönemde Bizans ile mücadele halinde olan (sahte)[916] Avarlar, Don nehrinin batı tarafına geçerek, buradaki Onogur ve Kutrigur Bulgarlarını hâkimiyetleri altına almışlardı. Bu sayede kısa bir zaman içinde, Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlar Avarların eline geçmiş bulunuyordu. Avarlarlar o sırada Turla (Dnestr) havzasını işgal eden Antlar (Batı Slavları) ile temasa geçtiler ve onları hâkimiyetleri altına aldılar. 558 yılında gerçekleşen bu olay neticesinde Avarlar, Tuna'nın ağzına kadar ilerlemeyi başardılar.[917] Theophnes'in kaydına göre bir yıl sonra Avarlar ve Slavlar Trakya'ya kadar ilerleyerek burada birçok insanı öldürmenin yanı sıra çok sayıda kişiyi de ele geçirdiler ve aynı yıl içerisinde Avar elçileri Bizans başkentinde göründüler.[918]

Bu dönemde Batı Köktürklerinin Avarları takip etmek için Kırım'a kadar gelmeleri[919] Bizans için iyi bir politik avantaj sağladı. Bizans İmparatoru, Avar hükümdarına haber göndererek Batı Köktürklerinin bu kadar tehlike arz ettiği bir dönemde Slavları Tuna'nın ötesine sevk etmelerinin yanlış olduğunu bildirdi. Bu aynı zamanda Slavları geri çekmesi karşısında kendisine yardım edeceği imasını taşıyordu. Nitekim İmparator, Türklerin hareketleri hakkında kağanı haberdar edeceğini vaat ediyordu. Böylece kağan da buna göre Slavlara karşı harekete geçebilecekti. O sıralarda İstanbul'da bulunan Avar elçisi, Bizans imparatorunun bu teklifini kabul etti. Fakat

---

[916]Bu bölgede bulunan Avarların Orta Asya'daki Avarlarla aynı olmadıkları birçok araştırmacı tarafından kabul gören bir anlayıştır. Bu araştırmacılardan biri de Pritsak'tır. Bkz. Omeljan Pritsak, "Türk-Slav Ortak Yaşamı: Güneydoğu Avrupa'nın Türk Göçebeleri", Çev. Osman Karatay, *Türkler,* C.II, s. 510. Gumilev'e göre de Avrupa'da görülen Avarlar (Obarlar)'ın kadim Turan'ın varisi olan gerçek bozkırlı Avarlar'la hiçbir bağlantıları yoktu ve Avrupa'da görülen Avarlarla ilgili kesin bilgilere de sahip olunamamaktadır. L.N. Gumilev, *Hazar Çevresinde Bin Yıl,* s. 230. İbrahim Kafesoğlu ise bu belirsizliğe rağmen Avrupa'da yaklaşık 250 yıl kadar (558-805) hâkimiyet kuran Avarların kökenlerinin Türk olduğunun yapılan son araştırmalarla daha da kabul gördüğünü ifade eder. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü,* s. 151.

[917] Akdes Nimet Kurat, "Avarlar", *Tarih İncelemeleri Dergisi,* Cilt, XXVI, Sayı, 1 Temmuz, 2011, s. 84.

[918] Theophanes, *Chronicle of Theophanes the Confessor, Byzantine and Near Eastern History AD 284-813,* s. 341.

[919] Laszlo Rasonyi, *Doğu Avrupa'da Türklük,* Yay. Haz. Yusuf Gedikli, İstanbul, 2006, s. 48-50.

Bizans muhafız askerleriyle İllirya'dan memleketine giderken Slavların hücumuna uğradı ve öldürüldü. Bunun üzerine Avar Kağanı Bizans'a Solakhos (Solak) adında bir elçi göndererek Sirmium şehrinin derhal Avarlara bırakılması talebinde bulundu.[920] İmparator Tiberius'un (578-582) bu talebi ret etmesiyle birlikte ise Avarlar şehri kuşatma altına alarak ele geçirdiler. Bu zafer sonrasında daha fazla ilerlemeye başlayan Avarlar, kalabalık Slavların da katkısıyla Balkanlara tamamen hâkim olmaya başladılar.[921]

Yeni Bizans İmparatoru Maurikios (582-602) barış yapmak için Avarlara elçiler gönderdi. Fakat savaşlar neticesinde Bizans ahalisi bölgeyi terk etmek zorunda kalmıştı. Bu durumdan istifade eden Slav unsurlar yavaş yavaş köylere yerleşmeye başladılar.[922] Bu Slavların Avarlar tarafından yerleştirilmedikleri iddia edilir.[923] Fakat Avarlar, Bizans orduları karşısında kendilerine bir tampon görevi üstlenmeleri için buna izin vermiş olabilirler. Böylece Slavların bir kısmı yerleşik hayata geçip tarımla uğraşırken bir kısmı ise "Befulci"[924] sıfatı ile Avar ordusunda yer almaya devam etti. Bununla birlikte Balkanlarda Avar hâkimiyetinin genişlemesi ve Bizans'ın bu sırada iç sorunlarla ve doğudaki düşmanlarıyla uğraşmasından dolayı Slav istilası yayılmaya başladı.[925]Slavlar, Ege Denizi'ndeki adalar ve hatta Anadolu sahillerine kadar ulaştılar. Phokas döneminde (602-610) Bizans kuzeyde denetimini tamamen yitirdi ve Balkanlar bu dönemde Slav mülkü haline geldi.[926]

---

[920] Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri,* s. 28-29.
[921] İsmail Mangaltepe, "VI. Yüzyılın İkinci Yarısında Avar-Bizans Münasebetleri", s. 185.
[922] Theophanes, *Chronicle of Theophanes the Confessor, Byzantine and Near Eastern History AD 284-813,* s. 374-376.
[923] Akdes Nimet Kurat, "Avarlar", s. 91.
[924] Frank tarihi için esas kaynak sayılan Fredegar'ın kroniğinde Wendlerin yani Slavların, Hunlara yani Avarlara, "befulci" hizmeti yaptıkları ifade edilmektedir. "Befulci", öncü, yani akıncı ve yardımcı kıta demektir. Avarlar herhangi bir yere hücum ettiklerinde önden işte bu "befulci"leri, yani Slavları sürerler, kendileri de ganimet ve esir toplamak için arkadan giderlerdi. Kelimenin Lombard kralı Rothari tarafından kullanılan "fulcfree" ile ilişkili olabileceğide düşünülmektedir. Florın Curta, "Slavs in Fredegar: Medıeval 'Gens' Or Narratıve Strategy?", *Early Medievel Europe 6,* no.2, 1997, s. 11. Pritsak'a göre bu askerler "(insan) sürülerinin çobanı" anlamına gelen *fsu-pâna* (Slavca *zupan*) şeklinde isimlendirlmişlerdi. İkincisi, onlar Slav topluluklarını "kesinlikle ölecekleri savaşa giden askeri birlikler" anlamına gelen *befulci* (bu tanımlamayı çağdaş Frank vakanüvis Pseudo-Fredgar yapmıştır) olarak kullanmışlardır; "çünkü onlar kendi savaş gruplarına saldırmak için ilerlediler ve böylece *Chuni*leri (Avarlar) korudular". Omeljan Prıtsak, "Rusların Kökeni", s. 53.
[925] Bizans bu dönemde Perslerle yıkıcı bir savaşın içindeydi. Aynı zamanda imparatorluğun merkezinde de önemli sorunlar yönetimi meşgul etmeye devam ediyordu. Geniş bilgi için bkz. Theophanes, *Chronicle of Theophanes the Confessor, Byzantine and Near Eastern History AD 284-813,* s. 361-376.
[926]Osman Karatay, "Avar Hâkimiyeti ve Balkanların Slavlaşması", s. 90.

Avarlar Balkanları tamemen hâkimiyet altına alınca bu sefer Bizans başkentini ele geçirmek istediler. İlki 617 ya da 619'da ikincisi iseSasani İmparatorluğu ile birlikte 626'da olmak üzere iki defa Kostantinopolis'i kuşattılar. Şehri muhasara eden orduların büyük kısmı Avarlarla birlikte hareket eden Slav kuvvetlerinden meydana geliyordu. Avar kuşatmaları güçlü bir donama eksikliğinden dolayı başarıya ulaşamadı.[927] Ancak bu geri çekilme Avar kağanlığının nüfuz ve itibar kaybına da yol açarak yardımcı kuvvetlerinin dağılmasına sebep oldu. Avar kağanı Bayan'ın 630'daki ölümünden sonra Avarlara tabii gruplar Bizans'ın da teşvik ve desteği ile başkaldırdı, uzun mücadelelerden sonra Balkanlar Slav kabilelerinin eline geçti. Tuna-Sava bölgesi Hırvat-Sloven gibi Slav kabilelerine, Bohemya sahası da Çeklerin atalarına kaldı.[928] Bu şekilde etrafı düşman kuvvetlerle çevrelenen ve iktisadi imkânlarını da kaybeden Avar Kağanlığı VIII. yüzyılda gittikçe kuvvetten düştü ve 791'de başlayarak 15 yıl aralıksız süren Frank İmparatorluğu'nun hücumları neticesinde 805'te tamamen ortadan kaldırıldı. Parçalanan Avar grupları ise Doğu Macaristan ve Balkanlara dağılarak, kısa sürede Hrıstiyanlaşıp Slav halkı içinde asimile oldular.[929]

5.2. RUS/VAREGLERİN ORTAYA ÇIKIŞI VE RUS KAĞANLIĞI'NIN TEŞEKKÜLÜ

Batı Slavları, Avarlar sayesinde zaman içerisinde askeri ve siyasi alanlarda bir birliktelik kurarak Balkanlarda devlet sahibi olmuşlardı.[930] Doğuda da benzer şekilde

---

[927] Denis Sinor, *Erken İç Asya Tarihi,* 284-285; M.V. Levçenko, *Kuruluşundan Yıkılışına kadar Bizans Tarihi,* s. 111; Cecile Morisson, *Bizans İmparatorluğu 330-641,* Çev. Aslı Bilge, İstanbul, 2004, s. 63; George Ostragorsky, *Bizans Devleti Tarihi,* s. 95-96. Savaş esnasında Slovyanlar Avarlara ihanet etmişti. Bu eğer olmasaydı Avarlar belki de Bizans başkentini ele geçireceklerdi. Hasan Ata Abeşi, *Türk Kavimleri Tarihi,* İstanbul, 2001, s. 131.

[928] Emil Hersak, "Avarlar: Etnik Yaradılış Tarihlerine Bir Bakış", *Türkler,* C. 2, Ankara, 2002, s. 654; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü,* s. 154-155.

[929] John Haldon, *Bizans Tarih Atlası,* s. 167; Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri,* s. 29; Erol Kürkçüoğlu, *Türklerin Siyasi Tarihi, s*. 200.

[930] L. Hauptmann bir makalesinde bu düşünceyi açıkca teyit etmektedir: "*Slavlar Justinianos öncesinde, bir kez bile Bizanslılarla savaşmaya kalkışmamışlar veya Tuna'yı geçmeye çalışmamışlardır. Bulgar felaketinden sonra o kadar büyük bir durgunluğa düştüler ki, Efesli Jean ve Mavrikos askeri yönden etkisizliklerini hatırlamaktaydılar. Bu halk fethetme kabiliyeti olan bir topluluk değildi. Hangi boyunduk olursa olsun kabul etmelerini sağlayan kadercilikleri bunu korkunç boyutlara getirmişti. Çünkü kalabalık halk, göçebe step kavimlerinin işgal orduları için bitmek tükenmek bilmez bir kaynak oluşturuyordu. Sonuç olarak Justinianos dönemindeki Slav dalgası gerçekte, Bizans'a karşı bir araya getirdikleri Sclaven topluluklarını harekete geçiren Kutigurların eseriydi. Muhtemelen Kutigurların Sclaven bölgesinde kalıcı ordugâhları bulunuyordu. Özetle iki halkın birliği o kadar mükemeldi ki çağdaşları birbirinden ayırmakta zorlanıyorlarve orduyu oluşturan kalabalığa veya başlarındaki liderlere bakarak Sclaven veya Bulgar işgalinden söz ediyorlardı. 559'da Bulgar iktidarının devrilmesi Sclavenlerin özgürlüklerini*

Doğu Slavları aynı başarıyı Norman katkılarıyla başaracaklardı. Buna karşın Norman karşıtı görüşlere sahip araştırmacılar çeşitli gerekçelerle bu iddiaya karşı çıkmışlardı. Öne sürdükleri gerekçelerden biri 555 yılında derlenen Zacharias'ın "Kilise Tarihi" isimli eserinde (Normanların ortaya çıkışından çok önce) Kiev'in güneyinde bulunan bazı Kuzey Kafkasya halkları ile ilintili olan Hros veya Rus'dan bahsedilmesidir.[931] Bu araştırmacılara göre İskandinavya'da "Rus" olarak isimlendirilen hiçbir kabile veya ulus bilinmiyor. Bu yüzden de Rus milletinin oluşumda Normanların öncü olarak görülmesi kabul edilemezdi. İkinci olarak en erken İslâm coğrafyacılarından İbn Hurdazbih, Rusları ayrı bir millet olarak ifade etmişti.[932] Ayrıca yapılan kazılarda İskandinav kültürüne ait çok az buluntuya rastlanmıştı.[933] Hatta Rus milletinin oluşumunda Normanların katkıda bulunmadığını ilişkin güçlü argümanlar öne süren araştırmacılarda bulunur; "*Norman kelimeler, Rusçada altı ya da yedi tanedir. Denizcilikle ilgili terimler Yunanca, ticaretle ilgili kelimeler ise Asya dillerinden veya yerli Slav dillerindendir ancak İskandinav dilinden değildir.*[934] *Kiev ve Doğu Slav paganizminden de İskandinavların, Normanların hiçbir katkısı yoktur. Kiev hukuku Norman hukuku ile ilişkilendirilemez."*[935]

Rusların Normanlar ya da Slavlardan farklı olarak Podnebrov ve İlmen Gölü havzasında yaşayan bir halk olduğu görüşüde bulunur. Aslında günümüzde bu görüş yapılan araştırmalar ve kazılar neticesinde Rus araştırmacılar tarafından yaygın bir şekilde kabul görmeye başladı. Buna göre V. yüzyılda Slavlar batıdan geldiklerinde bölgede zaten "Ruslar" veya "Rosslar" yaşamaktaydı. X. yüzyılda yazan Liutprond Kremonskiy, "*Grekler, bizim, yaşadıkları topraklara nispetle Nordmannos dediğimiz bu halka Russos diyorlardı"* demektedir. Bu ifadeyi göz önüne alan Gumilev, Rusların kesinlikle Slav ve Normanlardan farklı bir kavim olduklarını Peçenekler ve Hazarlarla

---

kazanmalarına yaramadı çünkü onları yeni bir güç Avarlar bekliyorlardı." İsmail Mangaltepe, "VI. Yüzyılın İkinci Yarısında Avar-Bizans Münasebetleri", *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına*, Yayın Kurulu, Abdülkerim Özaydın v.d., İstanbul, 2008, s. 179.

[931] Artamonov, eserde geçen "Hros" ifadesinin Yunanca İncil'de geçen "Rus"a tekabül ettiğini ifade ederek bu bilginin doğru olduğunu kabul etmektedir. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi,* s. 378.

[932] İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, s. 145. Diğer Arap coğrafyacıları da Rusları ve Slavları birbirinden özelikle ayırırlar. Onlardan biri olan ve X. yüzyılın başlarında yazmış olan İbn Rüsteh Slavlardan ayrı Ruslardan ayrı bahsetmektedir. İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefîse,* s. 161-167.

[933]Omeljan Prıtsak, "Rusların Kökeni", s. 44.

[934] Gumilev'de bu bilgileri doğrulayarak Norman görüşüne karşı çıkmaktadır. L.N. Gumilev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları,* s. 39.

[935]Nicholas S. Riasanovsky-Mark Steinberg, *Rusya Tarihi Başlangıçtan Günümüze***,** s. 20.

yan yana yaşadıklarını belirtir. Ayrıca Ross dilinden bazı kelimelerin kaldığını ve bu kelimelerin etimolojik olarak Germen diline dayandıklarını ifade eder.[936]

Bizans imparatoru Konstantin Porphyrogenitus'da Rus ve Slav ayrımını özelikle dile getirir. Krivichianlar ya da Lenzanenler denilen Slav kabilelerinin Slavon bölgelerinden elde ettikleri keresteler ile gemi yaptıklarını ve Ruslara satıklarını ifade eder. Ayrımı dil bakımından da vurgulamak için Dnyeper Nehri'nin ağzında bulunan sekilerin (baraj) isimlerinin Rusça ve Slav dillerinde farklı olduğunu yazar. Buna göre Rusça olanlar Essupı, Ulvoren, Gelnadra, Eyfar, Varuforos, Leantı, Struvun iken Slav dilinle olanlar ise Ostrovuniprax, Néyasit, Vulniprax ve Navrezi'dir.[937]

Rusların Slavlardan farklı oldukları iddiası için yaşam tarzları ile ilgili de bilgiler verilir. Buna göre Slavlar hızlı akan suyun altında yıkanırken Ruslar ise öğleden önce bir leğenin içinde yıkanırdı. Slavlar saçlarını daire şeklinde keserken Ruslar tepelerinde bir perçem bırakarak tıraş olurlardı. Slavlar, askeri köy hayatına ait olan çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşırken Ruslar, askeri kamplarda yaşayıp savaş ganimetiyle geçinirdi. Hatta esir ettikleri kişilerin bir kısmını Hazarlara ve Yahudilere satarlardı.[938]

Rusların Slavlardan farklı olduğu fikrini güçlendirmeye yönelik bu ifadeler aslında bir bakıma doğru bir noktaya işaret eder. Ancak bu farklılık belirtildiği gibi Rusların bölgede yaşayan bağımsız bir topluluk olduğu gerçeğine dayanmaz. Bundan ziyade kuzeyden gelen Slav, Baltık ve Fin-Ogur kavimlerinin yaşadığı bölgelerden geçen ticaret yollarına hâkim olmaya çalışan savaşçı tüccarlar olan, Yunanlıların deyimiyle "Varegler"[939] diye isimlendirilen İskandinav Vikinglerine dayanır.[940] VIII. yüzyıldan X. yüzyıla kadar ticaret, ganimet, toprak, köle ve askeri başarılar için Kuzey Avrupa'dan Güney ve Doğu Avrupa'ya kadar yayılan Vikingler, 750 yılı civarında geldikleri Hazarya'nın kuzey bölgelerinde de aynı amaçlar için faaliyet göstermeye

---

[936] L.N. Gumilev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları,* s. 39-40.
[937] Konstantin Porphyrogenitus, *De Admınıstrando Imperıo,* s. 36-39.
[938] M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi,* s. 488-493. Mesudî, Putperest dediği Ruslar ile Saklabların Hazar melikinin ordusunda yer aldıklarını ve kulları olduklarını yazar. Mesudî, *Murûc ez-Zeheb,* s. 139.
[939] Brutzkus, Hazarların hem kendi hem de yabancıların bütün serseri ücretli askerlerine "Varang" dediklerini ve bu kelimenin Türkçe'deki varmak fiilinin ismi failinden başka bişey olmadığını iddia etmektedir. J. Brutzkus, "Eski Kiev'in Türk-Hazar Meşei", s. 355.
[940] Geoffrey Hoskıng, *Rusya ve Ruslar,* s. 52.

başlamışlardı.[941] Aslında Vikingler, göçebe bir kavim değillerdi ve yerleşik dünyanın belli kültür normlarına sahip kendilerine has bir yapıya aitlerdi.[942]

Bununla birlikte ekonomik kazanımlar Vikingler için en önemli öncelikti. Onları Kuzeybatı Avrupa'dan Doğru Avrupa'ya sürükleyen temel neden de buydu. Bulundukları Kuzey Avrupa coğrafyası (İngiltere, Fransa v.s.) zengin ülkelere sahipti.[943] Fakat muhtemelen siyasi karmaşa ve ticaret konusundaki rekabet, bazı Viking kabilelerini yeni arayışlara itmişti. Bu noktada en iyi alternatiflerden biri "Rus Mezopotamyası" olarak da adlandırılan Yukarı Volga ve Oka Nehri arasındaki bölge idi.[944] Bazı araştırmacılar haklı olarak kuzey steplerinin Vikingler için asıl cezp edici noktasının Abbasi dirhemleri olduğunu ifade ederler.[945] VIII. asrın ikinci yarısından sonra Hazar Kağanlığı güçlü bir toparlanma içerisine girmişti ve ekonomiyi ön plana çıkartan politikalara yönelmişti. Bu dönemde İslâm dünyasında idareyi eline alan Abbasi iktidarının da Hazarlarla savaştan ziyade ticari ilişkiler kurarak bu politikaya eşlik etmesi, ülkenin bir ticaret merkezi haline gelmesini sağlamaya başlamıştı. Bu sayede Avrupa'dan Afrika'ya, Orta Asya'dan Hindistan'a kadar geniş bir coğrafyada geçirliliği bulunan Abbasi parası Hazar ülkesinde de rağbet görmüştü.[946] Ayrıca Abbasi-Hazar ikişkilerinin iyileşmesi ticari yoğunluğunun da artmasını beraberinde getirmişti. O yüzden Vikinglerin Hazar ülkesine gelmesi ve ticaret yolları üzerinde etkin olmaya çalışması tesadüfî değildi.[947]

---

[941] Bu dönemde modern Moskova'nın yakınında yaşayan Vyatichianlar, Hazarlara 'saban' haracı veriyorlardı. Aynı zamanda göçmen çiftçilerden vergi toplayan İtil Bulgarları tarafından kuşatılmışlardı. Diğer göçmenler, 750'den sonra Hazarlar tarafından kurulan düzenli hükümet bölgesi sayesinde korunan bozkırlar bölgesine yakın topraklarda kolonileştiler. David Christian, *A History of Russia Central Asia and Mongolia,* s. 330.

[942] Gwyn Jones, *A History of the Vikings,* Oxford University Pres, London, 1984, s. 255. Vikingler son derece gaddar yağmacılar ve korkusuz kâşifler olarak görülse de, çoğu esasen çiftçi, balıkçı, tüccar, gemici zanaatkâr, nalbant veya marangoz'du. XI. ve XII. yüzyılda yazılmış 'sagalar' (Viking Destanları) Vikinglerin geleneksel yaşam kültürlerine dair ayrıntılı bir aktarım sunar. Bkz. R. Chartrand-K. Durham v.d., *Vikingler,* Çev. Samet Özgüler, Kronik Yayınları, İstanbul, 2020, s. 17.

[943] Vikingler 795-831 yılları arasında İskoçya-İrlanda bölgelerinde egemen güç haline geldiler. Bu bölgeden Danimarka Norveç ve İsveç'e kadar uzandılar. Ayrıca Almanya'dan Fransa'ya kadar da seferler düzenliyorlardı. William Roos, "The Swedish Part in the Viking Expeditions", *The English Historical Review,* Apr., 1892,Vol. 7, No. 26, s. 211.

[944] George Vernadsky, *Rusya Tarihi,* s. 47.

[945] Thomas S. Noonan, "Why the Vikings First Come to Russia", s. 340-346; Altay Tayfur Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*", s. 220.

[946] Thomas S. Noonan, "Fluctuations in Islamic Trade with Eastern Europe during the Viking Age," *Harvard Ukrainian Studies,* 16 (1992): 237–259.

[947] Peter B. Golden, "Peoples of South Russian Steppes", s. 256-284; Janet Martin, *Treasure of the Land of Darkness:The Fur Trade and Its Significance for Medieval Russia,* Cambridge University Press, Cambridge, 1986, s. 5-14.

Daha sonra Varegler olarak ifade edilecek olan İsveçliler, 650'li yıllardan itibaren ticaret yapmak için bugünkü Letonya topraklarına gelmeye başlamışlardı. Bu ticaretin hacmi, yoğunluğu ve ürünleri ile ilgili bilgiler oldukça sınırlıdır.[948] Ancak bu dönemde tek amacın ticaret olduğu anlaşılıyor. Zira koloni kurma, toprak ele geçirme ya da yerli halk ile sıkı ilişkiler kurma gibi amaçları olduğuna dair yazılı ya da arkeolojik veriler neredeyse yok gibidir. Bulunla birlikte Hazar ülkesinde ticaret hacminin artması ve Arap dirhemlerinin yaygınlaşmaya başladığı 750'li yıllarda Vareglerde yavaş yavaş bölgeye ilgi duymaya başladılar. Yaroslavl, Rostov ve Suzdal çevresine yerleşerek mahali Fin-Ogur kabileleri üzerindeki hâkimiyeti Novgorod ve Smolensk'den Slav kabilelerle paylaştılar. Bölgede yapılan kazılar neticesinde İskandinav kültürüne ait olduğu tespit edilen demir tokalar ve kılıçlar gibi çok sayıdaki arkeolojik buluntu bu iddiayı kuvvetlendirmektedir.[949] Varegleri göçe iten sebeplerden biri olan ticaret, İtil ve onun kollarından biri olan Kama nehirlerinde yoğunlaşmıştı. Özelikle Kama'nın İtil ile buluştuğu noktada yoğun bir ticari faaliyet söz konusuydu. Bulgarlar burda kuzeyli halklardan kürk, Balmumu ve bal satın alarak Hazar ülkesine taşıyordu.[950] Vareglerde, kürklerini buraya getirip satarak gümüş dirhemler alıyorlardı.[951]

Zaman içerisinde bu ticaretin kazanımlarından daha fazla faydalanmak için Bizans ile doğrudan ticaret yapabilecekleri bir yol aramaya başladılar. Bu yol, Finlandiya körfezi ve Lagoda gölünden aşağıda Volkov ve Lovat nehirlerine, Batı Dvina Nehri boyunca Karadeniz'e ve oraya akan Dnyeper Nehri'ne uzanmaktaydı. Fakat bu nehir yolu sistemi bazı coğrafi nedenlerden ötürü gemiler için riskler barındırıyordu. Bu yüzden yaklaşık yetmiş km'lik bir kara yolunun kullanılması gerekiyordu. Bu durumda bölgede bulunan yerli Slav haklar ve Fin-Ogur kabileleriyle iyi ilişkilerin geliştirilmesi, ayrıca yolun güvenliği için bölgede bir koloni kurmaları ve yerleşik bir düzen inşa etmelerine ihtiyaçları vardı.[952] Bundan dolayı Varegler, 800 yılı civarında Volkhov Nehri'nin sol yakasında bulunan Staraya Lagoda'da büyük bir koloni kurdular ve buraya yerleştiler.

---

[948] Arkeolojik ve nümizmatik bulgular İsvaçlilerle ilgili neredeyse hiçbir bilgi vermez. W. S. W. Vaux, "On The Dıscovery of Cufıc Coıns In Sweden, And on the Shores of the Baltıc" s. 18.
[949] George Vernadsky, *Rusya Tarihi,* s. 47.
[950] Gerdizî, Rusların ticaret için Bulgar ülkesine geldiğini belirtir. Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri,* s. 87.
[951] Janet Martin, *Treasure of the Land of Darkness:The Fur Trade and Its Significance for Medieval Russia,* s. 5-14; Peter B. Golden, "Peoples of South Russian Steppes", s. 256-284.
[952] Geoffrey Hoskıng, *Rusya ve Ruslar,* s. 53.

Daha sonra Slavların bulunduğu İlmen Gölü havzası ve Oka'ya doğru yavaş yavaş yayılmaya başladılar.[953]

Bu dönemde aslında Rus ismi yaygınlık kazanmaya ve Vareglerle birlikte anılmaya başlanmıştı. Slav boylarının yaşadığı güneye doğru yayılma süreci, bu değişimi beraberinde getirdiği gibi bazı sosyal sonuçlara da neden oldu. Savaşçı kimlikleri ve ticari kabiliyetleri Rus/Vareglerin bölgenin dinamikleri üzerinde aktif bir role sahip olmalarını sağladı. Rus/Vareglere ilişkin en erken faaliyet kayıtları Surojlu Aziz Stephan'ın (biyografisine eklenen) mucizeler listesindeki kaydında bulunur. Kaynağa göre azizin ölümünden birkaç yıl sonra (786'da ölmüştü) Rus/Varegler, Kırım'ın Sugdea (Suruj) şehrine bir saldırı da bulundular.[954] Bir Bizans kaynağı olan eserde, Novgorod Knezi Bravlin'in askerleriyle beraber Kırım yarımadasındaki Kerson'dan Kerç'e kadar savaştıkları, Suruj şehrini muhasara ederek 10 gün boyunca kuşatıkları ve sonunda surları aşarak şehri yağmaladıkları ifade edilir.[955]

Bu saldırı Rus/Varegler için bir atlama eşiğiydi ve Kırım'dan Kerç Boğazı'nı geçerek Tamam yarımadasına ulaşmalarını sağladı. İlk zamanlar Hazarların bölgedeki idaresini kabul ettiler. Fakat bu idarenin düşündükleri kadar askeri bir yeterliliğe sahip olmadıklarını gördükleri zaman, Hazar otoritesini yok saymayı bir sorun olarak görmediler. Rus/Varegler, muhtemelen Tamam yarımadasındaki Tmutarakan'da[956] Hazarlardan ödünç aldıkları "kağan" unvanıyla bir lider seçerek yerel bir güç haline geldiler.[957] Kaynaklarda bu idarenin ne zaman kurulduğu ya da ne kadar etkin olduğuna ilişkin tatmin edici bir bilgi bulunmuyor. Bunun sebebi muhtemelen olayları yazıya

---

[953] Simon Franklin-Jonathan Shepard, *The Emergence of Rus,* s. 66-68; Thomas S. Nooan, "Why the Vikings First Come to Russia", s. 339-340; Altay Tayfur Özcan, *Hazar Kağanlı ve Etrafındaki Dünya*, s. 219. Müellifi bilinmeyen "Mücmelü't-tevârîh" isimli eserde Rusların ilk geldikleri coğrafyanın, çok büyük ve çok küçük olmayan, toprağı rutubetli, havası kötü kokulu, asla hiç kimsenin ulaşmadığı ormanlık ve zahmetli bir yer olduğu belirtilir. Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri,* s. 39.

[954]George Vernadsky, *Rusya Tarihi,* s. 48.

[955] Kaynakta Rus/Vareg lideri Bravlin'in Hıristiyan olduğu yazılır. Bununla birlikte özelikle Rus araştırmacılar arasında ifade edilen seferin tarihiyle ilgili tartışmalar vardır. Bilginin başka bir kaynak eserde olmayışı ve bahsi geçen seferin tam olarak ne zaman yapıldığına dair bir muamanın olması bu tartışmaları körüklemektedir. Geniş bilgi için bkz. Mualla Uydu Yücel, "İlk Rus Yıllığı "Povesti Vremennıh Let"e Göre X. Yüzyılda Rus-Bizans-Türk Münasebetleri", *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına,* Yayın Kurulu, Abdülkerim Özaydın v.d. İstanbul, 2008, s. 209.

[956] Tamam Yarımadasında bulunan bu kent Samkerts olarak da bilinir. Osman Karatay, "Hazarların Musevileşmesine Dair Bir Belge: Kenize Mektubu", s. 9. Şehir, İslâm coğrafyacılarının eserlerinde "Samkarsh el-Yahud" (Yahudilerin şehri), "Samkers" ya da " Samkuş" olarak yer alır. Kevın Alan Brook, *The Jews of Khazaria,* s. 29-30.

[957] George Vernadsky, *Rusya Tarihi,* s. 48.

aktaran Bizans ya da Arap yazarların dikkatini çekecek kadar bir tesir yaratmamış olmalarından kaynaklanıyordu. Fakat sonraki gelişmeler Tamam yarımadasındaki Rus/Vareglerin kuzeyde yer alan asıl kuvvetlerle temas halinde olduklarını ve özelikle Bizans-Hazar arasındaki ticaretten pay kapmak adına faaliyet yürüttüklerini gösterir.[958] Sarkel kalesinin inşasından sonra Rus kağanı Bizans başkentine bir elçilik heyeti göndermiş ve imparatorla antlaşmaya çalışmıştı. Bu teşebbüs muhtemelen Hazarlara karşı Kırım'daki Rus/Vareg varlığını korumak ve Bizans ile ticari ilişkilerde daha etkin olmasını sağlamak içindi.

Rus/VareglerinTamam yarımadasında sahip oldukları stratejik konumları, Bizans ile doğrudan ticaret yapabilecekleri bir güzergâha sahip olmalarını sağladı. İbn Hurdazbih, Rusların Rum diyarına işlenmiş deri, siyah tilki postu kılıç gibi ticari ürünleri götürdüklerinden bahseder.[959] Daha sonra kürk, bal ve balmumu gibi emtiyalar ile köleleri de Bizans topraklarına taşıyacaklardı. Karşılığında da mısır, şarap, ipek ve lüks mallar ile kuzeye dönüyorlardı.[960] İbn Hurdazbih, aynı Rusların Hazar ülkesinden Hazar denizine ulaştıklarını ve orada develere yükledikleri mallarını Bağdat'a kadar götürdüklerini de ekler.[961] Bu sayede Baltık denizinden Karadeniz'e, Hazar denizinin güneyinden Ortadoğu'ya kadar uzanan zengin bir ticaret yolunu hayata geçirmişlerdi.

Rus yıllıklarından olan "Geçmiş Yılların Hikâyesi (Povestivremennıh let)"[962] kayıtlarında Baltık denizi Varyag ismiyle ifade edilir.[963] Bu elbette Vareglerin bu deniz ve aşağısındaki bölgelerde ortaya koydukları etkinlikten kaynaklanıyordu. Bu yüzden Rus/Vareglerin, politik ve ticari alandaki etkinlikleri, Hazarlar tarafından yakın iki tehdit olarak kabul edilmeye başlandı. Bu tehditlere karşı savunma hattı oluşturmak amacı ile Hazar kağanı, aşağı Don ve Donets nehirleri boyunca bir dizi sur yapmaya karar verdi ve

---

[958]Ancak Hebrew'de bulunan 885-886 tarihli Mandgelis belgesinde "Hazar prensi Lordumuz David Tamam'da yaşamaktadır" şeklinde bir ifade yer alır. Eğer bu ifade doğruysa Tamam Yarımadasındaki Hazar hâkimiyetinin devam ettiği Rus/Vareglerin ise yerel bir azınlık olarak adada bulundukları ifade edilebilir. Bölgenin tam olarak Olga döneminde Rusların hâkimiyetine girdiği bilinmektedir. Bkz. Mikhail Zhirohov-David Nicolle, *The Khazars, A Judeo-Turkish Empire on the Steppes 7th-11th Centuries AD,* s. 21.

[959] İbn Hurdazbih, *Yolar veÜlkeler Kitabı,* s. 145.

[960] Geoffrey Hoskıng, *Rusya ve Ruslar,* s. 53.

[961] İbn Hurdazbih, *Yolar* ve *Ülkeler Kitabı,* s. 145.

[962] Geçmiş Yılların Hikâyesi, Kiev'de tertip edilen Yıllık dergilerin ortak ismidir. XII. yüzyılın başına kadar olan olaylarla XIV-XV. yüzyıldaki yıllık dergilerin başlangıç kısımlarını kapsamaktadır. Geçmiş Yılların Hikâyesi'nin Nestor Nüshası; Silvester Nüshası ve 1118 tarihli nüsha olmak üzere üç nüshası bulunur. Mualla Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler,* s. XIV.

[963] Mualla Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler,* s. 80.

Bizanslıların yardımıyla Sarkel kalesini inşaa etti.[964] Bu tahkimatlar sayesinde Hazar Kağanı göçebe kabileler üzerinde denetim sağladığı gibi Tamam yarımadasına yerleşmeye başlayan tüccar Ruslar ile Kuzey Rusları arasındaki bağlantıyı koparan bir pozisyona da sahip oldu.[965] Bu gelişme Rusların arzu etmediği ve oldukça endişe duyduğu bir hamleydi. Bunun üzerine düşmanları Hazarların Bizans imparatoruyla yaptığı müzakerelerin sonuçlarını gören Rus kağanı, 838'de kendi temsilcilerini Konstantinopolis'e göndermeye karar verdi.

Piskopos Prudentius tarafından kaleme alınan Bertiniani Vekayinamesinde 839 yılında "Rhos" isimli bir kavmin Bizans imaparatoru Theophilos tarafından ağırlandığından bahsedilir. Vekayiname, güncel gözlemlenmelere dayanması ve çağdaş bilgilerle desteklenmesinden dolayı tarihçiler tarafından oldukça güvenilir kabul edilir.[966] Ayrıca Rus ismini kullanan ilk yazılı kaynaktır. Vekayiname yazarı, Bizans imparatorunun Rusları tanımadığı için onlara güvenmediğini ve Rus kağanının bu girişimi karşısında soğuk bir tutum sergileyerek onlarla bir barış antlaşması yapmayı reddettiğini yazar. Hatta imparator bir süre için onları alıkoyarak evlerine dönmelerini de engelledi. Ardından Aşağı Tuna'da meydana gelen kargaşayı bahane ederek elçilik heyetinin daha dolambaçlı bir yolla dönmesini istedi ve Frank kralıyla müzakerelerde bulunmak üzere yola çıkan Bizans elçilik heyetiyle birlikte seyahat etmeleri tavsiyesinde bulundu. Aslında Bizans imparatoru kim olduklarını merak ettiği kafileyle ilgili bilgi almak için onları özelikle Frank kralı Dindar Louis'in ülkesine göndermişti.[967] Vekayinamenin anlatımına göre Rus elçilik heyeti 17 Ocak 839 tarihinde Bizans elçisi ile Frankya'nın ingelheim şehrine vardı. Frank kralı Louis bu yabancıları bir süre için alıkoydu ve onların Rus değil aslında İsveçli olduklarını öğrendi.[968] Ne kadar süre

---

[964] Boris Zhivkov, *Khazaria in the Ninth and Tenth Centuries*, Brill Publishing Leiden-Bostan, 2015, s. 201-203; M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 409-415.

[965]George Vernadsky, *Rusya Tarihi*, s. 49.

[966] A.A. Vasiliev'e göre 830-882 yılları arasındaki olayları anlatan vekayiname, üç yazar tarafından kronojik sıralamaya sadık kalınarak ele alınmıştı. Vekayinamenin 830-835 yılları arasındaki olaylar anonim olarak yazılmıştı. 835-861 yıllarını kapsayan ikinci kısım Fransa'daki Troyes Piskoposu Prudentius tarafından kaleme alınmıştı. 861-882 yılları arasındaki üçüncü kısmını ise Reinc Başpiskoposu Hincmar yazmıştı. Ruslardan bahseden ikinci kısmın yazarı Prudentius 846-861 yılları arasında piskoposluk görevini yürütmüştü. Bu yüzden verdiği bilgiler çağdaş ve güvenilir olarak kabul edilmelidir. Alexander A. Vasiliev, *The Russian Attack on Constantinople in 860*, Cambridge, 1946, s. 6.

[967] Imre Boba, *Nomads Northmans and Slavs Eastern Europe in the Ninth Century,* Otto Harrassowıtz-Wıesbaden, 1967, s. 23-24.

[968]Mairin Mitchelle F.R.G.S., *Rusya'nın Denizcilik Tarihi,* Çev. Sermet Gökdeniz, Deniz Basımevi, İstanbul, 1974, s. 34.

tutuldukları bilinmemekle beraber, öyle görülüyor ki sonunda Rusya'ya dönmelerine müsade edildi. Bizans imparatorunun Rus elçilik heyetine karşı sergilediği tavır Rus Kağanı'nı öfkelendirmişti. Rusların 840 civarlarında Karadeniz'in güney kıyısındaki Bizans şehri Amastris'e hücum ettiklerine dair iddialar bulunur.[969] 860 yılında ise Ruslar bu sefer inşa ettikleri bir filo ile Bizans başkentine saldıracaklardı.[970] Böylece kuzeydeki güçlerini ticari alanda ilişki kurdukları Bizans'a karşı göstermeyi başaracaklardı. Bu aynı zamanda bulundukları bölgedeki kabilelerin ve Hazarların da dikkatini çekecekti.

Bundan dolayı Rusların ana merkezinden Karadeniz ve Hazar ülkesine ulaşan güzergâhları üzerinde bulunan Slav ve Fin-Ogur kabileleri, onların sahip olduğu ticari akışın devamlılığı konusunda herhangi bir sorun çıkartmıyorlardı. Hatta bir süre sonra Ruslar bu kabilelerden vergi alacaklardı. İlk Rus yıllığı 859 yılındaki bu değişimi şu şekilde ifade eder: "*Deniz ötesinden (deniz aşırı memleketten) gelen Varyaglar (Varegler) Çudlardan, Slovenlerden, Meryalardan ve bütün Kriviçlerden vergi aldılar; Hazarlar ise Polyanlardan, Severyanlardan ve Vyatiçilerden her ocak (ev) başına bir sicap kürkü ile gümüş para aldılar".*[971]

Bu ifadeler Rus/Vareglerin bölgedeki kabileler üzerinde etkin olmaya başladıklarını göstermesinin yanı sıra ilk kez olarak Hazarların hâkimiyet alanını da daraltmış olabileceklerini gösterir. Zira Rus/Vareglerin vergi aldıkları kabileler muhtemelen onlardan önce vergiyi Hazarlara ödüyorlardı. Hazar Kağanı'nın Rusların bu teşebbüsüne karşı neden harekete geçmediği bilinmiyor. Ancak onların ticari hayatta kattıkları zenginlik ve askeri olarak ulaştıkları güç, Hazar Kağanı'nın kendi ülkesinde egemenliklerini güçlendirmeleri karşısında pasif kalmasına sebep olmuş olabilir.

Bu arada Rus/Vareglere vergi ödeyerek yaşamaya devam eden kabileler bir anda onlara karşı ayaklandılar. Rus yıllığı "*6370 yılı (862) onlar (Fin-Ogur ve slav kabileleri kastediliyor) Varegleri (Normanlar)*[972] *denizin ötesine kovdular, vergi ödemez oldular ve kendi kendilerini idareye başladılar"*[973] demektedir. Belki de bu değişikliğin sebebi

[969]George Vernadsky, *Rusya Tarihi,* s. 49.
[970]Mairin Mitchelle F.R.G.S., *Rusya'nın Denizcilik Tarihi,* s. 35.
[971] Mualla Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler,* s. 87.
[972]Varegler (Viking'ler) savaşçıydı. Norman dilinde vaeringi'den türeyen bu kelime (Rusçası varjagi) kendini kralın himayesine sokan, onda güvenlik (vara) arayan kişi demektir, T, G. Masaryk, *The Spirit of Russia: Studies in History,* Literature and Philosophy, C. I, London, George Allen ve Unwin, 1955, s, 11. Vikingler Bizans ve Doğu Avrupa'da daha ziyade Varyag ismiyle tanınmışlardı.
[973] Mualla Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler,* s. 87.

Hazar Kağanı'nın Rus/Vareglere vergi ödeyen kabileleri kışkırtmasıydı. Olaylardan neredeyse iki yüz yıl kadar sonra eserini kaleme alan yıllık yazarı, bu konuda herhangi bir şey ifade etmediği gibi kısa süre sonra bu kabilelerin aralarındaki antlaşmazlıklardan dolayı kendi istekleriyle Rus/Vareglere başvurduklarını ifade eder.

"*Fakat aralarında kanun ve nizam yoktu, soy soya karşı ayaklandı ve ihtilaf baş gösterdi, birbirleriyle mücadeleye giriştiler. (Bunun uzerine) birbirlerine dediler ki: "Üzerimizde hakimiyet sürecek ve nizam kuracak bir bey arayalım.,, (Böyle konuştuktan sonra) denizi aşarak Vareglere, Rus'lara, gittiler; Cud'ler, Slovenler, Kriviclerve Ves'ler Ruslara dediler ki: 'Memleketimiz büyük ve zengindir,fakat (orada) nizam yoktur, geliniz, hakimiyet sürünüz vebizi idare ediniz,,.' Üç birader (Slavlar ve Finler üzerindehâkimiyet sürmek için) seçildiler ve bütün Rusları alarak geldiler.En büyüğü olan Rurik, Novgorod'da yerleşti; ikinci biraderSineus, Beloozero'da, üçüncü kardeş Truvor da İzborsk'agitti. İşte bu Vareglere nisbetle Rus yurdu Novgorod adınıaldı; Novgorodlular Vareg soyundandırlar, hâlbuki onlar önceleriSloven idiler. İki yıl sonra Sineus ve biraderi Truvoröldüler. Rurik'de hâkimiyeti ele aldı ve şehirleri kendi adamlarıarasında böldü; birine Polotsk, öbürüne Rostov, üçüncü birinede Beloozero'yu verdi. Bu dağlarda Varyaglardan gelenler ile Novgorod'un yerli halkı olan Slovenler'i Polotsk'da; Kriviçileri Rostov'da; Merleri Beloozero'da; Vesler'i de Murom'da oturttu. Muromluların hepsini Rurik yönetti."*[974]

Yazarın ifadeleri Rus/Vareglerin sistematik bir şekilde idari bir birim meydana getirdiklerini gösterir. Ancak dönemin şartları göz önüne alındığında anlatının bazı soruları cevapsız bıraktığı anlaşılıyor. Birincisi uzak bir coğrafyadan gelen Rus/Varegler neden Hazarya'nın kuzey bölgelerinde siyasi bir oluşuma gitme ihtiyacı hissetmişlerdi. Üstelik Rus/Varegler o döneme kadar denizler yoluyla farklı coğrafyalarla temas kurmalarına rağmen böyle bir teşebbüse gerek duymamışlardı. İkincisi ise kendi ülkesinin kuzey hudutlarında güçlü bir siyasi yapı vücut bulmasına rağmen Hazar Kağanı'nın herhangi bir tepkisinden söz edilmiyor olmasıdır.

Birinci sorunun cevabı aslında daha önce değindiğimiz gibi bölgede ticaret hacminin artmasıyla birlikte oluşan zenginliğin Rus/Vareglere cazip gelmesiydi. 750'lerde Rus/Varegler, gelişmeye başlayan Danimarka'daki Hedeby ve İsveç'teki

[974] Mualla Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler,* s. 87.

Birka[975] ticaret şehirleri gibi olan Volkhov Nehri üzerindeki Staraya Ladoga'ya[976] yerleştiler.[977] Burası Volkhov Nehri'nin Ladoga Gölü ve Baltık Gölü'ne erişimini kontrol eden bir noktadaydı. Muhtemelen, Birka ve Hedeby'i de içeren daha büyük bir ticaret ağı olan bir sistemin uzak bir karakolu olarak işlev görüyordu.[978] Rus/Varegler ilk önce Abbasi dirhemi karşılığında ürettikleri ürünlerin bir kısmını güneyden gelen tüccarlara sattılar. Bu süreç Rus/Varegleri ekonomik bakımdan tatmin edici bir güce eriştirdiği için daha fazla bölgeye gelmeye başladılar. Gemileri onarmak için tersaneler, boncuk yapmak için atölyeler kurdular.[979] XI. yüzyılın başlarında, Rus/Vareg tüccarları güneye yöneldi ve Volkhov Nehri'nin güney ucunda İlmen Gölü üzerinde yeni yerleşim yerleri kurdular.[980]

En önemli müstahkemleri, arkeologların Ryurikoyo Gorodlshche veya Riurik kenti olarak bildiği modern Novgorod yakınlarındaki bir yerleşim bölgesiydi.[981] IX. yüzyılın sonlarında Gorodishche önemli bir ticari pazar haline geldi ve birçok Rus/Vareg'in yanı sıra yerel Baltık-Slavik veya Finince konuşan insanlar da buraya yerleşti.[982] Rus/Varegler

---

[975] Modern Stokholm'un batısında bulunan Malar nehri kıyısında kurulan bu şehir, özelikle IX. yüzyılda hızlıca genişleyen ticaret merkezlerinden biri haline geldi. Bu başarı Vikinglerin yeni ticaret kolonileri oluşturma konusunda teşvik etmişti. S. H. Cross, "The Scandinavian Infiltration into Early Russia", *Speculum,* Oct., 1946, Vol. 21, No. 4, s. 505.

[976] Rus yıllığı, IX. yüzyılın ortalarında Rurik'in Staraya Lagoda'ya gelip yerleştiğini haber verir. Ancak yapılan arkeolojik kazılar, bölgenin aslında VIII. yüzyılın ortalarından beri bir yerleşim yeri olduğunu göstermektedir. Sergey L. Kuzmin, "Ladoga in the early middle ages (mid-VIII -early XII centuries)",*Nestor-History,* Retrieved, October 2015,14.

[977]Danimarka krallığı 750-800 yılları arasında güney İsveç'ten Baltık kıyılarına kadar genişleyen bir ticaret havzası meydana getirdi. Daha sonra Sigurd Hiring tüm bölgeyi ele geçirerek bağımsız bir İsveç devletini kurdu. Bu teşebbüsle birlikte siyasi istikrarın olduğu daha geniş pazar payına sahip bir ticaret rotası meyadan geldi. T.D. Kendrick, *A History of the Vikings,* New York, 1930, s. 88-89.

[978]Vareglerin, Staraya Ladoga'yı tercih etmelerinin tek sebebinin doğal suyolu bağlantı hatlarıyla güneye inmelerine imkân tanıyacak bir noktada yer alması olduğu ifade edilir. Peter Sawyer, *The Oxford Illustrated History of the Vikings,* Oxford university Press, 2001, s. 141-142.

[979]Anatolii Nikolaevich Kirpichnikov, "A Viking Period Workshop in Staraya Ladoga, Excavated in 1997" *Forn Vannen, Journal of Swedish Antıqarıan Research,* Fornvännen, 2004(99):3, s. 183-196.

[980]David Christian, *A History of Russia Central Asia and Mongolia,* s. 337.

[981] W. Duczko, *Viking Rus, Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe,* Leiden Brill, 2004, s. 50-59, 101-104; Jonathan Shepard, "The Rhos guests of Louis the Pious; whence and wherefore?" *Early Medieval Europe,* V. 4, s. 48-55.

[982] Bölgedeki kazılarda bir Bizans yöneticisine ait IX. yüzyıldan kalma mührün yanı sıra Rusların 839 yılında ziyaret ettikleri Bizans imparatoru Theophilos'un bastırdığı bakır bir sikke bulunmuştur. Bunlar Hedeby, Ribe, Tisso ve Birka'da bulunan, başka bir yetkiliye ait bakır, sikke ve mühür silsilesinin bir parçasını oluşturur. J. Shepard haklı olarak bu buluntuları Rus ve Bizans elçilerinin o dönemde kuzey sarayları ile kraliyet salonları arasında gidip geldiğinin bir işareti olarak okur. Jonathan Shepard, "The Viking Rus and Byzantıum", *The Viking World,* Edt. Stefan Brinkand Neil Price, Routledge, 2008, s. 497. Dolayısıyla bu kanıtlar ve doğru yorumlamalar bize Rus/Vareglerin bulunduğu merkezin IX. yüzyılın başlarından itibaren Arap tüccarların yanı sıra Bizanslı tacirlerinde uğrak güzergâhlarından biri haline gelmeye başladığını gösterir.

ayrıca daha güneyde, belki Slav ya da Fin dili konuşan topluluklar arasında, Yaroslavl veya Rostov veya Smolensk gibi gelecekteki kasabalara yakın stratejik merkezlere yerleştiler.[983] Böylece Abbasi dirhemlerinin çekici ekonomik katkılarının cezb ettiği Rus/Varegler, Orta Avrupa'nın en bereketli tarım havzalarına sahip Dnyeper ovalarının bulunduğu ve yoğun bir Slav nüfusunun olduğu bölgede yavaş ama etkili bir şekilde yerleşik bir düzen inşa ettiler.

5.3. RUS/VAREGLERİN GÜÇ KAZANMASI VE HAZARLARLA MÜCADELELERİ

Avrupa'daki Viking baskınları onları Arap Müslümanlar dâhil bilmedikleri birçok yeni kültürle tanışmalarını sağlamıştı. Arap topraklarında herhangi bir Viking kolonosi ya da yerleşkesi bulunmasa da biri güneyden diğeri kuzeyden Avrupa'nın keşfine çıkan bu iki farklı kültürün yolları bir noktada kesişmeye başladı. Araplar ve Vikingler arasındaki ilk etkileşimler bugünkü Rusya'nın kuzey steplerinde meydana geldi. Araplar, zaman içerisinde "kuzeyin halkı"[984] olarak tarif ettikleri Vikinglerin ülkesine yönelik ziyarette bulundular. İskandinav ülkeleri özelikle de İsveç'te bulunan kanıtlar, bu çok farklı iki kültür arasında uzun mesafeli değiş-tokuş ticaretinin yapıldığına işaret ediyor.[985]Avrupa'ya baskınlar düzenleyen Vikingiler, o dönem oldukça revaçta olan ve gıpta ile bakılan gümüşe erişim potansiyelinden dolayı Araplarla daha fazla temas kurmaya çalıştılar. Gümüş arayışındaki Viking savaşçıları, Arap dünyası ile yoğun bir ticaret ilişkisi içerisinde olan Kostantinopolis'in, ticaret rotasını keşfederek güzergâha hâkim oldular. Kendilerini zenginleştirme fırsatını değerlendiren Vikingler, baskınlar yoluyla Arap zenginliği ve hazinelerine ulaşmayı öncelikli misyon haline getirdiler.

---

[983]Roman Zakharii, *The Historiography of Normanist and Anti-Normanist theories on the origin of Rus',* Centre for Viking and Medieval Studies The Faculty of Arts, The University of Oslo, Autumn 2002, s. 107.

[984] İber yarımadasından Kuzey Avrupa'ya Baltık denizinden Hazar denizine kadar yayılan ve Müslüman Araplar tarafından "*Majus, Nortmanni, Urduman, Warank"* gibi isimlerle ifade edilen Vikingler, genel olarak "kuzeyin halkı" şeklinde tarif edilmekteydiler. Bkz. Thorir Jonsson Hraundal, *The Rus in Arabic Sources: Cultural Contacts and Identity,* Centre for Medieval Studies University of Bergen, Şubat 2013, s. 6.

[985] Bu konuda en önemli ipucu elbette keşfedilen nümizmatik bulgulardır. Konunun dünya çapında en önde gelen uzamanlarından Noonan, bölgede bulunan Arap sikkelerinin en önemli işaretler olduğuna inanıyor. Bkz. Thomas S. Noonan, *The Islamic World, Russia and the Vikings, 750-900: The Numismatic Evidence*. Aldershot: Ashgate, 1998, s. 2; Thomas S. Noonan "The Relations between Scandinavia and the Southeastern Baltic/Northwestern Russia in the Viking Age," *Journal of Baltic Studies,* 1982, V.13, s. 3.

Ancak kısa süre sonrabarışçıl bir ticaret alışveriş potansiyelinide fark etmeye zorlanacaklardı.

Vikingler, İberya yarımadasına ulaştıklarında zengin Müslüman Araplarla temas kurmalarını sağlayacak yeni bir yolu daha keşfetmişlerdi. İspanya'daki Müslümanlarla ilk temasları 844 yılında meydana geldi. Kırk dört gemiden oluşan bir Viking donanması, halifenin hazinelerini ele geçirmek için saldıraya geçti.[986] Başarılı bir baskın neticesinde Lizbon ve Sevilya[987] şehirleri ele geçirilirken birçok küçük yerleşim yeri de tahrip edildi ve halifenin başkenti Kurtuba dâhi tehdit edildi.[988] Endülüs'lü Müslümanlar yeni baskınlara karşı çabuk toparlanarak güçlü bir kıyı savunması inşa ettiler.[989] Ancak oldukça verimli geçen ilk saldırıdan sonra 859 yılında bu sefer altmış iki gemiden oluşan daha büyük bir donanma ile bölgeye gelen Vikingler, aynı şekilde kazançlı bir baskın daha yapmayı başardılar.[990]Buna karşın, memleketleri olan Britanya'ya döndükleri esnada onları takibe koyulan halifenin donanması tarafından büyük oranda yok edildiler.[991] Böylece baskınlar yoluyla büyük tehdit oluşturanKuzey Avrupa'daki Viking varlığı önemli ölçüde ortadan kaldırıldı.

Vikinglerin uyguladıkları baskın politikası ve karşılaştıkları sonuç, doğuda bulunan ve kaynaklarda "Rus", "Ros", "Rhos" veya "Vareg" şeklinde isimlendirilen Vikinglerin varlığını da bir ölçüde tehdit etti. Buradaki Rus ifadesi aslında İsveçlilerin bir kısmının kendilerine verdikleri bir isimdi.[992] Muhtemelen İsveç'in kıyı bölgesi olan Rosgalen

---

[986]Neil Price, "The Vikings in Spain, North Africa and the Mediterranean," *The Viking World,* edt. Stefan Brink in collaboration with Neil Price London, Routledge, 2008, s. 463.

[987] Endülüslü yazar İbn al-Qûtiyyah, (el-Kurtubi olarak da bilinir ve eserini X. yüzyılın ortalarında yazmış bir tarihçi ve filologtur), Sevilya halkının Vikinglerin gaddarlıkları ve savaş güçleri karşısında çaresiz kaldıklarını belirtir. Amın Tıbı, "The Vıkıngs In Arabıc Sources", *Islamic Studies,* Summer 1996, Vol. 35, No. 2, s. 211.

[988] Bir diğer Endülüslü yazar İbn Hayyan el-Kurtubî (987–1075), Vikingleri "korkunç bir düşman" olarak tanımlar. Amın Tıbı, "The Vıkıngs In Arabıc Sources", s. 211-212.

[989]Else Roesdahl - Anne Kromann, "The Vikings and the Islamic lands," *The Arabian Journey: Danish Connections with the Islamic World over a Thousand Years,"* edt. Kjeld von Folsach, Torben Lundbæk, Peder Mortensen Århus: Prehistoric Museum Moesgård, 1996, s. 12.

[990]Amira K. Bennison, "The Peoples of the North in the Eyes of the Muslims of Umayyad al- Andalus (711-1031)," *Journal of Global History* 2, no. 2, Jul, 2007, s. 171.

[991]Susanne Watts, "From Raiders to Traders: The Viking-Arab Trade Exchange", *Saber and Scroll*, Vol. 4:2, 2015, s. 117. İbn Idhari (1312'de eserini yazmıştı), bu savaş esnasında birçok Viking savaşçısının öldürüldüğü ve 30 tane geminin Müslümanlar tarafından yakıldığı bilgisini verir. Amın Tıbı, "The Vıkıngs In Arabıc Sources", s. 212.

[992] Rus Yıllığı *Povesti Vremennih Let*, Yafes'in ülkesi şeklinde ifade ettiği bir ülkede (Yıllığın giriş kısmında Yafes'in ülkesi kuzey ve batı ülkeleri olarak tarif edilmektedir) yaşayan halklardan bahsederken "Ruslar" ismini de zikretmektedir. Eserin Türkçeye tercümesini yapan Mualla Uydu Yücel, ifade de

isimli bir bölgeden geliyordu.[993] Zaman içerisinde bu ifade Baltık denizinden gelen ve ticaretle uğraşan tüm kesimleri kapsayan genel bir isim halini aldı.[994]Nitekim çağdaş bir kaynak olan Bertiniani Vekayinamesinde Ruslar olarak ifade edilen kavmin İsveçli olduklarını açıkca belirtilmektedir. Ancak "Rus" isminin kökenleriyle ilgili farklı teorilerde bulunmaktadır. Bunlardan biri de Wilhelm Thomsen tarafından geliştirilen ve Adolph Stender-Petersen ve diğerleri tarafından desteklenen görüşe göre ismin muhtemelen Fincedeki *ruotsi* (ya da Almancadaki *Ruderer*) veya bazı Ukrayna prenslerinin adından geldiği ve daha sonra bütün ülkeyi kapsayacak şekilde genişletildiği şeklindedir.[995]Fakat bu görüş dilsel açıdan kabul edilebilir olarak görülse de tarihi bir zemine dayanmamasından dolayı hala çoğu araştırmacı tarafından eleştirel bir şüphe ile karşılanmaktadır.[996] Kelimenin etimolojik olarak İskandinav kökenleri kabul edilmekle birlikte "Ruotsi" teriminin kabul edilebilir makul bir açıklaması daha vardır. Buna göre Finlilerin "kürek çeken adam" manasında kullandığı bu kelime önce İsveçliler tarafından alındı; sonra Slavlar onlardan ve Bizanslılarda Slavlardan aldı. Bu teorinin güçlü yanı ise Rus/Vareglerin gerçekten de kürek çeken denizci bir millet olmasıydı.[997]

Bununla birlikte Vikinglerin yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kadıkları 859-860 tarihinden kısa süre sonra doğudaki Viking varlığı Slav kavimlerinin isyanı neticesinde benzer bir tehlike ile karşı karşıya kalmıştı. Rus yıllığı*Povesti vremennıh let,* Slavların vergi ödedikleri Varegleri 862 yılında denizin ötesine kovduklarını ifade eder.[998]Muhtemelen denizin ötesi olarak ifade edilen bölge Baltık kıyılarının diğer tarafıydı. Ayrıca Slav kavimlerinin bu teşebbüsünün Endülüs ordusunun yaptığı baskından kısa sonra meydana gelmiş olması iki olay arasında güçlü bir ilişki olabileceğini ortaya koyar. Bununla birlikte İsveçli tüccarların önderlik ettiği

---

kastedilen Rusların, Slavların en eski komşuları olan Litavların aşağı Neimen ve Vistül arasında yaşayan bir boyu olduğunu belirtir. Mualla Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler,* s. 128.

[993]Peter B. Golden, "Rus", *IA,* Leıden, 1995, Vol. VIII, s. 618.

[994] Simon Franklin-Jonathan Shepard, "The Emergence of Rus", s. 28; W. Duczko, "Viking Rus", s. 10; Altay Tayfur Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*, s. 240. 839 yılında Rus ismi ve varlığından bahseden Bertiniani Vekayinamesi ve 840 yılında İbn Hurdazbih'in kaleme aldığı eserinde aynı şekilde Rus isminden bahsetmeleri bu ifadenin hem doğu da hem de batıda yaygın şekilde yerleştiğini ve kabul gördüğünü gösterir. Ayrıca Artamonov, Normanların Rusya bölgesini uzun süre Slavyan toprakları olarak gördüklerini ve bu yüzden de Novgorad bölgesinden sonra geldikleri Kiev topraklarına "Rusya" ismi verildiğini belirtir. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi,* s. 378.

[995] Walther Kırchner, *A History of Russia,* s. 9.

[996] Nicholas V. Rıasonovsky-Mark D. Steınberg, *Rusya Tarihi,* s. 21.

[997] Serhii Plokhy, *Avrupa'nın KapılarıUkrayna Tarihi,* Çev. Gözde Erdoğan, Emre Güler, Malhun Deniz Yıldız, Felyesof Yayınları, İstanbul, 2017, s. 35.

[998] Mualla Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler,* s. 87.

Rus/Vareglerin Vikinglerden ayrıştığı önemli bir nokta söz konusuydu. Kuzey Avrupa'da faaliyet yürüten Vikingler, her ne kadar Danimarka ve İsveç'te ticaret şehirleri kurmuş olsalarda en öne çıkan ekonomik faaliyet alanları halaAvrupa'nın içlerine ya da güneyine yaptıkları baskınlar ve yağma yoluyla elde ettikleri ganimetlerdi.[999] Buna karşın günümüzdeki Finlandiya ve İsveç bölgesine yerleşmiş bulunan Rus/Varegler, başta Arap tüccarlar olmak üzere Bulgarlar, Hazarlar ve Bizanslılar ile güçlü ekonomik ilişkiler kurmaya başlamışlardı. İbn Rüsteh, Rusların[1000]gayrimenküllere, köylere ve tarım yapacakları arazilere sahip olmasalarda Sakalibe'den[1001] kişileri ele geçirerek köle olarak pazarladıklarını, samur, sincap ve derisi kıymetli hayvanların derilerini sattıklarını ve temiz giyinimli olarak sürekli ticaretle uğraşıp gümüş ve altın kazandıklarını ifade eder.[1002]Dolayısıyla Rus/Varegler ticaret yoluyla elde ettikleri iktisadi kazanımın yağma yöntemiyle ele geçirilen ganimetten daha kazançlı ve güvenilir bir yöntem olduğunu keşfetmişlerdi. Ayrıca ticareti ön plana çıkartan yapısal eylemleri neticesinde, bölgedeki Fin-Ogur kavimleri ve Slav kabileleri ile de ekonomik çıkarlara dayalı bir işbirliği geliştirmişlerdi. Bu sayede hem ticari alanda öne çıkan merkezlerden biri olmuşlardı hemde bölgede yerleşik bir düzen kurma imkânına erişmişlerdi. Dolayısıyla Rus/Varegler, Arap sikkelerinin cazip çekiciliği karşısında Vikinglerin geleneksel yaşam biçimi olan baskın ve yağma geleneğini kısmi ölçüde terk ederek ticaretin merkezde olduğu yeni bir yaşam kültürünü inşa ettiler. Nitekim Hazar kağanlığı ve Rus/Vareglerin egemen ekonomik güç oldukları kuzey bölgelerinde 860-870 yıllarına ait yoğun bir sikke varlığı göze çarpmaktadır.[1003]Bu aynı zamanda hareketli bir ticari sirkülâsyonunun sürekliliğini koruduğunu da gösterir. Bu yüzden de Slav kavimleri ve Hazar gücüne

---

[999]Gareth Williams, bu konuda farklı bir tablo ortaya koymaya çalışır. Yazara göre Vikinglerin sadece küçük bir kısmı aslında savaşçıydı. Geri kalanların büyük çoğunlu ticaret, zanaat ve tarım gibi çeşitli iş kollarıyla meşgul olan, kültürel yönden belli bir ivme kazanmış bir halktı. Özelikle 1960-70'lerde yapılan kazılar neticesinde bu düşüncenin daha da güçlendiğini altını çizen yazar az sayıda ki pagan Viking savaşçısının yaptığı baskınların Hrıstiyan din adamları tarafından abartılı bir süslemeyle aktarılmasından dolayı Vikinglerin yanlış tanındığını savunur. Gareth Williams, "Raiding and Warfare", *The Viking World,* edt. Stefan Brink in collaboration with Neil Price London, Routledge, 2008, s. 193.

[1000]Ramazan Şeşen buradaki "Ruslar" ifadesiyle aslında Vikinglerin kastedildiğini yazar. Ramazan Şeşen, İ*slâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri,* s. 39.

[1001] İslâm coğrafyacılarının sık sık ifade ettikleri "Sakalibe" kavramının aslında başta merkez Avrupa'da olmak üzere doğusunda ve batısında geniş bir alana yayılmış olan tüm Slav kabilelerini kapsayan genel bir ifade olduğu kabul görmektedir. Naseem Ahmed, "Volga-Ural Region in the 10th Century A.D: A Study of the Emergance of Islam, Social Milieu, Trade Activities and Relations with the Abbasid Caliphate", Islamıc Cıvılısatıon in Volga-Ural Regıon", *Proceedings of the Second Internatıonal Symposium,* İstanbul, 2008, s. 80.

[1002] İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefise,* s.163-164.

[1003] Thomas S. Noonan, "Fluctuations in İslamic Trade", 250.

rağmen Rus/Varegler bu iktisadi cazibe ve gücün sayesinde bölge de tutunmayı başaracaklardı.

5.4. RUS/VAREGLERİN 860 YILINDA KOSTANTİNOPOLİS'E SALDIRISI VE SONUÇLARI

Rus/Vareglerin geleneksel savaşçı karakterlerinden uzaklaşaraktüccar kimlikleriyle bağdaşacak uysal birpolitika izlediklerini düşünmek yanıltıcı olur. Rus yıllıkları ve Bizans kaynaklarına yansıyan bilgiler bize Rus/Vareglerin ticareti öncelikli ekonomik kazanç yöntemi olarak benimsemelerine rağmen bu kazanımlarını korumak ve geliştirmek için gerektiğinde savaşmaktan geri durmadıklarını gösterir. 860 yılında Kostantinopolis'e yaptıkları saldırı bu yönde öne çıkan eylemlerinden biri oldu. 1894 yılında bulunan ve Belçikalı Franz Cumont tarafından yayımlanan kısa ve isimsiz bir kroniğe göre Rus/Varegler, 860 yılının Haziran ayının 18. gününde 200 gemiyle Konstantinopolis'i kuşatma altına almışlardı.[1004]Olayın tanıklarından Patrik Photios (820-891) bir "yıldırım gibi" şehre indiklerini söylediği Rus/Vareglerin birkaç hafta süren saldırıları esnasında şehrin dışındaki banliyöleri ve sahil şeridindeki yerleşimleri korkunç bir kıyım ile yağmaladıklarını ve "muazzam bir zenginlik"elde ettiklerini belirtir.[1005]Photios, saldırganların gemileriyle surları aştıklarını, "sanki şehri kılıçtan geçirmekle tehdit edercesine" kılıçlarını kaldırdıklarını anlatır.[1006]Şehrin muhafızları bu yeni düşmanları karşısında aciz kalmışlardı ve onları koruyan tek şey aşılmayacak kadar sağlam duran müstahkem şehir surlarıydı. İmparator kuvvetleri başında Anadolu'da savaşıyordu ve donanması Ege-Akdeniz sullarında seyir halindeydi. Üstelik kuzeyden bir donanma saldırısını kesinlikle beklemiyorlardı.[1007]

Shepard, bu saldırganların Rus kağanının klavuzluk ve lojistik destek sağladığı Viking kuvvetlerinden meydana geldiği yorumunda bulunur.[1008]Bu muhtemel olasılığa rağmen Rus kağanının güçlü ticari ilişkiler içerisinde olduğu Bizans imparatorluğuna karşı neden böyle bir saldırıyı organize ettiği sorusunun kaynaklara yansıyan bir cevabı

[1004] Alexander A. Vasılıev, *History of Byzantıne Empıre 324-1453,* Madıson, 1952, s. 278.
[1005] F. Donald Rogan, *The Vikings in History,* 2005, s. 172-173.
[1006] Cyrill Mango, *The Homilies of Photius, Patriarch of constantinople,* Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1958, 101.
[1007] Serhii Plokhy, *Avrupa'nın Kapıları Ukrayna Tarihi,* s. 34.
[1008] Jonathan Shepard, "The Viking Rus and Byzantıum", s. 497.

bulunmaz.[1009]Fakat bazı araştırmacılara göre saldırının yapılmasının temel sebebi Sarkel kalesinin inşa edilmesiydi.[1010] Bilindiği üzere kalenin yapılmasında Bizans'ın katkısı söz konusuydu ve Rus/Vareglerin güneydeki varlığı ile ticaretteki payını sınırlandırıyordu. Buna karşın Sarkel'in asıl idarecileri Hazarlardı ve bölgeyi onlar kontrol ediyorlardı. Dolayısıyla Sarkel kalesinin varlığından ötürü ortaya çıkan sonuçlara yönelik bir tepki saldırısı yapılacaksa bu Bizans'tan ziyade Hazarlara yönelik olmalıydı. Bu yüzden de Sarkel teorisinin göz ardı edilmesi gerekir. Bununla birlikte Rus kağanının Hazarlar gibi Bizans ile eşit bir statüye sahip olarak güçlü ilişkiler geliştirmek için askeri anlandaki kabiliyetlerini ve sahip olduğu gücün büyüklüğünü göstermek adınabu saldırı planını hayatta geçirdiği şeklinde bir değerlendirme yapılabilir.[1011]

Nitekim şehre saldıran Rus/Varegler, Kostantinopolis gibi bir kentin surlarını aşamayacaklarını elbette biliyorlardı. Ancak büyük bir ganimet toplama amacına ulaşmışlardı. Bu dönemde Abbasi halifeleriyle problemler yaşayan, Thomas adlı Slav kökenli bir komutanının başlattığı iç isyan ve sonuçlarıyla uğraşan ve dini alandaki çatışmalarla büyük güç kaybeden Bizans imparatoru, III. Michael (842-867)[1012] Rus/Vareglerin yıkıcı saldırısı karşısında gerektiği gibi bir karşılık verememişti. Rus kağanı muhtemelen Bizans'ın içinde bulunduğu bu karmaşanın farkındaydı ve zekice bir hamle ile hem ganimet arayışı içerisinde olan Rus/Varegleri sefer için donattı hemde Bizans imparatoruna gözdağı vererek siyasi ve ticari alanlarda imtiyazlar sağlamayı tasarladı.[1013] Sonraki gelişmeler kağanın bu tasarısının umduğu şekilde bir karşılık bulmadığını gösterir. Bu belki de Kostantinopolis'e saldıran donanmanın dönüş yolunda

---

[1009]Phutios, önemsiz ve kölelerle aynı seviyede olduğunu söylediği Rus/Vareglerin şöhret kazanmak için bu saldırıyı yaptıklarını söyler: "(*Bize saldırıncaya kadar) adı olmayan (bu) halk; bilinmeyen, ama bize saldırmasıyla birlikte bir ad alan; öenmsizken önemli hale gelen; aşağılanmış ve yoksulken göz kamaştırıcı ganimet ve önemli miktarda servet elde eden (bu) halk; bizden uzaklarda bir yerde yaşayan…"* M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi,* s. 471.

[1010]Serhii Plokhy, *Avrupa'nın Kapıları Ukrayna Tarihi,* s. 34. Vernadsky, Kostantinopolis saldırısını Kırım'a yerleşmiş bulunan Rus/Vareglerin Macar müttefikleriyle birlikte gerçekleştirdiklerini iddia eder. George Vernadsky, *Rusya Tarihi,* s. 51.

[1011] Vasılıev Rus/Vareg saldırısının Bizans'ın Kerson'u ele geçirip Kırım yarımadasına hâkim olmasıyla ilgili olabileceğini belirtir. Alexander A. Vasılıev, *The Russıan Attack on Constantinople in 860,*s. 173-175.

[1012] Bizans'ın Amorian hanedanlığı olarak ifade edilen bu döneminde içinde bulunduğu siyasi ve sosyal sorunların genel bir özeti için bkz. Alexander A. Vasılıev, *History of Byzantıne Empıre 324-1453,* s. 271-291;Radi Dikici, *The History of the Byzantine Empire,* Translated by Aysel Hacır, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2015, s. 238-260.

[1013] Artamonov'da saldırının basit bir yağma seferi olmadığını aksine siyasi amaçlar taşıdığını ve sonraki diğer seferler gibi Rusya'nın Bizans'la olan ticari çıkarlarıyla bağlantılı olduğunu düşünür. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi,* s. 471.

fırtınaya yakalanarak büyük ölçüde yok olmasıyla ilgiydi.[1014] Zira imparator yok olan bir donanmanın şehrine bir daha saldıramayacağını ön görerek Rus/Vareglere gerektiği kadar bir ihtimam göstermemiş olabilir. Fakat bu saldırının, Bizans dünyasında Rus kağanının tehlikeli ve tehditkâr bir rakip olarakkarşılık bulmasında katkı sağladığı muhakaktır.

Nitekim aynı dönemde yaşanan ilginç bir gelişme Bizans imparatorunun dolaylı şekilde Rus/Vareg tehlikesini önlemeye yönelik bir faaliyet yürütmüş olabileceğini gösterir. Bizans kaynaklarında yer alan bir bilgiye göre saldırının gerçekleştiği yıl Hazarlardan bir elçilik heyeti Bizans imparatoruna gelerek Hazarların Yahudiliği ya da Müslümanlığı benimsemelerini isteyen din adamlarına karşılık Bizans'ın kendilerine Hrıstiyan inancının öğretilerini anlatmaları için ülkelerine bir heyet gönderilmesini talep etmişlerdi. Bunun üzerine Bizans imparatorunun Constantin-Kirill başkanlığındaki bir heyeti Hazarlara Hrıstiyanlığı öğretmek için gönderdiği ifade edilir.[1015]Heyetin yolculuğu ve faaliyetleriyle ilgili bilgileri daha önce Hazarların Yahudiliği kabul etmesi bağlamında ele almıştık. O süreçte aslında heyetin Hrıstiyanlık tezlerini savunmak ve Ortodoksluk inancını yaygınlaştırmak adına başarılı bir sonuç elde etmediğini ifade etmiştik. Dolayısıyla konuyu ortaya çıkan sonuç üzerinden ele aldığımızda heyetin Hazarların talebi üzerine yola çıktığı ihtimali oldukça zayıf kalıyor. Zira Ortadoks Hrıstiyanlığı geniş kitlelere ulaştırma konusunda en başarılı misyonerlerden kabul edilen Constantin ve

---

[1014]İlk Rus Yıllığı *Povesti Vremennıh Let'*te bu durum şu sözlerle aktarılır: *"Mikhail'in Çarlığının 14. Yılında Askold ve Dir askerleriyle Grekya'ya gittiler. Çar bu sırada Agaryanlar (Araplar) üzerine sefere gitmişti. Psikopos ona "Ruslar, Çargrad'a sefere gidiyorlar" diye haber gönderdiğinde o, kara nehre gitmişti. Çar hemen geri döndü. Bunlar (Ruslar) sudan karaya çıkarak, pek çok Hrıstiyanı öldürdüler ve Çargrad'a iki gemi gönderdiler (şehri kuşattılar). Çar Mikhail şehre güçlükle geldi ve piskopos Fotin (Photius) ile birlikte Kutsal Meryem Ana'nın ikonasını ilahilerle getirdiler ve onun toprağını denizde suya batırdılar. Bu sırada büyük bir sessizlik oldu. Deniz sakindi ancak birden bire rüzgârla birlikte güçlü bir fırtına çıktı ve büyük bir dalga Rus gemilerini süpürdü ve kıyıya doğru yatırarak paramparça etti. Onlardan çok azı bu felaketten kaçıp evlerine dönmeyi başardılar."* Mualla Uydu Yücel, "İlk Rus Yıllığı "Povesti Vremennıh Let"e Göre X. Yüzyılda Rus-Bizans-Türk Münasebetleri", s. 211; Jonathan Shepard, "The Viking Rus and Byzantıum", s. 497.

[1015]Konstantinos Nıchorıtıs, "Saınt Methodıus As The Carrıer of The Byzantıne Tradıtıon In The Slavıc World (The Multıdımensıonal Work of St Methodıus For The Enlıghtenment of The Slavs)", *Orbıs Lıngıarum,* Vol, 17, Issue, 1, s. 59. Constantin'in hayatının anlatıldığı bir eserde bu olay şu şekilde aktarılıyordu: "*Tsar'a Hazarlardan elçi geldi ve dediler ki "Her şeyin üzerindeki tek bir Tanrı'nın olduğuna inanıyor ve ona doğuya (doğru) tapınıyoruz. (Ayrıca) Diğer farklı inançları da tutuyoruz. Yahudiler kendi dinlerini kabul etmemizi istiyorlar. Sarasinler ise diğer taraftan barış önerip pek çok hediyeler (gönderiyorlar) ve kendi dinlerini önererek bizim dinimiz diğer inançların tamamından daha iyidir diyorlar. Sizin ülkenizle dostluğumuz ve sevgimizin varlığından, dininizin yüceliği ve ülkenizin Tanrı tarafından tutulmasından ötürü size geldik. Sizden bilgili insanlar (göndermenizi) rica ediyoruz ki Yahudileri ve Müslümanları yensin ve sizin dininizi kabul edelim".* Altay Tayfur Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya,* s. 249.

Kirill, Hazar ülkesinde çok zayıf bir etki yaratmışlardı.[1016] Ancak Slav halkları ve Rus/Varegler üzerindeki tesirleri daha güçlü bir şekilde karşılık bulmuştu. O yüzden heyetin aslında Hazarların talebinden ziyade Kostantinopolis'e saldıran Rus/Varegleri dini açıdan etki altına almak ya da onlara karşı mütefik bulmak amacıyla imparator tarafından gönderildiğini düşünmek daha olası görünüyor.[1017]

Nitekim Rus/Vareg saldırısını bir vahşet tablosu şeklinde sunan Patrik Photius, yedi yıl sonra (867) meşhur Rhos'un "bir psikopos ve rahip" sahibi olmasıyla övünecekti.[1018]Dini yeterliliğinden ziyade politik destekçileri sayesinde Kostantinopolis patriği olduğu için[1019]Photius'u bir politikacı vasfıyla ele almak daha doğru olur. Bu bakımdan ortaya koyduğu tutum aslında Bizans cephesinin Rus/Vareg tehlikesine karşı Ortodoks Hıristiyanlığı önleyici bir tedbir aracı olarak kullandığını ifade edebiliriz.[1020]Nitekim Askold ve Dir'in 867 ylında yaptıkları ikinci Kostantinopolis seferinin başarısız olması[1021]belki de bu politikanın yarattığı bir sonuçtu. Ayrıca Constantin-Kirill heyetinin bölgedeki kalabalık Slav kavimlerini etkilemek ve Ortodoksluğun merkezi Bizans'ın etki alanına dâhil etmek için Kiril alfabesini icat etmeleri de yine bu bağlam üzerinden değerlendirilebilir.[1022]Zira kuzeydeki Rus/Varegler ile Bizans arasında yaşayan kalabalık Slav kabilelerinin Hıristiyanlığı kabul etmesi

---

[1016] Anlatıya göre Constantin, Hazar Hakanı'nın huzurunda bir Müslüman ve Yahudi din adamıyla girdiği münazarada galip gelmesine rağmen hükümdarın tevecühünü kazanamadı. Bu yüzden Hrıstiyanlık Hazarlar arasında yaygınlaşamadı. George Vernadsky, *Byzantıum and Southern Russia,* s. 72-86.

[1017] Bazı araştırmacılar bu ve benzeri iddiaları ciddi şekilde tartışmaya açmaktadır. Bkz. M. Whittow, *The Making of Orthodox Byzantıum 600-1025,* Macmillan Press, London, 1996, s. 239. Majeska bu fikrin bir olasılıktan daha öteye dayandığını ve imparatorun heyeti tamamen bu amaçla gönderdiğini düşünür. George Majeska, "Rus' and the Byzantine Empire", *A Companıon Russian History,* Edited By, Abbott Gleason, 2009, Blackwell Publishing, s. 52. Obolensky'de aynı kanaatti taşımaktadır. Dimitri Obolensky, *Byzantıum and the Slavs,* St. Vladimir's Seminary Press, 1994,s. 245.

[1018] Jonathan Shepard, "The Viking Rus and Byzantıum", s. 498. Patrik Photius 867 yılında yazdığı bir mektupta: "zalim, kana susamış ve aynı zamanda pagan bir kavim olan Rusların artık yavaş yavaş Hıristiyan olmaya başladıklarını ve imparatorun koruması altına girerek şimdiye kadar yaptıkları hırsızlık ve haddini bilmez davranışlara son verdiklerini" belirtmektedir. Birsel Küçüksipahioğlu, "IX-X. Yüzyıllarda Bizans-Rus İlişkileri", *Kafkas Dosyası,* İstanbul, 2006, s. 2.

[1019] Photius, kilise hiyerarşisi içerisinde bulunmamasına rağmen siyasi arenadaki yakınlarının etkisiyle imparator tarafından patriklik görevine getirilmişti. "Photius", *The Oxford dictionary of the Christian church,* ed. F. L., Cross, New York: Oxford University Press, 2005; Alexander A. Vasılıev, *The Russıan Attack on Constantinople in 860,* s. 90-94. Bu yüzden bir din adamından ziyade bir politikacı olarak görmek ve görüşlerini bu bakımdan değerlendirmek daha doğru olur.

[1020] Photius'un, Rus/Vareg tehlikesini önlemek için bu putperest kavmin Hrıstiyanlaştırılması ve Bizans nüfuz alanının içerisine alınmasını istediği belirtilir.Birsel Küçüksipahioğlu, "IX-X. Yüzyıllarda Bizans-Rus İlişkileri", s. 2.

[1021]Mairin Mitchelle F.R.G.S., *Rusya'nın Denizcilik Tarihi,* s. 35.

[1022] Bu konuda yapılan tartışmalar için bkz.Ildar Garipzanov and Oleksiy Tolochko, *Early Christianity on the Way from the Varangians to the Greeks,* Kiev, 2011, s. 10-16.

durumunda Rus/Vareg saldırılarına karşı dirençli bir setgörevi üstlenmeleri ya da sadık bir müttefik olarak Bizans'a destek olmaları mümkündü.[1023]Yine Bizans sarayının Rus/Vareg saldırılarını önlemek için Hazar kağanını Hrıstiyanlığa ikna etmek ve bu sayede ülkede Ortodoksluğu yaygınlaştırarak Rus/Vareg tehdidini önlemeye çalıştığı şeklinde bir yorumdada bulunulabilir.[1024]

Öte yandan Rus kağanı bu saldırısını aynı zamanda bölgesindeki kabilelere ve Hazarlara karşı güç gösterisine dönüşecek bir propaganda aracı olarak da kullanmış olabilir. Bu belki de hesaplarında olmayan bir şeydi; fakat dolaylı şekilde bir etki yaratmış olması kaçınılmazdır. Daha önce Rus yıllığı *Povest Vremennıh Let'*ın anlatımında Slav kabilelerinin Rus/Vareglere önce isyan ettiğini ancak kısa süre sonra Rurik'in liderliğini talep ettiklerine değinmiştik.[1025] Eğer Slav kabilelerinin isyanı Kostantinopolis seferinden önce gerçekleşmişse Rus kağanının bu sefer neticesinde otoritesine karşı çıkan kabilelere karşı da gözdağı vermeyi planladığını düşünebiliriz. Nitekim Kostantinopolis seferinden kısa süre sonra isyancı Slav kabileleri bu sefer kendi istekleriyle Rus/Vareglere başvurarak kendilerini yönetmelerini isteyeceklerdi (belki de Rus yıllığının anlatımı doğru değildi ve sefer neticesinde güç kazanan Rus/Varegler kendi kuvvetleriyle Slav kabilelerini zorla denetimleri altına almışlardı). Böylece Rus kağanı, Kostantinopolis seferi neticesinde Bizans'a karşı güçlü bir kuvvete sahip olduğunu gösterdiği gibi Slav kabilelerini de etkilemeyi başaracaktı. Bu sayede hem Bizans ile sonraki dönemlerde ilişkilerini güçlendirerek daha zengin bir ticaret ağı kurdu hem de Slav kabilelerini yeniden denetimi altına almak suretiyle vergilerini aldı ve otoritesini güçlendirdi. Dolayısıyla Rus kağanı siyasi ve ekonomik kazanımları için gerektiğinde savaşmaktan geri durmamıştı.[1026] Ancak bu seferden de anlaşıldığı üzere savaşı, salt bir yağma ve ganimet hedefini gerçekleştirmekten ziyade politik ve iktisadi çıkarlarına hizmet edecek bir araç olarak kullanmıştı.

[1023] Slav kavimleri Hrıstiyanlığı kabul ettikten sonra Constantin ve Krill'i aziz ilan etmişlerdi. Ayrıca Slavların öğretmeni ya da Bulagarların babası gibi çeşitli övgü dolu sıfatlarda vermişlerdi. Bu konudaki genel değerlendirmeler için bkz. Slavia Barlieva, "The Cult of Saints Cyril and Methodius: The Phenomenon of Shared Identity in the Slavic World",*Rewriting Holiness: Reconfiguring Vitae, Re-signifying Cults*. Edited by Madeleine Gray (King's College London Medieval Studies), 2017, s. 229-239.

[1024] A. Poppe, "The Christianization and Ecclesiastical Structure of Kyivan Rus' to 1300", *Harvard Ukranian Studies*, Vol. 21/3-4, 1997, s. 312.

[1025] Mualla Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler,* s. 87.

[1026]İslâm coğrafyacıları Rus/Vareglerin savaşçı kimlikleri konusunda bazı ipuçları verirler. İbn Rüsteh, Ruslardan bahsederken bir babanın oğluna sadece kılıcını miras bıraktığını ve bu kılıçla hayatını kazanmasını istediğini ifade eder. İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefise,* s.163.

Saldırının yapıldığı Haziran ayı bir başka önemli Bizans kaynağında verilen bilgilerle uyumluluk göstermesi bakımından önemlidir. Saldırı tarihinden yaklaşık bir asır sonra eserini kaleme alan Bizans İmparatoru Konstantin, Rusların geleneksel olarak bu ay içerisinde barışçıl amaçlarla ya da ticaret veya savaş nedeniyle sefere çıktıklarını kaydeder. Kostantinopolis'e ulaşmak için Kiev'den Dnyeper yoluyla çıkarak zor ve tehlikeli bir yolculuk sonrası şehre ulaştıklarını belirtir. Konstantin, yolculuk esnasında ortaya çıkan tehlike ve zorlukları bölgede sürekli saldırılarda bulunan Peçeneklere bağlar.[1027] Fakat saldırının yapıldığı dönemde Peçenekler henüz Dnyeper'in kıyılarına yerleşmemişlerdi.[1028] Ayrıca Hazarlada baştan beri bu güzergâh üzerinde etkin bir askeri güç bulundurmaya gerek duymamışlardı.[1029] Bu yüzden Rus/Vareglerin seferi, sorunsuz bir yolculuğun ardından kuzey tarafından kolayca Kostantinopolis'e ulaşmalarıyla sonuçlanmıştı.

5.5. KİEV ŞEHRİNİN KURULMASI VE RUS/VAREGLERİN SİYASİ BİR GÜÇ HALİNE GELMELERİ

860 yılındaki saldırının dikkat çeken bir diğer gelişmesi ise saldırı filosunu Askold ve Dir'in yönettikleri şeklinde bir yaklaşımın bulunmasıdır. Saldırı ile ilgili ayrıntılı bilgiler veren Patrik Photius bu isimleri zikretmese de İlk Rus yıllığında bu konuyla ilgili bir ipucu bulunur. Yıllığın anlatımına göre boyarlardan - yani zengin tüccar sınıfından gelen ve arazi sahibi yüksek tabakadaki kişilerden olan - Askold ve Dir isimli aynı aileden olmayan iki kişi diğer boyarlarla birlikteİstanbul'a gitmek için Rurik'ten izin almışlardı.[1030] Yıllık yazarının ifadesi 866 yılına işaret etse de Askold[1031] ve Dir'in[1032] bu saldırıyı komuta ettiklerini düşünmek olası görünmektedir. Bu kişiler Rus/Vareg

[1027] Konstantin Porphyrogenitus, *De Administrando İmperio*, s. 36-40

[1028] Peçenekler IX. yüzyılın sonlarına doğru Oğuzlarla yaşadıkları çatışmalar neticesinde İtil ve Yayık arasındaki yurtlarından batıya göç etmek zorunda kalmışlardı. Bkz. Akdes Nimet Kurat, "Peçeneklere Dair Araştırmalar", *Türkiyat Mecmuası*, 1936, C. 5, s. 105-118; Andre Rona Tas, *Hungarians And Europe in the Early Middle Ages*, Central European University Press, 1999, s. 330-331.

[1029] Alexander A. Vasılıev, *The Russıan Attack on Constantinople in 860,* s. 183.

[1030] Mualla Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s. 88.

[1031] J. Brutzkus, Askold isminin Hazar Türkçesine dayandığını ve VI. yüzyıldan beri Hazarlarda kullanılan Es-Kölçi (Deniz-beyi) manasına geldiğini iddia etmektedir. Ayrıca Rusların Hazarların ücretli askerleri olmasından dolayı Askold'un Hazarlar tarafından kasten Don, Kerç boğazı veya Dnyeper ağzında bırakılmış olmasının muhtemel olduğunu belirtir. J. Brutzkus, "The Khazars and Kievan Rus", in the Russian magazine of New York City, *Novoselye,* 1943, no. 6, s. 79.

[1032]Mesudî, Slavlardan bahsederken ilk krallarının Dir olduğu şeklinde bir ifade kullanır: "*Saklab hükümdarlarından ilki Kral Dir'dir. Onun geniş şehirleri ve birçok mamuresi (büyük ve kalabalık orduları) vardır. Müslüman tacirler onun başkentine çeşitli mallar getirirler."* Mesudi, *Murûc ez-Zeheb*, s. 189.

kökenliydiler ve Rurik ile birlikte hareket etmekteydiler. Hatta İsveçli soylu Olof von Dalin'e göre Askold'un gerçek ismi Asleik Bjornson'du ve İsveç'in efsanevi Viking kralı Ragnar Lodbrok'un (815-830) torunu ve Björn Ironside'nin oğluydu.[1033]

Rus Yıllığı yola çıkan Askold ve Dir için devamında "*Özi boyunca gittiler ve dağda küçük bir şehir (şehircik) gördüler ve 'Bu kimin şehri' diye sordular. Orada yaşayanlar şöyle cevap verdiler: 'Bu şehri Kiy, Şek ve Horiv adlarındaki üç kardeş kurdular ve (sonra) vefat ettiler, biz ise onların neslindeniz ve (burada) oturuyoruz. Kozarlara da (Hazarlar) vergi veriyoruz'. Askold ve Dir bu şehirde kaldılar ve yanlarına pek çok Vrayag toplayarak Polyan[1034] topraklarını yönetmeye başladılar. Rurik ise bu zamanda Novgorod'da Knyazlık yapıyordu*" demektedir.[1035]Birkaç cümleden oluşan bu paragraf, Rus/Vareglerin güneye doğru yayılmalarını, ilk siyasi faaliyet teşebbüslerini ve Hazar otoritesine karşı ilk politik eylemlerini nerede ve ne zaman icra ettiklerine ilişkin önemli işaretlerbarındırıyor. Buna göre Kiev'de Slav kabileleri yaşıyorlardı. Ancak idare Hazarların kontrolü altındaydı ve vergiyi onlar alıyorlardı. Buna rağmen Askold ve Dir'in bölgeyi keşfine yoğun bir Rus/Vareg akını eşlik etmişti. Dolayısıyla Slavların, Rus/Vareg göçünden rahatsız olmadıkları ya da en azından pasif kaldıkları anlaşılıyor. Ancak daha da önemlisi idari bakımdan bölgeyi yönetimi altında bulunduran Hazarlar da bu tehlikeli göç istilasına karşı hareketsiz kalmıştı.[1036]

Aslında şehirde Slavlar yaşıyor olsa da idare Hazarların elindeydi. Hatta Brutzkus şehrin isminin de Hazar dilinden geldiğini kaydetmektedir. Ona göre Rusların Kiev, Müslüman coğrafyacılardan İbn Rüsteh[1037], Gerdizî[1038] ve *Hudûdu'l-Alem*'in[1039]Zanbat, Kostantin Porphygenitus'un da Sambatas[1040] olarak ifade ettiği şehrin her iki ismi de

[1033] Adolf Stender- Heinrich Bach Petersen, *Varangica*, 1953, s. 207.
[1034] Çoğunlukla Dnyeper'in sağ tarafındaki Kiev toprakları içerisinde yaşayan Doğu Slavyan kabilelerinden biridir. Mualla Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklalrına Göre Türkler,* s. 79. d. 261.
[1035] Mualla Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s. 88.
[1036] Plokhy, Hazar otoritesinin kuzeydeki ormanlık alanlarda bir hükmünün olmadığını söyler. Serhii Plokhy, *Avrupa'nın Kapıları Ukrayna Tarihi,* s. 36. Bu tespit kuzeyin orman-step alanlarında bulunan Rus/Vareglerin Dnyeper ağzındaki Kiev'e nasıl bu kadar rahat bir şekilde ulaştıklarını açıklamaktadr.
[1037] İbn Rüsteh şehrin ismini Vabib olarak verir ve aslında bir Slav şehri olduğunu söyler. İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefîse,* s. 161.
[1038] Ramazan Şeşen, Gerdizî'nin Slavların başşehri olarak tarif ettiği yerin isminin "Cerâvt" olduğu kanısındadır. Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri,* s. 86.
[1039]Hudûd al-'Âlam, iki farklı yerde iki farklı isim verir. Birinde "Kaw" diğerinde "Kuyaba" ismini zikreder. Ama Kuyaba şehrinden bahsederken güzel bir yer olduğunu ve kralın burada yaşadığını ifade eder. *Hudûd al-'Âlam, 75,* 159.
[1040]Konstantin Porphyrogenitus, *De Administrando İmperio*, s. 109-112.

etimolojik olarak Hazar Türkçesine dayanmaktadır: "*Yakutsk'tan İstanbul'a kadar bütün Türk lehçelerinde Küi kelimesi alçak yer, ırmak kıyısı, yahut rıhtım demektir. Ev kelimesi ise "yerleşme alanı" manasındadır. Böylece Kuiev, Liman-şehir (kıyı ev), yahut Sambat'ın, yani yüksek kalenin zıddı olarak şehrin aşağı kısmı demeğe gelir ve bu ikisi de Slavca Khorov ve Vyshgorod kelimelerinin karşılığıdır."*Yazar, ayrıca "Sambat" isminin Hazar Türkçesinde "yüksek kale" anlamına geldiğini ve bu detayında yine şehrin bir Hazar yerleşim birimi olduğunu teyit ettiğini ifade eder.[1041]

Rus yıllığındaki paragrafın bir diğer dikkat çekici cümlesi ise ilk Rus hükümdarı ve başkenti ile ilgilidir. Yıllık yazarı ilk Rus yöneticisi olarak Rurik ismini tasdik ederken Novgorod'u da ilk başkent olarak ifade eder. Rurik ismi tarihçiler arasında şüpheye yer bırakmayacak şekilde kabul görmüştür.İsveç Krallık soyunun Skiöldung'lar kolundan olan Rurik (Hroerekr), Norman/Vareg beylerinden birisiydi. Lagoda gölü kıyısındaki Aldegen şehrinde yaşayan Rurik,maceracı Ripüerler (Ren nehri kıyılarında yaşayan eski kavimlere Ripuaire denir) arasında başarılarından dolayı büyük bir üne sahipti.İmparotor Lothar'ın vasalı olarak Danimarka Jutland'dan yola çıkarak yalnız Fransa, Frise (Kuzey Hollanda) ve Elbe kıyılarını yağma etmekle kalmayıp, Londra ve Chatham'a karşı da bir akını idare etmişti.[1042] Kuzey denizinden Finlandiya körfezine kadar bütün boğazları tutarak, Danimarkalıları, İsveçlileri, Frisonları (Kuzey Hollandalıları)Novgorod'da bulunanVikinglerin Holm Gard'ına kadar getirmeyi başarmıştı.[1043]Bir müddet sonra kuzeydeki bütün Fin-Ogur ve Slav kabilelerini de hâkimiyetialtına alan Rurik, Lagoda gölü sahasından hareket ederek İlmen gölü kıyısındaki Ostragad şehrine geçmişti. Slavlar bu şehre Novgorod (yeni şehir) adını vermişlerdi.[1044]862-879 yılları arasında hüküm süren Rurik, Rusya'da 1598 yılına kadar devam edecek olan Rurik hanedanlığının da kurucusuydu.[1045] Kendisine merkez olarak seçtiği Novgorod ise Volkhov nehrinin yanı başında kurulmuş, İlmen gölüne uzanan ve Varegler ile Grekler arasında süregelen ticareti domine eden güzergâhlardan biriydi.[1046]Modern Rusya'nın batısında yer alan Novgorod şehri, daha sonra Ruslara başkentlik edecek olan Petersburg ve Moskova'ya da yakın bir konumda yer alıyor. Dolayısıyla Rusların tarih sahnesine ilk adımı

[1041] J. Brutzkus, "Eski Kiev'in Türk-Hazar Menşei", s. 343-352.
[1042] George Vernadsk, *Rusya Tarihi,* s. 50.
[1043]Mairin Mitchelle F.R.G.S., *Rusya'nın Denizcilik Tarihi,* s. 34.
[1044] Mualla Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s. 87-88, dip. 301.
[1045] Walter G. Moss, *A History of Russia,* Volume I: To 1917, London, 2005, s. 146-147.
[1046]Valentin L. Yanin, "The Archaeology of Novgorod", *Ancient Cities, Special Issue,* 1994. s. 120–127.

atmalarından itibaren idare merkezlerinin batıda kalmasına öncülük eden önemli bir yerleşim birimidir.[1047]

Povesti Vremennıh Let'in yazarının Rurik ve Novgorod ile ilgili verdiği bilgiler, modern araştırmalar neticesinde teyit edildiği için herhangi bir tartışmaya gerek bırakmıyor. Buna karşın Askold ve Dir'in, Kiev şehrini bir rastlantı neticesinde keşfettikleri şeklindeki ifadesine şüpheyle bakmak gerekir. Kiev'in sahip olduğu coğrafi avantajlar ve ona uygun ticari potansiyeli bu şüphenin gereksiz olmadığını gösterir. Kiev, orman-step kuşağının verimli topraklarla buluştuğu bir noktada yer alıyordu. Doğu Avrupa'nın en zengin tarım bölgelerinden birinin merkezindeydi ve yoğun Slav nüfusu vardı.Bundan ziyade Dnyeper ticaret yolu üzerinde bulunuyordu, Orta Avrupa'dan Hazarya'ya olan kazançlı kara yollarını kontrol ediyordu[1048] ve muhtemelen Hazarların ticaret karakollarından birine ev sahipliği yapıyordu.[1049] Ayrıca Dnyeper nehrinden Kostantinopolis'e doğrudan ulaşımı olan stratejik bir konumdaydı.[1050]*Povesti Vremennıh Let* yazarı, "*Polyanlar Dnyeper boyunca bulunan dağlarda yaşadıkları zaman Varyaglardan Grekya (Bizans)'ya, Grekya'dan Dnyeper boyuna ve Dnyeper'in yukarısından Lovot (Lovat)'a kadar uzanan bir yol vardı"*[1051] diyerek bu yolu tarif etmektedir. Bu yüzden şehrin bilinçli bir şekilde tercih edildiği ve kısa sürede Rus/Varegler tarafından istilasının planlı yapılması ihtimali vardır.

Son dönemde yapılan kazılar, bu iddiayı daha da güçlendirmektedir. Ancak bu kazılar, Kiev'e yönelik Rus/Vareg göçünün şehrin stratejik öneminden ziyade güvenli bir merkez olmasından dolayı gerçekleşmiş olabileceğini gösterir. Rurik'in bulunduğu Staraya Lagoda'da ve Volhov bölgesindeki yerleşim birimlerinde yapılan kazılar neticesinde takriben 860-870 yılları arasında bir tahribat yaşandığı tespit edildi.[1052]Bazı araştırmacılar yaşanan bu tahribatın Rurik'in knezlik gücünü büyütmesiyle ilgili olabileceğini düşünür.[1053] Fakat sebep ne olursa olsun bölgede bir savaş ve mücadele

[1047]İlk başkent Novgorod'un stratejik önemi ve tarihsel misyonu hakkında daha geniş bilgi için bkz. Walter G. Moss, *A History of Russia*, s. 61-63.
[1048]DavidChristian, *A History of Russia Central Asia and Mongolia*, Vol 1, s. 343.
[1049] Serhii Plokhy, *Avrupa'nın Kapıları Ukrayna Tarihi,* s. 36.
[1050]Walther Kırchner, *A History of Russia,* s. 9.
[1051]Mualla Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s. 80.
[1052] W. Duczko, *Viking Rus*, s.78; Simon Fraklin-Jonathan Shepard, "The Emergence of Rus", s. 56.
[1053] Jonathan Shepard, "The Origins of Rus", s. 53; Altay Tayfur Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya,* s. 259.

vardı.Bu yüzden bölgedeki Rus/Vareglerin bir kısmının daha güvenli bir bölge olduklarını düşündükleri Dnyeper boyundaki Kiev'e geldiği anlaşılıyor.

Olayların tırmanışa geçtiği 863 yılında Rus/Vareglerin Bizans ile temasa geçtikleri ve bir elçilik heyetinin başkent Kostantinopolis'e gittiği kaydedilir.[1054]Bazı araştırmacılar bu heyetin Rurik tarafından gönderildiği kanısını taşıyor.[1055]Oysa 860 yılındaki saldırıdan sadece üç yıl sonraRurik'in böyle bir teşebbüste bulunmasını siyasi ya da başka sebeplerle izahını yapmak mümkün değil. Diğer yandan heyetinKiev'de bulunan Askold ve Dir tarafından Kostantinopolis'e gönderildiği iddiası da dile getirlir.[1056] Aslında bu iddia Kiev'in bir Rus/Vareg şehri olmasındaki tarihsel rolüne daha uygun düşüyor.

Rus/Vareglerin 863 yılındaki gelişlerini haber veren Theophanes Continuatus, elçilik heyetinin Patrik Photius tarafından vaftiz edildikleriniifade eder.[1057]Pagan bir inanca sahip bu kişilerin neden Hrıstiyanlık gibi kuralları olan kitabi bir dini kendi istekleri neticesinde kabul ettikleri sorusu aslında heyetin Bizans başkentine niçin gittiği sorusuna da bir cevap sunabilir. Anlaşılan heyetteki kişiler Bizans'ın sempatisini kazanmak istiyorlardı ve bunu yapmalarının en kolay yolu kilisenin dünyevi otoritesini kabul ederek Bizans idaresi ile ortak bir paydada buluşmaktan geçiyordu. Bu basit ama en etkili yöntemdi. Zira bu sayede Bizans kilisesi ve idaresindentalep ettikleri desteği daha kolay alabileceklerdi. Elçilik heyetinin Kiev'de bulunan Askold ve Dir tarafından gönderildiği iddiasının doğruluğu bu bilgiyle birlikte daha güçlü şekilde teyit edilir.Çünkü kuzeyde bulunan Rurik'in daha üç yıl önce saldırdığı Bizans'ın bu sefer inancını kabul edecek kadar desteğine ihtiyaç duyacağını düşünmek mümkün görünmüyor. Ama güneyde bulunan ve Hazarların etkinliğinin bulunduğu bir sahada var olmaya çalışan az sayıdaki Kiev'li Rus/Vareglerin Bizans'ın desteğine elbette daha çok ihtiyaçları vardı.

Hazarlar bölgenin en büyük devletiydi ve onlara karşı durabilecek yegâne güç Bizans'tı. Hazar topraklarında ve önemli bir ticaret merkezinde idare kurmaya çalışan Rus/Varegler, işte bu denklemin farkında olarak Bizans'a başvurmuşlardı. Bu yüzden de Hrıstiyanlığı kabul ederek bir bakıma Bizans himayesialtında bir güvence sağlamaya

---

[1054] Alexander A. Vasılıev, *The Russıan Attack of Constantinople in 860,* 229.
[1055] Simon Fraklin-Jonathan Shepard, "The Emergence of Rus", s. 54.
[1056] Imre Boba, *Nomads, Northman and Slavs*, s. 121.
[1057] Mark Whittow, *The Making of Orthodox Byzantium*, s. 255.

çalışmışlardı.[1058] Bizans içinde Rus/Varegleri Hrıstiyan yapmak, kontrol altında tutulmaları için iyi bir yöntemdi. Ayrıca Hazar gücünü sınırlandıracak ya da kuzeyde Hazarlara alternatif olarak Bizans'ın politikalarına eşlik edecek bir müttefikin bulunması oldukça yarar sağlardı.[1059] Bu bakımdan hem Kiev'li Rus/Vareglerin hem de Bizans'ın çıkarları uyuşuyordu ve tarafların bir antlaşma zemini bulmaları zor olmadı. Nitekim iki taraf arasında 867 yılında "sevgi (dostluk) ve barış" antlaması yapıldı.[1060]Aynı yıl içerisinde Constantin ve Krill başkanlığındaki Bizans heyeti misyoner faaliyetlerde bulunmak için bölgeye intikal ederek bu antlaşmadan en iyi şekilde verim sağlamaya çalıştı ve bunu bir ölçüde başardı. 874 yılında bu sefer Photius'un halefi Patrik Ignatius'ta aynı nedenlerle Hazarya'ya din adamlarından oluşan bir grubu sevk edecekti.[1061]

Öte yandan Kiev'de bulunan Askold ve Dir, neden birlikte hareket ettikleri Rurik'ten yardım istemeyipte Bizans imparatorunun himayesini sağlamaya çalışmışlardı. Bu sorunun muhtemel iki cevabı olabilir. Birincisi; bu dönemde Novgorod idaresi,bir mücadele içindeydi ve Kiev'li Rus/Varegler bunun farkında olarak kuzeyden yardım gelmeyeceğini öngörüp Bizans seçeneğini öne almışlardı. Ya da belki de Rurik'e başvurmalarına rağmen Rus knezi olumlu bir cevap vermediği için Bizans'a yönelmek zorunda kalmışlardı. İkincisi ise Askold ve Dir, Kiev'e yerleştikten sonra Novgorod yönetimi ile bağlarını kopartarak bölgede kendilerine ait bağımsız bir idare tesis etmeye çalışmışlardı. Bu yüzden de kuzeyde bulunan ve otoritesini yok saydıkları Rurik'ten ziyade içinde bulundukları siyasi konjonktör gereği Bizans ile ilişki kurmaya çalışmışlardı. Sonraki gelişmeler ikinci seçeneğin daha doğru olabileceğini gösterir. Nitekim *Povest Vremennıh Let,*Askold ve Dir'in Kiev'de kalarak yanlarına pek çok Rus/Vareg'i toplayıp Slav topraklarını yönettiklerini yazar. Hemen sonrasın da ise Rurik'in o esnada Novgorod'da knez olarak hâkimiyetini sürdürdüğü vurgusunu

---

[1058] Vikingler üzerine araştırma yapan birçok bilim insanına göre İskandinavya'da bulunan halklar, Bizans ve batı ülkelerinin etkisi neticesinde Hrıstiyanlığa aşina olmuşlardı. Hatta Hrıstiyanlık IX. yüzyılın başlarından itibaren bölgede belli bir kesim arasında rağbet görmeye başlamıştı. Geniş bilgi için bkz.Ildar Garipzanov and Oleksiy Tolochko,*Early Christianity on the Way from the Varangians to the Greeks,*s. 12-16.

[1059] Whittow, Bizans'ın zaten kuzey-batıda bulunan Hazar idaresinin zayıf kalmasından dolayı bir arayış içerisinde olduğunu, 860 seferi ile birlikte Rusların farkına vararak kuzeydeki boşluğu dolduracak yeni müttefikleri olarak onları sahneye aldıklarını belirtir. Mark Whittow, *The Making of Orthodox Byzantium,* s. 255.

[1060] Mualla Uydu Yücel, "İlk Rus Yıllığı "Povesti Vremannıh Let"e Göre X. Yüzyılda Rus-Bizans-Türk Münasebetleri", s. 212.

[1061] Altay Tayfur Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya,* s. 258.

yapar.[1062] Yani yıllık yazarı, bu dönemde iki farklı coğrafyada iki farklı yönetimin idaresinden bahseder.

Rurik 879 yılında öldüğünde geride oğlu İgor ve onun naibi Oleg isimli bir akrabası kalmıştı.[1063]İgor küçük yaşta olduğu için Rus/Vareg knezliğinin idaresi Oleg'in eline geçmişti. *Povesti Vremennıh Let'*te Oleg'in faaliyetleriyle ilgili aktarılan bir pasaj, Novgorod idaresi ile Kiev arasında yönetim bakımından bir bağın bulunmadığını hatta sorunların olduğunu göstermektedir.

"*6390 (=882) yılı: Vreg, Çyud Sleven, Meryu, Ves, Kriviçilerden pek çok askeri bir araya getirerek ilerledi ve Kriviçilerle birlikteSmolenks'e geldi ve kenti ele geçirdi ve kendi adamını atadı. Buradan ileriye (vniz') gitti ve Lyubets'i ele geçirdi ve kendi adamını atadı. Kiev'deki dağa vardı ve Oleg, Askold ile Dir'in nasıl knezlik ettiklerini gördü. Askerleri Ladya'ya (=gemi) yerleştirdi ve daha başkalarını geride bıraktı. Bizzat beraberinde İgor'u da götürerek ilerledi. 'Ugorskoe'ye adım attı ve askerlerini bir araya getirdi Askold ve Dir'e haber gönderdi ve şu şekilde dedi: "Misafirim ve Grek'e gidiyorum Olga ve İgor'un knezliğinden. Bize, akrabalarınıza gelin." Askold ve Dir kıyıya geldiler ve Ladyadan bütün diğerleri fırladılar. Oleg, Askold ve Dir'e dedi ki "Sizler ne knezsiniz ne de knez akrabasısınız, ancak ben knezlik ailesindenim" ve İgor'u öne çıkardı (vınesoşa): "İşte Rurik'in oğlu". Askold ve Dir'i öldürdü ve (cesetlerini) şimdi Ugorske olarak anılan ve Ol'min sarayının bulunduğu dağa götürüdü ve dağa gömdü. Bu mezarın üzerine Aziz Nikola anısına Ol'ma kilisesi inşa edildi, Dir'in mezarı Aziz İrine(ye anısına inşa edilen kilisenin) arkasındadır. Oleg Kiev'de knezliğe oturdu ve Oleg dedi ki: "Sen Rusların kentlerinin annesi olacaksın".*[1064]

Pasajın aktarımında Oleg'in güneye doğru sistematik bir şekilde ilerlediği ve yolununüzerindeki Slav kabilelerini hâkimiyeti altına aldıktan sonra Kiev'e gelerek hile ile Askold ve Dir'i öldürüp şehre hâkim olduğu belirtiliyor. Özelikle Oleg'in Kiev idarecilerine: "*Sizler ne knezsiniz ne de knez akrabasısınız"* şeklindeki ifadesi, Askold ve Dir'in Kiev'de bağımsız şekilde bir idare tesis ettiklerini ve bu idarenin Novgorod yönetiminin onayı olmaksızın kurulduğunu göstermektedir. *Povesti Vremennıh Let'*in

[1062] Mualla Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s. 88.
[1063] "*6378-6387 (=870-879) Ölüm döşeğinde Rurik, krallığını kendi akrabasına ait olan Oleg'e devretti ve Oleg'in çok genç yaştaki oğlu Igor'un eline, emanet etti."Medıevel Russıa, A Source Book, 900-1700,* s. 9.
[1064] Altay Tayfur Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya,* s. 260-261.

yazarının Oleg'in ağzından aktardığı suçlayıcı tondaki bu ifade aynı zamanda Oleg'in Kievidaresini ele geçirirken Rus/Vareglerin gerçek temsilcisi olarak hukuki bir dayanak sahibi olduğunu da göstermeye çalışır.

Bununla birlikte Rus yıllığının yazarı, Novgorod idaresinin neden kuzeyden güneye doğru bir yayılma içerisine girdiğini ya da idare merkezini Kiev'e neden taşıdığı konusuna her hangi bir açıklama yapmaz. Fakat bu gelişmeyi dönemin genel siyasi ve iktisadi atmosferi içerisinde değerlendirdiğimizdeanlaşılır bir tablo ortaya çıkıyor. Her şeyden önce Dnyeper boylarında bulunan Hunların geri çekilmesinin, Oleg'in güneye sarkmasında önemli bir rolü vardı.[1065]Ayrıca Rus/Vareglerin kuzeydeki idaresinin kurulmasında Arap dirhemlerinin şekillendirdiği ekonomik büyümeninin neden olduğunu daha önce açıklamıştık. Bununla birlikte Novgorod, Kiev'e göre daha kuzeyde yer alıyordu ve asıl ticari hareketliliğin bulunduğugüney kuşağından uzak kalıyordu. Yıllık yazarının da ifade ettiği gibi Askold ve Dir, Kiev'i ele geçirdikten sonra bölgeye bir Rus/Vareg akını yaşanmıştı. Güneye doğru yapılan bu göç hareketinin nedeni olarak daha önce kuzeyde Volhov havzasında yaşanan çatışmaların sebep olmuş olabileceğine değinmiştik. Ancak bir göç hareketliliğini tetikleyen en önemli etken güvenlik olsa da sonrasında kesinlikle ekonomi gelir. Bu yüzden büyük bir ihtimalle Kiev'e yönelik artan Rus/Vareg ilgisinin bir diğer önemli sebebi de iktisadi kazanımlardı. Zaten Kiev'in böyle bir potansiyeli vardı. Anlaşılan Askold ve Dir'in kurduğu idare ile birlikte Kiev, bölgedeki ticaret hacminden daha fazla pay almaya başlamıştı. 863 yılında Bizans sarayı ile kurdukları temasın da bu hareketliliğe hız kazandırdığı muhakaktır.[1066]Nitekim sonraki tarihlerde de Kiev'li idareciler, Bizans ile ticaretin merkezde yer aldığı çeşitli antlaşmalar yapmaya devam edeceklerdi.

Öte yandan Askold ve Dir'in Kiev'de kurdukları idarenin Hazar cephesinde herhangi bir tepki ile karşılanmadığı görülüyor. En azından yaşanan gelişmeler ve kaynaklara yansıyan bilgiler bu yönde bir görüntü vermektedir.Volga'nın kıyısında yer

[1065]Szabolcs Polgar, **"**Eastern Europe and the international trade in the eighth-tenth centuries(on the basis of written sources)", *Chronica*, Annual of the Institute of History, University of Szeged, 2009, Vol. 9-10, s. 230. Rus Yıllıklarının bölge halkının tamamen Slav kabilelerden oluştuğu şeklindeki iddiasının aslında doğru olmadığı ifade edilir. Hatta 1100 yılına kadar bahsi edilen Orta Dnyeper bölgesinde azınlıkta kaldıkları iddia edilir. Simon Franklin-Jonathan Shepard, *The Emergence of Rus*, s. 4.
[1066]Jonathan Shepard, "The Viking Rus and Byzantıum", s. 498.

alan İtil yönetiminin bölgeye uzak kalması[1067], Hazarların askeri seferlerden ziyade ticareti ön plana çıkartan politikalara yer vermesi veya Hazarların da aslında Kiev'deki yönetimde ortak olarak söz sahibi olması gibi çeşitli nedenler ya da senaryolar dile getirilebilir.[1068] Fakat sebebi ne olursa olsun Hazar Kağanı'nın Kiev'deki Rus/Vareg varlığının güçlenmeye başlamasına karşılık ortaya koyduğu tepkisizlik, Novgorod idaresinin cesaret bularak bölgeye sokulmasına zemin hazırlayan nedenlerden biri olmalıdır.

Askold ve Dir'i öldürerek şehri ele geçiren Oleg, eğer tahmin edildiği gibi bir Hazar yöneticisi varsa onu da saf dışı bırakmış olmalıdır. Oleg'in Kiev'i ele geçirdikten sonra genişleme siyasetini kararlı bir şekilde uygulaması bunu kanıtlar niteliktedir. Nitekim Birinci kroniğin yazarı Kiev'in ele geçirilmesinden sonra Oleg'in artan etkinliğini şu sözlerle nakleder: *"Oleg Kiev'de knezliğe oturdu ve Oleg dedi ki: "Sen Rusların kentlerinin annesi olacaksın". Onunla birlikte olan Varegler ve Slovenler ve diğerleri (=diğer Slavlar) Rus olarak anılmaya başlandı. Oleg kenti tahkim etmeye başladı ve Slovenlerin, Kriviçi ve Meryanların üzerine vergi koydu ve barış içinde Vreglerin Novgorod'tan yıllık 300 grivina vergi vermesine hükm etti ki Yaroslav'ın ölümüne değin Vregler ödediler".*[1069]

Oleg, şehri ele geçirdikten sonra Kiev'i, Rus/Vareglerin yeni yönetim merkezi ilan ederek tahkim etmişti. Bu ilan aynı zamanda Rus tarihinin başlangıç evresinin en önemli adımıydı.[1070]Kendisine eşlik eden Slovenler ve diğer Slav kabileleriyle birlikte "Rus" isminin doğuşu da yine bu dönemde ilan edilmişti.Oleg, Hazarların yönetim sistemi içerisinde yer alan "beg" gibi bir pozisyona sahipti.[1071] Igor'un küçük yaşta olması ona bu fırsatı yaratmıştı. Ama Rurik'ten daha geniş bir vizyonla idareyi ele almıştı. Bu yüzden de iktidarı ele geçirdikten kısa süre sonra güneye doğru yayılmaya başladı. Rusların

---

[1067] XII. yüzyılda yaşamış olan coğrafyacı İdrîsî (ö.1166)'ye göre İtil ile Kiev arasındaki mesafe 25 mildi. Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri,* s. 119.

[1068]Hazarların IX. yüzyılın sonlarında bile Kiev'de bir garnizonu sürdürmesi mümkündür, ancak 900'e kadar Viking yerleşimi, Dnyeper boyunca Hazar gücünü zayıflatmaya başlamıştı. Modern arkeoloji Kiev'in sadece 900'den sonra hızlı bir şekilde genişlediğini göstermektedir. Sonuç olarak, birkaç yeni bilim adamı, Kiev'in 930'lardan önce Rus'un başkenti haline gelmediği gözden geçirilmiş bir kronoloji dahi önerdiler. DavidChristian, *A History of Russia Central Asia and Mongolia,* Vol 1, s. 343.

[1069] Altay Tayfur Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya,* s. 264.

[1070] Akdes Nimet Kurat'a göre Rus devletinin kurulması Oleg'in idare merkezini Kiev'e nakletmesiyle başlamakta ve bundan sonra Rus tarihinin Kiev devrinin başladığı ifade edilmektedir. Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi, Başlangıcından 1917'ye Kadar*, s. 21.

[1071]David Christian, *A History of Russia Central Asia and Mongolia,* s. 341.

uluslararası siyaset ve ticaret sistemine dâhil olmaları onun zamanında olacaktı. Bunun için öncelikli olarak Hazarlar ve Bizans arasındaki bir bölgede yer alan Kiev'i ele geçirmişti. Belki kuzeyde bulunan Novgorod, konumu nedeniyleOleg'in sahip olduğu potansiyeli değerlendirmesi adına yeterli imkânlara sahip değildi. Ama soydaşları Askold ve Dir'in bulunduğu Kiev'in mevkisi ona eşsiz fırsatlar sunacak bir merkezdi.

Bu arada güneye doğru başlayan yayılım beraberinde yeni bir dönüşümü de getirmiş olmalı. Bilindiği üzere Rus/Varegler çoğunlukla denizler yoluyla baskın yapan savaşan ordulara sahipti. Fakat bundan sonra kara kuvvetleri şeklinde organize olmuşlardı. Zira Fin-Ogur kabileleri ve bazı Slav kavimlerinin hâkimiyet altına alınması ve Kiev'in ele geçirilmesi ana karada yapılan mücadeleler neticesinde olmuştu. Bu yeni savaş dinamiği Oleg önderliğinde Kiev merkezli kuvvetlerin egemeliklerini çevre güçler üzerinde yaygınlaştırmasınısağlayacaktı. Birinci kronik, Kiev'in ele geçirilmesinden hemen sonra Oleg'in özelikle Hazar ülkesinin merkezinden uzakta bulunan Slav kavimleri üzerinde kurduğu denetimi ele alır.

883-885 yılları arasında Oleg, Polyanlarla birlikte Derevlyanlar, Severyanlar ve Radimiçler'i yenerek ya da baskı yaparak hâkimiyeti altına aldı. Ayrıca Uluçi ve Teveritsler üzerine de ordu sevk etti. Yıllık yazarı bu bilgileri paylaşırken Oleg'in bu kabilelerle sırasıyla mücadele ettiği ayrıntısına yer verir. Ayrıca daha önce Hazarlara verdikleri vergileri bundan sonra Oleg idaresindeki Kiev yönetimine verdiklerini nakleder.[1072]Bu genişleme siyaseti Oleg'in merkezi idaresinin nüfuz alanını genişletirken aynı zamanda insan gücünün ve ekonomik kaynaklarının artışını da beraberinde getirmişti. Bu sayede Dnyeper'in orta ve kuzey kesimlerinde yaşayan Slav halkları büyük ölçüde Oleg'in liderliğindeki Rus hâkimiyetini tanımak zorunda kaldı.[1073] Frederick I. Kaplan'a göre bu hâkimiyet beraberinde daha önce Hazarlar'ın denetimi altında olan bal, kürk, balmumu gibi ticari ürünlerinde Rusların tekeli altına girmesini sağladığı gibi bu bölgedeki limanların ve nehirlerin de Ruslar tarafından kontrol edilmesine neden olmuştu.[1074]

[1072] Mualla Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s. 88-89.
[1073] Imre Boba, *Nomads, Northman and Slavs*, s. 57-58.
[1074]Frederick I. Kaplan, "The Decline of the Khazars and the Rise of the Varangians", *The American Slavic and East European Review* , Feb., 1954, Vol. 13, No.1, s. 4.

Ancak kısa sürede oldukça başarılı bir şekilde devam eden bu askeri atılım bir anda kesintiye uğradı. Birinci kroniğin yazarı,885-898 yıllarını kapsayan bu dönemde Oleg'in faaliyetleriyle ilgili nerdeyse önemli sayılacak hiçbir bilgiyi paylaşmaz. Bu anlaşılmaz durgunluğa bir cevap bulmaya çalışan bilim insanları, arkeoloji çalışmalarıyla bir yorum getirmeye çalışır. Buna göre Oleg'in sesiz kaldığı bu dönemde bazı arkeolojik buluntular Novgorod ve çevresindeki yerleşimlerde bir hareketlilik yaşandığına işaret ediyor. Bu yüzden de Oleg'in bu dönemde yeniden kuzeye çekildiği ve burada çeşitli faaliyetler yürüttüğü düşünülür.[1075]Yazılı kaynakların sessizliğine karşın kazı çalışmalarının ışık tuttuğu bu verilerle yapılabilecek en iyi yorum bu olsa gerekir. Fakat Kiev'in tarımsal ve ticari potansiyeli ile Slav kabilelerinin tabiyetine rağmen Oleg'in neden tekrar kuzeye döndüğünü anlamamızı sağlayacak yazılı ya da arkeolojik hiçbir bulgu mevcut değil.

Birinci kroniğin anlatımını tartışmasız bir şekilde referans alırsak Oleg, Kiev'i ele geçirdiği zaman Rus kentlerinin anası ilan etmişti. Dolayısıyla yönetim merkezi olarak gördüğü ve çevresindeki yerleşimler üzerinde hâkimiyetini yaygınlaştırdığı bir bölgeden kendi tercihi neticesinde ayrıldığını düşünmek olası görünmüyor. Dahası bu geri çekilme teşebbüsü, elde ettiği tüm kazanımlarını tekrar kaybetme riskini taşıyordu. O halde tekrar kuzeye dönmesinin iki sebebi olabilir. Birincisi Oleg'in Novgorod'dan çıkmasını fırsat bilen bazı kuzeyli kavimleri, topraklarına saldırmıştı. Oleg'de taraftarlarıyla birlikte kuzeye giderek bu saldırıları geri püskürtmek için savaşmaya başlamıştı. Ancak bu olasılık arkeoljik verilerle örtüşmüyor. Zira bu döneme ait buluntular savaşın getirdiği yıkımdan ziyade imar faaliyetlerinin yapıldığını ve daha büyük evler inşa edildiğini ortaya koymaktadır.[1076] İkinci bir olasılık ise Hazarların müdahalesi neticesinde Rusların kuzeye geri çekilmeye mecbur kalmasıdır. Aslında bu ihtimal çok sıra dışı olarak görülmemelidir. Çünkü Ruslar, Dnyeper boylarındaki Hazar hâkmiyetini sınırlandırarak hem egemenlik sahasını daraltmış hem de Bizans ile yapılan ticaretteki payını azaltmıştı. Ayrıca Hazarlara vergi veren bazı Slav kavimlerini kendi denetimi altına almak suratiyle Hazarların vergi gelirlerinin bir kısmına el koymuştu.Altay Tayfur Özcan, Oleg'in geri dönüşünü tamamen kendi tercihi oduğu şeklinde bir çıkarımda bulunur. Ona göre Oleg, Kiev'i ele geçirdikten sonra kuzeye dönerek oradaki yerleşim birimlerini güçlendirmeye

[1075]Simon Franklin-Jonathan Shepard, *The Emergence of Rus,* s. 58-59.
[1076] Yapılan arkeoloji çalışmalarının genel bir değerlendirmesi için bkz. Wladyslaw Duczko, *Viking Rus,* s. 87; Jonathan Shepard, "The Origins of Rus", s. 53-54.

çalışmıştı.[1077]Imre Boba ise Oleg'in geri dönüşünü bölgeye doğru gelmeye başlayan Peçeneklerden kaynaklandığına inanır.[1078]

Öte yandan Bizans, Bulgarlarla birlikte hareket eden Macarları 896 yılında yenilgiye uğratmıştı,[1079] Oleg'in Kiev'e geri dönüşü bu tarihten sadece iki yıl sonra olacaktı. Macarların bölgedeki varlığı ve gücü bilindiğine göre belki de Rusları kuzeye doğru iten onlardı. Macarların, Bizans'a karşı yenilmelerinden sonra Oleg, Kiev'e dönmeye cesaret edebilmişti. Nitekim XI. yüzyıl yazarlarından el-Mervezî, Macarlar için: "*Onlar kendilerine komşu olan Slavlara ve Ruslara galip gelirler. Onlardan esirler alıp satmak için Rumlara götürürler"*[1080] diyerek, Macarların Ruslara ve Slavlara karşı üstünlüğünü vurgulamaya çalışır. Aynı şekilde Vernadsky'de, Askold ve Dir'in Macarlardan izin alarak Kiev'e yerleştiklerini ifade ederek,[1081]bölgede ne kadar etkin olduklarını ortaya koymaktadır.

Sebebi her ne olursa olsun Oleg liderliğindeki Ruslar, yeniden Dnyeper boylarına geri döneceklerdi. Ancak bu sefer savaşmak, yeni yerler ele geçirmek ya da hâkimiyet alanlarını genişletmek için değil, ticaret zenginliklerini artırmak için gelmişlerdi. Yapılan kazılar neticesinde Kiev'de Dnyeper'in yakınındaki rıhtımın tam da bu dönemde yapıldığı anlaşılıyor.[1082] Ayrıca Oleg'in bölgede ciddi sayılacak her hangi bir askeri faaliyetinden de söz edilmiyor. Belki onları kuzeye püskürtmüş olan Hazarlarla antlaşarak güneye inmişlerdi ve bu sefer sadece ticarette yoğunlaşmışlardı.

Oleg'in geri dönüşündeki belirsizliğe rağmen Rusların yeniden güneye inmesini teşvik eden cazip ticari faaliyetler sürmeye devam ediyordu. Orta Dnyeper bölgesi ile Karadeniz'in güneyinde uzanan limanlar arasında daha önce düzenli bir suyolu hiç olmamıştı. Kuzeyden gelen kürk, balmumu, bal, köle gibi ticari emtiyaların alınıp satılması çoğunlukla Hazar idarecileri veya Macarlar tarafından yapılıyordu.[1083] Gotlar ve Yahudilerin çoğunlukta olduğu Kersonlular ise Karadeniz'deki mal akışını sağlayan

---

[1077] Altay Tayfur Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya,* s. 267.
[1078] Imre Boba, *Noamds, Northman and Slavs*, s. 128.
[1079] George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 244.
[1080] Ramazan Şeşen, İbn Fadlan Seyahatnamesini tercüme ettiği eserinin sonlarına doğru Şeref el Zaman el Mervezî'nin "Tabâyi el-Hayavan" isimli eserinden bazı pasajları da çevirmiştir. Geniş bilgi için Bkz. *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s. 69-74.
[1081] George Vernadsky, *Rusya Tarihi*, s. 51.
[1082]Simon Franklin-Jonathan Shepard, *The Emergence of Rus*, s. 98-103.
[1083]Jonathan Shepard, "The Viking Rus and Byzantıum", s. 499.

ve bundan vergi alanlardı.[1084] Dolayısıyla Rusların bölgedeki ticaretten daha fazla yarar sağlaması için hem bu aracıları saf dışı bırakması hem de Bizans ile doğrudan ticaret yapmalarını sağlayacak yeni bir organizasyon kurmaları gerekiyordu. Nitekim geriye döndükleri zaman hemen işe koyulup rıhtım inşa etmişlerdi. Ayrıca nehirler arasındaki ulaşımı ve malların taşımasını sağlayacak gemileri devreye sokmuşlardı. Bu sayede kuzeydeki ürünlerini Karadeniz'e kadar ulaşmasını sağlamaya başlamışlardı.[1085] Fakat Kersonluları es geçmeleri ve kendi ürünlerini doğrudan Bizans pazarında satmaları için yeni bir hamleye ihtiyaçları vardı. Bu da ancak Bizans idarecilerini doğrudan alışverişe ikna edecek ve Kostantinopolis'te tüccarlarının yerleşmesine imkân tanıyacak bir antlaşma ile mümkün olabilirdi.[1086]

Bunun farkında olan Oleg, denetimi altına aldığı Fin-Ogur ve Slav kabileleriyle birlikte Kostantinopolis'e doğru sefere çıktı. *Povesti Vremennıh let* bütün bu kabileleri "İskitler" olarak tanımlarken seferin ayrıntılarını da şu şekilde verir: "*Oleg bütün bu askerlerle atlar ve gemilerle (karadan ve denizden) gitti. Gemilerinin sayısı 2000'di ve Çargrad'a yaklaştı. Greklerden bazıları Sud'a kaçtılar, bazıları da şehre kapandılar. Oleg sahile çıktı ve savaş başladı. Grek şehrinin etrafında pek çok kişi öldü, Ruslar pek çok sarayı, köşkü ve kiliseleri yakıp-yıktılar. Ele geçirdiklerinin bazılarını kamçılayarak eziyet edip öldürdüler, bazılarını kurşuna dizdiler, bazılarını denize attılar ve düşmanlarının onlara yaptıkları gibi Ruslar'da Greklere daha pek çok kötülük yaptılar. Oleg, askerlerine tekerlek yaparak gemiye koymalarını emretti. Bu sırada yolda iken rüzgâr çıktı, onlar yelkenlerini açtılar ve şehrin topraklı tarafına geldiler (her an kıyıya çıkabilirlerdi). Grekler bunu görünce korktular ve elçiler göndererek şöyle dediler: "şehre zarar verme ne kadar istersen sana vergi verelim". Oleg, ordusunu durdurdu ve ona yemek ile şarap getirdiler. Ancak Oleg daha önce zehirlendiği için bunları kabul etmedi. Grekler bunun üzerine korktular ve : "Bu Oleg değil, Tanrı'dan bize gönderilen Dimitri'dir". Oleg onlardan 2000 gemi için adam başına 12 griven vergi vermeleriniemretti ki her gemide kırk asker vardı. Grekler bunu kabul ettiler ve Oleg,*

[1084]Szabolcs Polgar, **"**Eastern Europe and the international trade in the eighth-tenth centuries(on the basis of written sources)", s. 230.
[1085]Jonathan Shepard, "The Viking Rus and Byzantıum", s. 499.
[1086] Kerson şehri o dönem Bizans'a bağlıydı ve Bizans idaresi şehrin öneminden dolayı katı bir yönetim sergiliyordu. İ.A. Baranov, "Kırım'daki Hazar-Bulgar Antları", s. 33.

başkentten uzaklaşarak Grek Çarları Leon ve Aleksandr ile barış görüşmelerine başladı".[1087]

Aynı yıl içerisinde iki taraf arasında sözlü bir antlaşma yapıldı. *Povesti Vremennıh Let'*in bahsettiği antlaşma şartları çoğunlukla Kostantinopolis'e yapılacak ziyaretlerin başlıca kurallarını ortaya koymaktaydı. Kısa bir süre sonra ticaret esnasında doğabilecek çeşitli sorunları çözmeye yönelik daha geniş teferuatlı bir antlaşma metni hazırlandı ve 2 Eylül 911 yılında imzalandı. Karl, Farulf, Vermund, Hrollaf ve Steinvith ve diğer on kişilik kuzeyli bir heyet bu antlaşmanın şahitleri arasında bulunuyordu. Bunlar muhtemelen Rus topraklarındaki iktidar odaklarını temsil ediyorlardı. Bizans tarafında ise imparator VI. Leo ile kardeşi Aleksandır yer alıyordu.[1088]

Yapılan görüşmeler neticesinde Rus knezi Oleg'in 2000 gemideki her bir askeri için istediği on iki griven ve Kiev, Çernigov, Pereyaslavl, Polotsk, Rostov ile Lübeç şehirleri için şart koştuğu vergi talebi Bizans tarafından kabul edildi. Bu antlaşma, imparatorun güvence altına aldığı, ticaret için yapılan ziyaretler esnasında ortaya çıkabilecek maliyetler ve tehlikelere karşı Ruslara tazminat garanti eden, onları ticareti sürdürmeye teşvik eden bir dizi ayrıcalıklardan meydana geliyordu. Ruslar bütün gümrük ödemelerinden muaf tutuluyor, kendilerine altı ayı bulan süreler boyunca sağlanan bedava yeme içme ve konaklama imkânına ilaveten aylık ücret tahsis ediliyordu. Ayrıca sınırsız banyo hizmeti ve dönüş yolculuğu için yemek, demir, yelken bezi ile çıpa temini de sağlanıyordu.[1089]

Bizans tarafı 896 yılında Peçenek destekli Bulgar kralı Simeon (893-927) karşısında Macar ittifakına rağmen yenildiği zaman Bakanlardaki askeri gücünün ne kadar zayıf kaldığını anlamakta gecikmemişti.[1090] Bu yüzden Rus knezinin antlaşma şartlarını kabul ederek sorun çıkartması muhtemel kuzeyli sert düşmanlarını dizginlemeyi amaçlamıştı. Dolayısıyla bu antlaşma Bizans için ticari olmaktan çok siyasiydi.[1091] Ama Rus knezinin bu şartlarına karşılık VI. Leon, Kostantinopolis'in güvenliğini sağlayıcı tedbirler ve ticaretteki kazanımlarını sekteye uğratmayacak önlemleri kapsayan

[1087] Mualla Uydu Yücel, "İlk Rus Yıllığı "Povesti Vremennıh Let"e Göre X. Yüzyılda Rus-Bizans-Türk Münasebetleri", s. 213-214.
[1088]Jonathan Shepard, "The Viking Rus and Byzantıum", s. 500.
[1089]Antlaşma maddelerinin tam metni için bkz. Mualla Uydu Yücel, "İlk Rus Yıllığı "Povesti Vremennıh Let"e Göre X. Yüzyılda Rus-Bizans-Türk Münasebetleri", s. 214-215.
[1090] George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 244.
[1091]Jonathan Shepard, "The Viking Rus and Byzantıum", s. 500.

maddeleri de antlaşmaya eklemişti. Ayrıca hırsızlık olayları ve esir mübadeleleri gibi konular açıklığa kavuşturulurken, savaş esnasında ihtiyaç duyulması halinde Rusların Bizans'a yardım etmesini öngören bir mutabakattı da kabul edilmesi sağlanmıştı.[1092]

Antlaşma Bizans'ın savaş yenilgisinin ağır bir tablosuydu. 860 yılındaki yenilginin travması yeniden tezahür etmişti. Ama bu sefer sonuçları bakımından çok daha ağır şartlar doğurmuştu. Ruslara karşı büyük bir endişe hâkimdi. Ayrıca Balkanlar ve Kırım yarımadasındaki Bizans otoritesi büyük bir yara almıştı. Üstelik Rus tehlikesini misyonerlik faaliyetleri ile önleme çabaları da sonuçsuz kalmıştı. Bu yüzden muhtemel Rus saldırılarına karşı en iyi alternatif, tavizler verme karşılığında sorunu bir çözüme kavuşturmaktı. Bu taviz ise kuzeydeki ticariortaklar konusundaki zenginliğini büyük ölçüde Ruslara bağımlı hale getirmek oldu.

Öte yandan Rus tarafında ise bu zaferin sonuçları büyük kazanımlar sağlamıştı. Ruslar artık Bizans tarafından yapılan antlaşma ile birlikte siyasi açıdan bir taraf olarak kabul edilmişti. Bununla birlikte, Baltık'tan Bizans'a giden ticaret yollarına artan bir ilgi gelişti ve bu değişim, Rus kağanınınyavaş ama sürdürülebilir bir ivme ile uluslararası ticarete daha fazla dâhil olmasını sağladı. Dnyeper bölgesinin verimli tarım havzalarına ev sahipliği yapması ve kuzeyden gelen ticari emtitanın dağıtım merkezi olması, bu ilginin birincil nedeniydi. İkinci neden ise Rusların bölgedeki egemenliklerini güçlendirmeleriyle birlikte güvenliğin tesis edilmiş olmasıydı. Ayrıca Orta Avrupa'dan Hazarya'ya giden kazançlı kara yollarını kontrol ediyorlardı ve deniz yoluyla Kostantinopolis'e doğrudan geçişi sağlıyorlardı.[1093]

5.6. PEÇENEK İSTİLASI VE GELİŞEN HAZAR-RUS İLİŞKİLERİ

Oleg'in siyasi ve askeri zaferleri Rus kimliğini yüceltmiş ve folklorunu zenginleştirmişti. Bu yüzden Ruslar arasında "akıllı" anlamına gelen veşçi lakabıyla anılmıştı.[1094] Oleg 912 yılında öldüğünde[1095] Ruslar, Hazar ülkesinin kenarında bulunan Orta Dnyeper bölgesinde önemli bir güç olmaya başlamışlardı. Bizans ile yaptıkları 911

[1092] Mualla Uydu Yücel, "İlk Rus Yıllığı "Povesti Vremennıh Let"e Göre X. Yüzyılda Rus-Bizans-Türk Münasebetleri", s. 214-215.
[1093]R. J. Kerner, *The Urge to the Sea: the Course of Russian History,* Berkelev and Los Angeles, I946, s. I4.
[1094] Türkkaya Ataöv, "Rus Devletinin Kuruluşu", s. 231.
[1095] Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi, Başlangıcından 1917'ye Kadar*, s. 24.

yılındaki antlaşma ile birlikte Kostantinopolis ile doğrudan ticaret yapacakları imtiyazlar elde ettikleri gibi Volga nehrine kadar uzanan ticaret arteri içerisinde de yer almaya devam ettiler. Fakat Hazar devleti bu dönemde hala büyük bir güçtü ve Rusların Kiev'de sahip oldukları siyasi pozisyon, Hazarlardan tamamen bağımsız değildi. 922 yılında Hazar idaresini es geçmek için Harezm'in Cürcan şehrinden yedi günlük bir yolculukla farklı bir rota üzerinden İtil Bulgarların ülkesine giden İbn Fadlan, bu dönemde hala Rus kağanının merkezinin kuzeyde yer aldığına işaret ediyordu.[1096] Nitekim Pritsak'ta üç döneme ayırdığı Rus kağanlığının Volga dönemi (839-930) ve hatta Dnyeper döneminde (930-1036) Rusların belirli toprak parçalarından ziyade rakiplerini bertaraf etmek ve vergi almak suretiyle halkları yönetiklerini ifade eder. Kiev'inde ancak 930 yılında Oleg'den sonra başa geçen İgor döneminde tamamen ele geçirildiğinden bahseder.[1097]

Ruslar, gerek Dnyeper bölgesine yönelik yayılımlarında gerekse Bizans başkentine yaptıkları saldırıda asıl olarak ekonomik kazanımlar sağlamaya çalışmışlardı. Nitekim Rus yıllığına yansıyan bilgilere bakıldığında denetim altına alınan Slav kavimlerinden vergi dışında herhangi bir talebin olmadığı görülür. Aynı şekilde Bizans sarayı ile yapılan antlaşmada çoğunlukla hedeflenen ticari imtiyazların elde edilmesine yönelikti. Bu bakımdan Rusların aslında Igor dönemine kadar toprak kazanma şeklinde bir politik önceliklerinin olmadığı görülüyor. Belki de o yüzden İbn Fadlan onları hala kuzeyde konumlandırıyordu.

Bununla birlikteyaklaşık %75'i Samanilerden gelen dirhem akışını, özelikle dünyanınçeşitli bölgelerinde büyük talep gören kuzeyin ürünleri karşılığında elde etme önceliklerini canlı tutmaya devam ettiler. Thomas s. Noonan'ın yaptığı tespitler neticesinde X. yüzyılda tahminen 125.000.000 Samani dirhemi Kuzey Avrupa'ya ihraç edilmişti.[1098] Bu her yıl yaklaşık olarak 1.250.000 Samani dirheminin kuzeye aktığını gösterir.[1099] Rus şirketi, bu muazzam dirhem akışının önde gelen alıcılarından biriydi ve zengin Müslümanların talep ettikleri kuzey ürünlerini tedarik etmede başarılı bir iş gücüne sahipti. Nitekim Samanilere ait gümüş dirhemlerin yoğunluğuna bakıldığında en

---

[1096] *İbn Fadlan Seyahatnamesi,* s. 38-39.
[1097] Omeljan Pritsak, "Rusların Kökeni", s. 63.
[1098] Thomas S. Noonan, "The Tenth-Century Trade of Volga Bulgharia With Samanid Central Asia", s. 206.
[1099] Roman K. Kovalev, "Dirham Mint Output of Sāmānid Samarqand and its Connection to the Beginnings of Trade with Northern Europe (10 th century)", *Histoire & Mesure,* Vol. 17, No. 3/4, Monnaıe Et Espace, 2002, s. 198.

çok İsveç'in güneyinde özelikle de Gotland adasında bulunduğu görülür. Daha sonra Rusya'nın batısında ve en azda Kazan ile Orta Volga bölgesinde olduğu belirtilir.[1100]

Roman K. Kovalev'in yaptığı tespitlere göre Samaniler 892-893 yıllarında sistematik şekilde dirhem üretimine başlamıştı.[1101] Özelikle gümüş dirhemler, Rusların yaşadıkları bölgede büyük bir talep görmekteydi.[1102] Fakat bu yoğun üretimden sadece 20 yıl sonra keskin bir düşüş yaşandı. Bulunan gümüler bu düşüşü açıkça resm ediyordu. Dönemin siyasi gelişmelerine bakıldığında ise bu düşüşün Peçeneklerin sebep olduğu karmaşa ile yakından ilişkili olduğu anlaşılıyor. Peçenekler, Oğuzlarla yaptıkları mücadeleleri kaybedip batıya doğru göç etmeye başlamışlardı.[1103] 895 yılında olduğu anlaşılan bu göç hareketi neticesinde Peçenekler önce İtil daha sonra Volga havzalarını aşarak Macarların bulunduğu bölgeye kadar uzanmışlardı.[1104] Peçeneklerin, hayatta kalma çabalarıyla birlikte düzensiz ve yıkıcı bir şekilde yaptıkları bu ilerleyiş, Hazarya coğrafyasındaki sosyal ve ticari organizasyonları büyük bir tahribatta uğrattı. Aynı şekilde ulaştıkları Kama-Ural havzasında[1105] önce Bulgarlar daha sonra Bizans ile yaptıkları ittifaklar neticesinde Macarların zayıflayarak daha batıya göç etmelerine ve Rus kolonizasyonun egemen güç olmasına neden oldular.[1106]

Peçeneklerin gelişinden önce kuzeyde belli dengeler üzerinde kurulmuş ve bir şekilde devam eden bir sistem hâkimdi. Samaniler, Bağdat halifeliği ve Endülüs Emevileri paranın kaynağını oluşturuyorlardı. Gümüş ve altın sikkeler daha çok bu bölgelerden geliyordu. Hazarlar kuzeydeki egemen güç olarak güvenliği tesis etmek,

---

[1100]Michael Mitchiner, "Evidence for Viking-Islamic Trade Provided by Samanid Silver Coinage", *East and West,* Vol. 37, No. 1/4, 1987, s. 139.

[1101]Roman K. Kovalev, "Dirham Mint Output of Sāmānid Samarqand and its Connection to the Beginnings of Trade with Northern Europe (10 th century)", s. 204.

[1102]Michael Mitchiner, "Evidence for Viking-Islamic Trade Provided by Samanid Silver Coinage", s. 139.

[1103]Osman Karatay'a göre Peçeneklerin mücadele edip yenildiği Oğuzlar, Hazarların müttefikiydi. Osman Karatay, *Hazarlar,* s. 240. Dolayısıyla Peçeneklerin Hazarlara karşı düşmanca davranmalarının sebebi bu ittifaktı.

[1104] Altay Tayfur Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya,* s. 294-296.

[1105]Golden, Nemeth'e dayanarak Peçeneklerin Macarlarla sınırlarının kesiştiği merkezin Kama-Ural havzası olduğunu söyler. Peter B. Golden, *Hazar Çalışmaları,* s. 89.

[1106] İmparator Konstantin Peçeneklerin göçü ve sebep olduğu değişimleri şu ifadelerle aktarır: "*Aslında, Peçeneklerin yerleşimi Atil ırağında ve benzer biçimde Gefoh (Yayık) ırmağında idi ve Hazarlarla ve Uz denilenlerle ortak sınırı vardır. ama elli yıl önce Uz denenler Hazarlarla antlaşıp Peçeneklerle savaşa tutuştu ve onları yendi ve Uz denenlerin bugüne kadar işgal ettiği ülkelerinden sürdü. Peçenekler kaçıp ortalıkta gezinerek yerleşecekleri bir yer aradılar; ve şimdi ellerindeki ülkeye varıp orada Türklerin (Macarlar) yaşadığını bulduklarında, onları bir savaşla yendiler ve sürüp dışarı çıkardılar ve oraya yerleşerek söylendiği gibi bugüne kadar kırk beş yıldır bu ülkenin efendileri oldular."* Konstantin Porpghyregenitus, *De Admınıstrandı Imperıo*, s. 101.

ticaret yollarının kontrollü bir şekilde akışını sağlamak ve doğu ile batı arasında dengeli bir köprü oluşturmakla yükümlüydü. Kostantinopolis sarayı, Avrupalı ve Bizanslı tüccarların Hazarya coğrafyasıyla ilişkilerini tanzim ederek ticaretin zenginleşmesini sağlıyordu. Ruslar yavaş ama etkili bir şekilde bu sisteme dâhil olarak Volga'dan Dnyeper'e kadar uzanan bölgelerin Bizans ile araçsız bir şekilde doğrudan ticaret yapmalarının önünü açmıştı.Ayrıca Slav kabileleri ile birlikte kuzeydeki ticari emtianın kaynağını teşkil ediyorlardı ve ürün tedariki çoğunlukla onların tekeli altındaydı.[1107] İtil Bulgarları, kuzeyden gelen bu ürünlerin toplanma ve dağıtım merkezlerinden biri rolüne sahipti. Kendi ürünlerinin yanı sıra Ruslardan ve o dönem daha tam olarak Rus kimliği kazanmamış olan Slav kabilelerinden gelen ürünler çoğunlukla onların aracılığıyla doğu ve güneydeki merkezlere ulaşıyordu.[1108] Özelikle Hazarların ortadan kalkmasından sonra bu rolleri çok daha belirgin hale gelecekti.[1109]

Davetsiz Peçeneklerin Hazarya coğrafyasına girişi işte bu dengenin bozulmasına neden oldu. Sistem içerisinde kilit birolan role sahip Hazarlar, ticaret yolları üzerindeki kontrollü kaybettiler ve sosyal karmaşanın ortaya çıkardığı sorunlarla uğraşmak zorunda kaldılar.Bu durum Hazar otoritesini büyük oranda sarstığı gibi tüccarların bölgeye olan ilgisini de azalttı.[1110] Ancak Peçenek akınları sadece Hazar coğrafyasında değil batısında da dengelerin bozulmasına neden oldu. Hazarlar, Doğu Avrupa'ya kadar genişleyen bölgenin denetimini Macarlar aracılığıyla yapıyorlardı.[1111] Aralarındaki işbirliği devletin

---

[1107] Rus/Varegler kuzeydeki İskandinav halklarından kürk, balmumu, bal, köle v.s. çeşitli ticari ürünleri temin ederek başta İtil Bulgarları olmak üzere çeşitli coğrafyalarda pazarlıyorlardı. Geniş bilgi için bkz. Christian Keller, "Furs, Fish, and Ivory: Medieval Norsemen at the Arctic Fringe", *Journal of the North Atlantic,* Vol. 3, 2010, s. 1-23

[1108] Omeljan Pritsak, "An Arabic Text on the Trade Route of the Corporation of ar-Rus in the Second Half of the Ninth Century", *Folia Orientalia,* 1970, 12, s. 241-259.

[1109]Thomas Noonan, İtil Bulgarları'nın bölge ticaretinin yaklaşık %80'nini kontrol ettiğini geri kalan %20'sinin ise Hazarlar tarafından gerçekleştiğini yazar. Ancak Hazarların 965 yılıda yıkılmanın eşiğine geldiği dönemde bu oranın %5'e kadar indiğini ve ticaretin çoğunlukla İtil Bulgarlar'ının denetimi altına girdiğini belirtir. Thomas S. Noonan, "Some Observationson the Economy of the Khazar Kghanate", *World of the Khazars. New Perspectives Selected Papers Fron the Jerusalem 1999 İnternational Khazar Colloqıum.* Edts. Peter B. Golden v.s. Leiden, Brill, 2007, s. 235-236.

[1110] Akdes Nimet Kurat bu konuda şunları söyler: "*Peçeneklerin, 'koyu göçebe" bir kavim olmaları hasebiyle, Hazarlar ülkesinin yerleşik ahalisine ve bilhassa ticaret kervanlarına sık sık baskın yapmış olmaları muhakkaktır. Bu Peçenek baskınlarından bilhassa Harezm ile İtil şehri arasındaki kervan ticareti mutazarır olmakta idi."*Akdes Nimet Kurat, *IV – XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri,* s. 45.

[1111]Macar halkının büyük kitlesi, 9. yüzyılın ortalarında, Hazarlar tarafından atanan bir şef tarafından yönetilen bir kabile federasyonu kurdukları Etelküzü'nde bulunuyordu. 895 baharında Doğu'dan gelen Peçenek ordusu Etelküzü'ndeki Macarlara saldırdılar. Macarlar daha sonra yavaş yavaş Tisza boyunca güneye doğru hareket eden Árpád ordusuna kaçtılar. Aynı yıl Árpád altındaki Macarlar, Karpat havzasının

doğu-batı eksenindeki akışı rahat bir şekilde kontrol etmesine ve Ruslar dâhil başka güçlerin bu akışı sekteye uğratmasına engel oluyordu.[1112] Ama Peçeneklerin yeni bir yurt bulma arayışıyla Macarları bölgeden sökerek uzaklaştırmaları bu denklemin çözülmesini de beraberinde getirdi. Hazarların bölge üzerindeki denetimi zayıfladı ve ciddi bir otorite boşluğu ortaya çıktı.

Doğu da ise paranın ana kaynaklarından biri olan Samanilerin bu rolünü kaybetmesi önemli bir etki yarattı. Samanilerin geçek kurucusu olarak değerlendirilen İsmâil b. Ahmed (892-907), 893 yılında kardeşi Nasr'ı saf dışı bıraktıktan sonra aynı yıl Karlukların üzerine sefere çıkmış ve onları yenilgiye uğratmıştı.[1113]Bu zafer Samanilerin ana hedeflerinden biri olan Türklerin Müslümanlaştırılması[1114] politikasına hizmet etmekle birlikte Karluk ordasının dağılmasına ve göçebelerin kontrolsüz bir şekilde etrafa yayılmasına neden olmuştu.[1115]Bu göçebe gruplarından biri olan Peçenekler batıya doğru ilerlerken geride kalan Oğuzlar ve diğer Türk boyları, Samanilerle savaşmaya devam ettiler. Ayrıca Güney İran'da bulunan Şii Ziyârîler, Büveyhiler ve Saffârîler'de Samanilerle mücadele halindeydiler.[1116] Bu mücadelelerin ortasında kalan Samanilerin ciddi bir sikke üretme krizine girdiği anlaşılıyor. Bu yüzden de kuzeye doğru yapılan dirhem akışında keskin bir düşüş yaşanmaya başladı.

5.7. HAZAR-RUS İŞBİRLİĞİ: 914 YILI SEFERİ

Gerek Peçenek istilasının batıda yarattığı tahribat gerekse Samanilerin sürüklendikleri siyasi ve sosyal karmaşadan dolayı sikke üretimini azaltması, belli dinamikler üzerine kurulu kuzeydeki ticaret dengesinin bozulmasına neden oldu. Bozulmanın ani bir değişimin sonucu olduğunu düşünmemek gerekir. Macarların bulundukları bölgeden uzaklaşmaları ya da Hazarların kontrollü tamamen kaybetmeleri

---

doğu kısmını işgal ettiler ve 899'da batıya doğru hareket ettiler. Geniş bilgi için bkz. Charles F. Carlson, "Altayik Topluluklara Erken Gelen Gezginler", s. 69.

[1112] Bizans imparatoru Konstantin, Macarların Hazarlarla kaldığından bahseder. Konstantin Porphyrogenitus, *De Admınıstrando Imperıo*, s. 103. Vernadsky'e göre bu ifade Macarların Hazarlara bağlı bir vasal olduğunu göstermektedir. George Vernadsky, "Lebedıa Studıes On The Magyar Background of Kıevan Russıa", *Byzantion,* 1939, Vol. 14, No. 1, s. 181.

[1113] Sadi S. Kucur, "İsmâil b. Ahmed", *DİA,* İstanbul, 2001, C. 23, S. 84-85.

[1114]Samanilerin gayretleri neticesinde o dönem yaklaşık 200,000 Türk İslâmiyeti kabul etmişti. İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih,* C. VIII, s. 396.

[1115] Peter B. Golden, "The Migration of the Oğuz", *Archivum Ottomanicum,* Vol, IV, 1972, s. 56.

[1116] Samanilerin içinde bulunduğu siyasi ve askeri karmaşanın geniş bir anlatımı için bkz. V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 246.

daha uzun soluklu bir dönem içerisinde meydana gelecekti. Ancak ticaret konusunda yaşanan olumsuzluklar daha çabuk görünür hale geldi. Bununla birlikte bu ani bozulmaya karşı yeni dengeler içerisinde öne çıkan iki aktör Hazarlar ve Ruslar oldu.

Hazarlarda Yahudiliğin benimsenmesinden sonra ülkenin fetih ve ganimete dayalı genişleme politikası değişmiş ve ticaretin merkezde yer aldığı ekonomik büyüme siyaseti benimsenmişti.[1117] Buna bağlı olarak da ordu büyük ölçüde paralı Müslüman ve Hrıstiyan askerlerden oluşturulmuştu. Dolayısıyla Yahudi idarecilerin Müslümanlar ya da Hrıstiyanlara karşı yapacakları herhangi bir askeri sefer, askerlerinin muhalefetiyle karşılaşabilirdi.[1118] Hazarların eskiden Gürcüler, Ermeniler, Alanlar ya da Arap Müslümanlar üzerine yaptıkları gibi bir ganimet seferine çıkmaları artık çok olası değildi.[1119]Ayrıca devlete bağlı kavimlerden alınan haraç vergileri de ülkenin ekonomisi için yetersizdi. Bu yüzden Hazarlar için devletin istikrarı tamamen ticaret hayatının verimli bir şekilde devam etmesine bağlıydı.[1120]

Öte yandan Rus tarafı da Kostantinopolis yönetimi ile varılan antlaşmadan dolayı ticari ilişkiler konusunda memnun olsa da asıl amaç hala Arap dirhemlerine ulaşmaktı. Kağanlığın genişlemesi ve istenilen ekonomik güce ulaşması buna bağlıydı. Bu yüzden de güney ve doğu ile sürdürdüğü ticareti geliştirmek için yeni yollar bulma arayışı içerisindeydi.[1121] İşte Mesudî'nin kayda aldığı baskın olayı tam da bu şartlar altında vuku

[1117]Artamonov, Hazarların Yahudiliği benimsemesinden sonra tarım ve hayvancılıkla uğraşan halkın komisyoncu bir nitelik kazanmaya başladığını, halk ile idare arasındaki bağın koptuğunu ve askeri gücün Müslüman ücretli askerlerin mızraraklarına bırakıldığını söyler. Dolayısıyla ordu-millet kavramının yok olduğunu anlatmaya çalışır. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi,* s. 587-588. Golden ise bu görüşün tahmin niteliğinde olduğunu ve tarihsel olgularla desteklenmediğini belirtir. Peter B. Golden, *Hazar Çalışmaları,* s. 129.

[1118]Jacques Pıatıgorsky – Jacques Sapır, *Hazar İmparatorluğu VII. – XI. Yzüyıllar,* s. 28.

[1119] Münecimbaşı'nın eserinde bulunan bir kayda göre Türk Abû Mûsa Buga, 237/851 tarihinde Alanlar ve Hazarlara karşı bir zafer kazanmıştı. Bu kayıt Hazar ordusunun eskisi kadar kuvvetli olmadığını göstermektedir. Geniş bilgi için bkz. V.F. Minorsky, *A History of the Sharvân and Darband in the 10th-11th Centuries,* s. 25.

[1120]Devletin ekonomisi gümrük vergileri, bazı ülkelerden alınan haraçlar ve diğer iç-dış kaynaklara bağlıydı. Fakat ihracat için tabii kaynakların olmaması, zengin ürünlerinin bulunmaması Hazar ekonomisine yüzeysel bir görüntü vermişti. Siyasî prestij ve askeri güç yerinde olduğu zaman bu mekanizma işlemiş, zaaf başladığı anda ise ağır vergiler altında hoşnut olmayan toplum ve tüccarların direnci karşısında devlet çarkı yavaşlamaya, ekonomi çökmeye başlamıştı. Ali Ahmetbeyoğlu, "Avrupa Hun ve Hazar Devletlerinin İktisadî Gelir Kaynakları", *Belleten,* Cilt: LXIX, Nisan 2005, Sayı, 254, s.11.

[1121] Rus araştırmacılardan P.İ. Kovalevskiy'e göre ise Rus hayatı çoğunlukla elde edilen ganimete bağlıydı. Bundan dolayı Hazar denizi çevresine yönelik yaptıkları baskın saldırısı olağan bir durumdu. Ahmet Caferoğlu, "Azerbaycan Tarihine Umumi Bir Bakış", s. 8.

bulan bir hadiseydi. Mesudî Rus-Hazar işbirliğiyle 914[1122] yılında gerçekleşen baskın hadisesini şu cümlelerle aktarır:

"*Ruslar, Çeşitli kollara ayrılan kalabalık bir halktır. En kalabalık olanları Luzâne denilen halktır. Bunlar, ticaret amacıyla Endüles'e, Rummiyye'ye (Roma'ya), Kostantiniyye'ye ve Hazar'a giderler.*

300 yılından sonra her birinde yüz kişinin bulunduğu yaklaşık beş yüz gemi ile gelerek, Hazar nehrine (İtil'e) bitişik Buntus Körfezi'ne (Kerçen Körfezi) girdiler.[1123]*Burada Hazar melikinin iyi teçhizatlı askerleri vardır. Bunlar bu denizden ve Hazar nehinin bir kolunun Buntus Körfezi'ne döküldüğü kara tarafından gelenleri defederler. Çünkü göçebe Guzlar, bu kara parçasına gelerek burada kışlarlar. Hazar nehrini Buntus Körfezi'ne bağlayan bu nehir bazen donar. İşte Guzlar o zaman atlarıyla karşıya geçerler. Büyük bir nehirdir; çok katılaştığı için Guz atlarının ayakları altında çökmez ve onlar da Hazar topraklarına geçerler. Bazen melikin burada onları defetmekle görevli askerleri bu işi yapmaktan âciz kalırlarsa bizzat melik onlara karşı harekete geçerek buz üzerinden yürüyüp geçmelerini engeller ve ülke sınırlarından uzaklaştırır. Yazları ise Türklerin bu nehri geçmeleri mümkün değildir.*

Rus gemileri, körfez girişinde görevli Hazar askerlerine yaklaşınca, Hazar melikine adam göndererek, ele geçirilecek ganimetin yarısını vermek şartıyla topraklarından geçip gitmelerine ve nehir yoluyla Hazar nehrine geçmelerine ve yukarıda belirttiğimiz gibi Cürcân, Taberistan ve diğer Acem ülkelerinin denizi sayılan Hazar Denizi'ne girmelerine izin vermesi talebinde bulundular. Melik onlara istedikleri izni verdi. Böylece Ruslar körfeze girdiler. Nehir mansabına ulaştıktan sonra nehrin bu kolunda yukarı doğru ilerleyerek, Hazar nehrine vasıl oldular ve oradan da Atil şehri üzerinden nehrin ağzına ve Hazar Denizi'ne dökülen yerine vardılar. Rus gemileri denize saçılarak, savaşçı birlikler Gîl, Deylem, Taberistan, Curcân sahilindeki Abeskun, Naffata [Bakü

[1122] Mesudî baskının tarihi konusunda "300 (912/913) yılından sonradır ama tarihini unuttum" demektedir. Mesudî, *Muruc ez-Zeheb*, s. 147. Aliev bu baskının 922 yılından sonra gerçekleştiğini ifade eder. Golden ise direkt 912 senesini kabul eder. Peter B. Golden, *Hazar Çalışmaları,* s. 96.

[1123]Hudûd al-'Âlem'de Rusların İtil şehri ile olan bağlantısı şöyle ifade edilir: "*Diğer bir nehir Ruslar'ınkidir. Bu nehir Saklâb ülkesinin içinden çıkar ve Rus sınırına varıncaya dek doğrultusunda akar. Sonra Ruslar'ın şehirleri olan Urtah, Slav ve Küyâbâ hudutları kenarlarından geçer, Hıfçâk hududundan akar. Sonra, yönünü değiştirir, Peçenekler'in hududuna güneye doğru akar ve İtil nehrine dökülür.",Hudûd al-'Âlem* s. 81.

civarı] ve Azerbaycan taraflarına dağıldılar. Azerbaycan'ın Erdebil şehrinden Hazar Denizi'ne kadar olan mesafe yaklaşık üç günlük yoldur.

Ruslar, oluk gibi kan döktüler; kadınlara ve çocuklara tecavüz ettiler, ganimet aldılar, akınlar düzenlediler; yaktılar, yıktılar. Sahillerde yaşayan halklar, eskiden beri oradan kendilerine hiçbir saldırı olmadığı için dehşete kapıldılar. Çünkü Hazar Denizi'ne ancak ticaret ve balıkçı gemileri gelirdi.

Ruslar Gîl, Deylem, Curcân sahili, Berdan, er-Ran, Baylekân ve Azerbaycan halklarıyla ve İbn Ebi's-Sac'ın kumandanıyla savaştılar. Şirvan'ın Bakü adıyla bilinen Naffata şehri sahiline ulaştılar. Ruslar, daha önceleri de sahillere düzenledikleri saldırılardan dönerken Naffata'ya birkaç kilometre mesafedeki adalara sığınırlardı.[1124] *0 sıralarda Şirvan meliki Ali ibn el-Heysem'di. Ordusunu hazırladı. Teknelere ve tacirlerin gemilerine binerek bu adalara doğru yola çıktılar. Ruslar onlara karşı saldırıya geçti. Binlerce Müslüman öldürüldü ve boğuldu. Dediğimiz gibi, bu denize komşu olan halklar onlara bir zarar veremeyeceği için Ruslar burada aylarca kaldılar. Halk onlara karşı hazırlıklıydı ve korku içindeydi. Bu deniz, çevredeki halkların faydalandıkları bir denizdi.*

Ruslar, yeterince ganimet toplayıp, sıkılmaya başladıktan sonra Hazar nehri (İtil) ağzına ve mansabına doğru ilerlediler. Hazar melikine adam göndererek, anlaşmaya uygun olarak mal ve ganimetlerden hakkına düşen payını yolladılar. Gerek Hazar melikinin ve gerekse askerlerinin gemi kullanma âdetleri yoktu. Eğer öbür türlü olsaydı, Müslümanlar için büyük bir felaket olurdu. Arsiler ve Hazarya'daki Müslümanlar olup biteni öğrenmişlerdi. Hazar melikine gelerek: "Bu kavimle bizim aramızdan çekil. Çünkü onlar Müslüman kardeşlerimizin topraklarına saldırdılar; kan döktüler, kadın ve çocukları köle ettiler!.." dediler. Melik onları engelleyemezdi. Yine de Ruslara haber göndererek, Müslümanların kendilerine saldırmaya hazırlandıklarını bildirdi. Müslüman askerler, nehir boyunca onları aramaya başladılar. İki taraf karşı karşıya gelince Ruslar gemilerinden indiler. Müslümanların on beş bin atlı ve zırhlı savaşçısı

[1124] Bakü'nün etrafında birçok ada vardır. Öne çıkanları şunlardır: 1-Pirallahı veya Mukaddes ada, 2-Şüvelan yanında Sahilan veya Şehilan Adası, 3-Zire veya Gumzire, 4-Küçük Zire, 5-Büyük Zire veya Nargin, 6-Duvannı veya Zinbile, 7-Hire Zire, 8-Sari veya Sara. M.H. Şerifli, *IX. Asrın İkinci Yarısı-XI. Asırlarda Azerbaycan Feodal Devletleri*, Bakü 1978, s. 141. Bakıhanov, Rusların gelip dinlendikleri adalarda hala izlerin mevcut olduğunu ifade etse de hangi ada olduğu konusunda herhangi isim zikretmez. A. Bakıhanov, *Gülüstan-i İrem*, Bakü 1951, s. 62-63.

vardı. Atil şehrinde oturan Hıristiyanlardan bir grup da Müslümanların yanında yer almıştı. Savaş üç gün sürdü. Allah Müslümanları muzaffer kıldı. Rusların bir kısmı kılıçtan geçirilmiş, bir kısmı boğulmuştu. Müslümanlar tarafından sahilde öldürülenlerin sayısı otuz bin civarındaydı. Beş bin kadar Rus kurtulmuştu. Onlar da gemilerine binerek Burtas sınırlarına doğru çekildiler. Burtas topraklarına gelince gemileri bırakarak kara yoluyla ilerlediler. Bir kısmı da Burtaslar tarafından öldürüldü. Kurtulmayı başaranlar Müslüman Bulgarlara sığındılarsa da, onlar tarafından da kılıçtan geçirildiler. O yıldan sonra Ruslar bir daha böyle bir harekete kalkışmadılar."[1125]

Bu baskınla ilgili Mesudî dışında hiçbir kaynak eser bilgi vermemektedir. Bununla birlikte Mesudî, olayı aktarırken oldukça kesin bir dil kullanır. Hatta sonrasında "*Rus gemilerinin bu ülkelere yaptıkları seferle ilgili anlattıklarımız diğer halklar tarafından da bilinmektedir"* diyerek anlatımını tasdik eder.[1126] Ancak Bizans, Ermeni, Rus, ya da diğer Arap kaynakları bu konuya ilişkin hiçbir malumat aktarmıyor. Baskın olayı Kostantinopolis'ten uzakta ve Bizans sınırlarına yapılmamıştı. Bu yüzden olsa gerek Grek tarihçileri ya olaydan habersiz oldukları ya da önemsiz gördükleri için baskını kaleme almamışlardı. Mesela İmparator Konstantin, Ruslar, Hazarlar ve Araplarla ilgili oldukça geniş malumat vermesine ve olayın gerçekleştiği döneme yakın yazmış olmasına rağmen bu baskından haber vermemektedir.[1127]

Ruslar baskını Sâcoğulları'nın[1128] hâkimiyet sürdüğü topraklara yönelik yapmışlardı. Sâcoğulları Ermenilerle yakın ilişki içerisindeydiler ve özelikle o dönem Abbasilerden bağımsız hareket etmeye çalışan bölge valisiYusuf b. Ebü's-Sâc[1129], bölgedeki Ermeni idaresinin iç işleriyle yakından ilişkiliydi. Ermeni kralı Simbat'ı

[1125] Mesudî, *Muruc ez-Zeheb,* s. 143-147.
[1126] Mesudî, *Muruc ez-Zeheb,* s. 147.
[1127] 905 yılında dünyaya gelen gelen Konstantin, hem olayın gerçekleştiği dönemde hayattaydı hem de tarihe merakının olmasından dolayı yüksek ihtimalle bu baskın olayından haberdardı. Ancak eserine almamıştı. Konstantin'in hayatı, yazdığı eserinin Türkçe tercümesinde yer almaktadır. Geniş bilgi için bkz. Konstantin Porphyrogenitus, *De Administrando Imperıo,* s. 11-21.
[1128] Sâcoğulları Devleti (889-942), Abbasi halifeliğinden bağımsız bir şekilde hareket etmeye çalışan Azerbaycan bölgesinde kurulmuş feodal devletlerden biri idi. Devleti Ebu Sâc Divdad'ın kurduğu ifade edilmektedir. Geniş Bilgi için Bkz. Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX. Esrlerde,* Çev. Cabbar Cabbarov-Hessen Elizade, Bakü, 2007, s. 196; Hakkı Dursun Yıldız, "Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hanedanı Sâc Oğulları I", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi,* İstanbul, 1976, Sayı, 30, s. 109-111; Erol Kürkçüoğlu, *Nahçıvan Tarihi (V-XV. Yüzyıllar*), Erzurum, 2007, s. 39-43.
[1129] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* C. VII, s. 509.

kendisine bağlamış ve iç çatışmaları körüklemişti.[1130] Buna karşın Ermeni yazarlar düşmaları olan Sâcoğulları'nın uğradığı bu baskına dair bir bilgi vermiyor.[1131]

İlk Rus yıllığı zaten bu baskın olayından neredeyse iki asır sonra yazılmıştı. Kronik yazarı Nestor muhtemelen bu olaydan habersizdi. Ya da Mesudî'nin ifadesinde görüldüğü üzere Hazar ordusunda bulunan Müslüman askerler Hrıstiyan askerlerden de destek alarak baskından geri dönen Rusların büyük bir kısmını kılıçtan geçirmişti. Belki de kronik yazarı genel olarak zaferlerinden bahsettiği Rusların bu ağır yenilgisini kaleme alma konusunda sessiz kalmayı tercih etmişti.[1132]

Öte yandan Mesudî dışındaki Arap müelliflerinin olaydan bahsetmemesi de şaşırtıcıdır. Gerek İbnü'l Esir ya da İbnKesir gibi genel İslâm tarihçileri gerekse İbn Havkal, İbn Rüsteh gibi coğrafyacılarda baskın olayı ile ilgili hiçbir bilgi aktarmıyor. Hatta olayın gerçekleşmesinden sadece sekiz sene sonra bu bölgeye giden İbn Fadlan'da seyahatnamesinde bu hadise ile alakalı tek kelime kaleme almıyor. Ayrıca Rusların baskın yaptıkları yer günümüzdeki Azerbaycan coğrafyası oluyor. Dolayısıyla İran'a yakın bir bölgede yer almasına ve bölgenin tarihini ilgilendirmesine rağmen Farsça yazan müellifler de bu baskın olayından bahsetmemektedirler. Bunun tek istisnası olaydan çok sonra 812/1412-849-/1489 yılları arasında yaşayan Taberistan'lı tarihçi Zahir ad-Din Mara'şi'dir.[1133]Mara'şi'ye göre baskın olayı 913 senesinin sonunda meydana gelmişti. Ancak verdiği tarih bakımından Mesudî ile uyumlu olmasına rağmen olayların içeriği konusunda farklı bir izahatı söz konusudur. Ona göre Ruslar, Samani hanedanınınbir yöneticisi tarafından tamamen yok edilmişlerdi.[1134]Zira 914'te Samaniler Hazar denizi üzerindeki kontrollü kaybetmişlerdi.[1135]

Bununla birlikte araştırmacıların ekseriyeti Mesudî'nin kaleme aldığı bu baskın olayını teredütsüz bir şekilde kabul etmektedir. Mesudî'nin önemli ve büyük bir tarihçi olması, bunun için uygun bir zemin yaratıyor. AncakRus-Hazar ilişkilerine dair bilgilerin

---

[1130] Ali İpek, "Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hanedanı Sâcoğulları ile Ermenilerin Münasebetleri: Ebu'l-Kasım Yusuf Dönemi (901-927)", *EKEV Akademi Dergisi,* 2005, Sayı. 25, s. 90.
[1131] Geniş bilgi için bkz. A.E. Redgate, *The Armenians,* s. 202.
[1132] Aslında Rus Vekayinameleri Svyatoslav dönemine kadar Rus-Hazar ilişkilerine dair hiçbir bilgi vermiyorlar. V.V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler,* s. 82.
[1133] C. E.Bosworth, "Zahir al-Dîn Mar'ashî", *The Encyclopaedia of Islam,* New Edition, Volume XI: W–Z. Leiden: E. J. Brill, 2002, s. 393–394.
[1134] V.F. Minorsky, *A History of the Sharvân and Darband in the 10th-11th Centuries,* s. 59.
[1135] V.V. Barthold, *Soçineniya,* II, Moskova, 1963, s. 686.

sınırlı olmasınında bu kabulde bir payının bulunduğunu belirtmemiz gerekir. Bu yüzden 914 yılında gerçekleştiği ifade edilen bu hadiseyi doğru kabul ederek sebep ve sonuçları ile birlikte değerlendirmeliyiz. Mesudî'nin kaydını aktarmadan önce Hazarların içinde bulundukları siyasi ve ekonomik şartların kötü olduğunu ve kuzeydeki ticaret sisteminin bozulmasından sonra öne çıkan Rus şirketinin taleplerini mümkün olduğunca karşılamaya çalıştığına değinmiştik. Bununla birlikte baskın hadisesini farklı gerekçelere dayandıran araştırmacılarda bulunmaktadır.

Bunlardan biri olan Frederick Kaplan, Mesudî'nin anlatımı içerisinde yer alan *"Gerek Hazar melikinin ve gerekse askerlerinin gemi kullanma adetleri yoktu"*[1136]cümlesinden yola çıkarak Hazarların Hazar denizine kadar ulaşacak büyüklükte gemilerinin olmamasından dolayı Ruslara izin verdiklerini belirtir.[1137]AncakHazarlara ait büyük gemilerin olup olmadığı bilgisinin bir kesinliği bilinmiyor. Ayrıca sadece bu nedenden ötürü izin verildiğini düşünmek de siyasi ve askeri açıdan yorumlandığında izahatı çok mümkün görünmüyor. Dolayısıyla bu görüş doğru değildir. Artamonov ise, Hazarların bu baskına izin vermelerinin nedeni olarak Rusların kısa süre önce Kostantinopolis üzerine gerçekleştirdikleri başarılı seferin sebepolduğuna inanıyor.[1138]Yani yazara göre Hazarların izin vermesinin sebebi Rusların Kostantinopolis seferi neticesinde elde ettikleri prestijdi ve bu Hazarların çekinmesine neden olmuştu. FakatBahâüddîn Muhammed b. Hasen b. İsfendiyâr-ı Kâtib, 1216-1217 yıllarında yazdığı *Târîh-i Taberistân* isimli eserindeRusların, Seyyid Hasan b. Zayd'in saltanatı esnasında (864-884) on altı gemiden oluşan bir filo ile Hazar bölgesinin Abasgûn şehrini hedef aldıklarını ancak yenilgiye uğradıklarını ve esir düştüklerini belirtir. Devamında: "*Bu esnada Abasgun'u ve komşu kıyıları ziyan edip yağmaladılar, birçok Müslümanı esir aldılar veya katlettiler"* demektedir. Aynı müellif 910ve 911 yıllarını işaret ederek: "*Sonraki yıl Ruslar daha büyük bir güçle geri döndüler, Sari ve Panjâh-hazâr'ı yaktılar ve birçok tutukluyu öldürdüler. Sonra Daylaman'da Chashma-Rud'a yelken açtılar; ancak bazıları karadayken, Gilan halkının bir kısmı deniz kıyısına indi gemilerini yaktı ve karaya çıkanları katletti. Bunu duyan Hazar Kralı Şirvanşah, gemilerini kaçırarak onları ve mürettebatlarını yok etti ve bundan sonra Rusların yağmacı akınları*

[1136] Mesudî, *Muruc ez-Zeheb,* s. 146.
[1137]Frederick I. Kaplan, "The Decline of the Khazars and the Rise of the Varangians", s. 11.
[1138] M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi,* s. 475.

durduruldu"[1139]diye nakletmektedir. Eğer bu bilgiler doğruysa Hazar Kağanı'nın bundan önce de Ruslara izin verdiği anlaşılmaktadır.[1140] Dolayısıyla Artamonov'un iddia ettiği gibi Hazar Kağanı'nın Ruslardan çekindiği için bu teşebbüse izin verdiği görüşü de yine doğru değildir.[1141]

Bu bakımdan Hazarların bozulan ekonomik sistemin yeniden ihyası için Rusların baskın yapma teklifini kabul ettikleri şeklindeki düşünceyi en doğru görüş olarak kabul edebiliriz. Ruslar, İtil nehrinden geçmek için Hazarlara ganimetin yarısını teklif etmişlerdi. Anlaşılan Hazar ekonomisi kötü durumdaydı ve Rusların güneye yapacakları tehlikeli baskına izin vererek bir gelir sağlama düşüncesindeydiler. Zaten Yahudi Hazar idarecileri için öncelikli amaç ekonomik kazançtı. Nitekim *Hududü'l-Âlem'*de "*Hazar kralının zenginlik ve refahı çoğunlukla deniz gümrüklerindendir"* demektedir.[1142] O yüzden Rusların Müslümanların meskûn olduğu topraklara yapacakları bir saldırı onlar için çok da önemsenecek bir durum değildi. Arthur Koestler'in de işaret ettiği gibi[1143] Mesudî'nin bu baskın hadisesinden dolayı Hazar melikine karşı suçlayıcı bir üslup kullanmasının altında da bu durum yatmaktaydı.

Öte yandan Mesudî, baskından dönen Ruslardan yaklaşık otuz bin kişinin Müslüman Hazar askerleri tarafından katliama uğratıldığından bahseder. Belki de Hazar kağanı, bu baskınla birlikte ülkesinin doğusunda bir Rus tehdidi oluştuğunu öngörürek ordusundan geri dönen Rusları kılıçtan geçirmelerini istemişti.[1144] Bu olasılık mümkün olmakla birlikte zayıf görünmektedir. Zira Mesudî'ye inanacak olursak Rusların büyük çoğunluğu öldürülmüştü. O zaman daha sonra büyük bir güç olarak Slav kabilelerine, Hazarlara ve Bizans'a karşı savaşan Rusların nerden geldiği sorusu cevapsız kalıyor.[1145]

[1139] Muhammed b. al-Hasan b. İsfandiyâr, *History of Tabaristan,* s. 199. Ayrıca bkz. V. F. Minorsky, *A History of Sharvân and Darbandin the 10th-11th Centuries,* s. 111.

[1140]Olga İgorevna Kulikova "Orta Çağ Arap-Fars Kaynaklarına Göre Hazar-Rus Siyasi İlişkileri", *Genel Türk TarihiAraştırmaları Dergisi*, Çev. Ahmet Karadeniz, Edts. Mustafa Gökçe v.d. Temmuz 2109, C.1, Sayı, 2, s. 280.

[1141] Golden'a göre ise muhtemelen Babü'l-Ebvâb'ın Müslüman yöneticisiyle Hazarlar arasında 901'den beri süregelen savaş durumunun bunda payı vardı. Peter B. Golden, "Güney Rusya Bozkırlarının Halkları", Çev. Ayda Erel, *Erken İç Asya Tarihi,* İstanbul, 2000, s. 361.

[1142]*Hudûd al-'Âlem,* s. 163.

[1143] Arthur Koestler, *Onüçüncü Kabile,* s. 142.

[1144] Golden'e göre Hazar kağanı kendi askerine ve tebaasına söz geçiremediği için onlara evet demek zorunda kalmıştı. Peter B. Golden, *Hazar Çalışmaları,* s. 96.

[1145] Hatta bu dönemde Bizans kaynaklarına yansıyan haberlere göre bazı Rus birlikleri de İtalya'da imparatorun sancağı altında savaşıyorlardı. S.M. Solovyev, *İstoriya Rossii,* S. Drevneyşih Vreman, I, Polyaris, 1998, s. 156.

Bu yüzden de Mesudî'nin Rusların Müslüman askerler tarafından kıyıma uğratıldığı şeklindeki ifadelerine ihtiyatla bakmamız gerekir. Belki de müellif, Müslüman olmanın getirdiği bir hassasiyetle bu cümleleri kayıt altına almıştı. Çünkü kullandığı ifadelerde bazı çelişkilerde bulunmaktadır. Söz gelimi, Hazar kağanı Rusların baskın yapmasına izin vermesine rağmen ordusunun geri dönen Rusları öldürmelerine de karşı çıkmamıştı. Üstelik bu Ruslar, Hazar kağanı için önemli gelir kaynaklarından birini oluşturuyorlardı. İbn Fadlan 922 yılında bölgeye seyahat ettiğinde Rusların hala İtil'den geçtiklerini ve Hazarlara vergi verdiklerini belirtir.[1146] Dolayısıyla 914 baskınında Rusların Hazar ordusu tarafından katledildiği bilgisi şüphelidir. Bu bilgiye kuşku ile yaklaşmamızı gerektiren bir diğer gerekçe ise savaşta Hrıstiyan askerlerinde Rusların öldürülmesi hadisesinde yer aldıkları şeklindeki ifadelerdir. Eğer Müslüman askerlerin Ruslara saldırısının sebebi, müellifin dile getirdiği gibi sadece dindaşlarının katledilmesi ise o zaman Hrıstiyan askerler neden bu savaşa dâhil olmayı seçmişlerdi.

Mesudî'nin anlatımında göze çarpan bir diğer ifade ise gemi sayısı ve gemide yer alan asker sayısı ile ilgili verdiği rakamlardır. Mesudî, Rusların beş yüz gemi ile yola çıktıklarını[1147] ve her gemide yaklaşık yüz kişinin olduğunu dile getirir. Bu yaklaşık elli bin kişilik bir ordu demektir. Artamonov ve Gumilev haklı olarak bu sayıyı abartılı bulurlar. Onlara göre Rus vekayinamelerine yansıyan bilgilerden her geminin en fazla kırk kişi aldığı bilgisine ulaşılıyor. Bu yüzden de gemilerde toplamda en fazla yirmi bin kişi yer almış olabilir.[1148]Zaten müellifin iddia ettiği şekilde eğer elli bin kişilik bir Rus ordusu olmuş olsaydı on beş bin kişiden oluşan Hazar ordusunun Müslüman kuvvetleri karşısında otuz bin kayıp vererek geri çekilmezlerdi.

Ancak şüphe uyandırıcı bazı bilgilere rağmen Mesudî'nin verdiği bu bilgi önemli bir kayıttır. Bu kayıt Rus-Hazar ilişkileri açısından önemli bir hadise olmakla birlikte Rus-Azerbaycan ilişkileri içindebir ilk olma özeliği taşır. Mesudî'nin verdiği bu bilgiler tarihte Rusların Azerbaycan bölgesine yönelik gerçekleştirdikleri saldırılara ilişkin ilk kayıttır.[1149] Mesudî'nin bir ifadesi Rusların daha önce de bu bölgeye saldırdıklarını

[1146] *İbn Fadlan Seyahatnamesi,* s. 36-37.
[1147] Gemi sayısı doğru olabilir. Zira Ruslar 860 yılında 200-230 arasında olduğu varsayılan gemi sayısı ile Kostantinopolis önlerine gelmişlerdi. Arthur Koestler, *Onüçüncü Kabile*, s. 109.
[1148] M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi,* s. 477.
[1149] Ahmet Caferoğlu, "Azerbaycan Tarihine Umumi Bir Bakış", *Azerbaycan Yurt Bilgisi,* İstanbul, 1932, Sayı, 1, s. 8.

gösterir: "*Ruslar, daha önceleri de sahillere düzenledikleri saldırılardan dönerken Naffata'ya birkaç kilometre mesafedeki adalara sığınırlardı".* Bu cümle Rusların 914 yılından önce de Hazar denizi sahillerine indiklerini ve Bakü (Naffata)'ye yakın bir mesafeye kadar ulaştıklarını gösterir. Bu ifade aynı zamanda Hazarların daha önce de Rusların İtil bağlantısını kullanarak Hazar sahillerine yağma baskını gerçekleştirmelerine izin verdiklerini ortaya koymaktadır. Mesudî daha sonraki bir ifadesinde ise İtil nehri ile Hazar denizi arasındaki ticari bağlantıya dikkat çeker: "*Cûrcan'a yaklaşık üç günlük mesafedeki Abeskun şehri de denizin Cûrcan sahili üzerindedir. Gîl ve Deylem'de yine bu sahildedir. Bunlar arasında işleyen ticaret gemileri Atil şehrine gelerek, Hazar nehri yoluyla şehre girer. Hazar Denizi'nden adını saydığımız bu şehirlerden hareket eden gemiler Bakü'ye gelirler."*Aslında İbn Hurdazbih, daha IX. yüzyılın ikinci yarısında Rus tüccarların Hazar denizine indiklerine dair haberleri veriyordu. Muhtemelen Ruslar bu ticaret faaliyetleri neticesinde keşfettikleri Azerbaycan bölgesine yönelik daha sonra yağma saldırılarını organize edeceklerdi.

Baskın hadisesine dönecek olursak Ruslar, Azerbaycan'ın Erdebil kentine üç günlük mesafaden kıyıya çıkarak Gil, Deylem, Taberistan, Curcân, Abeskun, Naffata (Bakü), Berdaa, er-Rani, ve Baylekân'a saldırmışlardı. Bu saldırı esnasında yerel halk ile birlikte bölgede bulunan Sâcoğulları'ndan İbn Ebi's-Sâc[1150] ve Şirvan meliki Ali ibn el-Heysem'de[1151] Ruslara karşı savaşmıştı. Ancak Rusların bölgeye yönelik daha önce de saldırı teşebbüsleri olduğuna göre Yusuf b. Ebü's-Sâc gibi iyi bir idareci neden gerekli önlemleri almamıştı.[1152] Büyük ihtimale Sâcoğulları'nın Ermeniye bölgesine yönelik genişleme politikalarına öncelik verildiği için Rus baskınlarına karşı gereklitedbirlerin alınmasında ihmalkâr davranılmıştı.

[1150]Ebi's-Sâc'ın direnişi neticesinde Rusların Erdebil şehrine ulaşmadan geri döndüğü iddia edilir. Bkz. M. H. Şerifli, *IX. Asrın İkinci Yarısı-XI. Asırlarda Azerbaycan Feodal Devletleri*, s. 101.

[1151] Ali İbn Heysem, Mezyadiler sülalesine mensup ilk Şirvanşahlardan biri idi. Hâkimiyeti 917 yılına kadar sürmüştür. N.M. Velihanlı, *IX-XII Asır Arap Coğrafiya-şunas Seyyahları Azerbaycan Hakkında,* Bakü, 1974, s. 68. Bu Rus saldırısının Şirvanşahlar hâkimiyetine darbe vurduğu ve devletin bu saldırıdan sonra çökmeye başladığı iddia edilir. . M. H. Şerifli, *IX. Asrın İkinci Yarısı-XI. Asırlarda Azerbaycan Feodal Devletleri*, s. 63-64.

[1152] Ebulkasım Yusuf b. Ebü's-Sâc, Abbasi halifesi Muktedir Billâh (908-932) tarafından 909-919 yılları arasında Ermenistan ve Azerbaycan valisi olarak atanmıştı. Şirvan'da onun hâkimiyeti altında yer alıyordu. Ruslar bu dönemde Bakü'ye yakın adalarda ikâmet etmişlerdi. Onların bu adalardaki yerleşimlerine dair bazı izlerin şimdi de mevcut olduğu iddia edilir. Bkz. A. Bakıhanov, *Gülüstan-i İrem*, s. 62-63.

Öte yandan bu saldırı her şeyden önce bir Rus-Hazar işbirliği olarak değerlendirilmelidir.[1153] Mesudî'nin aktarımı bunu açıkça ortaya koymaktadır. Bu işbirliği iki taraf içinde iktisadi menfaatlerin sebep olduğu bir ilişki biçimiydi. Ancak bu ilişki biçimi zaman içerisinde Rusların lehine gelişen bir güç hiyerarşisinin önemli adımlarından biri olacaktı. Zira Hazarlar, sadece ganimette ortak olmak adına büyük Rus filolarının kendi başkentlerinden geçişine izin vermişlerdi ve muhtemelen bu izin Rusların Hazar ülkesine daha fazla ilgi duymalarını da beraberinde getirecekti. Aynı zamanda Hazarların ordu sistemine savunma mekanizmasına, iktisadi kazanımlarına ve coğrafyasına daha fazla aşina olmalarına ve bu tecrübeyi zamanı geldiğinde kullanmalarına imkân tanıyacaktı.

5.8. RUSLARIN HAZARYA'DA SİYASİ GÜÇ OLMA ÇABALARI VE 944 YILI SEFERİ

Rusların Kafkasya seferi, İgor'un (912-945) kağan olmasından kısa süre sonra gerçekleşmişti. İgor, Rurik'in oğluydu ve Oleg'in ölümüyle birlikte iktidar yeniden ailenin eline geçmişti. Bu değişim süreci olağan ve beklenen bir şeydi. Fakat Oleg, büyük işler başarmış, Kiev'i ele geçirmiş ve Ruslara gerek askeri seferlergerekse imzaladığı antlaşmalar neticesinde uluslararası bir kimlik kazandırmayı başarmıştı. İgor ise muhtemelen iktidarı ele geçirdikten sonra Oleg'in bu başarıları karşısında rüştünü ispat etmek ve savaşçı Ruslara yeni bir ganimet yolu açmak için Mesudî'nin bahsettiği baskın hadisesini gerçekleştirmişti.

Bu olaydan kısa bir sonra Ruslar bu sefer batıdaki hadiselerin içinde yer alacaklardı. Güçlenen Bulgar kralı Simeon ile Bizans imparatoru arasındaki savaşlar hem Peçenekleri hem de Rusları çekiyordu. Rus kağanı İgor, Bizans ile süregelen antlaşmasından dolayı gücünü artırmaya devam ederken Peçenekler ise bu savaşlarda taraf olarak bölgenin önemli unsurlarından biri haline geliyorlardı. Hazarların müdahil olmayı seçmediği bu hadiselerin içinde yer alan Ruslar ve Peçenekler yavaş yavaş ilişki kurmaya başlamışlardı. Rus yıllığına göre Ruslar ve Peçenekler ilk kez İgor döneminde 915 yılında

[1153] Artamonov'a göre ise bu sefer Rus Devleti'nin resmi teşebbüsüyle yapılmış bir sefer değildi ve Bizans'la yapılan savaş için kiralanmış ve savaştan sonra ihtiyaç duyulmadığı için kendi haline bırakılmış Vareg-Rus drujinalarının (gönüllülerinin) kendi başlarına risk alarak yaptıkları bir seferdi. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi,* s. 477-478.

karşılaşmışlardı: "*Peçenekler ilk defa Rus topraklarına geldiler, İgor'la barış yaparak Tuna'ya gittiler."*[1154] İlk karşılaşma belirtildiği üzere bir barış antlaşmasıyla sonuçlanmıştı. Peçenekler Bulgarlara karşı savaşmak için Bizans imparatorunun teklifini kabul etmişlerdi. Bu yüzden geride bıraktıkları her şeyin güvence altında kalması için Ruslarla antlaşma yoluna gitmişlerdi.[1155]

Ancak kısa bir süre sonra Peçenek-Rus ilişkileri olağan şekilde bir savaş halini alacaktı. Bölgedeki savaş hareketliliği bu karşılaşmayı kaçınılmaz kılıyordu. Rus yıllığı: *"920'de Greklerin başında Çar Roman (Romanos I. Lakapenos 920-944) bulunuyordu ve İgor, Peçeneklerle savaşıyordu"*demektedir.[1156]Bizans, kurumsallaşmış ve yerleşik bir düzen inşa etmişti. Bulgarlar da benzer şekilde belli bir coğrafyada bir düzene sahiplerdi. FakatRuslar ve Peçenekler bölgede göçebeliği temsil ediyorlardı. İki halkın bir diğer ortak noktaları ise paralı askerler olmalarıydı. 920 yılındaki savaş hali de muhtemelen bu durumdan kaynaklanmıştı. Aktarılan pasajdan anlaşıldığı kadarıyla Ruslar antlaşma halinde oldukları Bizans saflarında yer alıyorlardı, Peçenekler ise Bulgarlarla ittifak kurarak Ruslara karşı savaşıyorlardı. Bu yüzden Rus-Peçenek ilişkilerini salt bir düşmanlıktan ziyade bu ittifakların ortaya çıkardığısavaş hali üzerinden değerlendirmek gerekir.

İlişkilerin seyri tansiyonu yüksek bir bölgede ve dönemde başlamıştı. Bununla birlikte İmparator Konstantin iki halk arasındaki dengeleri güzel bir şekilde özetleyen bir aktarımda bulunur. İmparatora göre Peçenekler komşu oldukları Ruslara karşı barış halinde olmadıkları zamanlarda saldırgan ve zarar verici bir tutum sergiliyorlardı. Bu yüzden Ruslar Peçeneklerden çekinmekteydi. Hatta Ruslar uzağa gittiklerinde Peçenekler gelip evlerini ve geride bıraktıklarını talan etmesinler diye kendi sınırlarından uzakta savaşmamaya dikkat ediyorlardı. Bu nedenlerden ötürü mümkün olduğunca Peçeneklerle barış içinde kalamaya gayret gösteriyorlardı. Ayrıca kendi ülkelerinde bulunmadığı için

---

[1154] Denis Sinor, *Erken İç Asya Tarihi*, s. 367; Mualla Uydu Yücel, "İlk Rus Yıllığı "Povesti Vremennıh Let"e Göre X. Yüzyılda Rus-Bizans-Türk Münasebetleri", s. 216; Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri,* s. 48.

[1155] Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri,* s. 48;Saadettin Gömeç, "Türk Tarihinde Peçenekler", *AÜDTCF Dergisi*, 2013, 53/1, s. 256.

[1156]Mualla Uydu Yücel, "İlk Rus Yıllığı "Povesti Vremennıh Let"e Göre X. Yüzyılda Rus-Bizans-Türk Münasebetleri", s. 216.

ihtiyaç duydukları ve Peçeneklerden temin edebildikleri boynuzlu sığır, at ve koyun gibi hayvanların ticareti içinde Peçenek halkı ile barış içinde kalmaya mecburlardı.[1157]

Peçenek akını sadece Hazar ya da Macar[1158] tarihini değil Rus siyasetini de önemli ölçüde etkilemişti. İmparator Konstantin eserinde Peçeneklerden bahsederken etrafındaki bütün halkların onlardan çekindiklerini ve bu nedenle de onlarla uyum içinde kalmaya özen gösterdiklerini ifade eder.[1159] Bu halklardan biri de Peçeneklerle sınırdaş olan Ruslardı.[1160] İgor döneminde Rus yayılımının zayıflamasının belki de en önemli sebebi ortaya çıkan Peçenek tedidiydi. Zaten 920 yılından 941 yılına kadar devam eden süreçte İgor'un içinde yer aldığı faaliyetlerin sayısı çok az görünmektedir. İgor döneminde bölgede bulunan İbn Fadlan, Rus hükümdarından bahsederken onu 400 şahsi muhafızı olan güçlü bir idareci olarak ifade etmekle birlikte tembel ve zevkine düşkün biri olarak da tasvir eder.[1161] Muhtemelen Peçenek tehdidi İgor'un sarayında daha fazla kalmasına neden oluyordu.

Bununla birlikte Bizans, Hazar, Bulgar, Peçenek ve Rusların olduğu bir bölgede çatışmaların yaşanması kaçınılmazdı. Hazarlar nispeten bu savaşlardan uzak durmaya

---

[1157] Konstantın Porphyrogenitus, *De Admınıstrando Imperıo,* s. 30-31.

[1158] İmparator Konstantın Peçeneklerin ilk ortaya çıktıklarında Macarları yerlerinden ettiklerini söyler. Daha sonrasında ise: "*Türklerin (Macarların) kabilelerinin de Peçeneklerden korkup zangır zangır titrediği söylenir, çünkü onlara sıkça yenilmiş ve tam yok oluşun eşiğine getirmişler. Dolayısıyla Türkler Peçeneklere her zaman korku ile bakarlar ve onlarla uyum içinde dururlar"* diyerek Peçenek istilasının Macarların siyasi varlıklarını nasıl tahrip ettiğini gözler önüne serer. Konstantın Porphyrogenitus, *De Admınıstrando Imperıo,* s. 31.

[1159] Konstantin'e göre Balkanlarda Bizans'a komşu olan Macarlar, Ruslar ve Bulgarlar Peçeneklerden çekiniyorlardı. Örneğin Bizans için Balkanlardaki en büyük tehdit unsuru olan Bulgarlarla ilgili olarak: "*Romalıların imparaoru Peçeneklerle barış içinde olursa, Bulgarlara da daha zorlu görünebilir ve huzur gereğini onlara da daytabilir, çünkü adı geçen Peçenkler bu Bulgarlara da komşudur ve istediklerinde, özel kazanı ya da Romalıların imparatoruna bir iyilik olması için kolaylıkla Bulgarya üzerine yürüyüp tasa verici kalabalıkları ve güçleri ile onları ezip yenebilirler"* demektedir. Konstantın Porphyrogenitus, *De Admınıstrando Imperıo,* s. 32. Benzer şekilde Latin kaynaklarında da Pçeneklerin ne kadar saldırgan ve korku salan bir kavim olduklarına işaret edilmektedir. Geniş bilgi için bkz. Simon Franklin-Jonathan Shepard, *The Emergance of Rus*, s. 86. Kurat'a göre de Pçenekler Rus, Macar ve Bulgarları ezebilecek güçteydi. Onlara karşı durabilecek tek güç Uz'lardı. Akdes Nimet Kurat, *Peçenekler,* Ankara, 2106, s. 136.

[1160] Konstantin, Peçenekleri Ruslarla komşu olarak gösterir. Konstantın Porphyrogenitus, *De Admınıstrando Imperıo,* s. 30-30. İslâm kaynaklarından İstahrî ise Peçenekleri Hazarlar ve Bizans arasındaki bir bölgeye yerleştirirken, Rusları ise Bulgarlar ve Slavlar arasında bir bölgede konumlandırır. İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 130.

[1161] İbn Fadlan der ki: "*Rus hükümdarının geleneklerinden biri sarayında askerlerinin en kahramanlarından, en güvenirlilerinden 400 kişi bulundurmaktadır. Onlar onu müdafaa uğrunda canlarını feda ederler. her birinin hizmetlerini gören, başını yıkayan, yiyecek, içeceklerini hazırlayan bir cariyesi, ayrıca çiftleştiği başka bir cariyesi bulunur. Bu 400 kişi hükümdarın tahtının yanında bulunurlar. Onun tahtı büyük, kıymetli mücheverlerle süslüdür. Tahtı üzerinde çiftleştiği 40 cariyesi vardır. Çoğu defa muhafızlarının huzurunda bu cariyelerden biriyle çiftleşir, tahtından bile inmez. Tuvalet ihtiyacını bir tasa yapar. Tahtından ayrılmak isterse atı tahta yanaştırılır atına öyle biner. Askerleri kumanda eden, düşmanla savaşan, halkın işlerine bakan bir naibi (vekili) vardır." İbn Fadlan Seyahatnamesi,* s. 44.

çalışmıştı. Ancak anlaşılan bu diğer ülkelerin ilgisini çekmişti ve aynı zamanda Hazarların zayıflığı olarak yorumlanmıştı. Kağan'a bağlı bir vasal devlet olan İtil Bulgarları, Hazarların içinde bulunduğu bu durumu fark eden ve ilk adımı atmaya çalışan ülkelerin başında geliyordu. Bu dönemde basılan Samani dirhemlerinin izleri takip edildiğinde Hazar ülkesinden ziyade İtil Bulgarları'nın bulunduğu bölgelerde yoğunluk kazandığı tespit edilir.[1162] Bu durum İtil Bulgarlarının ticari bakımdan Hazarlar karşısında zenginleşmeye başladığını gösteriyor. İtil Bulgarları, Hazarlara bağlı olmakla birlikte[1163] Artamonov'un'da ifade ettiğiüzere aslında birçok bakımdan bağımsız hareket etmekteydi.[1164] Ancak bu dönemde artık tamamen bağımsız olmak istiyordu. Bu yüzden halifenin desteğini almak adına bir elçilik heyeti göndermesini talep etmişti. Bu elçilik heyetinde yer alan İbn Fadlan, yazdığı eserinde İtil Bulgarları'nın Hazar hâkimiyetinden kurtulmak ve bağımsız olmak isteğine şu sözleri ile işaret etmekteydi: "*Bulgar hükümdarının oğlu Hazar Hakanı, yanında rehin tutulur. Hazar hakanı, Bulgar hükümdarının güzel bir kızı olduğunu duymuş, onu istemiş. Hükümdar bu isteği geri çevirmiş, Hakan kendi Yahudi, kız Müslüman olduğu halde onu zorla almış. Kız onun yanındayken ölmüş. Bu sefer hükümdarın başka bir kızını istemiş. Hükümdar bunu duyunca, Hakan'nın, kızına önceki kardeşi gibi, gasbetmesinden korkmuş. Eskil hükümdarıyla evlendirmiş. Bulgar hükümdarına halifeye mektup yazmaya, bir kale yaptırmak için para istemeye sevk eden işte budur."*[1165]

İbn Fadlan, Hazar kağanı'nın hem oğlunu hem kızını rehin almak suretiyle Bulgar İlteberi'ni kendisine tabi kıldığını ifade eder. Bulgar İlteberi'nin ise artık bu duruma karşı geldiğini ve diğer kızını rehin vermemek suretiyle Hazar otoritesini yok saymak istediğini belirtir. İbn Fadlan devamında aslında Bulgar Hanlığının Abbasilerin göndereceği paraya ihtiyaç duymadıklarını da ekler.[1166] Buna göre muhtemelen Bulgar İlteberi sadece Hazar

---

[1162] Samani devleti gerek Rus saldırılarının yarattığı güvensizlik gerekse Peçenek istilası sonrası Hazar kıyısındaki limanlarını kaybetmesinden dolayı kuzey ile ticareti için kara yolunu kullanacağı yeni bir güzergâh buılmak zorundaydı. Bu yüzden nehir sistemini kullandığı Hazar başkenti İtil'i es geçerek kara yoluyla doğrudan ulaştığı ulaştığı Bulgar ülkesi ile ticaret yapmaya başladı. Geniş bilgi için bkz. Altay Tayfur Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*, s. 300-301.

[1163] Hazarlar tüm bölgeye hâkim oldukları zaman geride kalan Bulgar halkı kuzeye göç etmek zorunda kalmıştı. Burada İtil Bulgar Devleti'ni kurmalarına rağmen Hazarların vasalı olarak kalmaktan kurtulamamışlardı. Peter B. Golden, *Hazar Çalışmaları,* s. 57.

[1164] M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi,* s. 478.

[1165] *İbn Fadlan Seyahatnamesi,* s. 44.

[1166] İbn Fadlan der ki: "*Bir gün hükümdara sordum. "Ülken geniş, malın çok, vergilerin fazla. Niçin, Halife'den bir kale yapmak için önemsiz miktarda para istedin" dedim. O da "İslâm sultanlarının (Halifelerin) devletlerinin parlak, mallarının helalinden elde edildiğini gördüm. İşte bu sebepten para*

kağanlığına karşı başlattığı harekâtta Abbasilerin destek verdiğini göstermek adına bu elçilik heyetini davet etmişti.

Hazarlara karşı harekete geçen bir diğer ülke ise Bizans'tı. Bizans-Hazar ililşkileri genel anlamda bakıldığında uzun soluklu ve barışçıl bir şekilde devam etmişti. Ancak Peçeneklerin ve Rusların sahaya dâhil olmalarıyla birlikte Hazarların gerek ticari gerekse askeri bakımdan zayıflaması Bizans'ın da ilgisini çekmişti. Özelikle dini tutuculuğundan dolayı Yahudilerden nefret eden yeni imparator "Menfur Roman" lakaplı Romanos Lekapinos (929-944) döneminde Bizans-Hazar ilişkileri yeni bir sürece girdi. Bu dönemde Bizans imparatoru hala Hazar kağanına mektubunu: "*Baba, oğul, Ruh'ul Kudüs ve tek gerçek Tanrı adına, Tanrıya inanan Roma imparatorları Kostantinos ve Romanos'tan Hazarya'nın en saygı değer ve meşhur hakanına…*"[1167]şeklinde hitap ederek yazıp en üst saygınlığın ifadesi olan üç solidosla mühürlüyordu. Fakat bu sadece Bizans imparatorunun Hazar kağanına yönelik süregelen politikasının muhafazasıydı ve bu dönemde aslında önemini yitirmiş bir gelenekten ibaretti.

Bizans imparatoru özelikle Hazarların Kırım'daki eski Bizans şehirleri üzerindeki hâkimiyetine son vermek istiyordu. Ancakbu dönemde Bulgar tehdidinden dolayı doğrudan Hazar ülkesine saldıramazdı. Belki Hazar gücünden de çekiniyordu. Bu yüzden Kafkaslardaki müttefiklerinden Alanlar'ı Hazarlara saldırmaları için teşvik etme siyasetine yöneldi. Nitekim İmparator Konstantin, Hazarlara karşı savaşacak güçleri zikrederken bunların Uzlar (Oğuzlar) ve Alanlar olabileceğini değinir. Ona göre Alanlar, Hazarlarla barış içinde değildi ancak Bizans ile dostluğu ve barışı korumaya gayret ediyorlardı.[1168] Bu yüzden Alanlar, Hazar şehirlerine saldırırlarsa ölüm ve yıkıma sebep olarak ülkeyi zayıflatabilirler. Hatta Hazarlar eğer Bizans ile uyumlu bir siyaseti takip

---

istedim. Eğer kendi mallarımla gümüşten veya altından bir kale yapmak istesem yaparım. Halife'nin parasından uğur gelmesini beklediğim için bahsedilen parayı istedim" dedi. *İbn Fadlan Seyahatnamesi,* s. 44.

[1167]Constantine Porphyrogenetos, *The Book Ceremonies,* s. 690; M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi,* s. 453

[1168] Alanlar aslında Kafkaslardaki Arap yayılımına karşı Hazarlarla müttefik olarak birlikte hareket etmişlerdi. Iırına Arzhantseva, "Alans: between Byzantıum and Khazaria", s. 5. Muhtemelen Hrıstiyan oldukları için Müslümanlara karşı Hazarların yanında yer almışlardı. Ancak gerek dini gerekse siyasi bakımdan her zaman için Bizans'a daha yakın duruyorlardı. Müslüman Arapların Kafkaslardaki tehdidinin ortadan kalkması, Hazarların Yahudiliği benimsemesi ve Bizans'ın Hazar karşıtı bir politikaya yönelmesi Alanları'da İtil yönetimiyle karşı karşıya getirdi. Tabiki Hazarların eski kudretlerini yitirmesi de bu yönelimi tetiklemişti. Bununla birlikte Cambridge begesinde Alanların Benjamin ve Aaron (Harun) dönemlerinde Hazarlarla barış yaptıkları ifadesi yer alır. Solomon Schechter, "An Unknown Khazar Document", s. 217. Golden ise bir barış antlaşması yapıldığına göre iki taraf arasında daha önce de bir savaş yapılmış olabileceğine dair haklı bir tespitte yer verir. Peter B. Golden, *Hazar Çalışmaları,* s. 114.

etmeyi tercih etmezse teşvik edilecek bir Alan saldırısı neticesinde iki ülke ile aynı anda savaşacak gücü olmadığından antlaşmaya mecbur kalacağından bahseder.[1169]

Nitekim Konstantin'in tasarladığı şekilde Bizans, 932 yılında Alanları organize ederek destekledi ve Hazarlara karşı savaşmaları için teşvik etti.[1170]Bu arada Mesudî, Alanlar'dan bahsederken hükümdarın otuz bin süvariden oluşan bölgenin en güçlü ordusuna sahip olduğunu ifade eder.[1171]Bizans'ın neden Alanlar ile müttefik olmak istediği sorusunun cevabı muhtemelen bu bilgiyle birlikte bir cevap bulmuş oluyor. Öte yandanBizans'ın bu hamlesi bir diğer yönüyle Hazar gücünü yoklamak istediği şeklinde de değerlendirilebilir. Fakat gelişmeler Bizans'ın umduğu şekilde vuku bulmadı. Alan saldırısına karşı harekete geçen Hazar meliki Aaron (Harun) Guzların (Oğuzların) da desteğini alarak Alan hükümdarını esir aldı ve büyük bir zafer kazandı. Hazar meliki Harun, Alan hükümdarını öldürmediği gibi kızını da oğlu Yosif'e eş alarak akrabalık tesis etti.[1172]Mesudî, 320 (932) yılından sonra Alanların Hrıstiyanlıktan dönerek[1173] daha önce Bizans imparatorunun göndermiş olduğu papaz ve keşişleri ülkeden kovduğunu ifade ederken aslında bu yenilginin sonucunda ortaya çıkan gelişmeleri haber vermekteydi.[1174]

Kuzey Kafkasya ile Don ve İtil nehirleri arasındaki bölgeyi kapsayan Alan coğrafyası[1175] komşuları için çok önemli bir noktadaydı. Verimli tarım havzalarına sahipti ve Kuzey Kafkasya'da gıda ihtiyacını karşılayan bölgelerin başında geliyordu. Hazarya coğrafyası için önemi ise sulama sistemlerine ev sahipliği yapmasında yatıyordu.[1176] Eğer Hazarlar, Alan kuvvetlerine karşı yenilmiş olsaydı sadece askeri bir hezimette uğramış olmayacaktı, aynı zamanda tarımsal alanlarını besleyen sulama sistemlerinden de mahrum kalacaklardı. Askeri bakımdan zayıflayan, ticari zenginliğini kaybeden bir Hazar ülkesi için sulama sistemini dolayısıyla tarımsal verimliliği kaybetmesi hayati bir kayıp niteliği taşıyacaktı. Bu yüzden Alan kuvvetlerini yenerek buna izin vermemişlerdi.

[1169] Konstantın Porphyrogenitus, *De Admınıstrando Imperıo,* s. 40-41.
[1170] M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi,* s. 479.
[1171] Mesudî, *Muruc ez-Zeheb,* s. 157.
[1172]Solomon Schechter, "An Unknown Khazar Document", 216-217.
[1173] Mesudî'nin Alanların Hrıstiyanlıktan döndükleri şeklindeki ifadesi doğru bir tespit olmayabilir. Zira Alanlardan bahseden Müslüman coğrafyacılar genelikle onların Hrıstiyan olduklarını ifade ederler. Bunlardan biri de İbn Rüsteh'dir. İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefise,* s.167.
[1174] Mesudî, *Muruc ez-Zeheb,* s. 156. Golden'da aynı kanaatti taşır ve Mesudî'nin savaşın sonucuna ilişkin bir bilgi paylaştığını ifade eder. Peter B. Golden, *Hazar Çalışmaları,* s. 114.
[1175] L.N. Gumilev, *Hunlar,* s. 570.
[1176] Iırına Arzhantseva, "The Alans: Neıghbours of the Khazars ın the Caucasus", *The World of the Khazars,* Edt. By Peter B. Golden, Haggai Ben-Shammai-Andras Rona-Tas, Leıden-Boston, 2007, s. 64-66.

Fakat İmparator Romanos, Hazar aleyhtarı politikalarını sürdürmekte ısrar ediyorduve bu ısrarının temelinde Yahudi düşmanı bir Hrıstiyan olmasınında etkisi bulunuyordu. Mesudî, Romanos'un ülkesinde bulunan Yahudileri Hrıstiyanlığa geçmeye zorladığını, takibat yaptırdığını ve bu yüzden Yahudilerin Hazar ülkesine kaçtıklarından bahseder.[1177]Ama bu kaçış sorunun çözümüne yetmiyordu. Bizans'tan kaçan Yahudiler genel olarak dindaşlarının yoğunlukta bulunduğu Kırım'a göç ediyorlardı.[1178]Bununla birlikte Kostantinopolis sarayının Hazar siyasetibahsedildiği üzere Kırım özelinde, batıdaki şehirlerini ele geçirmek ve bölgedeki ticaret güzergâhlarını denetim altına almaktı. Dolayısıyla Kırım'a kaçan Yahudiler yeniden Bizans'ın tahakkümü ile karşı karşıya kalabilirlerdi. Öte yandanİtil havzasındaki toprakların Hazarlar için önemi tarımsal verimliliğinden geliyordu. Kırım şehirleriise ülkenin önde gelen ticaret merkezleriydi. Bizans bu şehirleri ele geçirerek ticaret zenginliğini artırmak istiyordu.Ayrıca Kırım yarımadasında Kerson'un merkezde yer aldığı Tavrika bölgesi Bizans'ın zahire merkezlerinden biriydi. Bizans, Mısır, Yakın Doğu ve Akdeniz'de bulunan ve tahıl ambarı işlevine sahip bazı adaları kaybetmesinden dolayı Balkanlar ve özellikle Tavrika, imparatorluk için hayati bir önem taşımaya başlamıştı.[1179]Kırım'a ilgi duymasının önemli sebeplerinden biri de buydu. Aynı zamanda Bizans'tan kaçan Yahudilere karşı uyguladığı politikasını sürdürme imkânına da kavuşacaktı.

Bu arada Hazar kağanı Yosif, Bizans idaresinin Yahudi dindaşlarına karşı uyguladığı siyasette karşılık olarak ülkesindeki Hrıstiyanlar üzerinde baskı kurmaya başladı. Bu baskı aslında babası Harun döneminde Alan zaferinden sonra Alan ülkesindeki Hrıstiyan din adamlarının kovulmasıyla başlamıştı. Yosif ise bu siyaseti Hazarya coğrafyasına da taşıdı. Öte yandan Romanos, Hazarlara karşı olan düşmanlığını başka kavimler üzerinden tatbik etme politikasına sadık kalma eğilimindeydi. Bu yüzden Kostantinopolis sarayı, zengin hediyeler göndermek suretiyle Rus knezini Hazarlara karşı savaşmaları için harekette geçirdi.[1180]Ruslar zaten 911 yılındaki antlaşma esnasında Bizans için paralı askerler tahsis etmeyi kabul etmişti ve sonrasında gerek Avrupa'daki mücadelelerinde gerekse Bulgarlarla süregelen savaşlarında Bizans imparatorunun

[1177] Mesudî, *Muruc ez-Zeheb,* s. 136.
[1178]Bernard D. Weinryb, "The Khazars: An Annotated Bibliography II", s. 62.
[1179] İ.A. Baranov, "Kırım'daki Hazar-Bolgar Anıtları", s. 27.
[1180] M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi,* s. 480.

sancağı altında savaşmışlardı. Romanos'un Hazarlara karşı savaşmaları yönündeki isteğine de bu yüzden karşı çıkmayacaklardı.

Ancak Rusların Hazarlara bağlı Kırım'a saldırma teklifini sadece Bizans imparatorunun isteğini yerine getirmek için kabul ettiklerini düşünmemek gerekir. Hazarlar, Alanlara karşı aldıkları zaferle de ispat ettikleri şekilde hala güçlü bir orduya sahiplerdi. Ayrıca Rus ticaret gemileri Hazar kontrolünü aşmadan Hazar kıyısına ulaşamazdı. Dolayısıyla Ruslar için Hazar düşmanlığını göze almanın ağır sonuçları olabilirdi. Bu bakımdan Ruslar'ın Kırım'a saldırısı bu düşmanlığı göze alacak kadar verimli sonuçlara sahip olması gerekirdi. Hadiseye bu açıdan bakıldığında Ruslar'ın muhtemelen Kırım'daki zengin ticari hayattan pay almak ve bu sayede Bizans ile sürdürdüğü ticaretini daha da artırmak adına bu teklifikabul ettiğini varsayabiliriz. Bu aynı zamanda Rus hükümdarının İtil idaresi ve Hazar kıyısındaki bölgelerle ekonomik ilişkilerini azaltmayıda beraberinde getirecekti.914 yılındaki sefer neticesinde hem Hazar kıyısındaki bölgelerin düşmanlığını kazanması hem de sefer dönüşünde Hazar saldırısına maruz kalması, zaten Rusların bu bölge ile olan ilişkilerini belli ölçüde zayıflatmıştı. Kırım üzerinden batı tarafındaki ticari hayatta daha fazla dâhil olmak Ruslar açısından daha avantajlı bir pozisyon yaratıyordu.[1181]

Ruslar, Kırım yarımadasında bulunan ve Karadeniz ile Azak denizinin kesişme noktasında yer alan Samkerts/Phanagoria (daha sonra Tmotarkan) [1182] şehrine saldırdılar ve şehir ile birlikte yüklü miktarda ganimet ele geçirdiler.[1183]Şehrin stratejik konumu Hazarlar açısından ne kadar önemli olduğunu açıkca teyit etmektedir. Bununla birlikte bölgede bulunan Hazar idarecisi Ruslar yerine Kırım'daki Bizans şehir ve köyleri üzerine saldırdı. Üç şehirle birlikte bir sürü köyü zaptetti ve sonucu bilinmeyen bir Kerson kuşatmasını gerçekleştirdi.[1184]Samkerts'i yağmalayanlar Ruslar olmasına rağmen Hazar kuvvetleri Kiev ve diğer Rus şehirleri yerine Bizans topraklarına saldırmışlardı. Bu teşebbüsün arkasında iki neden olabilir. Birincisi Hazar yöneticisi asıl düşmanın Bizans

[1181] Hazarya'daki ticaret sisteminin bozulması sonrasında ticari hayatın yoğunluğu Rusların ağırlıkta bulunduğu Dnyeper boylarına kaymıştı. Imre Boba, *Nomads, Northmen and Slavs,* s. 37.
[1182]Samkerts şehrinin Tmutarkan ismiyle zikredildiği ifade edilir. Şehirle ilgili daha önce verilen bilgi için bkz. s. 71, d.357.Ayrıca Tamatarhan adasında Azak bölgesinin başkenti ve bugünkü Kerç'in yerinde olduğu düşünülen yerde bulunuyordu. Boris Zhivkov, *Khazaria in the Ninth and Tenth Centuries,* s. 164.
[1183]Constantin Zuckermann, "On the Date of Khazars' Conversion to Judaizm and the Chronology of the Kings of the Rus Oleg and Igor", s. 256.
[1184] M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi,* s. 481.

olduğunu bilerek karşılık olarak Kırım'daki şehirlerine saldırmayı tercih etmişti. İkinci ihtimal ise Hazarlar Ruslarla antlaştığı için ve bu antlaşma neticesinde onları teşvik edenin Romanos olduğunu bildikleri için Rus şehirleri yerine Bizans toprakları üzerine yürümüşlerdi.

Sonraki gelişmeler ikinci ihtimalin daha doğru olabileceğini ortaya koymaktadır. Zira Ruslar, 911 antlaşmasından beri mütefik oldukları Bizans üzerine İgor önderliğinde 941 yılında bir saldırıda bulundular.[1185]Kırım'da ki gelişmeler saldırının arkasında muhtemel bir Hazar desteğine işaret ediyor. Bununla birlikte Rus yıllığı *Povesti Vremnnıh Let'*ın anlatımına göre Ruslar 10.000 gemi ile Karadeniz üzerinden Anadolu'ya ulaştılar. Birçok şehir ve köyü yakıp yıkarak İznik ve ötesine kadar uzandılar. Fakat Anadolu'dan gelen bir Bizans ordusu Grek ateşini de kullanarak Rusları geri püskürtmeyi başardı.[1186] Aslında 940 yılında Ioannes Kurkuas idaresindeki Bizans ordusu Malatya önlerinde Hamdanî hanedanıyla mücadele halindeydi. Seyf ed-Devle idaresindeki Müslüman kuvvetler hanedanlık içerisinde yaşanan iç karışıklıklar nedeniyle geri dönmek zorunda kalınca Bizans ordusu da başkentte döndü. Ruslar'ın saldırısı tam da bu dönüş zamanına denk geldi. Bu yüzden Grek ateşiyle desteklenen Bizans ordusu karşısında ağır bir yenilgi alarak geri dönmek zorunda kaldılar.[1187]

Rus yıllığı geri dönen İgor'un hemen Vareglere haber göndererek Bizans'a yeniden saldırmak için destek istediğinden bahseder. 944 yılına gelindiğinde ise İgor Peçeneklerden de paralı askerler kiralayıp Bizans üzerine sefere çıkmak için harekete geçti. Kerson ahalisinden bu seferin haberini alan Bizans imparatoru hemen Ruslara bir elçilik heyeti gönderip eğer saldırıdan vazgeçerlerse kendileri için altın ve gümüş, Peçenekler içinse kumaş ve altın göndereceğini vaadetti. İgor bu teklifi kendi askerleriyle müzakere ettikten sonra kabul ederek altın, gümüş ve kumaşları almakla yetindi.[1188] Bununla birlikte İmparator Romanos 911 yılındaki antlaşmayı yeniden görüşmek üzere bir heyet daha gönderdi. İki taraf arasında yapılan görüşmeler neticesinde şartların Bizans lehine iyileştirildiği yeni bir antlaşmaya varıldı.[1189]

[1185]Jonathan Shepard, "The Viking Rus and Byzantıum", s. 507.
[1186] Dimitri Obolensky, *The Byzantine Commonwealth Eastern Europe 500-1453,* 185-189.
[1187] George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi,* s. 258.
[1188] Mualla Uydu Yücel, "İlk Rus Yıllığı "Povesti Vremannıh Let"e Göre X. Yüzyılda Rus-Bizans-Türk Münasebetleri", s. 216-217.
[1189] Shepard'a göre Bizans'ın bu yeni antlaşmayı yapmasının nedeni Rusların Karadeniz'in kıyısında kalıcı yerleşimler kuracağından duyduğu endişeydi. Eğer bu gerçekleşirse o zaman Ruslar yaz-kış demeden

941 yılındaki yenilgi sonrasında yapılan bu antlaşma ile birlikte Bizans tarafı kuzey ticaretindeki payını artırırken Ruslar ise 911 yılındaki antlaşmadan sağladıkları avantajlarının bir kısmını kaybetmekle karşı karşıya kaldılar. Tam bu dönemde İslâm kaynakları Rusların yeniden Hazar denizi kıyılarında baskın yaptıklarına ilişkin bir kayıt tutarlar. İranlı tarihçi İbn Miskeveyh(932-1030), Rus baskını hakkında detaylı bilgileri paylaşan ilk tarihçidir. Daha sonra Nizâmî-i Gencevî (1141-1209), İbnü'l Esîr (1160-1233), Yâkût el-Hamevî (1179-1229), Ebu'l-Fidâ (1273-1331) veAynî (1361-1451) gibi İslam tarihçileri muhtemelen ondan istifade ederek olayı aktarmaya devam ederler. Ayrıca Kalankatlı Moses (X. yüzyıl) veEbü'l-Ferec (1225-1286) gibi gayr-i Müslim tarihçilerde eserlerinde bu olaydan basederler.[1190]

332(943-944) yılında Rusların Arran vilayetinin başkenti Berda'a (Ya da Belazurî dâhil İslâm müelliflerinden bazılarının yazdıkları şekli ile Berza'a)[1191] şehrine yürüyüşlerine ve buesnada yaşanan gelişmelere değinmeden önce neden bu saldırı teşebbüsünde bulunduklarına ilişkin bir açıklama getirmemiz gerekir. Her şeyden evvelRusların Bizans ile var olan müttefiklik ilişkiklerinde yaşanan sorunların sebebi Hazarlara yakınlaşmış olmalıdır. Büyük bir ihtimalle Ruslar, Hazarlar ile yaptıkları bir antlaşma neticesinde Bizans üzerine sefere çıkmışlardı. Onları Bizans üzerine sefere gönderen Hazar kağanı karşılık olarak İtil'i serbestçe geçip Hazar denizine inmelerine müsaade edecekti. Nitekim Rusların Bizans ile yaptıkları antlaşma, onların Kostantinopolis ve diğer şehirler ile geliştirdikleri zengin ticari bağlantılarına zarar vermişti. Dolayısıyla batı tarafında elde ettikleri ekonomik menfaatleri belli ölçüde zedelenmiş oluyordu. Rus-Bizans ticaret antlaşmasının Berda'a saldırısından önce gerçekleştiği kesin değil. Fakat antlaşma neticesinde Rusların ekonomik bir kayba uğraması ve Berda'a'ya saldırarak ganimet kazanma çabaları birlikte ele alındığında bu ihtimal güçlenmektedir.

Öte yandan saldırının gerçekleştiği bölge ele alındığında Rusların ekonomik kaygılarla hareket ettikleri daha iyi anlaşılıyor. Rusların saldırada bulundukları Berda'a şehri,IX. ve X. yüzyılda İslâm coğrafyasının önde gelen ticaret ve üretim merkezlerinden

---

Bizans başkentine saldırabilirdi. Jonathan Shepard, "Some Problems of Russo-Byzantine Relations c. 860-c. 1050", *The Slavonic and East European Review*, Jan., 1974, Vol. 52, No. 126, s. 14.

[1190] M.H. Şerifli, *IX. Asrın İkinci Yarısı-XI. Asırlarda Azerbaycan Feodal Devletleri*, s. 143.

[1191] Şehir ayrıca "Partav" ismiyle de bilinmektedir. W. Barthold, "Azerbaycan ve Ermenistan", *Tarih Araştırmaları Dergisi,* Çev. İsmail Aka, 1963, C. 8, Sayı, 14, s. 86.

biriydi. Azerbaycan'ın kuzeyinde günümüz Karabağ bölgesinde Terter ırmağı yakınında yer alan şehir, Sâsânîlerin egemenliği altında bulunmuştu.[1192] Kalankatı Moses'a göre verimli toprakların altın, gümüş gibi madenlerin ve suların bulunduğu münbit Alban ülkesine başkentlik yapmıştı.[1193] Bununla birlikteV. yüzyılda Ermenilerin yönetimi altındaydı.[1194] 628 yılında Hazar hâkimiyetini ve daha sonra Hz. Ömer döneminde Müslüman Arapların egemenliğini tanımak zorunda kalmıştı.[1195]Bu dönemde özelikle süregelen Arap-Hazar mücadelelerinde ismi sıkça zikredilen merkezlerden biri rolüne sahipti. Müslüman Arapların bölgedeki fetihleri neticesinde egemenlik altına alınmakla birlikte özerk bir statüde Ermeniye valiliğine bağlı olarak yerel idarecilerin eliyle yönetilmişti. 752 yılında Ebû Ca'fer el-Mansûr'un bölgeye tayin edilmesiyle birlikte ise şehir tamamen bir İslâm kenti haline geldi.[1196]

Berda'a şehri bahsedildiği üzere sahip olduğu konumdan dolayı Müslümanların ilgi alanına girmişti ve erken dönemlerden itibaren İslâm kaynaklarında yer almaya başlamıştı. IX. yüzyıldan itibaren ise coğrafya ağırlıklı eserlerin önde gelen merkezlerinden biri olmuştu. İbn Havkal, şehri Arran vilayetinin anası olarak ifade ederken[1197] İbn Cafer, Berde'yi Arran ve tüm Azerbaycan'ın başkenti olarak takdim eder.[1198]Kent bu dönemde verimli toprakları ve deniz kıyısında olmasından dolayı su ürünleri açısından zengin olmakla birlikte aynı zamanda kaliteli kırmızı boya maddesininüretildiği merkezlerden biriydi.[1199] Ama en önemli yönü uluslararası ticaret ve kervan yolları üzerinde yer almasıydı. Berda'a, İran, Orta Asya, Güney Azerbaycan, Ermeniye, Gürcistan, Arap Yarımadası, Bizans, Kırım ve Kafkasya'nın kervan yollarının kavşağında yer alıyordu. Bu yüzden Yakın ve Orta Doğu'nun en büyük ticaret merkezlerinden biri olmuştu.[1200]

Rusların saldırmak için Berda'a şehrini seçemelerinin en önemli sebebi işte bu ekonomik zenginliğiydi. Ama bu seçimin bir başka nedeni daha vardı. O da Hazar

---

[1192] Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX. Esrlerde,* s. 49.
[1193] Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi,* s. 39-40.
[1194] S.M. Solovyev, *İstoriya Rossii,* s. 157.
[1195]İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih,* C. III, s.32-33.
[1196]Belazuri, *Fütûhu"l-Büldân*, s. 240.
[1197]İbn Havkal, *Sûrat el-Arz,* s. 298.
[1198]Kudâme ibn Cafer, *Kitabü'l Harac,* s. 50.
[1199]İbn Havkal, *Sûrat el-Arz,* s. 298.
[1200] Mehmet Özmenli, "Orta Çağ'da Bir Uygarlık Kenti Berde (Berza'a)", *Zeitschrift für die Welt der Türken, Journal of World of Turks*, 2014, Vol, 6, s. 162.

denizine kadar gelen Rusların burda Kür nehri aracılığıyla doğrudan Berda'a şehrine ulaşabilmesiydi. İbn Rüsteh, Kür nehrinin Tiflis ve Berda'a şehirlerinden geçerek Hazar denizine döküldüğünü belirtir.[1201] Başka kaynaklarda Kür nehri ile Berda'a arasında doğrudan bir ulaşımın olduğuna dair bilgi paylaşırlar.[1202] Bu bakımdan güçlü bir donanmaya sahip Rus kağanı için doğrudan deniz ve nehirler aracılığıyla ulaşabileceği bir merkezin olması daha avantajlı olurdu. Bu aynı zamanda Rus liderin bölgedeki Müslümanların kara ordularıyla karşılaşma riskini ortadan kaldıracak şekilde stratejik düşündüğünü göstermektedir.[1203]

İbn Miskeveyh, 332 (943-944) yılında Rus askerlerinin Azerbaycan'a girip Berda'a şehrini ele geçirdiğini ve ahalisini esir ettiklerini haber verir.[1204]Buna karşılık olayın 333 (944-945)[1205] yılında gerçekleştiğini bildiren Ebü'l Ferecsaldırıyı yapanların Alanlar, Askalaplar (Islavlar) ve Lagzaya'lar (lazlar), olduğunu ifade etmektedir.[1206]Ancakgelişmler hakkında bilgi vermez. Olayı aktarmaya devam eden İbn Misekveyh ise Ruslardan bahseder: "*Onlar büyük bir millet olup iri vücutlu ve güçlü kuvvetlidirler. Mağlubiyet nedir bilmezler. Bunların hiç biri kaçmaz, ya öldürülür ya ölür. Onların âdetleri şöyledir: Her biri kendi silahlarının yanında balta (keser), testere, çekiç (tokmak) ve benzerleri gibi el aletlerinin ekserisini de üzerinde taşırdı. Kargı ve kalkanla harp eder ve kılıç kuşanırdı. Yanına sırık ve hançer gibi bir alet de alırdı. Bunlar yaya (piyade) olarak harp ederlerdi. Özelikle Berza'a'ya gelenler bunlardandı.*"[1207]

Ruslar, deniz yoluyla Kür nehrine oradan da Berda'a'ya ulaştıktan sonra bölgedeki Merzübân'ın[1208]naibi tarafından karşılandı.[1209]Naibin yanında halkla birlikte yaklaşık beş bin kişiden oluşan bir gönüllü ordusu toplanmıştı. Ancak asker olarak sadece üç yüz

[1201]İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefîse,* s.108.
[1202] Kür nehri ve Hazar denizi arasındaki bağlantıya dair ilk dönemlerden itibaren bahseden eserlerin genel bir anlatımı için bkz. Elisefa Memmedov, *Karayazı Düzünden Hazar Denizine Kadar,* Bakü, 1979, s. 137.
[1203] Nizâmî-i Gencevî'ye göre Ruslar Derbend müstahkemlerini aşamadıkları için suyoluyla Berda'a'ya yönelmişlerdi. Nizâmî-i Gencevî, *İskendernâme,* s. 341-342.
[1204] İbn Miskeveyh, *Tecârübü'l-Ümem,* s. 464.
[1205] İbn Miskeveyh'de başka bir yerde hadisenin bu sene içerisinde yaşandığını dile getirir. İbn Miskeveyh, *Tecârübü'l-Ümem*, s. 482.
[1206]Georgia Ebu'l Ferec, *Abu'l Farac Tarihi,* C. I, s. 257.
[1207] İbn Miskeveyh, *Tecârübü'l-Ümem,* s. 464.
[1208] İran'da Sasaniler döneminde valilere, İslâmî dönemde yüksek dereceli mahalli memurlara verilen unvan. Geniş bilgi için bkz. Tahsin Yazıcı, "Merzübân", *DİA,* C. 29, s. 255-256.
[1209] Gencevî, İskender isimli bir kahramanın mücadeleleri etrafında kurguladığı anlatımında, İskender'in Derbent ve Kıpçak ülkelerini geçerek Rus ülkesine ulaştığını ve sahip olduğu Rumlu ordusuna karşılık Burtas, Rus ve Alanların ittifak kurarak savaş verdiklerini beliritir. Nizâmî-i Gencevî, *İskendernâme,* s. 338.

kişilik bir Deylemli grup yer alıyordu. İbn Miskeveyh Müslümanların bu durumunu güzel bir şekilde özetler: "*Lâkin bunlar aldanıyorlardı. Rusların şiddetini bilmiyorlar ve kendilerine güveniyorlardı. Rusları, Ermeniler ve Rumlar gibi sanıyorlardı. Bunlarla harbe tutuştuktan sonra, henüz bir saat bile geçmeden, Ruslar müthiş bir hamle yaparak karşılarındaki orduyu bozdular."*Deylemlilerin dışında tüm gönüllüler ve diğer asker grupları kaçmaya başlamışlardı. Deylemliler ise ancak bir saat dayanmışlardı. Süvari olanlar savaş alanından kaçmayı başarırken geride kalanlar Ruslar tarafından tümüyle kılıçtan geçirilmişti.[1210]

Kaçan askerleri takip eden Rus kuvvetleri kıyıdan şehre doğru yol alıyorlardı. Onların gelişini haber alan sivil halk ve askerlerden binek sahibi olanlar ise hızlıca şehri terk etmeye başlamışlardı.[1211]Daha önceki baskınlarından bilindiği üzere Ruslar, ayak bastıkları şehirlerdeki halkı ya katlediyor ya da esir alıyorlardı. Halkta muhtemelen aynı akıbet ile karşılaşacağını düşündüğü için paniğe kapılmıştı. Ancak İbn Müskeveyh, Rusların şehre ulaştıktan sonra oldukça farklı bir tavır içinde olduklarından bahseder: "*Ruslar şehre girdiler. Tellal çağırtıp ahâliyi teskin ettiler. Onlara şöyle dediler: "Din hususunda sizinle aramızda bir tartışma olmayacak (dininize karışmayacağız). Biz ancak hâkimiyet istiyoruz. Bize düşen güzel davranış, size düşen de tam bir itaattir".*[1212]

Ruslar, anlaşılan bu sefer baskın yoluyla katliam yapıpganimet toplayarak geri dönmeyi düşünmüyorlardı. Aksine halk ile iyi ilişkiler geliştirerek şehirde kalıcı bir şekilde yerleşmek istiyorlardı. Din özgürlüğünün vaatedilmesi ve karşılık olarak mutlak bir itaat beklentisi olgun bir siyasetle hareket ettiklerini gösterir. Nitekim Berda'a gibi zengin bir şehirde kalıcı bir şekilde yerleşmek Rusların ekonomik beklentilerini daha iyi karşılayacaktı. Fakat bu umdukları kadar kolay olmayacaktı. İslâm kuvvetleri işgalin hemen akabinde ardı ardına şehir sularına saldırdılar. Şehir içinde bulunan Müslümanlarda bu taarruzlara tekbirler ve taşlarla eşlik ederek Rus müdafaasını yıldırıyorlardı.[1213] Rus lider[1214] hem içerden hem dışarıdan yapılan saldırılara karşı başarılı bir müdafaa savaşı verirken aynı zamandaşehir halkına seslenerek: "*Kendinize*

[1210] İbn Miskeveyh, *Tecârübü'l-Ümem*, s. 465.
[1211]İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih,* C. VII, s. 76.
[1212] İbn Miskeveyh, *Tecârübü'l-Ümem*, s. 465.
[1213]İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih,* C. VII, s. 76.
[1214] Barthold dâhil bazı Rus araştırmacılara göre Rusların başında İgor yer almaktaydı. M.H. Şerifli, *IX. Asrın İkinci Yarısı-XI. Asırlarda Azerbaycan Feodal Devletleri*, s. 146. Gencevî'ye göre ise Rus ordularını "Gıntal" isimli biri komuta etmekteydi. Nizâmî-i Gencevî, *İskendernâme*, s. 339.

hâkim olunuz. Bizimle sultan askeri arasına girmeyiniz"[1215]diyerek yapıcı bir siyaset takip etmeye çalışıyordu.

Aslında ekonomik zenginliğin kaynağını halkınteşkil ettiğini bildiği için şehirde kalıcı bir şekilde yerleşmek ve bu zenginlikten istifade etmek istiyorsa halk ile ilişkilerini iyi tutmak zorunda olduğunun farkındaydı. Çok zor durumda kalmış olmasına rağmen şehir halkını küstürecek saldırgan bir tutum içerisinde olmamaya dikkat ediyordu. Bundan dolayıRuslar, uzun süre boyunca aynı şekilde iki tarafla da mücadele etmek zorunda kaldılar. Bu noktada şehirdeki Müslümanların tutumunu eleştiren İbn Miskeveyh, "*Kendini bilenler (barıştan yana olanlar), özellikle de ileri gelenler, Rusların sözünü dinliyorlardı. Avâm ve cahillerden müteşekkil ayak takımının, çoğunluğu ise, kendilerini tutamıyorlar ve gönüllerinde olanı açığa vuruyorlardı"* demektedir.[1216]Ama Rus lider takip ettiği siyasetin sürdürülebilir olmadığının farkına vardı. Bu yüzden uyguladığı politikaya rağmen şehir halkı kendilerine karşı savaşmaya devam ettiği için onlardan kurtulmaya karar verdi ve tellalar aracılığıyla"*şehirde asıl yerlilerden kimse kalmayacaktır diyerek"*gösterilen müsemmanın son bulduğunu haber verdi. Üç gün boyunca halkın eşyalarını alarak şehirden ayrılmasını bekledi.[1217] Buna karşın şehir halkının büyük bir kısmı Rusların bu talebini yerine getirmeme konusunda ısrarcı davrandı. Fakat bu ısrarları pahalıya mal oldu ve dördüncü günün sonunda şehirden ayrılmayan Müslümanların büyük bir kısmı Ruslar tarafından kılıçtan geçirildi. İbn Miskeveyh bundan sonrasını şöyle anlatır: "*Sayılmayacak kadar çok adam öldürdüler. Yetişkinlerden, bunların ailelerinden, çocuklarından, kızlardan, kadınlardan ve delikanlılardan ibaret onbinden fazla esir aldılar. Kadınları ve çocukları, şehristan denilen şehrin içindeki kaleye götürdüler. Burası, onların (Rusların) şehristanı idi. Onlar oraya konmuşlar, karargâh kurmuşlar ve orasını müstahkem bir mevki edinmişlerdi (oraya kapanmışlardı). Erkeleri ise câmiye doldurdular. Câminin kapılarına muhafızlar diktiler ve onlara 'canlarınızı satın alın' dediler."*[1218]

Rus liderin politika değişikliği askerlerinin tutumunu da değiştirmişti. Müslümanlara karşı büyük birkıyım başlamıştı. Daha önce uyarmalarına rağmen

[1215] İbn Miskeveyh, *Tecârübü'l-Ümem*, s. 465.
[1216] İbn Miskeveyh, *Tecârübü'l-Ümem*, s. 465.
[1217]İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih,* C. VII, s. 76.
[1218] İbn Miskeveyh, *Tecârübü'l-Ümem*, s. 466.

kendileriyle işbirliği yapmayan Müslümanlara karşı adeta intikamlarını alıyorlardı. Halktan fakir olanları vakit kaybetmeden öldürürlerken zengin olanları da ellerindeki tüm malı mülkü aldıktan sonra hayatta kalmalarını temin eden mühürlü bir balçık vererek ortada bırakıyorlardı. Ruslar bu şekilde şehirdeki tüm servetleri ele geçirerek muazzam bir ganimet toplamışlardı. Ayrıca esir olarak aldıkları kadınlara ve çocuklara tecavüz edip onları köle olarak kullanmaya devam ediyorlardı.[1219]

Sâcoğulları'ndan sonra Azerbaycan bölgesini ele geçiren Deylem Musafiridleri'nden[1220]Merzübân b. Muhammed, Rusların bu tutumuna karşılık umumi bir seferberlik ilan etti. Halktan büyük bir karşılık bulan bu seferberlik neticesindeMuhammed'in etrafında otuz bin kişillik bir kuvvet toplandı. Fakat kaynağın anlatımına göre bu kuvvetlerin büyük çoğunluğu cihat arzusuyla yolan çıkan gönüllülerden meydana geliyordu. Dolayısıyla tecrübeli askerler olan Ruslara karşı bu ordunun kazanma ihtimali düşüktü. Nitekim İbn Miskeveyh, otuz bin kişilik bir ordunun harekette geçtiğini belirtikten sonra şöyle devam eder: "*Bu kadar çok asker toplanmasına rağmen, Ruslara mukavemet edemedi ve onlara bir şey yapması da mümkün olmadı. Sabah akşam onlarla harbe tutuşur, lâkin her defasında yenilmiş olarak dönerdi. Muharebe bu minval üzere uzun süre devam etti, fakat her defasında talihsizlik Müslümanlar tarafında oldu."*[1221]

Müellif bu ifadelerinin hemen ardındanMerzübân b. Muhammed'in hilesi neticesinde Berda'a'da[1222]bulunan Rusların, bolca meyve yiyerek hastalandıklarını ve aralarında veba salgınının yayıldığını belirtir.Ruslar, Hazarya'nın kuzeyindeki bölgelerde yaşadıkları için sıcak iklimin meyvelerine çok alışkın değillerdi ve bünyeleri zayıf kalmıştı. Hastalık günden güne yayılarak birçok Rus askerinin ölmesine neden oldu. Bu Merzübân b. Muhammed için bulunmaz bir fırsattı ve hemen harekette geçerek zayıflayan Rus ordusunu tamamen ortadan kaldırmak için pusu kurmaya karar verdi.

[1219] İbnü'l Esir Rusların bu esnada on bin kişiyi esir aldığını belitir. İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih,* C. VII, s. 76.
[1220] V.F. Minorsky, *A History of the Sharvân and Darband in the 10th-11th Centuries*, s. 85.
[1221] İbn Miskeveyh, *Tecârübü'l-Ümem*, s. 467.
[1222]Müellif aslında eserinde yanlışlıkla Berda'a yerine Rusların Merağa'da meyve yediklerini ifade eder. Nitekim eseri Türkçe'ye kazandıranlarda bu yanlışa dikkat çekmektedirler. İbn Miskeveyh, *Tecârübü'l-Ümem*, s. 467. Baskın hadisesine dair bilgileri İbn Miskeveyh'in eserinden aldığı anlaşılan İbnü'l Esir'de aynı yanlışı tekrar ederek Rusların Merğa'da meyve yediklerini belirtir. İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih,* C. VII, s. 77.

Türklerin sahte ricat taktiğini andıran bir plana göre savaş meydanında çarpışan Müslüman kuvvetler, Rus saldırısı karşısında yeniliyormuş izlenimini vererek geri çekileceklerdi. Bu taktiğe aldanan Ruslar, Müslüman kuvvetleri tümüyle imha etmek için onları takip edippusuda bekleyen kuvvetlerin bulunduğu bölgeye kadar geldiklerinde ise hem kaçan kuvvetler geri dönecek hemde pusuda bekleyen askerler ani bir saldırı harekâtıyla Rusları kuşatacaklardı. Böylece araya alınan Rus kuvvetleri tümüyle kılıçtan geçirilmek suretiyle yok edileceklerdi.

Kararlaştırdıklarıplana sadık bir şekilde hareket eden Mezrübân ve ordusu, savaş meydanına inerek Rus kuvvetlerini beklemeye koyuldular. Karşı taraf süvari kumandanlarının önderliğinde meydana inince de harbe tutuştular. Müslüman kuvvetler beklendiği şekilde savaşmaya devam ederken Rus saldırısı başladığında gerisin geri kaçmaya başladılar. Ruslar da onları takip ettiler. Ancak Müslümanlar pusu mahalini geçmelerine rağmen kaçmaya devam ettiler. İbn Miskeveyh'e göre Mezrübân bundan sonrasını şöyle anlatır: "*Ahâliyi böyle görüp onlara bağırdım, onları döndürmeye uğraştım. Lâkin Rusların korkusu kalplerine yerleşmiş olduğundan dönmediler. Böyle olunca anladım ki, eğer Müslümanlar kaçmakta devam ederlerse, Ruslar dönerler ve pusu mahalini görürler. Bu ise pusudakilerin helâk olmaları demektir. Bundan dolayı kardeşim, özel adamlarım ve uşaklarımdan bana tâbi olanlarla yalnız başıma döndüm ve şehit olarak ölmeyi göze aldım. Bunun üzerine Deylemlilerin ekserisi utandılar ve döndüler. Ruslara hücum ettik ve pusudakilere bağırdık. Onlar da Rusların arkasında (gerisinde) pusudan çıktılar. Tam manasiyle harp ettik. Komutanları da dâhil olduğu halde Ruslardan yedi yüz adam öldürdük. Kalanları ise şehrin kalesine kapandılar. Zira oraya pek çok miktarda mahsul ve erzak toplamışlardı. Esirleri ve malları da orada tutuyorlardı."*[1223]

Merzübân b. Muhammed, bu hamlesiyle Rus ordusuna büyük bir kayıp verdirmişti. Aynı zamanda o güne kadar yenilmeyen Ruslara karşı psikolojik bir üstünlük sağlanmıştı. Ancakbu dönemde Bağdat halifesine karşı isyan eden Tüzün'e bağlı Ebû Abdillah el-Hüseyin, Azerbaycan topraklarına girerek karışıklık çıkarmaya başlamıştı. Bu durumda Ruslarla mücadele etmeleri içindört bin kişilik bir kuvvet bırakan Muhammed, ordusunun

[1223] İbn Miskeveyh, *Tecârübü'l-Ümem*, s. 468.

geri kalanıyla birlikte Ebû Abdillah ile savaşmak adına Erivan'a hareket etmek zorunda kaldı.[1224]Bu gelişme Rusların lehine bir sonuç ortaya çıkarttı ve kendilerini toparlamaları için iyi bir fırsat yarattı. Ama Ebû Abdillah kısa süre sonra Bağdat'tan gelen haberler üzerine geri döndü. Merzübân b. Muhammed'de bu sorunun hallolmasından dolayı yeniden Ruslarla mücadele etmek için Berda'a'ya geldi.[1225]

Müslüman kuvvetler şehri muhasaraya devam ederek surları aşmaya çalışıyorlardı. Rus tarafında ise veba salgını askerleri öldürmeye ve sayılarını azaltmaya devam ediyordu. Bu durumda şehirde daha fazla kalmaları mümkün değildi. Bundan sonrasını İbn Miskeveyh şöyle anlatır: *"Ruslar sayıları azalınca, içine sığındıkları kaleden geceleyin çıktılar. Mal, mücevherât ve kıymetli elbiseden yükleyebildikleri kadar arkalarına yüklendiler ve kalanını yaktılar. Kadınlardan, kız ve erkek çocuklardan istediklerini yanlarına alıp götürdüler. Kür nehrine vardılar. Zaten memleketlerinden binip geldikleri gemileri orada hazır bekliyordu. Bu sırada gemilerde bekleyen gemicilerden üç yüz Rus vardı. Bunlara da ganimetten pay verilecekti. Gemilere hemen bindiler ve kaçıp gittiler.[1226] Böylece Allah, Müslümanları onların şerlerinden kurtardı."[1227]*

İbnü'l Esir, bu bilgilere ek olarak Müslümanların Rusları takip ederek ganimetleri geri almaya çalıştıklarını ama başarılı olmadıklarını ifade eder.[1228] Fakat bu hadiseye dair bilgileri aldığı İbn Miskeveyh, Müslüman kuvvetlerin böyle bir teşebbüsünden bahsetmez. Zaten bölgedeki Müslümanların Rusları takip edecek bir donanmaya sahibi oldukları hakkında hiçbir bilgi bulunmuyor. Ayrıca Müslümanların gerçekten Rusları takip etmeyi düşündüklerini bilmiyoruz. Ama bazı Rus araştırmacıların iddia ettiği şekilde Müslümanların korktukları için Rusları takip etmediklerine[1229] dair teori de doğru değil. Zira buna ilişkinde her hangi bir bilgi bulunmuyor. Buna karşın anlaşılan

[1224]İbn Miskeveyh ve İbnü'l Esir'in aksine karışıklığı çıkaran kişinin Musul hâkimi olduğu ve Muhammed'in onunla mücadele etmek için Selmas şehrine gittiği iddiası bulunur. *Azerbaycan Tarihi,* Bakü, 1994, C. I, s. 281.
[1225]İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih,* C. VII, s. 78.
[1226] Ebu'l Ferec, Rusların bu süreçte 20 bin kişiyi öldürdüklerini haber verir. Georgia Ebu'l Ferec, *Abu'l Farac Tarihi,* C. I, s. 257.
[1227] İbn Miskeveyh, *Tecârübü'l-Ümem*, s. 469.
[1228]İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih,* C. VII, s. 78.
[1229] S.M. Solovyev, *İstoriya Rossii,* s. 158.

Müslümanlar, Rusların geri çekilip gitmesinden memnundular ve bir deniz kuvvetleri olsun ya da olmasın Rusları takip etmeyi gerekli görmemişlerdi.

Bununla birlikte ağır kayıplarına rağmen altı aydan fazla kalan Ruslar büyük bir ganimetle bölgeden uzaklaşmayı başarmışlardı.[1230]Kiev knezliğine olan sadakatleri onları Azak ya da Karadeniz'e kadar götürmüş olmalı.[1231] Ama 914 yılındaki baskın hadisesine kıyasla bu sefer çok farklı bir harekât tarzı benimsedikleri anlaşılıyor. Öncelikle Kür nehrini kullandıklarına göre bu sefer beş yüzden daha azgemi ile gelmiş olmaları gerekir.[1232]Öte yandan şehir içindeki halkın kendilerine karşı tazyiklerine rağmen ordu disiplininden taviz vermemeleri, katliamlarla meşhur Rus birliklerinin askeri bir düzen içinde hareket etmeye başladıklarını gösterir. Bu aynı zamandayerleşik dünyanın normalarını takip ettiklerini ortaya koymaktadır. Nitekimbaskından ziyade şehre hâkim olma politikaları ve bu politika doğrultusunda takip ettikleri siyaset, Rus knezliğinin medeni dünyanın bir parçası haline geldiğini kanıtlar niteliktedir.

Ama tüm bunlar Kafkasların enönemli şehirlerinden biri olan Berda'a'nın bu hadise neticesinde harap bir hale geldiği gerçeğini değiştirmiyor.[1233]Şehrin tüm zenginlikleri Ruslar tarafından gasp edilmiş ve halk kıyıma uğratılmıştı. Ayrıca uzun süre devam eden muhasara ve savaş nedeniyle şehir surları tahrip olmuş, kale ve meskenler zarar görmüştü. Şehrin ticari zenginliği büyük oranda kaybolurken bu dönemde sikke üretiminin de durduğu ifade edilir.[1234] Şehir, daha önce de istilalara maruz kalmasına rağmen muhtemelen o döneme kadar ki en büyük felaketi yaşamıştı. Dolayısıyla uzun süre bu felaketin izlerini taşımış olmalıdır. Nitekim Rus işgalinden bir süre süre sonra şehri ziyaret eden Mukaddesî, Berda'a'nın güzel bir şehir olduğunu ancak etrafının dağınık olduğunu söyler. Ayrıca şehir halkının azaldığını ve kalesinin zarar görmüş olduğundan bahseder.[1235]

Hadisenin Hazarlarla ilişkisine dair ise hiçbir bilgi bulunmuyor. Hâlbuki Mesudî 914 yılında gerçekleşen Rus seferinden bahsettiği zaman Hazarların da rolü üzerinde durmuştu. Ancak 944 yılındaki olayı kaleme alan müelliflerden hiçbiri Hazarlardan

[1230]*İstoriya Azerbaydjana,* Bakü, 1954, C. I, s. 70.
[1231] S.M. Solovyev, *İstoriya Rossii*, s. 158.
[1232] Bazı Rus araştırmacılarda benzer kanaatleri taşımaktadırlar. Geniş bilgi için bkz. M.H. Şerifli, *IX. Asrın İkinci Yarısı-XI. Asırlarda Azerbaycan Feodal Devletleri*, s. 155.
[1233] M.H. Şerifli, *IX. Asrın İkinci Yarısı-XI. Asırlarda Azerbaycan Feodal Devletleri*, s. 156.
[1234] V.M. Sısoyev, *Bardaa*, Bakü, 1926, s. 49-63.
[1235]Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm,* s. 371.

bahsetmez. Üstelik 914 seferi ile944 yılındaki hadisenin failleri aynı şekilde Ruslardı ve olayın yaşandığı coğrafya da yine Hazar denizi civarıydı. Sadece baskın yapılan kentler farklıydı. Bu bakımdan her ne kadar Hazarlardan bahsedilmese de fail ve coğrafya aynı olduğuna göre muhtemelen Hazarların rolü de yine aynı şekilde cerayan etmişti. Dolayısıyla 914 seferinde olduğu gibi Hazarlar, ganimet karşılığında Ruslar'ın İtil'i kullanarak Hazar denizine inmelerine izin vermişlerdi. Ayrıca daha önce de bahsedildiği üzere Hazarlar muhtemelen Rusların Bizans üzerine yaptıkları sefere karşılık Ruslara bu imkânı sağlamıştı. Nitekim Gumilev'de Hazar kağanlığının müsadesi olmadan Ruslar'ın Hazar denizine inmelerinin mümkün olmadığını ifade eder. Ayrıca bu tespitten yola çıkarak Hazarlar'ın bu dönemde hala Doğu Avrupa'nın hâkimi konumunda olduklarını belirtir.[1236]

5.9. HAZAR KAĞANLIĞI'NIN YIKILIŞI VE RUSLARIN ROLÜ

X. yüzyılın ikinci yarısına doğru gelindiğinde Hazarların nasıl bir durum içinde olduğunu bilmiyoruz. Zira bu dönemde ülkenin askeri ve siyasi etkilerinin sınırları hakkında bir bilgiye sahip değiliz. Ancak bazı gelişmeler ve detaylar bu konudaki belirsizliği belli ölçüde ortadan kaldırmaya yardım ediyor. Söz gelimi, ülkenin batı yakasında Bizans, Bulgar, Macar, Peçenek ve Rusların dâhil olduğu siyasi atmosferin içinde Hazarların yer almadıkları görülüyor.

Benzer bir tablo ülkenin diğer tarafındaki sınırları içinde geçerlidir. Rus saldırısını püskürten Bizans genarali Ioannes Kurkuas, doğuda gerçekleştirdiği faaliyetler neticesinde Teodosipol (Karin, Erzurum)'u ele geçirmiş[1237], Ermenilerin merkezi olan Dvin'i çökerterek Hazar hudutlarını tehdit eder hale gelmişti. Ayrıca Minorsky, bu dönemde Azerbayca'da Sâcoğulları ile başlayan ve Deylemliler ile devam eden siyasi geleneğin, Müslümanlar ve Hazarlar arasında doğal sınır olarak kabul edilen Derbend geçidini aşmakla kalmayıp Kafkasların ötesinde ciddi faaliyetlere yer verdiklerini haber verir.[1238]Ama tüm bu gelişmelere rağmen dönemin kaynakları Hazar Kağanı'nın İtil'deki sarayından çıkarak müdahalede bulunduğuna dair bir bilgi paylaşmıyor. Oysa Hazar kağanlığı kuruluşundan itibaren uluslararası çekişmelerin içerisinde yer alan ve bir denge

[1236] L.N. Gumilev, *Muhayyel Hükümdarlığın İzinde*, Çev. Ahsen D. Batur, İstanbul, 2002, s. 98.
[1237] George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 258.
[1238] V.F. Minorsky, *A History of the Sharvân and Darband in the 10th-11th Centuries*, s. 81-89.

unsuru niteliği taşıyan önemli bir aktördü. Ama bu dönemde hem batı hem doğu sınırlarında yaşanan hadiselere dahi kayıtısız kalmaya başlamıştı. Bununla birlikte aynı tarihlerde eserini kaleme alan İmparator Konstantin'in ortaya koyduğu bir tespit bu pasif politikanın sebebini açıklar niteliktedir. Konstantin, Hazarları Alanların saldırısından korkan ve aynı zamanda bir ordu ile Kerson ve diğer bölgelere saldıramayacak kadar zayıf olan bir askeri güç olarak tarif eder.[1239]

Bu elbette Hazarya'nın hem doğusundaki hem batısındaki faaliyetlerin içerisinde yer alan Rusların'da bildiği bir gerçekti. Sovyet tarihçilerinin 'Rus prensliğinin gerçek kurucusu' olarak gördüğü Igor,[1240]Hazar Denizi'nden Doğu Avrupa'ya kadar rakiplerine karşı savaş politikasını sürdürdüğü bir dönemde Hazarlar içinde muhtemelen yıkıcı politikalar düşünmekteydi. Ama İgor için ilgilenmesi gereken daha önemli bir konu vardı. Bizans ile yapılan 944 antlaşmasından sonra zayıflayanekonomisi için iktisadi çözüm yolları bulması gerekiyordu. Berda'a şehrine saldırmasının sebebi de buydu. Saldırıdan sonra 945 yılında Kiev'e dönüş yolunda komşu kabilelerden biri olan Drevliane'den haraç toplamak için durmaya karar verdi. Drevlianelar Dnyeper'in sağ yakasında yaşayan ve bir zamanlar Kiev'i yöneten bir kabileydi. Ama Oleg'in Kiev'i ele geçirmesinden itibaren Ruslara *"adam başına bir sansar derisi"* haracı ödemeye başlamışlardı. Anlaşılan İgor daha fazla haraç talep etmek için durmuştu.[1241]Drevliane Prensi Mal, takipçileriyle aynı fikirdeydi: "*Kurt sürüye saldırmayı bir alışkanlık yaparsa, öldürülmedikçe tüm sürüyü bitirecektir. Prens Igor da onu öldürmedikçe hepimizi yok edecek."*Böylece, Berda seferi esnasında askerlerinin büyük bir kısmını kaybetmiş olan İgor, az sayıdaki kuvvetleri ile haraç için doyumsuz bir iştahla durduğunda Drevlianelar onlara saldırdı ve İgor dâhil hepsini öldürdüler.[1242]

İgor'un ardından geriye küçük yaştaki oğlu Svyatoslav ve karısı Olga (İskandinav dilinde ve Rumca'da Helga, Ukrayna dilinde Olha) kaldı. Drevliane şefi Mal, daha cesur bir adım atarakevlilik ittifakı için Igor'un dul eşi Olga'ya bir görüşme teklif

---

[1239] Konstantın Porphyrogenitus, *De Admınıstrando Imperıo,* s. 41.

[1240]Paul Dukes, *A History of Russia Medival, Modern, Contemporary,* Duke University Press, 1991, s. 9. Türk araştırmacılar ise genel olarak bu fikre karşıdırlar ve İgor'u zayıf ve yeteneksiz bir knez olarak tarif ederler. Türkkaya Ataöv, "Rus Devletinin Kuruluşu", s. 231; Şerif Baştav, "Hazar Kağanlığı Tarihi", s. 452.

[1241]Serhii Plokhy, *Avrupa'nın Kapıları Ukrayna Tarihi,* s.37.

[1242] N.M. Karamzin, *İstoriya Gosudarstva Rossiyskovo*, Moskova, 1989, C. I, s. 87-96.

etti.[1243]Aslında bu olayRus askerî kadrosu ile yerel Slav seçkinlerinin yalnız haraç konusunda değil Rusların ticareti ve bütün bölgenin denetimiyle ilgili de çatıştıklarını ortaya koymaktadır. Nitekim Mal sadece Olga'nın kocası olmak için değil kronik yazarının da işaret ettiği üzere oğlu Svyatoslav üzerinde de denetim kurarak İgor'un yerini almayı tasarlıyordu. Ancak Olga, kurnazlığını kocasının ölümüne karşılık acımasız ve ustaca bir intikam almak için kullandı. Korkunç ayrıntılarla açıklanan bir dizi saldırıda beş binden fazla Drevlianeli'yı öldürerek onlardan intikamını aldı.[1244] Daha sonra kapsamlı bir bölgesel servet sistemi tarafından desteklenen daha düzenli bir vergi tahsilât sistemi kurmaya başladı. Kocasının ölümüne sebep olan düzenli haraç toplamak yerine çevredeki kabilelere düzenli vergiler sistemini ikame etti.[1245]

Olga'nın bir diğer dikkat çekici eylemi ise Hrıstiyanlığı kabul etmesi oldu. *Povest Vremennıh Let'*degeniş bir anlatımla ele alınan hadiseye göre 955 yılında Bizans başkentine giden Olga, İmparator Konstantin tarafından kabul edildi. Onun zekâsına ve güzelliğine hayran kalan imparatora kendisi tarafından vaftiz edilmesi şartıyla Hrıstiyan olacağını ifade etti ve imparatorun yönettiği bir ritüel neticesinde Hrıstiyanlığı kabul etti.[1246] Rus tarihinin en önemli hadiselerinden biri olan bu adımı sonrasında Yelena (Helena) ismini alan Olga, Ortodoks Hrıstiyanlığın Rusya'da kurumsal bir kimlik kazanmasının öncülerinden biri oldu.[1247] Ancak oğlu Svyatoslav, atalarının putperest inancına sadık kaldı ve Hrıstiyanlığın, resmi din olması oğlu Vladimir'in katılımından sonra gerçekleşti. Olga ise bu dönemden sonra kilise tarafından azizler arasında anıldı. Rus tarihinin ilk önemli kadın figürü olan Olga, yaklaşık yirmi yıl[1248] boyunca oğlunun arka planda kaldığı sistemde, devleti idare etti ve Kiev Rusya'sını bir arada tutmayı başardı.[1249]

[1243] Paul Dukes, *A History of Russia Medival, Modern, Contemporary,* s. 10.

[1244] Hikâyeye göre Olga, Mal ve ailesini kandırmak için Kiev kalesine davet etti ve geldikleri geminin içinde canlı canlı yaktı. Sonra Drevlian seçkinlerinden başka bir grup görücüyü davet etti ve onları da bir hamamda kısa sürede çok ısınan saunanın içinde haşlayarak hepsini öldürdü. Serhii Plokhy, *Avrupa'nın Kapıları Ukrayna Tarihi,* s.37.

[1245]DavidChristian, *A History of Russia Central Asia and Mongolia,* Vol 1, s. 345.

[1246] Poevst Vremennıh Let'de geçen bu olayın geniş bir anlatımı ve tahlili için bkz. Francis Butler, "Ol'Ga's Conversion and the Construction of Chronicle Narrative", *The Russian Review,* Apr., 2008, Vol. 67, No. 2, s. 230-242.

[1247] Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar,* s. 25.

[1248] Rus kroniklerine göre aslında 945-972 yılları arasında devleti idare eden kişi Svyatoslav'dır. Mualla Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler,* s. 92, d. 313.

[1249]Nıcholas V. Rıasanovsky-Mark D. Steınberg, *Rusya Tarihi,* s. 28.

Küçük yaştan itibaren drujina (gönüllü asker ya da askeri kıta) içinde büyüyen oğlu Svyatoslav ise nihayet 960'lı yılların başlarında hâkimiyeti eline aldı.[1250]Ancak Saltanat dizginlerini elinde tutmasına rağmen, annesi yaşadığı sürece, ülkenin iç işleriyle çok az ilgilendi ve devlet işlerini tamamen onun insiyatifine bıraktı.[1251]Svyatoslav, fiziksel tasvirine sahip olduğumuz ilk Kiev hükümdardır. 971 yılında onunla ile tanışan Bizanslı kronikçi Diyakoz Leo'ya göre Svyatoslav orta boylu, geniş omuzlu bir adamdı. Sakalını tıraş ediyordu fakat gür bir bıyığı vardı. Kafası da tıraşlıydı; soylu köklerinin bir simgesi olan saç örgüsüne ise dokunulmamıştı. Prensin mavi gözleri ve kısa, geniş bir burnu vardı. Basit, beyaz kıyafetler giyinirdi. Bir yakut ve iki inciyle süslenmiş altın küpesi yüksek konumunun tek göstergesiydi.[1252]

Svyatoslav ile ilgili dikkat çeken bir diğer gelişme iseisminin Slavca kökenli olmasıdır (İskandinav dillerinde: Sveinald). Dolayısıyla onun iktidarı ile birlikte Rus/Vareglerin artık bir Slav kimliği kazandığı düşünülebilir. Fakat Rus yıllığının tasvir ettiği Svyatoslavkarakteri tam bir Rus/Vareg liderinin özeliklerini yansıtır. *Povest Vremennıh Let*'in anlatımına göre Svyatoslav büyüyüp olgunlaştıktan hemen sonra yanına pek çok cesur asker alarak savaşmaya gitmişti. Kronik yazarı onun yelken gibi hızlı gidecek kadar cesur olduğunu ifade eder. Ordusunun lojistik desteği ya da ağır silahları yoktu.Etini pişirecek tenceresi olmadığı için közleyerek yerdi.Çadırı ya da yastığı bulunmuyordu ve askerleri gibi yaşadığı için yastık olarak semerini kullanıyordu.[1253]

Nitekim Bizans'lı Leo'da Svyatoslav'dan bahsederken askerleriyle beraber kürek çektiğini ve onu diğerlerinden ayıran tek şeyin temiz elbiseleri olduğunu belirtir.[1254]Bu bakımdan İbn Fadlan'ın, İgor tasviri ile Rus kroniğinin Svyatoslav betimlemesi birbirinden oldukça farklı gözüküyor. Fadlan, İgor'u tahtından inmeyen biri olarak tasvir ederken Rus kroniği Svyatoslav'ı çadır'ı bile olamayan biri olarak anlatır.Ayrıca bir

[1250] Svyatoslav'ın tam olarak iktidarı ne zaman eline aldığı ile ilgili tartışamalar var. Akdes Nimet Kurat'a göre Svyatoslav'ın iktidarı 965 yılında başlamıştı. Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar,* s. 25. Lavrance'ye göre bu tarih 964 yılı olmalıdır. John Lavrance, *History of Russia,* s. 29. Paul Dukes 962 yılını kabul eder. Paul Dukes, *A History of Russia Medival, Modern, Contemporary,* s. 10. Kırchner ise daha geriye giderek bu tarihin 960 olduğunu iddia eder. Walter Kırchner, *A History of Russia,* s. 10.
[1251] George Vernadsky, *Rusya Tarihi,* s. 53.
[1252] John Lavrance, *History of Russia,* s. 30.
[1253] Mualla Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler,* s. 91-92.
[1254] John Lavrance, *History of Russia,* s. 30.

knezden ziyade bir asker gibi gösterir. Nitekim Olga, oğlunun Hrıstiyan olmasını istediğinde: "*Ben tek başıma nasıl din değiştireyim? Drujina benimle alay eder*" diyerek bağımsız bir knez değilde bir askerî şef gibi hareket etmişti.[1255]Karakteri ve enerjisiyle tam bir savaşçı askerdi. Öyle ki bir düşmana saldırdığında bile bir siyasetçi gibi gizli hareket etmez aksine bir asker gibi önceden habercilerini yollar ve 'sana doğru geliyorum' mesajını iletirdi. [1256]

Svyatoslav hâkmiyetinin ilk döneminden itibaren askeri kimliğiyle uyumlu bir şekilde saldırgan bir tutum izledi ve 964 yılında Slav kabilelerinden biri olan vebugünkü Moskova'yı da çevreleyen Oka nehri havzasında yaşayanVyatiçler üzerine yürüdü. Rus kroniği, Svyatoslav'ın Oka ve Volga'ya doğru giderken Vyatiçlere rastladığını ve onlara "*Kime vergi veriyorsunuz"* diye sorduğunu, onların da "*Hazarlara adam başına bir sincap kürkü veriyoruz*" diye cevap verdiklerini ifade eder.[1257]*Povesti Vremennıh Let'*in yazarı bu aktarımından hemen sonra Rus-Hazar ilişkilerinin en can alıcı cümlesini kaleme alır: *"Yıl (6473) 965: Svyatoslav Hazarların üzerine gitti. Svyatoslav'ın üzerlerine doğru geldiğini duyan Hazarlar kendi Hakanlarının başkanlığında onları karşılamak üzere çıktılar ve savaşmak için karşı karşıya geldiler. Svyatoslav Hazarları yenerek onların şehirleri Beloveja (Sarkel)'yı aldı. (Svyatoslav) Yasov (Yas) ve Kasogları da yenip Kiev'e getirdi."[1258]*

Rus yıllığı bu cümle ile birlikte Hazar kağanlığına adeta son verir ve bir daha bu devletin varlığından bahsetmez. Ancak Svyatoslav'ın neden bu saldırıyı gerçekleştirdiği bilgisini de paylaşmaz. Oysa Rus-Hazar ilişkikleri 944 seferinde de görüldüğü üzere karşılıklı menfaatlere dayalı bir işbirliği içerisinde devam etmekteydi. Rus ticaret ve savaş gemileri Hazarların kontrolündeki İtil nehrini kullanarak serbestçe Hazar denizine inebiliyorlardı ve Hazarlarda iyi bir gümrük vergisi karşılığında bu geçişlere izin veriyorlardı. Böylece iki tarafında kazandığıbir işleyiş hâkimdi.

Anlaşılan Olga'nın hâkimiyeti döneminde bazı sebeplerden ötürü bu işbirliği bozulmuştu.Gerek Rus kaynakları gerekse İslâm kaynakları bu işbirliğinin neden son bulduğu konusuna herhangi bir açıklama getirmez. Ancak Hazar kağanı Yusuf'un

---

[1255] Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar,* s. 26.
[1256] George Vernadsky, *Rusya Tarihi*, s. 53.
[1257] Mualla Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler,* s. 92.
[1258] Mualla Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler,* s. 92-93.

mektubunda sarf ettiği bir cümlesi bu belirsizliği aydınlatır: "*Bil ve anla ki, ben, Rabb'imizin yardımı ile nehrin kaynağında yaşıyorum. Ben nehrin kaynağını koruyorum ve İsmaillilerin üzerine saldırmak amacıyla gemilerle gelen Rusların ve başka düşmanların "Kapılar"a*[1259] *geçmelerine izin vermiyorum. Ben onlarla savaşıyorum. Ben onları bir saat bile rahat bıraksam, onlar İsmaillilerin Bağdat'tan…*[1260] *ülkesine kadar uzanan bütün devletini yok ederler."*[1261]

Hazar kağanı bu ifadeleri ile Rusların önemli gelir kaynaklarından biri olan Hazar denizi çevresindeki baskınlarına artık izin verilmediğini belirtir. Dolayısıyla Svyatoslav bundan dolayı Hazarlara saldırmış olabilir. Ancak mektuptaki bu ifade Hazar Kağanı'nın iyi bir gümrük vergisi almasına rağmen neden Ruslara izin vermeyi ret ettiğine dairbaşka bir belirisizliği daha ortaya koyar.Yusuf kağan dâhil hiç kimse buna ilişkin bir cevap ya da yorum getirmez. Bununla birlikte iki muhtemel nedeni olabilir. Birincisi; Hazar ülkesindeki Müslüman halk ve askerlerin, Rusların İslâm ülkelerine yönelik baskınlarından rahatsız olarak karşı çıkmış olma ihtimaleridir. Nitekim Mesudî 914 seferinden bahsederken Müslüman askerlerin baskından dolayı kızgın olduklarını ve kağanı ikna ederek Rusların büyük bir kısmını kılıçtan geçirdiklerini nakletmişti.[1262]İkinci bir ihtimal göre ise Hazar kağanı, Hazar denizi çevresindeki bölgelerle geliştirdiği ticari ilişkilerinin zedelenmemesi adına Ruslara bundan sonra izin vermeyeceğini bildirmiş olabilir. Aslında İbn Havkal, Hazar kağanlığı ile özelikle Harezm bölgesi arasında yoğun bir ticari ilişkiden bahseder.[1263] Ancak bu ihtimal yine de destekleyici bulgularının sınırlı olmasından dolayı zayıf kalmaktadır.

Öte yandan Rus kronoğinde yer alan Hazar seferiyle ilgili paragrafta anlatılan sadece Beloveja şehrinin ele geçirildiği ve Kuzey Kafkasya'da yaşadığı düşünülen Osetya'lı bir kavim olan Yaslar[1264] ile Çerkezler olduğu tahmin edilen Kasogların[1265]savaşın galibi Svyatoslav tarafındanKiev'e götürüldüğüdür. Ancak hadisenin çağdaşı olan İbn Havkal, farklı pasajlarda olmak üzere Birinci kroniğin bu

[1259] Adı Arapça "Bab-el-Ebvab" (Kapıların kapısı) olan Derbent'ten bahsediliyor.
[1260] Söz konusu ülkenin ismi özgün metinde silindiği için bilinmiyor.
[1261]Olgun Ergün-Paşa Cengiz Kara, *Özgün Belgeler Işığında Yahudi-Hazar Yazışmaları*, s. 120.
[1262] Mesudî, *Murûc ez-Zeheb,* s. 146.
[1263]İbn Havkal, *Sûrat el-Arz,* s. 366.
[1264] Yücel'in aksine Karatay bu kavmin Aslar olduğunu düşünmektedir. Osman Karatay, "Hazar'ın Yıkılışına Oğuz Dahli", *Mehmet Ersöz Armağanı,* Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2011, s. 465.
[1265] Mualla Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler,* s. 92.

anlatımını tamamlayacak şekildebir açıklama getirir: "*Bulgar ise fazla âmillikleri olmayan küçük bir şehirdir. Burası meşhur bir yer olup etrafındaki ülkelerin iskelesiydi. Ruslar burasını yağmaladılar, 358(969) yılında Hazâran, Semender ve İtil'i tahrip ettiler. Hemen gerisingeri Rum ülkesine ve Endülüs'e döndüler."*[1266]

Başka bir yerde bu tahribatın ayrıntılarına değinir: "*Hazarların Semender adında başka bir şehirleri, nahiyeleri vardır. Burası Etil ile Bab el-Ebvab arasındadır, çok sayıda bostan bulunur. Bu bostanlarda 40.000 üzüm asması olduğu söylenir. 358/969 yılında bu konuyu Cürcan'dayken sordum. "Burada bostan ve bağ vardı. Eğer bir asma üzerinde yaprak kaldıysa fakirlere verecek sadakası yoktur. Ruslar hepsini mahvettiler. Şehirde ne üzüm ne de kuru üzüm kaldı" dediler. Semenderde Müslümanlar, ehl-i kitap, putperestler oturuyordu. Şehri terk ettiler. Yerlerinin iyiliğinden, verimliliğinden, aradan üç yıl geçmeden şehir eski haline döndü. Semenderde camiler, havralar, Kiliseler vardı. Ruslar bu sefer Etil nehri üzerinde bulunan Hazarların, Bulgarların, Burtasların ülkelerini istilâ ettiler. Etil halkı Bab el-Ebvab adasına sığındı, orada kendilerini müdafaa ettiler. Bir kısmı ise Siyahkuh adasına sığındı. Bugün korku içinde buralarda oturuyorlar.*"[1267]

Daha sonra saldırının sonuçlarıyla ilgili ayrıntıları vermeye devam eder: "*Zamanımızda Ruslar, Bulgarlardan, Burtaslardan, Hazarlardan, dağınık guruplar dışında kimse bırakmamışlardır. Ülkelerine girmişler, bütün komşularına karşı emellerine ulaşmışlardır. Duyduğuma göre Şirvanşah sahibi Muhammed b. Ahmed el-Ezmn'in yardımıyla Bulgarların, Hazarların, Burtasların çoğu ülkelerine dönmüşlerdir. Bunlar vergi vererek Ruslara itaat etmeyi ummaktadırlar.*"[1268]

"*358/969 yılına kadar durum böyleydi. Ruslar, bu yıl Bulgar, Hazar ülkelerini tahrip ettiler.*"[1269]

İbn Havkal, Rus seferi neticesinde Hazar devletinin tamamen yıkıldığını, başkenti ile şehirlerinin tahrip edildiğini, halkınınziyan olduğunu ve komşuları olan Bulgarlar ve Burtasların'da aynı akıbeti paylaştıklarını haber verir. Nitekim çağdaşı seyyahlardan olan Mukaddesî'de Hazarlardan bahsederken bu bilgiyi teyit eder ve *"Daha sonra Rumlardan*

[1266]İbn Havkal, *Sûrat el-Arz,*
[1267]İbn Havkal, *Sûrat el-Arz,* s. 302.
[1268]İbn Havkal, *Sûrat el-Arz,* s. 305-306.
[1269]İbn Havkal, *Sûrat el-Arz,* s. 301.

(Avrupalılar) Ruslar'ın onlar üzerine sefer yaptıklarını ve ülkelerini ele geçirdiklerini duydum"[1270] demektedir. Bununla birlikte Mukaddesî herhangi bir tarih vermez. Ama İbn Havkal ısrarla 969 yılına değinir. Oysa Rus yıllığı Svyatoslav'ın seferini 965 yılına dayandırmaktaydı. Bu yüzden bazı araştırmacılar Svyatoslav'ın iki sefer gerçekleştirdiğini, 965 yılındaki ilk seferde Beloveja şehrini 969 yılındaki ikinci seferde ise başkent İtil dâhil olmak üzere diğer şehirlerini ele geçirdikleriniifade ederler.[1271]Kaynaklara yansıyan bilgilerden yola çıkıldığında aslında bu ihtimal çok olası görünmektedir. Ancak bir diğer çağdaş müellif olan İbn Miskeveyh[1272] ve olayları ondan alarak aktaran İbnü'l Esir,[1273] Rus kroniği ile aynı tarihi verirler ve Hazarların yıkılış tarihi olarak 965 yılına atıfta bulunurlar.

Tarih konusundaki bu belirsizliği çözmek adına kaynakları ve anlatımlarını iyi bir şekilde analiz etmek gerekir. İlk önce 969 yılını veren tek müellif olan İbn Havkal'e bakalım. İbn havkal eserini yazdığı dönemde muhtemelen Cürcan'da bulunuyordu.[1274] Onun Mâverâünnehir bölgesi ile ilgili verdiği bilgilerin gözlemlerine dayandığı ifade edilir. Ancak hakkında birçok bilgiler verdiği Hazarya coğrafyasına bizzat gittiği konusu şüphelidir. Müellif bir tüccar olduğu için muhtemelen Hazarya ile ilgili bilgileri bölgeye gidip gelen tüccarlardan almıştı. Hatta bu konuda 952 yılında buluştuğu İstahrî'den de istifade etmiş olabilir.[1275] Fakat Artamonov'un da değindiği üzere Hazarların yıkılışına ilişkin bilgileri büyük bir ihtimalle Gürcistan'a kaçanHazar'lı göçmenlerden almıştı.[1276] Bu bakımdan göçmenler, eserini 977 yılında kaleme alan İbn Havkal'i tarih konusunda yanıltmış olabilir.

Öte yandan 965 tarihini veren kaynaklara baktığımızda ilk olarak Birinci Rus yıllığı gelir. Öncelikle bu eski Rus Vekayinamesinin yazılış amacının Rus tarihini ele almak olduğunubilmek durumundayız. Ayrıca kroniği kaleme alan alan Nestor'unyüz elli yıl önce Hrıstiyanlığı kabul etmiş Kiev Rus knezi Rurikoviç soyunun/sülalesinin tarihbilimcisi (historiograf) olduğunudabilmemiz gerekir.[1277]Bu bakımdan daha çok

[1270]Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm,* s. 367.
[1271] Bu konudaki tartışmalar için bkz. Osman Karatay, "Hazar'ın Yıkılışına Oğuz Dahli", s. 465-467.
[1272] İbn Miskeveyh, *Tecârübü'l-Ümem,* s. 599-600.
[1273]İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih,* C. VII, s. 213.
[1274] A.F. Alekperov, "Azerbaycan Tarihi Araştırmaları Işığında Rus-Hazar İlişkileri", *Azerbaycan SSR İlimler Akademisi Haberleri, Tarih, Felsefe Hukuk*, Bakü, 1990, 1, s. 26.
[1275] Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri,* s. 21.
[1276] M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi,* s. 553.
[1277] A.F. Alekperov, "Azerbaycan Tarihi Araştırmaları Işığında Rus-Hazar İlişkileri", s. 34.

Müslümanlardan bahseden ve coğrafi bilgileri veren Arap seyyahlara göre konuya daha fazla özen gösterdiğini varsayabiliriz. Ayrıca olaylar konusunda ortaya koyduğu diziliş ve kronoloji de verdiği bilginin doğru olabileceğine dair ihtimali güçlendirmektedir.Nitekim yıllık yazarı, Svyatoslav'dan bahsederken ilk önce 964 yılında Vyatiçlerle karşılaşmalarını ele almıştı. Bu karşılaşma esnasında Vyatiçlerin Hazarlara vergi ödediğini öğrenmiş ancak herhangi bir şey yapmamıştı. Muhtemelen bu bir keşif seferiydi. Daha sonra 965 seferi neticesinde Hazarları yenerek Beloveja şehrini ele geçirmişti. 966 yılına gelindiğinde ise:"*Svyatoslav Vyatiçleri yendi ve onları haraca bağladı*" diyerek seferin nihayette erdiğini bildirir.

Dolayısıyla Svyatoslav'ın Hazarları yendikten sonra Vyatiçler üzerine yürüdüğü ve onları egemenliği altına aldığı sonucuna varabiliriz. NitekimArtamonov tarafından yapılan haritada Polyanların doğu komşuları olan Yas-Aslar Vyatiçlerden daha güneyde Don ve Vorskla ırmakları arasındaki bölgede yerleşmiş olarak gözükür.[1278] İşte bunun üzerine yıllık yazarı Nestor'un neden 966 yılındaki Vyatiç seferini ikinci kez yazdığı açıklık kazanıyor. Vyatiçlerin güney komşuları olan Yasları yenen Svyatoslav, sonuncusunu dayenmeyi ve onları vergiye bağlamayı başarmıştı.[1279]

Rus yıllığı sonraki yıl için: *"Yıl (6475) 967: Svyatoslav Tuna'ya Bulgarların üstüne yürüdü. Greklerden haraç (vergi) alarak Pereyaslavets'de hükümdarlık yapmaya başladı"* demektedir.[1280]Ayrıca Svyatoslav'ın, Tuna nehrinin yakınlarında bir yerde bulunan ve Bulgar Devleti'nin önemli ticaret merkezlerinden biri olan Pereyaslavets (Preslavets ya da Küçük Preslav) şehrindeki faaliyetlerine devam ettiğini belirtir. Kronik yazarı, Svyatoslav'ın 968 yılında Bulgar krallığına son verdiğini ifade eder.[1281]İbn Havkal'in atıfta bulunduğu 969 yılı içinseSvyatoslav'ın Pereyaslavets'in merkezi ile ilgilendiğini: "*Bütün zenginlikler buraya akacak: Bizans'tan altın, ipekler, şarap gümüşve çeşitli meyveler, Bohemya ile Macaristan'dan atlar ve Rus'tan kürk, balmumu bal ve esir köleler"* dediğini aktarır.[1282]

[1278] M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 544.
[1279] A.F. Alekperov, "Azerbaycan Tarihi Araştırmaları Işığında Rus-Hazar İlişkileri", s. 40-41.
[1280]A.F. Alekperov, "Azerbaycan Tarihi Araştırmaları Işığında Rus-Hazar İlişkileri", s. 22.
[1281]Paul Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier: A Political Study of the Northern Balkans, 900-1204*, Cambridge University Press, 2000, s. 49-56.
[1282] Paul Dukes, *A History of Russia Medival, Modern, Contemporary*, s. 10.

Olayların aktarımından da anlaşıldığı üzere Svyatoslav Hazar seferini 965 yılında bitirerek yönünü batıya çevirmişti. İbn Havkal'ın verdiği tarihte (969) ise Bulgar krallığını ele geçirmek ve yeni bir merkez inşa etmekle meşguldu. Öte yandan İbn Miskeveyh ve İbnü'l Esir'de Rus yıllığını teyit edecek şekilde hadiseyi 965 yılı olayları içerisinde nakletmişlerdi. İbn Miskeveyh (ö.1030),hadisenin çağdaşı bir müellif olduğu için verdiği bilgi önemlidir. Aynı zamandaTaberi'nin geleneğini sürdüren Ahmet b.Kâmil (ö. 961) ve Sabit b. Sinan'dan tarih dersleri aldığı ve bu konudaki maharetleri sebebiyle "el-Muallimü's Sâlis" unvanıyla anıldığı biliniyor.[1283] Bu bakımdan İbn Havkal'e nazaran olayların aktarımında tarihsel bilgi ve kronolijiye daha çok sadık kaldığını varsayabiliriz.

Bir diğer müellif olan İbnü'l Esir, daha önce de bahsettiğimiz üzere İbn Miskaveyh'in çalışmalarından yararlanmıştı. Bununla birlikte şu gereçeği de ortaya koymak gerekir. İbnü'l Esir, Kalka ırmağı yakınlarında Moğol Tatarları ile Rus-Kıpçakları arasında cerayan eden savaştan on yıl sonra (1233) ölmüştü. Dolayısıyla Kiev Rusya'sını bilmemesi mümkün değildi. Nitekim Alekperov'un da işaret ettiği üzere İbnü'l Esir, Rus knezlerinden Svyatoslav'ın oğlu Vladimir'in vaftiz edildiğini ve Bizans imparatoru'nun kız kardeşiyle evlendiğini de biliyordu.[1284] Bu bilgilere sahip birinin elbette Svyatoslav ile ilgili olarak da bilgileri vardı. Bundan dolayı Svyatoslav'ın Hazar seferini 965 yılı olayları içerisinde aktarması[1285]seferin tarihi bakımından önemlidir.

Bununla birlikte seferle ilgili olarak açıklığa kavuşturulması gereken başka bir konu daha söz konusudur. Rus yıllığı ve İbn Havkal'in aktarımlarından görüldüğü üzere seferi tertip edenin sadece Ruslar olduğu kaydedilmektedir. İbn Miskeveyh ve İbnü'l Esir'e göre ise Hazar ülkesine asıl saldıranlar Türklerdir. İbn Miskeveyh: "*Türkler, Hazar bölgesine girdiler ve yerleştiler*" derken,[1286] İbnü'l Esir: "*Bu yılda Türklerden bir grup Hazar ülkesine akın yapmış*" demektedir.[1287]

Tüm bu bulgular ele alındığında hem tarih hem de fail bakımından birbirinden oldukça farklı bilgilerin bulunduğu bir tablo ortaya çıkıyor. Seferin tarihi hakkında iki farklı görüş olduğu gibi Hazarlara saldıranlar konusunda da iki farklı bilgi bulunuyor.

[1283] İbn Miskeveyh, *Tecârübü'l-Ümem*, s. XXI-XXII.
[1284] A.F. Alekperov, "Azerbaycan Tarihi Araştırmaları Işığında Rus-Hazar İlişkileri", s. 21.
[1285]İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih,* C. VII, s. 213.
[1286] İbn Miskeveyh, *Tecârübü'l-Ümem*, s. 600.
[1287]İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih,* C. VII, s. 213.

Aslında Rus yıllığında Svyatoslav'ın Hazarları yendiği bilgisiyle beraber sadece Sarkel kalesi olduğu düşünülen Beloveja'yı ele geçirdiği, bir yıl sonra ise Sarkel kalesinin güneyinde yer alan Vyatiçleri denetim altına aldığı bildirilir. Dolayısıyla Svyatoslav'ın Sarkel kalesi önlerinde Hazar ordusunu yenerek şehri ele geçirdiği ve dönüş yolunda Hazarlara vergi veren Vyatiçleri hâkimiyeti altına aldığı sonucuna varabiliriz. Bu bakımdan başta Barthold olmak üzere birçok araştırmacının belirttiği üzere Svyatoslav'ın Hazarlara son verdiğine ilişkin iddiaları doğru kabul etmek mümkün değil.[1288] Zira yıllık yazarı, Svyatoslav'ın Sarkel'in ötesine geçtiğine dair hiçbir bilgi paylaşmıyor.

Öte yandan hadiseyi kronolojik olarak ele aldığımızda İbn Miskaveyh ve İbnü'l Esir'in ifadesine göre aynı yıl içerisinde (965) Türkler'in Hazar ülkesini istilaya giriştiği bilgisine ulaşıyoruz. Aslında Nestor'un verdiği bilgi ile İbn Miskeveyh'in paylaştığı malumat arasında bir uyum gözetilebilir. Şöyle ki, Svyatoslav Sarkel kalesi önlerinde Hazar ordusunu yenince İtil sarayına karşı tetikte bekleyen Uz(Oğuz) Türkleri bu yenilgi haberini alıp ülkeyi istilaya başlamış olabilir. Nitekim dönemin kaynaklarında Oğuz-Hazar ilişkilerinin sorunlu olduğu konusunda önemli bilgiler yer alıyor. Söz gelimi Mesudî"Murûc ez-Zeheb" isimli eserinde, Oğuzların Hazar denizinin Buntus körfezine döküldüğü noktada kışladıklarını ve nehir donunca da atlarıyla birlikte buzlar üzerinden Hazar ülkesine geçtiklerini, ancak bu noktada bazen Hazar ordusu bazende bizzat Hazar meliki tarafından geri püskürtüldüklerini nakleder.[1289] Dolayısıyla Oğuzların Hazar ülkesine karşı duydukları ilgiyi net bir şekilde açıklar. Mesudî'den kısa bir süre sonra yazan Konstantin'de daha önce değindiğimiz üzere Hazarlara saldırabilecek iki kuvvetten birinin Alanlar diğerinin Oğuzlar olabileceğini ifade eder.[1290]

Dolayısıyla İbn Miskeveyh ve İbnü'l Esir'in bildirdiği şekilde Hazar ülkesine yönelik bir Oğuz saldırısından söz etmek mümkün. Fakat bu noktadaiki konuya açıklık getirmek gerekir. Birincisi Şerif Baştav'ın iddia ettiği üzere bu Türklerin Oğuzlarla birlikte Peçeneklerden müteşekkil olduğu şeklindeki görüştür.[1291]Bu görüş birçok yönüyle sorunludur. Zira her şeyden önce yazarın eserinin başka bir yerinde ifade ettiği üzere Peçenekler, Hazar-Oğuz ittifakının baskısı neticesinde daha 890'yı yıllarda İtil

[1288] V.V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler,* s. 59. Artamonov'da aynı görüşü paylaşır ve İtil'e saldıranların Kiev Rus'u olduğunu dile getirir. M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi,* s. 492.
[1289]Mesudî, *Murûc ez-Zeheb,* s. 144.
[1290] Konstantın Porphyrogenitus, *De Admınıstrando Imperıo,* s. 40.
[1291]Şerif Baştav, "Hazar Kağanlığı Tarihi", s. 455.

nehrinin batısına göç etmek zorunda kalmışlardı.[1292]Bulundukları bölge Hazar başkentine oldukça uzaktı ve Ruslar gibi deniz nakliye araçlarına sahip değillerdi. Bu yüzden sadece bir saldırı yapmak için bu kadar uzak bir mesafeyi katettiklerini düşünmek olası görünmüyor. Öte yandan Rus yıllığı, Svyatoslav'ın Hazar seferinden sonra yöneldiği Bulgar coğrafyasındaki faaliyetlerinden bahsederken, Peçeneklerinde bu dönemde Olga'nın bulunduğu Kiev'i kuşattıklarını nakleder.[1293] Zaten Peçenekler bu bölgede yaşadıkları içinvekayiname yazarının bu bilgisi kuşkusuz doğru kabul edilmelidir. Ayrıca Peçenek ismi daima doğrudan yazılmış, Türk kavramıyla ifade edilmemişti.[1294]AmaMesudî, Oğuzlardan bahsederken onlara aynı zamanda Türkler de demektedir.[1295] Yine Rus yıllığıaynı şekilde doğrudan Peçenek ismini kullanırken Oğuzlar için daha çok "Tork, Torky, Toruky" ifadesine yer verir ve bir kez olsun "Uz (Guz ya da Oğuz) ismini kullanmaz.[1296] Bu yüzden İbn Miskeveyh'in Hazar ülkesine girdiğini belirttiği Türklerin sadece bölgede bulunan Oğuzlar olduğunu kabul etmemiz gerekir.

İkinci bir husus ise Hazar ülkesine saldıran Türklerin Ruslarla işbirliği yaptıkları şeklindeki iddiadır.[1297]Ancak Rusların Oğuzlarla bir ilişki kurduklarına dair hiçbir bilgi bulunmuyor. Zaten aralarında çok uzak bir mesafe vardı ve daha öncesinden de aralarında bir temas olduğunu teyit edecek bir bulgu mevcut değil. Bu yüzden bir Rus-Oğuz işbirliğinden bahsedemeyiz. Bununla birlikte İbn Havkal'ın bildirdiği 969 yılındaki Rus saldırısı doğru olabilir. Zira birkaç yerde özellikle Rusların Hazar ülkesini yıkıcı bir şekilde tahrip ettiklerini dile getirir. Svyatoslav'ın 965 yılındaki seferde Hazar başkentine kadar geldiği ihtimali zayıf olduğuna göre İbn Havkal'ın naklettiği 969 seferi ikinci bir Rus saldırısına işaret ediyor. Ama bu defaki saldırı ülkenin başkenti dâhil diğer şehirlerine kadar yayılmış ve ülkeyi büyük ölçüde tahrip etmişti.

[1292]Şerif Baştav, "Hazar Kağanlığı Tarihi", s. 457.
[1293] Paul Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier: A Political Study of the Northern Balkans, 900-1204*, s. 49.
[1294] A.F. Alekperov, "Azerbaycan Tarihi Araştırmaları Işığında Rus-Hazar İlişkileri", s. 52.
[1295]Mesudî, *Murûc ez-Zeheb,* s. 144.
[1296]Bu yüzyılda batıya göç eden başka Türk halklarından bahsetmemiş olmalarından dolayı "Tork" ismiyle Oğuzları kastettikleri kesin gibidir. Kossanyi Vela, "XI-XII. nci Asırlarda Uzlar ve Komanların Tarihine Dair", *Belleten,* Çev. Hamit Koşay, 1944, C. VIII, Sayı, 29, s. 122.
[1297]F. Vestbergin'e göre Svyatoslav, elde edilecek ganimetin bir kısmını kendilerine vermeyi taahüt ederek Oğuzları Hazarlara karşı savaşmaları için kışkırtmayı başarmıştı. A.F. Alekperov, "Azerbaycan Tarihi Araştırmaları Işığında Rus-Hazar İlişkileri", s. 12.

İbn Miskeveyh, Türklerin Hazar ülkesine girişinden sonra Hazar halkının Harezmlilerden yardım istediklerini ifade eder. Müellife göre Harezm halkı, Yahudi olan Hazarların Müslüman olması durumunda onlara yardım edeceklerini bildirmiş ve Hazar hakanı dışında herkes Müslüman olmuştu.[1298] Bu bilgiyi daha da öteye taşıyan İbnü'l Esir, Hazar Kağanı'nın da Müslümanlığı kabul ettiğini ve Harezmlilerin bunun üzerine ülkeye yardıma gittiklerini haber verir.[1299] Nitekim Mukaddesî'de: "*(Hazar şehrinin) halkı şehirden deniz kıyısına göçmüşlerdi. Şimdi geri dönmüşler, Yahudi iken Müslüman olmuşlardır"* diyerek bu bilgileri bir ölçüde teyit etmektedir.[1300]

AmaHarezmlilerin yardımına rağmen muhtemelen Oğuz istilası neticesinde Hazar idaresi büyük oranda yıkıldı. İbn Havkal'ın bahsettiği 969 yılındaki Rus saldırısı da işte bu yıkım üzerine gerçekleşmiş olmalı. Bununla birlikte Rus yıllığı, Svyatoslav'ın bu dönemde Bulgar topraklarında faaliyet gösterdiğini belirttiğine göre Hazar ülkesine saldıranlar muhtemelen Kiev Rus'u ile ilgisi olmayan başka bir Rus grubuydu.[1301]Nitekim İbn Havkal'ın bahsettiği tahribatın boyutlarına bakılırsa bu saldırı siyasi ya da askeri bir amaç taşımıyordu. Doğrudan ganimete dayalı yıkıcı bir tahribattı ve şehirler ile birlikte zarar gören halkın çoğunlukla ülkeyi terk etmelerine neden olmuştu. 944 yılındaki Berda'a saldırısı esnasında Rus ordusunnun ortaya koyduğu askeri disiplin ile bu yıkıcı tahribatı yapan Rusların aynı olmadığı zaten belli olmaktadır.

Sonuç olarak kaynaklarda yer alan bilgilerin tamamının analizi ile birlikteifade etmek gerekirse Svyatoslav'ın, Sarkel kalesine yönelik saldırısı ve bu saldırı esnasında Hazar ordusunun yenilmesi, devletin yıkılışı için ilk adımı başlatmıştı. Svyatoslav, yönünü çeviripbatıya doğru hareket ederken elde ettiği zaferin asıl kazanımlarınımiras alan doğudaki Oğuz Türkleri zayıflayan Hazar ülkesine doğru coşkun bir sel gibi akmaya başladılar. Bir asırdan fazla Arap Müslümanlar karşısında güçlü bir şekilde durmayı başaran Hazar seti, Oğuz akınlarına direnemedi ve devlet otoritesi tamamen son buldu. Bu durum belki de en çok İbn Rüsteh'in ifade ettiği üzere hayatını kılıcıyla kazanan Rusların aleyhineydi.[1302] Nitekim İbn Havkal'ın kaçan göçmenlerden aldığı bilgilerle naklettiği 969 yılındaki Rus saldırısı işte bu otorite boşluğundan istifade etmek isteyen

[1298] İbn Miskeveyh, *Tecârübü'l-Ümem*, s. 600.
[1299]İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih,* C. VII, s. 213.
[1300]Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm,* s. 367.
[1301] A.F. Alekperov, "Azerbaycan Tarihi Araştırmaları Işığında Rus-Hazar İlişkileri", s. 52.
[1302]İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefîse,* s.163.

bağımsız Rus gruplarının marifetiydi. Böylece Svyatoslav'ın zaferiyle başlayan gerileme Oğuz istilasıyla son bulup devlet tamamen ortadan kalkarken, yağmacı Rus grupları da yıkım, tahribat ve baskınla ülkenin zenginliklerini sömürüp yıkımı tamamladılar. Geriye Ortaçağ'ın en ilgi çekici siyasi oluşumlardan biri olan Hazarların adı ve tarihe bıraktıkları izler kaldı.

SONUÇ

Batı Köktürklerin soyundan gelen Hazarlar, VII. yüzyıldan X. yüzyıla kadar hüküm sürdüler. Sınırları Hazar denizinden Kırım yarımadasına, Baltık kıyılarından Karadeniz'e kadar yayılmıştı. Hazarlar, özelikle VII. yüzyılın başlarında meydana gelen Bizans-Sâsâni savaşlarında yer alarak ön plana çıktılar. Savaşta Bizans imparatoruyla ittifak kurup Sâsânileri yendiler. Böylece hem Bizans ile asırlar boyu devam edecek olan ittifakın temellerini attılar hem de Kafkasya bölgesi ve ötesinde güçlü bir devlet inşa ettiler.

VII. yüzyılın ortalarına doğru ortaya çıkan Müslüman kuvvetler hızlı bir yayılımla Sâsânilere son verip İran ve Orta Asya'ya hâkim olmaya başlamışlardı. Bu dönemde yenilmez bir güç oldukları inancı vardı. Ancak Ermeniye bölgesine geldiklerinde Hazar seddi ile karşılaştılar. Hazarlar bir asırdan fazla Müslümanlara karşı mücadele verdiler ve Erdebil zaferi sonrasında halifenin başkentine en çok yaklaşan düşman gücü oldular. Hazarlar ve Arap Müslümanlar arasındaki savaşlar Abbasi iktidarının ilk dönemlerine kadar devam etti. Bu dönem boyunca iki taraf birbirine üstünlük kurmaya çalıştı.

Aslında Müslümanlar Bizans dâhil birçok cephede savaşıyorlardı. Hazarlara karşı elde tutmaya çalıştıkları Ermeniye bölgesi de esasında Bizans'a karşı Anadolu üzerinden saldırıda bulunmak için yerleştikleri üstlerden biriydi. Bu bakımdan Arap kuvvetlerin bölgedeki Hazar politikası çoğunlukla onları Derbend geçidinin ötesinde tutmaktan ibaretti. Asya, Anadolu, Avrupa ve Afrika'da topraklar ele geçirmek, ülkeler fethetmek için savaşıyorlardı. Ancak Hazarların bulunduğu kuzeyin bozkır ülkesini ele geçirmek gibi bir amaçları yoktu. Nitekim Emevi komutanı Mervân b. Muhammed 737 yılında Hazar başkentine kadar gidip şehri ele geçirmesine rağmen Hazar Kağanı'nın Müslüman olmasını şart koştuktan sonra tüm kuvvetleriyle geri dönmeyi tercih etti. Muhtemelen Hazar ülkesini kontrol altında tutmak için büyük bir ordu gücünü geride bırakması gerekiyordu ve bu durum iç siyasette yaşanan gelişmelerden dolayı mümkün değildi. Ayrıca geniş bir alanave sert bir iklime sahip olan bu coğrafya, Araplar açısındanyaşamak için çok cazip değildi. Dolayısıyla Müslüman Araplar diğer coğrafyalara nazaran Hazarya'yı ele geçirme arzusu taşımıyorlardı.

Öte yandan Hazarların Arap Müslümanlara karşı politikası ise büyük ölçüde Kafkasların aşağısına sarkarak ganimet baskınlarını yapmak ya da Derbend geçidini aşan Müslüman kuvvetleri geri püskürtmekti. Ancak 737 yılındaki savaş yenilgisi bu durumu değiştirdi ve Hazar tarihini derinden etkileyen iki önemli gelişmeyi de beraberinde getirdi. Bunlardan birinicisi Hazar Kağanı'nın savaş yenilgisinden sonra kabul etmesi şart olan İslâmiyet'in yerine Yahudiliği benimsemesiydi. İslâmiyetin merkezi Abbasi iktidarıydı ve hilafet gibi dini bir kontrol mekanizmasına sahipti. Ancak Yahudiliğin güçlü bir temsilcisi ve taraftarlarının bağlı bulunduğu dini bir otoritesi yoktu. Böylece Yahudiliği kabul ederek hem semavi bir dinin en önemli siyasi merkezi oldular hemde Hrıstiyan Bizans ve Müslüman Abbasilerin dini baskılarından kurtuldular. İkincisi bir gelişme ise Arap saldırılarının son bulmasından dolayı yaşanan sakin dönemde Yahudilikle ilişkili olarak ticaret ve tarıma yönelmeleri ve bu sayede yerleşik bir düzen inşa etmeye çalışmalarıydı.

Hazarların yeni politikası ülkenin verimli ve güvenilir bir merkez olmasını sağladı. Ayrıca ticaret ile uğraşan Yahudilerin dini baskıdan dolayı İran, Bizans ve İslâm ülkelerinden kaçarak bu ülkeye gelmeleri önemli bir etki yarattı. Artık Hazar ülkesi, başkent İtil'in merkezde bulunduğu dünyanın önde gelen ticaret güzergâhlarından biriydi. Nitekim İpek yolu üzerinde yaşanan savaşlardan dolayı yeni yollar arayan Soğdlu, Harezmli ve Müslüman Arap tücarlar için Hazar coğrafyası cazip bir bölge haline geldi. Özelikle Abbasi iktidarı ile birlikte Arap-Hazar ilişkilerinin ticarette dayalı bir yeni bir döneme girmesi bu süreciolumlu bir yönde etkiledi.

Müslümanların ihtiyaç duyduğu bal, balmumu, kürk, kereste ve köleler Hazarya bölgesinden temin ediliyordu. Bölgenin kuzeyinde bulunan İtil Bulgarları bu ticari emtiyanın toplandığı başlıca merkezdi. Slav ve Fin-Ogur kabileleri ürünleri tedarik ederekbu bölgede pazarlıyorlardı. Özelikle köle ticareti öne çıkan alanlardan biriydi. Ortaçağ'da enerji kaynağı olarak görülen köleler, Arap Müslümanlar tarafından büyük talep görmekteydi. Bu köleler hizmet, sanayi ve askeri gibi çeşitli alanlarda istihdam ediliyorlardı. Bunların ticareti ise büyük oranda Rahdani olarak bilinen Yahudi tüccarlar tarafından yapılmaktaydı.

Ticaretin gelişmesi aynı zamanda Hazarya coğrafyasına yoğun bir dirhem akışını da beraberinde getirdi. Abbasi halifeliği ve diğer İslâm ülkelerinde basılan bu dirhemler

dünyanın geniş bir coğrafyasında kabul gördüğü için birçok ülke ve kavmi cezp etmekteydi. Bu kavimlerden biri de savaşçı yönleri kadar ticaret becerileriyle de öne çıkan Vikinglerdi. Bizanslılar tarafından Vareg ismiyle anılan bu kavim, Finlandiya ve İsveç bölgesinde Ruslarla karışarak yeni bir halk meydana getirdiler. Rus/Varegler olarak adlandırıldılar ve VIII. yüzyılın ortalarında yerleştikleri Baltık kıyılarında Arap dirhemlerinin önde gelen alıcılarından biri oldular. Bu kazançlı ticari hayat onların daha fazla güneye sokulmasını ve zaman içerisinde Slavlar ile Fin-Ogur kabileleri üzerinde denetim sağlayarak bölgenin güçlü aktörlerinden biri olmalarını sağladı.

Rus/Varegler VIII. yüzyılın başlarından itibaren Baltık kıyılarından Bağdat'a kadar ulaşan bir ticari artere sahiplerdi. Öte yadanekonomik kazanımlara dayalı savaş politilasını devam ettiriyorlardı. Nitekim 860 ve 911 yıllarında Kostantinopolis'e gerçekleştirdikleri saldırırlar neticesinde Bizans ile önemli ticari imtiyazlar kazandıkları bir antlaşma imzaladılar. Aynı zamanda Hazar kağanına vergi vermek suretiyle Hazar denizi çevresinde baskınlar düzenleyip ganimet topladılar. Bu baskınlardan en çok öne çıkanı Mesudî tarafından kayda alınan 914 yılındaki Azerbaycan seferidir. Rus-Hazar işbirliğinin bariz bir örneği olan bu sefer neticesinde Ruslar, Sâcoğullarının hâkimiyet sürdüğü topraklara saldırıp yüklü miktarda ganimet toplayıp geri döndüler ve Hazar kağanına da gümrük vergisi ödediler.

Peçeneklerin IX. yüzyılın başlarında başlayan istilaları neticesinde Hazarların ticaret sistemi zarar gördü ve devletin ekonomik gelirleri azaldı. Bu yüzden Rusların vergi ödemesi karşılığında Hazar denizine inerek bölge şehirlerini yağmalamalarına müsaade ettiler. İki tarafın menfaatlerine uygun şekilde gelişen bu ilişki biçimi, 944 yılında Rusların Berda'a şehrine saldırmalarıyla kendini yeniden gösterdi. Ruslar, İslâm coğrafyasının en mamur beldelerinden biri olan Berda'a şehrine girerek uzun süre yağma ettiler. Bununla birlikte ismini bildiğimiz son Hazar kağanlarından Yusuf, Rusların bundan sonra İtil nehrini kullanarak baskın seferlerine çıkmalarına müsaade etmeyeceğini açıkladı. Muhtemelen ülkesinde bulunan Müslüman asker ve tüccarların muhalefitinden dolayı bu kararı almıştı. Ancak Rus-Hazar ilişkileri bu karar üzerine bozuldu. Kiev Rusya'sının askeri yetenekleriyle öne çıkan lideri Svyatoslav, 965 yılında meşhur Sarkel kalesi önlerinde Hazar ordusunu yendi ve şehri ele geçirdi.

Bu gelişme Hazar ülkesiyle sorunlar yaşayan komşu Oğuz Türklerini tetikledi ve başkente kadar girmelerine sebep oldu. Hazarlar, Oğuz istilasına karşı Harezmlilerden yardım istediler ve Müslüman olmaşartını yerine getirerek bu yardımı alabildiler. Ancak bu yardıma rağmen devlet otoritesinin büyük oranda çöktüğü anlaşılıyor. Zira yağmacı Rus grupları 969 yılında ülkeye girerek başta İtil olmak üzere Semender gibi önde gelen Hazar şehirlerini yağmaladılar. Hazar halkı çevre ülkelere kaçmak zorunda kalırken devletin iktidarı ise tamamen son buldu. Bu tarihten sonra artık Hazar ülkesinden bahsedilmemektedir. Ancak halkı ile ilgili bilgiler XII. yüzyılın ortalarına kadar gelmeye devam etmektedir.

KAYNAKÇA

I. Kaynak Eserler

ABU'L FARAC, Gregor, *Abu'l Farac Tarihi,* Süryaniceden İngilizceye Çev. Ernest A. Wallis Budge, Çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara, 1945.

BELAZÛRİ, *Fütuhu'l-Büldân,* Çev. Mustafa Fayda, Ankara, 2002.

EBÜLGAZİ BAHADIR HAN, *Şecere-i Türk,* Çev. Arif Acaloğlu, İstanbul, 2020.

el-BİRUNÎ, Ebu Reyhan Muhammed b. Ahmed, *el-Âsâri'l-Bâkiye, (Maziden Kalanlar),* Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, 2011.

el-GIRNÂTÎ, Ebu Hamîd Muhammed b. Abdurrahim, *Tuhfetu'l-Elbâb ve Nuhbetu'l-A'câb*, haz. Fatih Sabuncu, *Gırnatî Seyahatnamesi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2011.

en-NEDÎM, Muhammed b. İshâk, *el-Fihrist, Çev.* Ramazan Şeşen, *İstanbul, 2019.*

et-TABERÎ, İbn Cerir, *Tarihu't-Taberi*, Çev. Cemaleddin Saylık, Ankara, 2019.

GHEWOND, *Ghewond's History*, Translated: Robert Bedrosian, Sources of Armenian Tradition, Long Branch, N.J, 2006.

HALİFE B. HAYAT, *et-Târîh,* Çev. Ömer Sabuncu-Mahmut Sabuncu, Ankara, 2019.

HERODOTOS, *Tarih*, s. Çev. Müntekim Ökmen, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.

Hudûd al-Âlam, Yay. Haz. V. Minorsky, London, 1937.

İBN A'SEM el Kûfî, el-Fütûh, Çev. Mehmet Cevher Caduk, Ankara Okulu Yayınları, C. I-II, Ankara, 2021.

————, *Kitâbü'l-Fütûh,* Th. Ali eş-Şîrî, Beyrut, Daru'l-Advâ, 1411/1991.

İbn Fadlan seyahatnamesi, Çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, 2002.

İBN HAVKAL, Ebu'l Kasım, *Sûrat el-Arz, (Onuncu Asırda İslam Coğrafyası),* Çev Ramazan Şeşen, İstanbul, 2014.

İBN HURDAZBİH, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik (Yollar ve Ülkeler*); Çev. Murat Ağarı, İstanbul, 2008.

İBN KESÎR, *el-Bidâye ve"n-Nihaye,* çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1994.

İBN MİSKEVYH *Tecâribü'l-Ümem*, Çev. Kıvameddin Burslan, Yay. Haz. Mehmet şeker v.d., TTK, Ankara, 2016.

İBN RUSTEH, *el-A'lâku'n Nefise*, Çev. Ali Fuat Ekber, Ankara, 2017.

İBNÜ'L-ESİR, *El-Kâmil fi't-Târih (İslam Tarihi),* Çev. Ahmet Ağırakça, Red. M. Tulum, İstanbul 1991.

İSTAHRÎ, *Kitabü'l-Mesalik ve'l-Memalik (Mesâlikü'l-memâlik*), nşr. Muhammed Câbir Abdülâl el-Hînî, Kahire 1381/1961.

JOHN BİSHOP OF EPHESUS, *The Third Part of Ecclesiastical History,* Süryanice Aslından İngilizceye Çev: R. Payne Smith, Oxford: University Press, 1860.

JUANSER, *History of King Vaxt'ang Gorgasali, Rewriting Caucasian History the Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles the Original Georgian Text and The Armenian Adaption*, translated With İntrodiction and Commentary by R.W. Thompson, Oxford, 1996.

KALANKATLI MOSES, *Alban Tarihi,* Azerbaycan Türkçesine Çev. Z. Bünyadov, Türkiye Türkçesi Çev. Yusuf Gedikli, İstanbul 2019.

KAŞGARLI MAHMUD, *Dîvânü lugāti't-Türk Tercümesi,* Çev. Besim Atalay, Ankara, 1985.

KAZVİNÎ, Hamdullah Müstevfî-yi, *Târih-i Güzide,* Çev. Mürsel Öztürk, Ankara, 2018.

KUDÂME İBN CAFER, *Kitabü'l Harac,* Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2018.

MANGO, Cyrill, *The Homilies of Photius, Patriarch of constantinople,* Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1958.

MES'UDÎ, *Murûc ez-Zeheb, (Altın Bozkırlar),* Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, 2017.

————, *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf,* Çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, 2018.

MUHAMMED B. AL-HASAN B. İSFANDİYÂR, *History of Tabaristan,* Translated Edward G. Brownw, Leyden: E. J. Brıll, Imprimerie Orientale, London, 1905.

MUKADDESÎ, *Ahsenü't-Tekâsîm (İslâm Coğrafyası),* Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, 2015.

NİKEPHOROS, *Patrıarch of Constantınople Short Hıstory,* Tex, Translation and Commentary by Cyrıl Mango, Washington, DC, 1990.

NİZÂMÎ-İ GENCEVÎ, *İskendernâme*, Bakü, 1941.

PORPHYROGENETOS, Constantine, *The Book Ceremonies,* Translated by, Ann Moffat Maxeme Tall, Brıll Leıden Boston, 2017.

————, *De Administrando Imperıo,* Grek Text edited by Gy. Moravcisk, English Translation by R.J.H. Jenkins, Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, Washington, 1967, Türkçeye Çeviren İlhan Aslan, İstanbul, 2020.

PROCOPIUS, *The Secret History of Procopıus,* Taranslated By Rıchard Atwater, This edition was created and published by Global Grey, 2018.

————, *Bizans'ın Gizli Tarihi*, Çev. Orhan Duru, İstanbul, 2014.

PSEUDO-ZACHARİAS RHETOR, *The Syriac Chronicle Known As That of Zacharıah of Mıtylene,* Trans. by F. J. Hamilton and E. W. Brooks, London, 1899.

SEBEOS, *Herakleios Tarihi,* Ermenice aslından Fransızcaya Çev. Frédéeric Macler, Ermenice aslından İngilizceye Çev. Robert Bedrosian, Türkçeye Çev. Z. Zühre İlkgelen, Ayışığı kitapları, İstanbul, 2020.

THEOPHANES, *Chronicle of Theophanes the Confessor Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, Translated with Introduction and Commentary by Cyrıl Mango and Roger Scott with the assistance of Geoffrey Greatrex, Clarendon Press, Oxford, 1997.

II. Araştırma Eserleri

AALTO, Penttı, *Iranıan Contacts of the Turks Iin Pre-Islamıc Tımes,* Edt: L. Lıgetı, Akadémıaı kıado, Studia Turcica, Budapest, 1971.

ABEŞİ, Hasan Ata, *Türk Kavimleri Tarihi,* İstanbul, 2001.

AHMAD, Sayyıd Maqbul, "İbn Hurdâzbih", *DİA*, C. 20.

————, "İbn Rüste", *DİA*, C. 20.

AHMED, Naseem, "Volga-Ural Region in the 10th Century A.D: A Study of the Emergance of Islam, Social Milieu, Trade Activities and Relations with the Abbasid Caliphate", Islamıc Cıvılısatıon in Volga-Ural Regıon", *Proceedings of the Second Internatıonal Symposium,* İstanbul, 2008.

AHMETBEYOĞLU, Ali, "Avrupa Hun ve Hazar Devletlerinin İktisadî Gelir Kaynakları", *Belleten,* Cilt: LXIX, Nisan 2005, Sayı, 254.

————, "Bizans Tarihçisi Theophanes Byzantios'da Türkler" *Tarih İncelemeleri Degisi,* Cilt/Volume XXVII, Sayı/Number 2, Aralık/December 2012.

————, "Roma Tarihçisi Ammianus Marcellinus ve Türkler Hakkında Verdiği Bilgiler", *Tarih İncelemeleri Dergisi,* 2003; 18(1): 1-14.

————, "Tarhan", *DİA,* C. 40.

————, *Eski Türk Tarihi,* İstanbul, 2014.

————, *Sorularla Türk Tarihi,* İstanbul, 2014.

AKBULUT, Dursun Ali, "Akhunlar (Kionit/Hyon) ve Eftalitler Çağında Maveraünnehir ve Horasan'da Türkler", *Türkler,* Ankara, 2002.

ALADİN, Nicolai and Igor Plotnikov, *The Caspian See,* Lake Basin Management Initiative Thematic Paper, 28 June 2004.

ALASANİA, Giuli, *Gürcüler ve İslâm Öncesi Türkler,* Çev. Nanuli Kaçarava, Trabzon, 2013.

ALEKPEROV, A. F., "Azerbaycan Tarihi Araştırmaları Işığında Rus-Hazar İlişkileri", *Azerbaycan SSR İlimler Akademisi Haberleri, Tarih, Felsefe Hukuk*, Bakü, 1990.

ALİYEV, Rüstem, Ş*ahname-i Firdevsi, Metn-i İntikadi,* Moskova, 1970.

ALİYEV, Saleh Muhammed, "Derbend Dağıstan'da Hazar Denizinin Kuzeybatı Sahilinde Tarihî Bir Şehir ve Liman", *İslâm Ansiklopedisi,* 1994.

————, "İbn Fadlân", *DİA,* C. 19.

ALLEN, W.E.D., *A History of Georgian People,* Yay. Haz. Sir Denison Ross, London, 1971.

ALRAM, Mıchael, "From the Sâsânians to the Huns New Numismatic Evidence from the Hindu Kush," *The Numismatic Chronicle (1966-),* 2014, Vol. 174ANKORI, Zvı, *Karaıtes in Byzantıum The Formatıve Years, 970-1100*, AMS Press, New York, 1968.

ARIK, Durmuş, "Çuvaşlarda İslâm ve Çuvaş Etniğindeki Değişimde İslâmın Rolü", *Dini Araştırmalar,* 2003, Sayı 16, C. 6.

ARTAMONOV, M.İ., *Hazar Tarihi,* Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, 2019.

ARZHANTSEVA, Irina, "Alans: between Byzantium and Khazaria", *Mediaeval Europe, 3rd International conference of Mediaeval and Later archaeology*, volume 1, Basel - Hertinger, 2002.

————, "The Alans: Neıghbours of the Khazars ın the Caucasus", *The World of the Khazars,* Edt. By Peter B. Golden, Haggai Ben-Shammai-Andras Rona-Tas, Leıden-Boston, 2007.

ASADOV, Farda, "İpek Yolu Ticaretinde Hazar Kağanlığının Ürünleri ve Tüccarları (IX-X. Yüzyıllar)", *Yükselen İpek Yolu, İpek Yolu'nda Bilgi ve Siyaset,* Edt. Fahri Atasoy, Ankara, 2016.

ASBRİDGE, Thomas, *Haçlı Seferleri,* Çev. Ekin Duru, Say Yayınları 1. Baskı, İstanbul, 2014.

ATAÖV, Türkkaya, "Rus Devletinin Kuruluşu", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,* C. XXIII, Sayı, 4, Ankara, 1969.

ATHAMINA, Khalil, "Emevî Hilâfeti Döneminde Arap İskânı", Çev. Saim Yılmaz, *Sakarya Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, (203-226), 2000/2, Sakarya, 2000.

AVCI, Casim, "Mes'udî, Ali b. Hüseyin", DİA, C. 29.

———, *İslâm Bizans İlişkileri,* İstanbul, 2003.

AYDIN, Mustafa, "Tiflis", *DİA,* C. 41.

Azerbaycan Tarihi, Bakü, 1994, C. I.

BAKIHANOV, Abbasgulu Ağa, *Gülüstan-i İrem*, Bakü 1951.

BAKIR, Abdulhalik -Ebru Emine Oğuz, "Slavların Kökeni ve Polonya'nın Kuruluşunda Büyük Rol Üstlenen I. Mıeszko Dönemi", *Cappadocıa Journal Of Hıstory And Socıal Scıences*, Vol.14-Aprıl 2020.

BALOGH, László, "Notes On The Western Turks In The Work Of Theophanes Confessor", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* Vol. 58, No. 2, Proceedings of the First International Conference on the Mediaeval History of the Eurasian Steppe: Szeged, Hungary, 2005.

BAMYACI, Mehmet Ertan-Sezgin Güçlüay, "İmparator Herakleios Dönemi (610-641) Bizans İmparatorluğu'nun Genel Ekonomisi Ve Ticaret Politikası" *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* Ocak – 2018, C. XXVIII, Sayı: 1.

BARANOV, Gennadiy V., "New Data on the Found of a Byzantine Sword in the Kharkov Region", *Hıstorıa I Swıat,* Siedlce, 2019.

BARANOV, İ.A., "Kırım'daki Hazar-Bulgar Antları", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 2000,* Ankara, 2001.

BARFİELD, Thomas, *The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China, 221 BC to AD 1757*, Cambridge, MA: Blackwell, 1989.

BARLİEVA, Slavia, "The Cult of Saints Cyril and Methodius: The Phenomenon of Shared Identity in the Slavic World",*Rewriting Holiness: Reconfiguring Vitae, Re-signifying Cults*. Edited by Madeleine Gray (King's College London Medieval Studies), 2017.

BARTHOLD, V.V., *Orta Asya Tarih ve Uygarlık,* Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, 2010.

————, "Azerbaycan ve Ermenistan", *Tarih Araştırmaları Dergisi,* Çev. İsmail Aka, 1963, C. 8, Sayı, 14.

————, *Kırgızlar,* Çev. Ufuk Deniz Aşçı, Konya, 2002.

————, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Kronik Yayınları, İstanbul, 2007.

————, *Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm*, Çev. Kaya Bayraktar-Ayşe Meral, İstanbul, 2004.

BAŞTAV, Şerif, "Hazar Kağanlığı Tarihi", *Tarihte Türk Devletleri,* Ankara 1987.

————, "Sabir Türkleri", *Belleten*, TTK Ankara, 1941, C. V.

BATUR, D. Ahsen, *1200 Yıllık Sürgün*, İstanbul, 2013.

BAUER, Susan Wıse, *Ortaçağ Dünyası, Roma İmparatoru Büyük Constantinus'un Hıristiyanlığı Kabul Etmesinden I.haçlı Seferi'ne,* Çev. Mehmet Moralı, İstanbul, 2014.

BAYKUZU, Tilla Deniz, *Asya Hun İmparatorluğu,* Konya, 2012.

BAYNES, N.H., "The Successors of Justinian", *The Cambridge Medieval History,* Vol. II, ed.

BAYRAKDAR, Mehmed, "İbn Miskeveyh", DİA, C. 20.

BECKWİTH, Christopher, *Empires of the Silk Road – A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present,* Princeton University Press, Princeton, 2009.

BEKİN, Rıza, *İpek Yolu,* Ankara, 1981.

BEN-AMİ, Doron, Yana Tchekhanovets, Gabriela Bijovsky, "New Archaeological and Numismatic Evidence for the Persian Destruction of Jerusalem in 614 CE", *Israel Exploration Journal,* 2010, Vol. 60, No. 2.

BENNİSON, Amira K., "The Peoples of the North in the Eyes of the Muslims of Umayyad al- Andalus (711-1031)," *Journal of Global History* 2, no. 2, Jul, 2007.

BİLGİN, Orhan, "Gerdîzî*", DİA,* C. 14.

BİRO, Marget B., "Abo's Georgian "Vita"", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. 31 (2), 1977.

————, "Georgıan Sources On The Caucasıan Campaıgn Of Heracleıos", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1981, Vol. 35, No. 1.

————, "Marwan ibn Muhamad's Foreign Campaign", *Acta Orientalia, Acedemia Scientiarum Hungaricae,* 1975, T. XXXIX, 3.

BOBA, Imre, *Nomads Northmans and Slavs Eastern Europe in the Ninth Century,* Otto Harrassowıtz- Wıesbaden, 1967.

BOMBACİ, Alessio, "On Ancient Turkic Litle "Şad", *Gurarajamanjarıka Studi Onare di G. Tucci*, Napoli, 1974.

BOSWORTH, C. E., *"Zahir al-Dîn Mar'ashî", The Encyclopaedia of Islam, New Edition, Volume XI: W–Z. Leiden: E. J. Brill, 2002.*

BOURNOUTAİN, George A., *Ermeni Tarihi*, Çev. Ender Abadoğlu-Ohannes Kılıçdağı, Aras Yayınları, İstanbul, 2011.

BOZAN, Oktay, "Emeviler Döneminde Müslüman Hazar İlişkileri", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* Diyarbakır, Nisan 2004, Sayı; 11.

BROOK, Kevın Alan, "The Origins of East European Jews", *Russian History* Vol. 30, No. 1/2, Sprıng-Summer 2003.

————, *Hazar Yahudileri*, Çev. İsmail Tulçalı, İstanbul, 2005.

————, "Hazar Bizans İlişkileri", *Türkler,* C. II.

BROSSET, Marie Félicetié, *Gürcistan Tarihi,* Çev. Hrant D. Andreasyan, Yay. Haz. Erdoğan Merçil, Ankara, 2003.

BRUTZKUS, J., **"**Eski Kiev'in Türk-Hazar Menşei", Çev. Halil İnalcık, İkbal Berk, *AÜDTCF Dergisi,* C. IV, Ankara, 1946, Sayı, 3.

————, "The Khazars and Kievan Rus", in the Russian magazine of New York City, *Novoselye,* 1943.

BUHARALI, Eşref, "Hazar Türkleri'nin Kültür Tarihine Ait Bazı Notlar", *Türk Kültürü,* Ankara, 1991, Sayı, 340.

BURBANK, Jane-Frederick Cooper, *İmparatorluklar Tarihi Farklılıkların Yönetimi ve Egemenlik*, Çev. Ahmet Aybars Çağlayan, İstanbul, 2011.

BUTLER, Francis, "Ol'Ga's Conversion and the Construction of Chronicle Narrative", *The Russian Review,* Apr., 2008, Vol. 67, No. 2.

BÜNYADOV, Ziya, *Azerbaycan VII-IX. Esrlerde,* Çev. Cabbar Cabbarov-Hessen Elizade, Bakü, 2007.

CAFEROĞLU, Ahmet, "Azerbaycan Tarihine Umumi Bir Bakış", *Azerbaycan Yurt Bilgisi,* İstanbul, 1932, Sayı, 1.

CAHUN, Leon, *Orta Asya Tarihine Giriş Türkler ve Moğollar,* Çev. İnan Kaya, İstanbul, 2013.

CAMERON, Auerıl, *Bizanslılar,* Çev., Özkan Akpınar, İstanbul, 2015.

CANARD, M., "Byzantium and Müslim World to the Middle of of the Eleventh Centuary", *CHM,* 1966, C. IV.

CARLSON, Charles F., *Early Travelers to Altaic Communities.*

CENGİZ, Oğuzhan, *Attila*, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul, 2016.

CHALİAND, Gerard, *Göçebe İmparatorlukları Moğolistan'dan Tuna'ya M.Ö. V. yy-XVI. yy*, Çev. Engin Sunar, İstanbul, 2001.

CHARTRAND, R.-K. Durham v.d., *Vikingler,* Çev. Samet Özgüler, Kronik Yayınları, İstanbul, 2020.

CHAVENNES, Edouard, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, Çev. Mustafa Koç, İstanbul, 2007.

CHEYNET, Jean-Claude, *Bizans Dünyası Bizans İmaprataorluğu (641-1204*), Çev. Aslı Bilge, İstanbul, 2018.

CHIN, T. Tamara, "Defamiliarizing the Foreigner: Sima Qian's Ethnography and Han-Xiongnu Marriage Diplomacy"*Harvard Journal of Asiatic Studies*, December 2010, Vol. 70, No. 2.

CHRİSTİAN, David, *A History of Russia Central Asia and Mongolia*, Vol 1: Inner Eurasia from Prehistory to the Mongol Empire, The Blackwell History of the World, Oxford, Blackwell, 1998.

CLAUSON, Sir G., "Some Notes on the Inscription of Tonukuk", *Studia Turcica,* Budapest, 1971.

CORRADİNİ, Piero, "Notes On The Establıshment Of The Tuoba Power In North Chına And On The "Tan Yao" Caves Of Yungang", *Rivista degli studi orientali*, 2003, Vol. 77.

————, **"**The Barbarian States in North China**"** *Central Asiatic Journal,* 2006, Vol. 50, No. 2.

COSMO, Nicola Di, "Hun İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yükselişi" *Türkler,* Ankara, 2002.

CROSS, S. H., "The Scandinavian Infiltration into Early Russia", *Speculum,* Oct., 1946, Vol. 21, No. 4.

CURTA, Florın, "Slavs in Fredegar: Medıeval 'Gens' Or Narratıve Strategy?", *Early Medievel Europe 6,* no.2, 1997.

————, *The Making of the Slavs, History and Archaelogy of the Lower Danube Region, c. 500-700,* Cambridge University Press, 2001.

CZEGLÉDY, Karoly, *Bozkır Halklarının Göçü,* Çev. Günay Karağaç, İstanbul, 2009.

ÇANDARLIOĞLU, Gülçin, *İslâm Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü,* İstanbul, 2003.

————, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü (Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre),* TDAVİ, İstanbul 2004.

ÇAPAN, Fatma, *Balkanlar'da Bizans-Türk İlişkileri(IV.-X. Yüzyıllar*), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2013.

ÇAY, Mehmet Abdulhaluk, *Kavimler Göçü ve Doğu ve Orta Avrupa"da Türkler (Avrupa Hunları, İtil/Volga Bulgarları, Tuna Bulgarları),* T.C. kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Kültür Portalı Projesi, Tarih, Türk Tarihi ve Kültürü, Ankara, 2009.

ÇELİK, Yılmaz, "Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî", *İstem,* 2103, Sayı, 21.

ÇEREZCİ, Jale Özlem Oktay, "Hazar Dönemi Sarkel Şehri, Kalesi Ve Bir Kısım Arkeolojik Buluntu Örnekleri (Orta Ve İç Asya Türk Sanatı Bağlantıları)", *Sanat Tarihi Yıllığı,* İstanbul, 2019, Sayı, 28.

ÇETİN, Çulpan Zaripova, "Klasik Rus Kaynaklarında Büyük İpek Yolu", *Yükselen İpek Yolu, İpek Yolu'nda Bilgi ve Siyaset,* Edt. Fahri Atasoy, Ankara, 2016.

ÇOG, Mehmet, "Emeviler ve Abbasiler Dönemi Hazar-Arap İlişkileri", *Türkoloji Araştırmaları,* Ankara 2007.

DAİM, Falko, "The Avars: Steppe People of Central Europe", *Archaeology*, March/April 1984, C. 37, No. 2.

DAKUKÎ, Hüseyin Ali, "Dört Halife Devrinden Araplar ve Hazarlar", *Türk Kültürü Araştırmaları,* Çev. M. Faruk Toprak, Ankara, 1988, C. XXV, Sayı: 2.

DAWSON, Raymond, *Sima Qian: Historical Records,* Oxford and New York: Oxford University Press, 1994.

Decrees of the Ecumenical Council, Volume I, Edt. Norman P - Tanner S.J., Nicaea I to Lateran V, Sheed & Ward and Georgetown University Press, Georgetown, 1994.

DEGUİGNES, Joseph, *Büyük Türk Tarihi,* Haz. Selahattin Alpay, İstanbul, 1976.

DEMİRCİ, Mustafa, "Abbasiler ile Hazarlar Arasındaki İlişkiler (VIII. IX. yy)" *Tarihin Peşinde,* Konya, 2011, Sayı, V.

DEVLETŞİN, G.M., "Hazar Kağanlığı'nda Dini durum", *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi,* Çev: Aktarma Kutluay Erk, İzmir, Ocak, 2007, Sayı: 13.

DIEHL, Charles, *Bizans İmparatorluğu'nun Tarihi,* İstanbul, 2010.

DİECKHOFF, Alain–Christophe Jaffrelot, *Milliyetçiliği Yeniden Düşünmek Kuramlar ve Uygulamalar*, Çev. Devrim Çetin Kasap, İstanbul, 2010.

DİKİCİ, Radi, *The History of the Byzantine Empire,* Translated by Aysel Hacır, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2015.

DİMİTRİYEVİ, V., "Neslimiz Nereden Geliyor? (Çuvaşların Kökeni)", *TDK,* 2014.

DOBROVİTS, Mihály, "The Altaıc World Through Byzantıne Eyes: Some Remarks On The Hıstorıcal Cırcumstances Of Zemarchus' Journey To The Turks (Ad 569-570)", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae,* December 2011, Vol. 64, No. 4.

DONUK, Abdulkadir, "Göktürk Kağanlıkları" *TTD*, Sayı, 1.

————, *Eski Türk Devletlerinde İdarî- Askerî Unvan ve Terimler,* İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1988.

DUCZKO, W., *Viking Rus, Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe,* Leiden Brill, 2004.

DUKES, Paul, *A History of Russia Medival, Modern, Contemporary,* Duke University Press, 1991.

DUNLOP, D.M., *The History of the Jewish Khazars,* New Jersey, 1954

DURMUŞ, İlhami, "Bozkır Kültür Çevresinde At, Göçer-ev ve Demir" *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi,* Ankara, C.1, Sayı, 1.

————, "İskit İmparatorluğu'nun Yıkılış Nedenleri", *Akademik Bakış*, C. 1, Sayı 2, Yaz 2008.

DUTHİE, Nina, *Origins, Ancestors, and Imperial Authority in Early Northern Wei Historiography,* Columbıa Unıversıty, 2015.

DVORNİK, Francis, *The Slavs-Their Early History and Civilization,* American Academy of Arts and Sciences, Boston, 1956.

EBERHARD, Wolfram, *Çin Tarihi,* Ankara, 1995.

————, *Çin'in Şimal Komşuları*, Çev. Nimet Uluğtuğ, Ankara, 1996.

ECSEDY, Hılda, "Trade-And-War Relatıons Between The Turks And Chına In The Second Half of the 6th Century", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae,* 1968, Vol. 21.

ELDAROV, Murat, *İslâmiyet'in Hazarlar Arasında Yayılması,* Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 2006.

ENOKİ, K., "The Orıgın of The Whıte Huns Or Hephthalıtes",*East and West*, October 1955, Vol. 6, No. 3.

ENSPERGER, Christian Raff, *Reimagining Europe Kievan Rus*' *in the Medieval World,* Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts London, England, 2012.

ERCİLASUN, Ahmet Bican, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi,* Ankara, 2010.

ERDAL, Marcel, "The Khazar Language", *The World of the Khazars: New Perspectives,* edts.

ERDÉLYİ, István, "Avars", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies,* Çev. Kürşat Yıldırım, 2013, XIII/2.

ERDEMİR, Hatice Palaz, "Roman Relations with the Turks of Central Asia, c. 560-600", *Second International Congress on Black Sea Antiquities,* Bilkent University, Turkey-Ankara, 2-9 September 2001.

ERDOĞAN, Coşkun, "Hrezm İsmi ve Bölgenin Tarihi Coğrafyası Hakkında Bazı Tetkikler", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum, 2018.

EREN, Hasan -Halasi Kun Tibor, *Türk Dili ve Tarihi Hakkında Araştırmalar,* TTK, Ankara, 1950.

ERGİN, Muharrem, *Orhun Abideleri,* İstanbul, 1970.

ERGÜN, Olgun-Paşa, Cengiz Kara, *Özgün Belgeler Işığında Yahudi-Hazar Yazışmaları,* Ankara, 2018.

ERKOÇ, Hayrettin İhsan, *General Lı Jıng'in Askerî Düşüncesi ve Doğu Göktürk Kağanlığı'nın Çöküşü,* Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2015.

FAYDA, Mustafa, " Belâzüri", *DİA,* C. V.

————————, “Halîfe b. Hayyât”, *DİA,* C. 15.

————————, “İbn A’sem el-Kûfî”, *DİA,* C. 19.

FEHÉR, Géza, *Bulgar Türkleri Tarihi,* Çev. Heyet, TTK, Ankara, 1984.

FELDMAN, Alex M., *Ethnicity and Statehood in Pontic-Caspian Eurasia (8-13th c.): Contributing to a Reassessment,* University of Birmingham Research Archive, 2018.

FİDAN, Ayşe Gül, “Hamdullah Müstevfî-yi Kazvnî, Târih-i Güzîde”, *Doğu Esintileri,* Şubat, 2019.

FOSS, Clive, “The Persians in the Roman Near East”, *Journal of the Royal Asiatic Society*, Third Series, Jul., 2003, Vol. 13, No. 2.

FÖLDVARY, Z. G., *Geology of the Carpathian Region*, World Scientific Publishing, Singapore. 1988.

FRENDO, Davıd, “Byzantine-Iranian Relations before and after the Death of Khusrau II: A Critical Examination of the Evidence”, *Bulletin of the Asia Institute*, New Series, 2000, Vol. 14.

————, “Sebeos and the Armenian Historiographical Tradition in the Context of Byzantine-İranian Relations” *Peritia*, 1985, V, 4.

————, “The Turkish Factor in Byzantıne-Iranıan Relations (558-628)”, *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına,* Yayın Kurulu, Abdülkerim Özaydın v.d., “Globus” Dünya Basımevi, İstanbul, 2008.

Frye, Rıchard N. , Aydin M. Sayili, “Turks in the Middle East before the Saljuqs”, *Journal of the American Oriental Society*, Jul. - Sep., 1943, Vol. 63, No. 3.

————, “Notes to İslâmic Sources on the Slavs and Rus”, *Muslim World*, Ocak 1950.

————, "Sâsânian-Central Asian Trade Relations", *Bulletin of the Asia Institute* New Series, 1993, Vol. 7.

————, *The Heritage of Central Asia, From Antiquity to the Turkish Expansion,* Princeton, 1996.

GARİPZANOV, Ildar and Oleksiy Tolochko, *Early Christianity on the Way from the Varangians to the Greeks,* Kiev, 2011.

GEDİKLİ, Yusuf, "463-682 Arasında Kuzey Kafkasya Hun Beyliğinden ve Hazar Türklerinden Alban Tarihi'nin Kaydettiği Türkçe Sözcükler", *Türk Dünyası Araştırmaları,* Temmuz-Ağustos 2015, Sayı, 217.

GERTZEN, Alexander G., "Archaeologıcal Excavatıons Of Karaıte Settlements In The Crımea", *Proceedings of the World Congress of Jewish Studies*, 1993.

GHEWOND, *Ghewond's History*, Translated: Robert Bedrosian, Sources of Armenian Tradition, Long Branch, N.J, 2006.

GİL, Moshe, "The Khazars Did Not Convert to Judaism" , *Historical Society of Israel*, 2010.

————, "The Radhanite Merchants and the Land of Radhan," *Journal of the Economic and Social History of the Orient,* 1974, Sayı, 17/3.

GLANVİLLE, Downey, *A History of Antioch in Syria from Seleucus to the Arap Conquest*, Princeton University Press, New Jersey, 1961.

GOLDEN, Peter B. – Constantine Zuckerman – Ananiasz Zajaczkowski, "Hazarlar ve Musevilik", *Hazarlar ve Musevilik.* Çev. Osman Karatay, Çorum, 2005.

————, "Güney Rusya Bozkırlarının Halkları", Çev. Ayda Erel, *Erken İç Asya Tarihi,* İstanbul, 2000.

————, "Nomads of the Western Eurasian Steppes: Ogurs, Onogurs and Khazars", *Philologiae et Historiae Turcicae Fundamenta* I, Berlin, 2000.

————, "Rus", *IA,* Leıden, 1995, Vol. VIII.

————, "The Migration of the Oğuz", *Archivum Ottomanicum,* Vol, IV, 1972.

————, *Central Asia in World History,* Oxford University Press, Oxford and New York, *2011*.

————, *Hazar Çalışmaları*, Çev. Egemen Çağrı Mızrak, İstanbul, 2006.

————, *Türk Halkları Tarihine Giriş,* Çev. Osman Karatay, Çorum, 2003.

————, *Studies on the Peoples and Cultures of the Eurasian Steppes,* Editura Academiei Române; Editura Istros a Muzeului Brăilei, 2001.

GÖKÇE, Mustafa-Tuba Kalkan, "Yolların ve Medeniyetlerin Buluşma Noktası Hazar Havzası (9-13. Yüzyıllar)", *Atsız Armağanı,* Yay. Haz. Saadettin Yağmur Gömeç, Ankara, 2017, C. II.

GÖMEÇ, Saadettin, "Tarihte ve Günümüzde Tuva Türkleri", *AE,* Sayı: 21, Ankara, 2002.

————, "Türk Tarihinde Peçenekler", *AÜDTCF Dergisi*, 2013, 53/1.

GÖZLER, Kemal, "Devletin Bir Unsuru Olarak Millet Kavramı", *Türkiye Günlüğü,* Kış 2001, Sayı 64.

GRANT, Michael, *Roma'dan Bizans'a*, Çev., Z. Zühre İlkgelen, İstanbul, 2000.

GREATREX, Geoffrey - Samuel N. C. Lieu, *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars (Part II, 363–630 AD)*, New York, United Kingdom: Routledge (Taylor & Francis), New York and London, 2002.

GRİERSON, Philip "The Consular Coınage Of "Heraclıus" And The Revolt Agaınst Phocas of 608-610", *The Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society*, Sixth Series, 1950, Vol. 10, No. 37/38.

GRİGNASCHİ, M., "Sabirler, Hazarlar ve Göktürkler", *VII. Türk Tarih Kongresi,* TTK Basımevi, Ankara, 1972.

GROUSSET, René, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, Çev. Sosi Dolanoğlu, Aras Yayınları, İstanbul, 2005.

————, Rene, *Bozkır İmparatorluğu Atilla/Cengiz Han/Timur,* Çev. M. Reşat Uzmen, İstanbul, 1980.

GUMİLEV, L.N., *Avrasyadan Makaleler-1,* Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, 2019.

————, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları*, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, 2006,

————, *Hunlar*, İstanbul, 2005.

————, *Muhayyel Hükümdarlığın İzinde*, Çev. Ahsen D. Batur, İstanbul, 2002.

GÜÇLÜAY, Sezgin, "Bizans-Sâsâni Savaşlarında Hazar-Bizans Münasebetleri", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi,* Haziran-2006.

GÜLENSOY, Tuncer, *M.Ö. 4500-M.S. XIII. Yüzyıllar Arasında Barbar Türkler Dil, Din, Kültür, Bilim, Sanat ve Uygarlık,* Ankara, 2011.

GÜNALTAY, Şemseddin, *İslâm Tarihinin Kaynakları Tarih ve Müverrihler,* Endülüs Yayınları, İstanbul 1991.

GÜRKAN, Salime Leyla, "Yehuda Halevi'nin *el-Kitâbü'l-Hazerî*'de (*Kuzari*) Ortaya Koyduğu Yahudilik Savunusu ve İslâm'a Yönelik Eleştirileri", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, 2019, Sayı, 41.

HACIYEV, Hanoğlan, "Bir Emevi Valisi ve Komutanı: Mesleme b. Adülmelik b. Mervân", *İstem,* 2010, Sayı:15.

HALECKİ, Oskar, *Borderlands of Western Civilization,* A History of East Central Europe, Ed. Andrew L. Simon, Simon Publications, La Vergne, 1980.

HARMATTA, John, *Studies on the History of the Sarmatians,* Pazmany Peter Tudomanyegyetemi Görög Filologiai Intezet, Budapest, 1950.

HAUSSİG, Hans Wilhelm, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, Çev. Müjdat Kayaerli, Kayseri, 1997, s. 196.

HELFEN, Maenchen- Otto John, *The World of the Huns: Studies in Their History and Culture,* University of California Press, 1973.

HERODOTOS, *Tarih,* Çev. Müntekim Ökmen, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.

HERSAK, Emil, "Avarlar: Etnik Yaradılış Tarihlerine Bir Bakış", *Türkler*, C. 2, Ankara, 2002.

HİTTİ, Philip K., *Arap Tarihinin Mimarları,* Çev. Ali Zengin, Risale Yay. İstanbul 1995.

————, *History of the Arabs,* New York 1968.

HOSKING, Geoffrey, *Rusya ve Ruslar,* Çev. Kezban Acar, İstanbul, 2011.

HOWORTH, H. H., "The Avars", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland New Series,* Oct., 1889, Vol. 21, No. 4.

HRAUNDAL, Thorir Jonsson, *The Rus in Arabic Sources: Cultural Contacts and Identity,* Centre for Medieval Studies University of Bergen, Şubat 2013.

HUGHES, Ian, *Aetius: Attila's Nemesis,* Barnsley: Pen & Sword Military, 2012.

HUZİN, Fayaz Şaripoviç - Zufar Gumaroviç Şakirov, "İdil (Volga) Bulgarları ve Göçebe Dünya", Çev. Selim Karagöz, *Mütefekkir,* Aksaray, 2019, C.6, Sayı, 11.

IMAMUDDİN, S.M., "Commercıal Relations of Muslim-Spain with Khurasan and Lands ın Central Asia (9th-11th century a.c.)", *Central Asia, History, Politics and Culture,* edt. Rizaul Islam, Kazi A. Kadir-Javed Husain, Karachı, 1999.

ISRAELİ, Raphael, "An Arabic Manuscript on China and Tibet", *Arabica* Jul., 1992.

İLGEN, Abdulkadir, "Bozkır Göçebelerinde Sosyo-Ekonomik Yapı", *Journal of Social Policy Conferences.* 2010.

İNAN, Afet, "Orta Kurûn Tarihine Bir Bakış"*,I. Türk Tarih Kongresi,* İstanbul, 1932.

İPEK, Ali, "Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hanedanı Sâcoğulları ile Ermenilerin Münasebetleri: Ebu'l-Kasım Yusuf Dönemi (901-927)", *EKEV Akademi Dergisi,* 2005, Sayı. 25.

————, "Dvin'de İslâm Hâkimiyeti ve Müslüman-Ermeni Münasebetleri", *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına,* Yayın Kurulu, Abdülkerim Özaydın v.d. İstanbul, 2008.

İstoriya Azerbaydjana, Bakü, 1954, C. I.

İZGİ, Özkan, "İslâmiyetten Önce Orta Asya Türk Kültürü", *MK,* 1-2, Ankara, 1977.

————, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları,* Ankara, 2014.

JAGCHID, Sechın, "The Kıtans And Theır Cıtıes", *Central Asiatic Journal,* Vol. 25, No. 1/2, Proceedings of the 23th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference Vienna 27. July – 1. August 1980 -1981.

JEN-T'ANG, Chang, *T'ang Devrindeki Doğu Köktürkleri Hakkında Yeni Belgeler (618-745),* Taipei, 1968.

JONES, Gwyn, *A History of the Vikings,* Oxford University Pres, London, 1984.

JUDITH, Herrın, *Bizans (Bir Ortaçağ İmparatorluğunun Şaşırtıcı Yaşamı),* Çev. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul, 2010.

JULIUS, Norwıch John, *Bizans (Erken Dönem MS 323-802),* Çev. Hamide Koyukan, İstanbul, 2013.

KAEGİ, W.E., *Bizans ve İlk İslâm Fetihleri,* Çev. M. Özkay, Kaknüs Yay. İstanbul, 2010.

KAFALI, Mustafa, "Ebülgazi Bahadır Han", *DİA*, C. 10.

KAFESOĞLU, İbrahim, "Türk-Bulgarlar'ın Tarih ve Kültürüne Kısa Bir Bakış", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi,*, İstanbul 1983.

————, *Türk Milli Kültürü,* İstanbul, 2015.

KALLEK, Cengiz, "Kudâme b. Ca'fer", *DİA,* C. 26.

————, "Ticaret", *DİA*, C. 41.

KANAR, Mehmet, "Nizâmî-i Gencevî", *DİA*, C. 33.

KAPLAN, Frederick I., "The Decline of the Khazars and the Rise of the Varangians", *The American Slavic and East European Review ,* Feb., 1954, Vol. 13, No.1.

KARADENİZ, Yılmaz, "I. Hüsrev Döneminde İpek Yolu Üzerinde Sâsâni-Göktürk Mücadelesi (531- 579)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* Cilt: 4 Sayı: 16.

KARAHAN, Akartürk, "Kâşgarlı Mahmud'un Kayıtlarında İdil Boyu Türk Lehçeleri", *Türkbilig,* Ankara, 2012.

KARAMZİN, N.M., *İstoriya Gosudarstva Rossiyskovo*, Moskova, 1989.

KARATAY, Osman, "Avar Hâkimiyeti ve Balkanların Slavlaşması", *Balkanlar El Kitabı,* Derleyenler; Osman Karatay, Bilgehan A. Gökdağ, Ankara, 2006.

————,"Hazar'ın Yıkılışına Oğuz Dahli", *Mehmet Ersöz Armağanı,* Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2011.

———, "Hazarların Musevileşmesine Dair Bir Belge: Genize Mektubu", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi,* 2008, Sayı, 18.

———, "Karaeniz'de İlk Ruslar ve Şarkel'in İnşası", *Beletten,* LXXIV/269, Ankara 2010.

———, *Hazarlar Yahudi Türkler Türk Yahudiler ve Ötekiler,* Ankara, 2104.

KARAYAV, Ömürkul, *Türkler ve Kağanlıkları,* Çev. Mustafa Kalkan, İstanbul, 2008.

KEAY, John, *Çin Tarihi,* Çev. Neşe Kars Tayanç-Dinç Tayanç, İstanbul, 2011.

KELEŞ, Nejdet, *İndo-Germenler ve Türklerin Avrasya İlişkileri, Karışımları ve Etkileşimleri (İlk Çağ'dan Orta Çağ'a),* Edt. Meryem Nakipoğlu, Denizli, 2016.

KELLER, Christian, "Furs, Fish, and Ivory: Medieval Norsemen at the Arctic Fringe", *Journal of the North Atlantic,* Vol. 3, 2010.

KENDRİCK, T.D., *A History of the Vikings,* New York, 1930.

KERNER, R. J., *The Urge to the Sea: the Course of Russian History,* Berkelev and Los Angeles, I946.

KIRCHNER, Walther, *A History of Russia,* New York 1972.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, "Köktürklerin En Batı Kolu Hazarlarda Yabancı Cesediyle Yağmur Yağdırma Geleneği (Dağıstan/Balangar'da, 643 veya 663 yılı)", *Yağmur Duası Kitabı*, Kitapevi Yayınları, İstanbul, 2007.

KİRPİCHNİKOV, Anatolii Nikolaevich, "A Viking Period Workshop in Staraya Ladoga, Excavated in 1997" *Forn Vannen, Journal of Swedish Antıqarıan Research,* Fornvännen, 2004 (99): 3.

KİTAPÇI, Zekeriya, "Hazarlar Hakkında Yeni Tarihi Gerçekler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Nisan 2005, Sayı, 155.

KLİMKEİT, Hans-J. "Buddhism in Turkish Central Asia" *Numen,* Jun., 1990, Vol. 37.

KLYAŞTORNIY, Sergey G., "Erken Hazar Tarihinin Asya Cephesi", Çev: Egemen Çağrı Mızrak, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* C. 1, Sayı 1, İstanbul, Bahar 2014.

KMOSKO, Michael, "Araplar ve Hazarlar", *Türkiyat Mecmuası,* Çev. Fuat Köprülü, 1935, Sayı: 3-4.

KOCA, Salim, "Büyük Hun Devleti", *Türkler,* Ankara, 2002.

————, "Eski Orta Asya'da Tabiat, İklim ve İnsan Unsuru", *Asya Araştırmaları Uluslar arası Sosyal Bilimler Dergisi*, Ankara, C.1, Sayı, 1.

————, "Hun İmparatorluğu'nun Doğuşu ve Mete" *GÜGEFD,* Ankara, 1990.

KOÇ, Dinçer, "Bulgar Boylarının Orta İdil Bölgesine Göçü ve Novinkovsk Kurganları" *Karadeniz Araştırmaları* Güz 2010, Sayı 27.

————, "Süryani Tarihçisi Efesli (Ioann Ephesus)'un Gök-Türkler ve Avarlar Hakkında Verdiği Bilgiler", *Türk Dünyası Araştırmaları,* İstanbul, 2012.

KOESTLER, Arthur, *Onüçüncü Kabile*, Çev. Belkıs Çorakçı, İstanbul, 1993.

KOLDİTZ, Sebastian, "Barbarian Emperors?: Aspects of the Byzantine Perception of the qaghan (chaganos) in the Earlier Middle Ages", *Transcultural Approaches to the Concept of Imperial Rule in the Middle Ages,* Edt. Christian Scholl, Torben R. Gebhardt, Jan Clauß, Chıcago, 2017.

KONUKÇU, Enver, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi,* Ankara, 1973.

KOVALEV, Roman K., "The Infrastructure of the Novgorodian Fur Trade in the Pre-Mongol Era (ca.900–ca.1240)," *Dissertation* University of Minnesota, 2003.

————, “Dirham Mint Output of Sāmānid Samarqand and its Connection to the Beginnings of Trade with Northern Europe (10 th century)”, *Histoire & Mesure,* Vol. 17, No. 3/4, Monnaıe Et Espace, 2002.

————, “The İnfrastructure of the Northern Part of the ‘Fur Road’ Between the Middle Volga and the East During the Middle Ages,” *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 11, 2000–2001.

KOZAN, Mert, “Kral Hermanarik Döneminde Gotların Ticaret Ağı ve Hermanarik’in Ölümü”, *Tobider International Journal of Social Sciences*, Volume 2/1 2018.

KUCUR, Sadi S., “İsmâil b. Ahmed”, *DİA,* İstanbul, 2001, C. 23.

KULİKOVA, Olga İgorevna, “Orta Çağ Arap-Fars Kaynaklarına Göre Hazar-Rus Siyasi İlişkileri”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Çev. Ahmet Karadeniz, Edts. Mustafa Gökçe v.d. Temmuz 2109, C.1.

KURAT, Akdes Nimet, “Avarlar”, *Tarih İncelemeleri Dergisi,* Cilt, XXVI, Sayı, 1 Temmuz, 2011.

————, “Köktürk Kağanlığı”, *AÜDTCFD*, X/1-2, Ankara, Mart-Haziran 1952.

————, “Muhammad bin A’sam al-Kûfî’nin Kitâb al Futûh’u” *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Dergisi*, Ankara, 1949, C. VII.

————, “Peçeneklere Dair Araştırmalar”, *Türkiyat Mecmuası*, 1936, C. 5.

————, *Peçenek Tarihi,* Devlet Basımevi, İstanbul: 1937.

KURBAN, İklil, *Yaşlı Tarihin İzinde, (Bulgar-Tatar Tarihi ve Medeniyeti),* İstanbul, 1988.

KUROPATKİN, Aleksei Nikolayeviç, “Asya’nın Kalbi”, *Doğu Türkistan,* Yay. Haz. Feyzullah Uygar, İstanbul, 2016.

KURT, Hasan, "Mervân II", *DİA,* C. XXIX.

————, "Mesleme b. Abdülmelik", *DİA,* C. 29, s. 318.

————, "Orta Asya'nın Etnik ve Kültürel Kimliğinde Orta Asya'nın Rolü", *Orta Çağın Başarısı Buhara*, Ankara, 1995.

KURTULUŞ, Rıza, "Hudûdü'l-Âlem", *DİA,* C. 18.

————, "İbn İsfendiyâr" *DİA*, C. 20.

KUZGUN, Şaban, *Hazar ve Karay Türkleri,* Ankara, 1993.

KUZMİN, Sergey L., "Ladoga in the early middle ages (mid-VIII -early XII centuries)", *Nestor-History,* Retrieved, October 2015.

KUZMİN, Yakov – Yumanadi- Pavel V. Kuleshov, "Hazarlar", *Türkler,* Ankara, 2002, C. II.

KÜÇÜKSİPAHİOĞLU, Birsel, "IX-X. Yüzyıllarda Bizans-Rus İlişkileri", *Kafkas Dosyası,* İstanbul, 2006.

KÜRKÇÜOĞLU, Erol -Hakan Özkaya, *Ermeni Sorunu ve Ağrı'da Ermeni Olayları,* Erzurum, 2019.

————, *Nahçıvan Tarihi (V-XV. Yüzyıllar*), Erzurum, 2007.

————, *Türklerin Siyasi Tarihi*, İstanbul, 2019.

KYZLASOV, L.R., "Northern nomads", *History Civizilation of Central Asia* (III), Edt: B.A. Litvinsky, co-Edts: Zhang Guang-da and R. Shabani Samgbabadi, Multiple History Series, Unesco Publishing, Paris, 1996.

LAVRANCE, John, *A History of Russıa,* New York, 1965.

LAYPANOV, Kazi T. - İsmail M. Miziyev, *Türk Halklarının Kökeni*, Çev. Hatice Bağcı, Selenge Yayınları, İstanbul, 2008.

LEMERLE, Paul, *Bizans Tarihi, Çev.,* Galip Üstün, İstanbul, 2016.

LINDER, Ammon, "The Legal Status Jews in the Byzantine Empire", *Jews in Byzantium, Dialectics of Minoraty and Majority Cultures,* ed.R. Bonfil, O. Irshai, G. Stroumsa, R. Talgam, Brill-Leiden-Boston, 2012.

LİGETİ, Lajos, *Bilinmeyen İç Asya,* Çev. Saadettin Karatay, Ankara, 1986.

LİTVİNSKY, B.A., A.H. Jalilov and A.I. Kolesnikov, *The Arab Conquest History Civizilation of Central Asia* (III), Edt: B.A. Litvinsky, co-Edts: Zhang Guang-da and R. Shabani Samgbabadi, Multiple History Series, Unesco Publishing, Paris, 1996.

LOVELL, Jullia, *Çin Seddi Dünyaya Karşı 3000 yıl,* Çev. Yasin Kara, İstanbul, 2008.

LUTTWAK, Edward N., *Bizans İmparatorluğu'nun Büyük Stratejisi,* Çev. Efe Tuzcu, Epilson Yay., İstanbul, 2012.

MACARTNEY, C.A., "On The Greek Source for the History of the Turks in the Sixth Century", *BSOAS*, 1944, Vol.11/ No. 2.

MAENCHEN, Otto J.-Helfen "Akatır",*Central Asiatic Journal*, December 1966, Vol. 11, No. 4.

MAJESKA, George, "Rus' and the Byzantine Empire", *A Companıon Russian History,* Edited By, Abbott Gleason, 2009.

MAKO, Gerald, "The Possiple Reasons fort he Arab-Khazar Wars", *Archıvum Eurasıae Medıı Aevı,* Edt. By, Th. T. Allsen, Peter B. Golden, R.K. Kovalev and A.P. Martinez, Harrassowitz Verlag-Wiesbaden, 2010.

MANGALTEPE, İsmail, "Avar Tarihinin En Önemli Savaşı: 626 İstanbul Muhasarası", *Karadeniz Araştırmaları*, Say. X, Yaz 2006.

————, "VI. Yüzyılın İkinci Yarısında Avar-Bizans Münasebetleri", *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına*, Yayın Kurulu, Abdülkerim Özaydın v.d., İstanbul, 2008.

————, *Bizans Kaynaklarında Türkler,* İstanbul, 2009.

MARCUS, Jacob, *The Jew in the Medieval World: A Sourcebook, 315–1791,* New York: JPS, 1938.

MARTIN, Héléne, "The Animal in the Xiongnu Funeral Universe: Companion of the Living, Escort of the Dead", *Xıongnu Archaeology Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*, Edited by Ursula Brosseder, Bryan K. Miller, Bonn, 2011.

MARTİN, Janet, *Treasure of the Land of Darkness: The Fur Trade and Its Significance for Medieval Russia*, Cambridge University Press, Cambridge, 1986.

MASARYK, T, G., *The Spirit of Russia: Studies in History,* Literature and Philosophy, C. I, London, George Allen ve Unwin, 1955.

MASON, Richard A., "The Religious Beliefs of the Khazars", *The Ukrainian Quarterly* 51, 1995.

MAU-TSAİ, Liu, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, Çev. Ersel Kayaoğlu-Deniz Banoğlu, İstanbul, 2006.

MCCORMİCK, M., *Origins of the European Economy. Communications and Commerce, A.D. 300– 900,* Cambridge University Press, Cambridge, 2001.

MEMMEDOV, Elisefa, *Karayazı Düzünden Hazar Denizine Kadar,* Bakü, 1979.

Meydan Larausse, Milliyet Yay, İstanbul, 1994..

MIZRAK, Egemen Çağrı, *Bozkır Kavimleri M.Ö. VII. Yüzyıldan M.S. VI. Yüzyılın Ortalarına Kadar Batı Türkistan ve Kuzey Hindistan'daki Bozkırlılar,* İstanbul, 2017.

MİNORSKY, V.F., 'Roman and Byzantine Campaigns in Atropatene', *Bulletin of the School of Oriental and African Studies,* 1944.

MİNORSKY, V.F., *A History of the Sharvân and Darband in the 10th-11th Centuries,* W. Heffer and Sons Ltd. Publishing, Cambridge, 1958.

MİTCHELL, Stephen, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi M.S. 284-641*, Çev. Turhan Kaçar, Ankara, 2016.

MİTCHELLE, Mairin, *Rusya'nın Denizcilik Tarihi,* Çev. Sermet Gökdeniz, Deniz Basımevi, İstanbul, 1974.

MİTCHİNER, Michael, "Evidence for Viking-Islamic Trade Provided by Samanid Silver Coinage", *East and West,* Vol. 37, No. 1/4, 1987.

MİTCHİNER, Michael, "Some Late Kushano-Sassanian and Early Hephthalite Silver Coins", *East and West,* March-June 1975, Vol. 25.

MORAVSCIK, Gyula, *Türk Tarihinin Bizans Kaynakları,* Çev. Hüsyein Namık Orkun, Sümer Basımevi, Ankara, 1938.

MORENO, Mario, "Sicilya'da Müslümanlar", Çev. Aydın Çelik-Abdulhalık Bakır, *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi,* V/1 Elazığ, 2007.

MORİSSON, Cecile, *Bizans İmparatorluğu 330-641,* Çev. Aslı Bilge, İstanbul, 2004.

MOSS, Walter G., *A History of Russia,* Volume I: To 1917, London, 2005.

MROVELİ, Leonti, *The Book of K'art'li, Rewriting Caucasian History the Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles the Original Georgian Text and The Armenian Adaption*, translated With İntrodiction and Commentary by R.W. Thompson, Oxford, 1996.

MUKHAMADİEV, Azgar, *Ancient Coins of Kazan,* Tatar Publishing house, Kazan, 2005.

MURRAY, A. S., "Greek Weıghts In The Brıtısh Museum", *The Numismatic Chronicle and Journal of the Numismatic Society*, New Series, 1868, Vol. 8.

NAGY, Katalin, "Notes On The Arms of The Avar Heavy Cavalry", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae,* 2005, Vol. 58, No. 2.

NESİROV, Elnur, "Abbasîler'den Safevîler'e Karabağ'ın Askerî-Siyasî Tarihine Bakış", *Sutad,* Güz 2017.

NICHORITIS, Konstantinos "Saınt Methodıus As The Carrıer of The Byzantıne Tradıtıon In The Slavıc World (The Multıdımensıonal Work of St Methodıus For The Enlıghtenment of The Slavs)", *Orbıs Lıngıarum,* Vol, 17, Issue, 1.

NOONAN, Thomas S.- R. K. Kovalev, *Dirham Hoards from Medieval Western Eurasia, c.700– c.1100,* Commentationes De Nummis Saeculorum, IX–XI in Suecia Repertis. Nova Series 13 Stockholm: Vitterhetsakademien, forthcoming.

————, "Byzantıum and Khazars: a special Relationship?", *Byzantine Diplomacy: Papers from the Twenty-Fourth Spring Syposium of Byzantine Studies,* Cambridge, edt. Jonathan Shepard and Simon Franklin, Aldershot, England: Variorium, March 1992.

————, "Fluctuations in Islamic Trade with Eastern Europe during the Viking Age," *Harvard Ukrainian Studies,* 16, 1992.

————, "Ninth Century Dirham Hoards from European Russia: A Preliminary Analysis," in M. A. S. Blackburn and D. M. Metcalf (eds.), *Viking-Age Coinage in the Northern Lands: The Sixth Oxford Symposium on Coinage and Monetary History,* British Archaeological Reports, International Series No. 122, Oxford: BAR, 1981.

————, "Some Observationson the Economy of the Khazar Kghanate", *World of the Khazars. New Perspectives Selected Papers Fron the Jerusalem 1999 İnternational Khazar Colloqıum.* Edts. Peter B. Golden v.s. Leiden, Brill, 2007.

————, "The Khazar-Byzantine World of the Crimea in the Early Middle Ages: The Religious Dimension", *Archivum Eurasiae Medii Aevi,* 10, 1998-1999.

————, "The Regional Composition of Ninth-Century Dirham Hoards from European Russia," *Numismatic Chronicle,* 1984.

————, "Volga Bulgharia's Tenth-Century Trade with Samanid Central Asia," *Archivum Eurasiae Medii Aevi,* 11 2000–2001.

————, "When and How Dirhams First Reached Russia: A Numismatic Critique of the Pirenne Theory," *Cahiers du Monde Russe et Soviétique,* 1980.

————, "Why Dirhams First Reached Russia: The Role of Arab-Khazar Relations in the Development of the Earliest Islamic Trade with Eastern Europe," *Archivum Eurasiae Medii Aevi,* 1984.

————,*The Islamic World, Russia and the Vikings, 750-900: The Numismatic Evidence*. Aldershot: Ashgate, 1998, s. 2; Thomas S. Noonan "The Relations between Scandinavia and the Southeastern Baltic/Northwestern Russia in the Viking Age," *Journal of Baltic Studies,* 1982.

NORWİCH, John Julias, *Bizans I Erken Dönem(M.S. 323-802),* Çev. Hamide Koyukan, Kabalcı Kitabevi, İstanbul, 2013.

NOSONOVSKY, Michael, "Judeo-Turkıc Encounters ın Hebrew Epıtaphs From Ukraıne: Namıng Patterns", *Omeljan Pritsak Armağanı, Ed*. Mehmet Alpargu-Yücel Öztürk, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya, 2007.

OBOLENSKY, Dimitri, *Byzantıum and the Slavs,* St. Vladimir's Seminary Press, 1994.

————,*The Byzantine, common wealth: Eastern Europe, 500-1452,* New york and Washington 1971.

ONAT Ayşe, "Çin-Türkistan İlişkilerinin Başlangıcı Hakkında Bazı Bilgiler" *Belleten,* Ankara, 1990, LIV/221.

ORKUN, Hüseyin Namık, *Türk Tarihi Not Hülasaları*, İstanbul, 1940.

OSTROGORSKY, George, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan, Ankara, 1999.

ÖGEL, Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi,* C. I**,** Ankara 1981.

————, "Doğu Göktürkleri Hakkında Notlar", *Belleten,* XXI, Ankara 1957.

————, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları,* İstanbul, 1988.

————, *Türklerde Devlet Anlayışı (13. Yüzyıl Sonlarına Kadar),* Ankara, 1982.

ÖLMEZ, Mehmet, *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları, Metin-Çeviri, Sözlük,* Ankara, 2015.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, "İbnü'l Esîr, İzzeddin", *DİA,* C. 21.

————, "İbnü'l-İbrî", *DİA*, C. 21.

ÖZCAN, Altay Tayfur, "Göktürk Kağanlığı'ndan Bizans İmparatoru Mauricius'a Gönderilen Mektup Üzerine", *Bozkırın Oğlu Ahmet Taşağıl'a Armağan,* ed. T. Eray–Biber, Yeditepe yay., İstanbul 2019.

————, "Menander Protector'un Doğu Roma Elçisi Zemarcus'un Göktürk Kağanlığına Yaptığı Seyahatte İlişkin Kaydı", *Kubaba,* 2014, Sayı, 23.

————,*Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*, İstanbul, 2019.

ÖZDEMİR, Mehmet, "Ebû Hâmid el-Gırnâtî", *DİA,* 10.

ÖZMENLİ, Mehmet, "Orta Çağ'da Bir Uygarlık Kenti Berde (Berza'a)", *Zeitschrift für die Welt der Türken, Journal of World of Turks*, 2014, Vol, 6.

PETRUJHİN, Vladimir, "The Khazar Khaganate and its Neighbours", *The History of the Tatars,* Edts. Mirkasym Usmanov-Rfael Khakimov, Kazan 2017.

PIATIGORSKY, Jacques – Jacques Sapır, *Hazar İmparatorluğu VII. – XI. Yzüyıllar,* Çev. Hande Güreli, İstanbul, 2007.

PLANHOL, Xavıer de, “Hazar Denizi (Tarih)”, *DİA,* İstanbul, 1998, C. 17.

PLOKHY, Serhii, *Avrupa’nın Kapıları Ukrayna Tarihi,* Çev. Gözde Erdoğan, Emre Güler, Malhun Deniz Yıldız, Felyesof Yayınları, İstanbul, 2017.

POHL, Walter, *The Avars: A Steppe Empire in Central Europe, 567–822,* Cornell University Press, 2018.

POLGAR, Szabolcs, **“**Eastern Europe and the international trade in the eighth-tenth centuries (on the basis of written sources)”, *Chronica,* Annual of the Institute of History, University of Szeged, 2009.

POPPE, Andrzej, “The Christianization and Ecclesiastical Structure of Kyivan Rus’ to 1300”, *Harvard Ukranian Studies*, Vol. 21/3-4, 1997.

POURSHARİATİ, Parvaneh, *Decline and Fall of the Sâsânian Empire The Sâsânian–Parthian Confederacy and the Arab Conquest of Iran*, New York, 2008.

PRİCE, Neil, “The Vikings in Spain, North Africa and the Mediterranean,” *The Viking World,* edt. Stefan Brink in collaboration with Neil Price London, Routledge, 2008.

PRİTSAK, Omeljan, “An Arabic Text on the Trade Route of the Corporation of ar-Rus in the Second Half of the Ninth Century”, *Folia Orientalia,* 1970.

————, “Hazar Hakanlığı’nın Museviliğe Geçişi”, Çev. Altay Tayfur Özcan, *Karadeniz Araştırmaları*, Çorum, 2007, Sayı, 13.

————, “Rusların Kökeni”, *Omeljan Prıtsak Armağanı*, Çev. Bilal Çelik, Edt. Mehmet Alpergu, Yücel Öztürk, Sakarya Üni. Yayını, Sakarya, 2007.

————, “Türk-Slav Ortak Yaşamı: Güneydoğu Avrupa'nın Türk Göçebeleri”, Çev. Osman Karatay, *Türkler,* C.II.

————, “Güneydoğu Avrupa’nın Türk Göçebeleri”, *Türkler,* Çev. Osman Karatay, edt. Hasan Celal Güzel v.d. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

RASONYI, Laszlo, "Türk Devletinin Batıdaki Varisleri Hazarlar",*Tarihte Türklük,* Ankara, 1971.

————, *Doğu Avrupa'da Türklük,* Yay. Haz. Yusuf Gedikli, İstanbul, 2006.

RİASANOVSKY, Nicholas S. -Mark Steinberg, *Rusya Tarihi Başlangıçtan Günümüze***,** Çev. Figen Dereli, İnkılâp Yayınevi, İstanbul, 2016.

ROESDAHL, Else - Anne Kromann, "The Vikings and the Islamic lands," *The Arabian Journey: Danish Connections with the Islamic World over a Thousand Years,"* edt. Kjeld von Folsach, Torben Lundbæk, Peder Mortensen Århus: Prehistoric Museum Moesgård, 1996.

ROGAN, F. Donald, *The Vikings in History,* 2005.

ROOS, William, "The Swedish Part in the Viking Expeditions", *The English Historical Review,* Apr., 1892, Vol. 7, No. 26.

ROSTOVTZEFF, Mikhail, *Iranians and Greeks in South Russia,* Oxford, 1922.

ROUX, Jean Paul, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık,* Çev. Lale Arslan, İstanbul, 2001.

————, *Türklerin Tarihi Büyük Okyanus'tan Akdeniz'e İki Bin Yıl,* Çev. Galip Üstün, İstanbul, 1997.

RUNCİMAN, Steven, "Orta Çağların Başlarında Avrupa ve Türkler", *Belleten,* VII/25.

SALMAN, Hüseyin, *Türgişler,* İstanbul, 1998.

SALMIN, Antom, "The Savırs In The Caucasus", *Acta Ethnographica Hungarica,* 2013.

————, *Savirs – Bulgars – Chuvash,* Scholarly Editor: Peter B. Golden, Saarbrücken: Palmarium Academic Publishing, 2014.

SANS, Shlomo, *The Invention of the Jewish People*, Translated By Yael Lotan, New York, 2009.

SAWYER, Peter, *The Oxford Illustrated History of the Vikings*, Oxford university Press, 2001, s. 141-142.

SCHECHTER, Solomon, "An Unknown Khazar Document", *The Jewish Quarterly Review*, Oct., 1912, Vol. 3, No. 2.

SCHMİDT, Rahbek, "The Varangian Problem: A Brief History of the Controversy", *Varangian Problems*, Scando-Slavica Supplementum I, Copenhagen, Munksgaard, 1970.

SENGA, T., "The Toquz Oghuz Problem And The Orıgın Of The Khazars", *Journal of Asian History*, Published By: Harrassowitz Verlag, 1990, Vol. 24.

SERTKAYA, Osman F., "The First Line of Tonyukuk Monument", *Central Asiatic Journal*, Vol. 23, No. 3/4 1979.

SEVCENKO, Ihor, "Byzantium and the Slavs", *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. 8, No. 3/4, 1984.

SHAHİD, İrfan, "Byzantıum and The Arab In The Forth Century",*Washington, Dumbarton Oaks Araştırma Kütüphanesi ve Koleksiyonu,* 1984.

————, "Heraclıus And The Theme System: Further Observatıons" *Byzantion*, 1989, Vol. 59.

————, "Heraclıus And The Theme System: New Lıght From The Arabıc", *Byzantion*, 1987, Vol. 57, No. 2.

————, "Heraclıus And The Unfınıshed Themes Of Orıens Some Fınal Observatıons", *Byzantion*, 1994, Vol. 64, No. 2.

SHAPİRA, Dan, "Khazars and Karaites, Again", *Karadeniz Araştırmaları Degisi,* Çorum, 2007, Sayı 13.

————, “Armenian and Georgian Sources on the Khazars”, *The World of the Khazars,* Edited byPeter B. Golden, Haggai Ben-Shammai and András Róna-Tas, Brıll, Leıden-Boston, 2007.

————, “The Khazar Account on the Ardabil War and the Problem of its Authenticity”, *Eurasia in the Middle Ages*, Eds., István Zimonyi and Osman Karatay, Studies in Honour of Peter B. Golden, Wiesbaden: Harrassowitz, 2015.

SHARF, Andrew, *Byzantine Jewry, from Justinian to the Fourth Crusade*, Routledge London, 1971.

SHEPARD, Jonathan, “Mingling with northern barbarians: advantages and perils” *The Steppe Lands and the World Beyond Them,* editors, Florin Curta, Bogdan-Petru Maleon, Edıtura Unıversıatıı, Alexandru Ioan Cuza, Iaşı, 2013.

————,, “Some Problems of Russo-Byzantine Relations c. 860-c. 1050”, *The Slavonic and East European Review*, Jan., 1974, Vol. 52, No. 126.

————, “The Khazars’ Formal Adaption of Judaizm and Byzantıum’s Northern Policy”, *Oxford Slavonic Papers,* Edts. G.C. Simith - G.C. Stone – G.M. Macrobert, Clarendon Press, Oxford, 1998.

————, “The Rhos guests of Louis the Pious; whence and wherefore?” *Early Medieval Europe,* V. 4.

————, “The Viking Rus and Byzantıum”, *The Viking World*, Edt. Stefan Brink and Neil Price, Routledge, 2008.

SHİMUNEK, Andrew, Languages of Ancient Southern Mongolia and North China: A Historical-Comparative Study of the Serbi or Xianbei Branch of the Serbi-Mongolic Language *Family, With an Analysis of Northeastern Frontier Chinese and Old Tibetan Phonology* (English and Chinese Edition), Wiesbaden, 2017.

SISOYEV, V.M., *Bardaa,* Bakü, 1926.

SKAFF, Jonathan Karam, "The Sogdian Trade Diaspora in East Turkestan during the Seventh and Eighth Centuries", *Journal of the Economic and Social History of the Orient,* 2003, Vol. 46, No. 4.

————, "Survival in the Frontier Zone: Comparative Perspectives on Identity and Political Allegiance in China's Inner Asian Borderlands during the Sui-Tang Dynastic Transition (617-630)", *Journal of World History,* Jun., 2004, Vol. 15, No. 2.

Slavs And the East, Edt: Mikhail Tikhaminov, Babadjen Gafurov, Unesco, 1965.

SOLOVYEV, S.M., *İstoriya Rossii,* S. Drevneyşih Vreman, I, Polyaris, 1998.

SOUCEK, Svat, *A History of Inner Asıa,* Cambrıdge Unıversty Press, 2009.

STALSBERG, Anne, "Scandınavıan Relatıons Wıth Northwestern Russıa Durıng The Vıkıng Age: The Archaeologıcal Evıdence", *Journal of Baltic Studies* Vol. 13, No. 3, Specıal Issue: Relatıons Between Scandınavıa and The Souteastern Baltıc/Northwestern Russıa in The Vıkıng Age, Fall 1982.

STAMPFER, Shaul, "Did the Khazars Convert to Judaism?" *Jewish Social Studies,* Published By: Indiana University Press, 2013, Vol, 19.

————, "Settling Down in Eastern Europe", *Jews and Germans in Eastern Europe,* Edt. Tobias Grill, Published by: De Gruyter, 2018.

STEFANOVİCH, Petr S., "The Political Organization of Rus' in the 10th Century", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas,* Neue Folge, Bd. 2016, 64, H. 4.

STENDER, Adolf - Heinrich Bach Petersen, *Varangica,* 1953.

STEPANOV, Tsvetelin, *The Bulgars and the Steppe Empire in the Early Middle Ages The Problem of the Others,* Translated from Bulgarian byTatiana Stefanova and Tsvetelin Stepanov, Leiden, Boston, 2010.

STEPHENSON, Paul, *Byzantium's Balkan Frontier: A Political Study of the Northern Balkans, 900-1204,* Cambridge University Press, 2000.

STOKES, A. D., "Tmutarakan'", *The Slavonic and East European Review* , Jun., 1960, Vol. 38, No. 91.

SÜMER, Faruk, "Ağaçeriler", *DİA,* C. I.

SZADECZKY, Samuel-Kardoss, "The Avars", *The Cambridge History of Inner Asia*, Ed: Denis Sinor, Cambridge, 1990.

ŞAN, Erman, "Abbâsî Devleti Döneminde Uluslararası Köle Ticaretinin Öneminin Artması (MS VIII-IX. Yüzyıllar)", *Mediterranean Journal of Humanities,* 2020, C. X.

————, "Eski Ruslar ve Erken Tarihleri Bağlamında Köle İstihsâl Süreçleri Üzerine (IX-X. Yüzyıllar)", *Abdülkadir Özcan'a Armağan,* Haz. Hayrünisa Alan v.d., Kronik Yayınları, İstanbul, 2018.

ŞERİFLİ, M.H., *IX. Asrın İkinci Yarısı-XI. Asırlarda Azerbaycan Feodal Devletleri*, Bakü 1978.

ŞEŞEN, Ramazan, "Eski Araplara Göre Türkler", *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, İstanbul, 1968.

————, "İbn Havkal", DİA, C. 20.

————, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türk Ülkeleri,* Ankara, 2020.

————,*Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı,* İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı, İstanbul, 1988.

————, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı,* İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı, İstanbul, 1988.

TAKÁCS, Bálint Zoltán, "IX. Yüzyılda Hazarlar, Peçenekler ve Macarlar", *Türkler,* C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

TANG, Chi, "Wei Nehri Barış Anlaşmasına Dair Araştırmalar", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi,* Sayı 33, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1982.

Tarih Boyunca Türk Harp Sanatı Taktik ve Stratejisi, Çev. Necati Ulunay Ucuzsatar, Ankara, 1986.

TAS, Andre Rona, "Hazar Kavim Adının Tarihi Üzerine Yeni Veriler", *Türk Kültürü Araştırmaları*, Çev. Muslihiddin Karakurt, C. XXIV, Sayı:2, Ankara, 1986.

————, *Hungarians And Europe in the Early Middle Ages,* Central European University Press, 1999.

TAŞAĞIL, Ahmet, "Hazarlar", *DİA,* C. 17.

————, "İdil Bulgar Hanlığı", *DİA,* C, 21, Ankara, 2000.

————, "Köktürklerin Menşei Problemi", *XIV. Türk Tarih Kongresi*, I, 9-13 Eylül, Ankara, 2005.

————, "Töles Boylarının Stratejik Önemi (6.ve 7. Yüzyıllar)", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi,* 2014, Sayı 3.

————, "Türkistan Şehirlerinin 630-682 Yılları Arasındaki Siyasi Durumu*", Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Sanatı ve Kültürü Prof. Dr.Nejat Diyarbekirli'ye Armağan*, Edt. Yaşar Çoruhlu vd. Ankara, 2006,

————, *Bilge Kağan'ın Vasiyeti,* İstanbul, 2017.

————, *Gök-Türkler,* Ankara, 2013.

————, *Kök Tengri'nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslâm Öncesi Türk Tarihi),* İstanbul, 2013.

TEZCAN, Mehmet, "İpek Yolu'nun İran Güzergâhı ve İpek Yolu Ticaretine İran Engellemesi", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi,* Sayı: 3/1, 2014.

The Oxford Dictionary of Byzantium, Edt. Alexander P. Kazhdan, Oxford Unıversty Press, New York Oxford, 1991.

The Oxford dictionary of the Christian church, ed. F. L., Cross, New York: Oxford University Press, 2005.

THOMSEN, V., "Moğolistandaki Türkçe Kitabeler" *Türkiyat Mecmuası,* İstanbul, 1935.

TIBI, Amın, "The Vıkıngs In Arabıc Sources", *Islamic Studies,* Summer 1996, Vol. 35, No. 2.

TOGAN, Zeki Velidi, "Hazarlar", *İA,* C. 5/1, Eskişehir, 1997.

————, *Umumi Türk Tarihine Giriş,* İstanbul, 1946.

TOKUŞ, Ömer, "Fâtımîler İle Sicilya ve Güney İtalya Arasındaki Münasebetler", *Tarih Dergisi*, İstanbul, 2014, Sayı 59.

TOLMACHEVA, Marına, "İstahrî", *DİA,* C. 23.

————, "Makdisî, Muhammed b. Ahmed", *DİA,* C. 27.

TOLOCHKO, O. P., "The *Primary Chronicle*'s 'Ethnography' Revisited: Slavs and Varangians in the Middle Dniepr Region and the Origin of the Rus' State" *Franks, Northmen and Slavs: Identities and StateFormation in Early Medieval Europe,* ed. by Ildar H. Garipzanov, Patrick

TOPSAKAL, İlyas, *Rus Misyoner Kaynaklarına Göre Rus Çarlığı ve Türkler (1552-1917),* Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2009.

TOUMANOFF, Cyril, "Chronology of Kings of Abasgia and Other Problems", *Le Museon,* Louvain, 1956, C. LXIX.

TUGAY, Esad Fuat, *Rusya Tarihi,* C. I, Yeni Fazilet Matbaası, İstanbul, 1948.

TÜRKER, Nurcan, "He Qin Politikası Çerçevesinde Hun-Çin İlişkileri ve Wang Zhao Jun",*İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi Journal of the Human and Social Science Researches,* 2013, C. II, Sayı: 2.

TZVETKOV, Plamen S., "Türkler, Slavlar ve Bulgarların Kökeni", *Türkler,* Çev. Osman Karatay, Ankara, 2002, C. II.

UHLIG, Helmut, *İpek Yolu – Çin ve Roma Arasında Eski Dünya Kültürü*, Çev. Alev Kırım, İstanbul, 2000.

VACHKOVA, Veselina, "Danube Bulgarıa And Khazarıa As Parts Of The Byzantıne Oıkoumene*"The Other Europe in the Middle Ages Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans, Edited by* Florin Curtawith the assistance of Roman Kovalev, leıden, Boston, 2008.

VASILIEV, Alexander A., *History of Byzantıne Empıre 324-1453,* Madıson, 1952.

————, "The Goths in the Crimea", *The Mediaeval Academy of America,* Cambridge, MA: 1936.

————, *The Russian Attack on Constantinople in 860,* Cambridge, 1946.

VAUX, W. S. W., "On The Dıscovery of Cufıc Coıns in Sweden, And on the Shores of the Baltıc", *The Numismatic Chronicle And Journal Of The Numismatic Society,* , Aprıl, 1850–January, 1851, Vol. 13.

VELA, Kossanyi, "XI-XII. nci Asırlarda Uzlar ve Komanların Tarihine Dair", *Belleten,* Çev. Hamit Koşay, 1944, C. VIII, Sayı, 29.

VELİHANLI, N.M., *IX-XII Asır Arap Coğrafiya-şunas Seyyahları Azerbaycan Hakkında,* Bakü, 1974.

VERNADSKY, George, "Byzantıum and Southern Russia: Two Notes", *Byzantion,* 1940-1941, Vol. 15.

————, "Lebedıa Studıes On The Magyar Background of Kıevan Russıa", *Byzantion*, 1939, Vol. 14, No. 1.

————, *Ancient Russia*, New Heaven, 1959.

————, *Rusya Tarihi*, Çev. Doğukan Mızrak- Egemen Çağrı Mızrak, İstanbul, 2009.

VORDERSTRASSE, Tasha, "Buddhism on the Shores of the Black Sea: The North Caucasus Frontier between the Muslims, Byzantines, and Khazars", *The Archaeology of Medieval Islamic Frontiers: From the Mediterranean to the Caspian Sea*, Edıted By A. Asa Eger, University Press of Colorado, 2019.

VOVİN, Alexander, "Once Again on the Tabgač Language" *Mongolian Studies*, 2007, Vol. 29.

WARNER, Elizabeth, *Rus Mitleri*, Çev. Mert Kireççi, Ankara, 2010.

WATSON, Burton, *Records of the Grand Historian of China, translated from the Shi chi of Ssu-ma Ch'ien*, Volume I-II: The Age of Emperor Wu 140 to circa 100 B.C. New York: Columbia University Press, 1961-1962.

WATTS, Susanne, "From Raiders to Traders: The Viking-Arab Trade Exchange", *Saber and Scroll*, Vol. 4: 2, 2015.

WEİNRYB, Bernard D., "An Annotated Bibliography II", *Studies in Bibliography and Booklore*, Winter, 1975/76, Vol. 11.

————, "The Khazars: An Annotated Bibliography", *Studies in Bibliography and Booklore*, Spring, 1963, Vol. 6, No. 3.

WENSİNCK, Arent Jan, "Yecûc ve Mecûc", *İA*, XIII.

WHİTTOW, M., *The Making of Orthodox Byzantıum 600-1025*, Macmillan Press, London, 1996.

WIESEHOFER, Josef, *Antik Pers Tarihi*, Çev. Mehmet Ali İnci, Telos Yayınları, İstanbul, 2003.

WİLLİAMS, Arthur Lukyn, *Adversus Judaeos, A Bird's-Eye View of Christian Apologies until the Reneissance*, Cambridge University Press, London, 2012.

WİLLİAMS, Gareth, "Raiding and Warfare", *The Viking World,* edt. Stefan Brink in collaboration with Neil Price London, Routledge, 2008.

WİTTMAYER, Baron Salo, *A Social and Religious History of the Jews. 2d* ed., New York, 1957.

XİNGLİANG, He -Guo Hongzhen, *Çinlilerin Gözünden Türklerin Tarihi,* Çev. Eser Ulan, İstanbul, 2015.

YANİN, Valentin Y., "The Archaeology of Novgorod", *Ancient Cities, Special Issue,* 1994.

YAZICI, Tahsin, "Merzübân", *DİA,* C. 29.

YILDIZ, Hakkı Dursun, "Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hanedanı Sâc Oğulları I", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi,* İstanbul, 1976, Sayı, 30.

YILDIZDAĞ, Cengiz, *VII.-X. YY.'larda İpek Yolu Ticaretinin Türk Tarihine Etkileri*, , İstanbul Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi İstanbul, 2005.

YONG, Ma and Sun Yutan, "The Western Regions Under the Hsiung-nu and the Han," *from History of Civilizations of Central Asia,* UNESCO Publishing, Paris.

YÜ, Ying-Shih, "Hsiung-nu (Şyuğ-nu)", *Erken İç Asya Tarihi*, Çev. Selçuk Esenbal, Der. Denis Sinor, İstanbul, 2000.

YÜCEL, Mualla Uydu, "Hazarlar", *Türkler,* Ankara, 2002, C. II.

————, “İlk Rus Yıllığı “Povesti Vremennıh Let”e Göre X. Yüzyılda Rus-Bizans-Türk Münasebetleri”, *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına,* Yayın Kurulu, Abdülkerim Özaydın v.d. İstanbul, 2008.

————, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, TTK, Ankara, 2007.

YÜKSEL, Ahmet Turan, “Kuruluş Döneminde Bağdat’ın Ticarî Yapısı ve İlişkileri” *SÜİFD,* C. 29.

ZAJACZKOVSKİY, Ananiasz, “Hazar Kültürü ve Varisleri”, Çev. Çagatay Bedii, *Belleten,* TTK Basım evi: Ankara 1963, CXXVII.

ZAKHARİİ, Roman, *The Historiography of Normanist and Anti-Normanist theories on the origin of Rus’,* Centre for Viking and Medieval Studies The Faculty of Arts, The University of Oslo, Autumn 2002.

ZHİROHOV, Mikhail-David Nicolle, *The Khazars, A Judeo-Turkish Empire on the Steppes 7th-11th Centuries AD.*

ZHİVKOV, Boris, *Khazaria in the Ninth and Tenth Centuries,* Brill Publishing Leiden-Bostan, 2015.

ZİMONYİ, Istvân, *Muslim Sourceon the Magyars in the Second Half of the 9th Century The Magyar Chapter of the Jaybani*

ZLATARSKİ, V.N., “Kurum Han”, Çev. M. Türker Acaroğlu, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 1983.

ZORLU, Cem, *Abbasilere Yönelik Dini ve Siyasi İsyanlar,* Ankara, 2001.

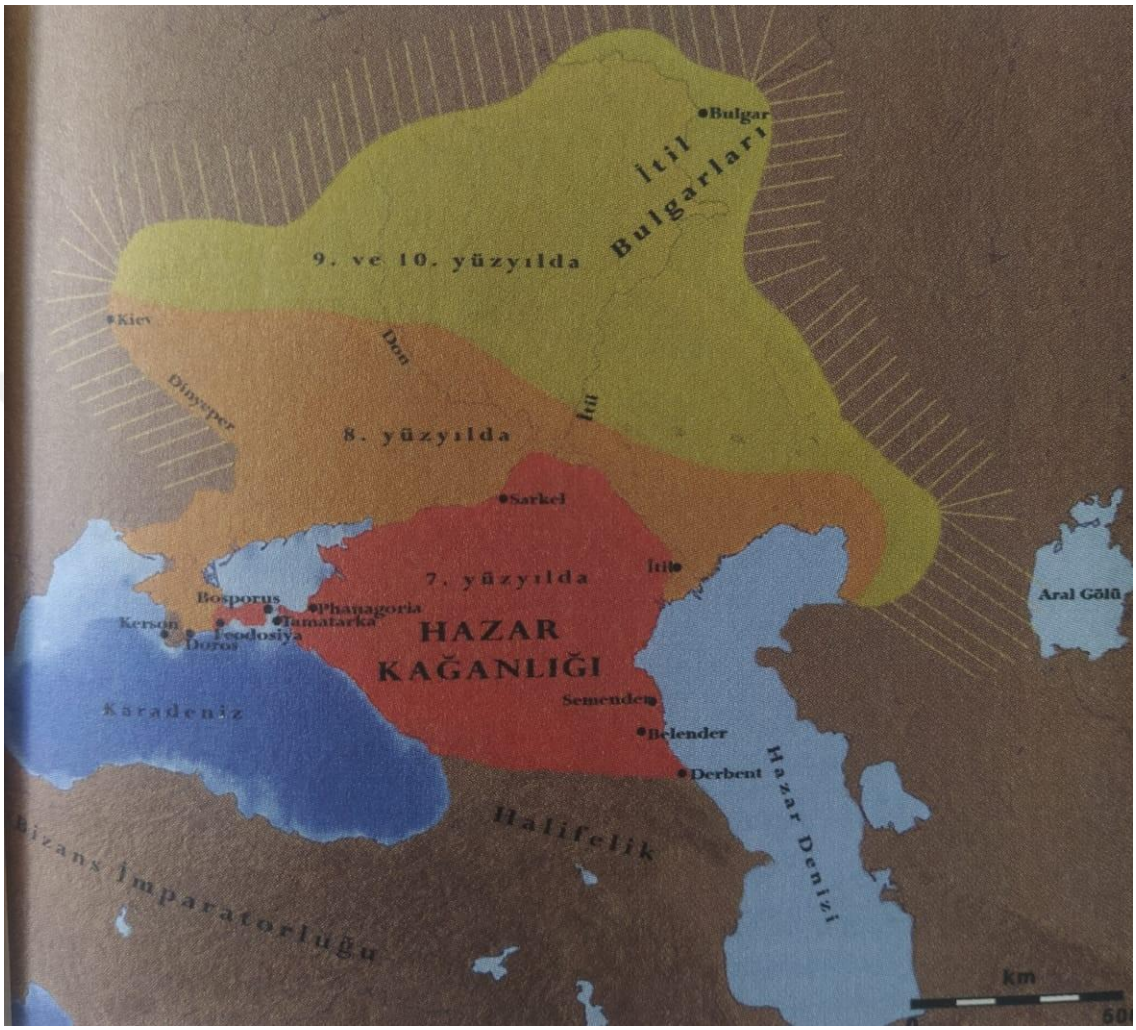
ZUCKERMAN, Constantine, “Heraclius in 625”, *Revue des études byzantines,* Année, 2002, 60.

————, “On the Date of the Khazars' Conversion to Judaism and the

————————, “The Khazars and Byzantıum The First Encounter”, *The World of the Khazars*, Edited byPeter B. Golden, Haggai Ben-Shammai and András Róna-Tas, Brıll, Leıden-Boston, 2007.

EKLER

Ek-1. Haritalar

Harita 1. Hazar Kağanlığı'nın tarihsel sınırları

Harita 2. Hazarlar ve komşuları

Harita 3. Hazarların yıkılışından sonra ortaya çıkan sınırlar

Ek-2. Fotoğraflar

Fotoğraf 1. Hazar sikkeleri

Fotoğraf 2. 837-838 tarihli olduğu düşünülen Arapça tamğalı Hazar sikkeleri

Fotoğraf 3. Hazar coğrafyasında bulunan Samanilere ait İslâmi dirhemler

Fotoğraf 4. Çok nadir bir Hazar sikkesinin iki taraflı görünü

Fotoğraf 5. Sarkel kalesine ait arkeolojik kalıntıların kuşbakışı görünümü

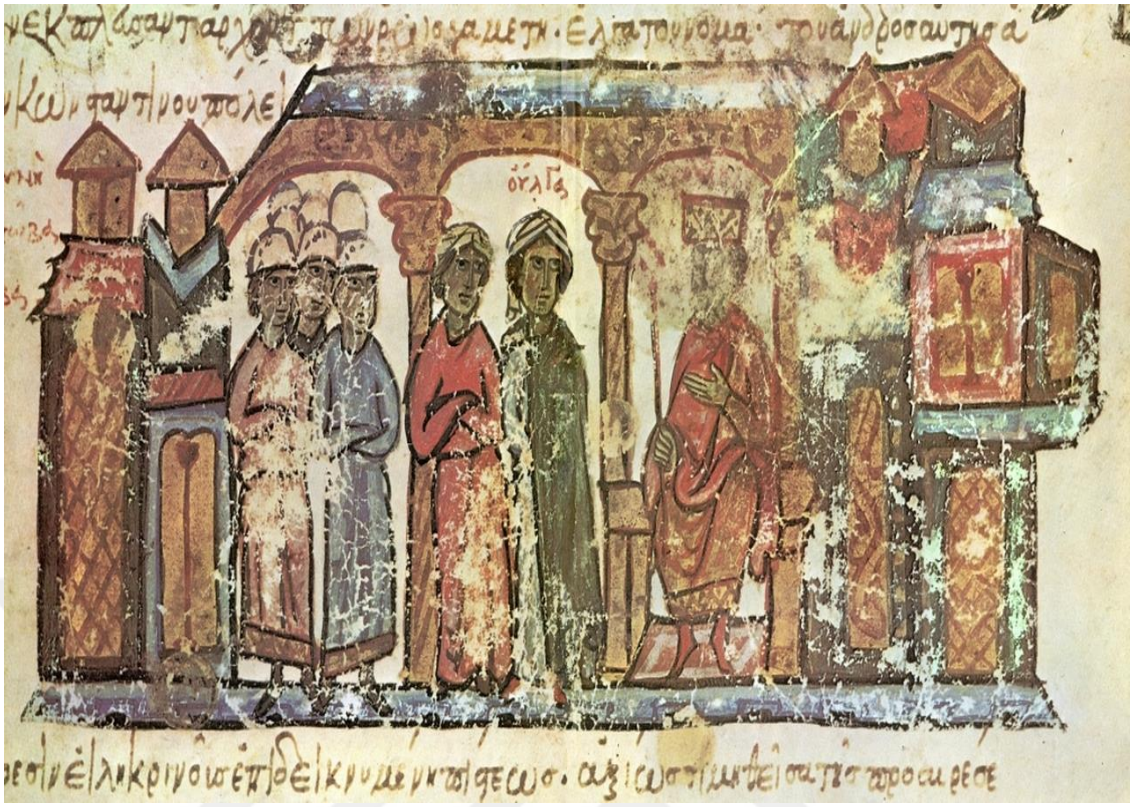
Fotoğraf 6. Hazarların başkenti İtil'e ait olduğu iddia edilen kazı alanı

Fotoğraf 7. Kazı çalışmalarında bulunan ve Hazarlara ait olduğu düşünülen bir ok

Fotoğraf 8. Hazarlara dönemine ait bir kılıç

Fotoğraf 9. Rus Prensi Olga'nın Bizans başkenti Kostantinopolis'te Hrıstiyanlığı kabul edilişini gösteren bir minyatür